

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İSMAİL BEŞİKÇİ

DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİ

SOSYO — EKONOMİK
ve
ETNİK TEMELLER

I

İSMAİL BEŞİKÇİ

**DOĞU
ANADOLU'NUN
DÜZENİ
SOSYO — EKONOMİK
ve
ETNİK TEMELLER
I**

YURT KİTAP-YAYIN: 60

İSMAİL BEŞİKÇİ BÜTÜN ESERLER: 12-1

Yurt Kitap-Yayın'da Birinci Basım: Şubat 1992

(DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİ Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller'in ilk basımı E Yayınları tarafından Temmuz 1969'da, İkinci basımı ise yine E Yayınları tarafından Aralık 1970'te İstanbul'da yapılmıştır. İlk baskı 302 sayfa ve büyük boy, genişletilmiş ikinci basımı 519 sayfa ve büyük boy olarak basılmıştır. Bu kitabın 6. sayfasında E Yayınlarının kapağıyla ilgili künyesi de yer almaktadır.)

Dizgi : Yurt Kitap-Yayın

Baskı : Aydınlar Matbaacılık

Montaj : Mehmet Aydın

Sınıflama No.:

Demirbaş No.: 0051

YURT KİTAP-YAYIN

GMK Bulvarı Onur İşhanı Kat: 7 No: 176

Tei. 117 35 49 KIZILAY ANKARA

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İSMAİL BEŞİKÇİ

DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİ

**SOSYO — EKONOMİK
ve
ETNİK TEMELLER**
I

Binbir Güçlük ve baskıya rağmen
eğilmeden, kırılmadan
sarsılmaz bir inanç, engin ve
bilinçli bir halk sevgisiyle
büyük yaşamlarını sürdüren
BÜTÜN YÜREKLİ ARKADAŞLARIMA

"Bir arazinin etrafını ilk olarak çevirerek 'burası bana aittir' diyen ve bu söze inanacak kadar saf kimseler bulan ilk insan, medeni toplumun gerçek kurucusu olmuştur. Kazıkları çekip atarak ve hemcinslerine, 'bu yabancıyı dinlemekten sakınınız; toprağın kimseye ait olmadığını ve meyvelerin herkesin olduğunu unutursanız mahvolursunuz' diyen adam, insanlığı nice cürümlerden, savaşlardan, cinayetlerden, nice sefalet, dehşet ve ölümlerden korumuş olurdu."

J.J. ROUSSEAU

Jean — Jacques ROUSSEAU, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Doğuşu ve Esasları Hakkında Nutuk (1754), Çev. S. Evrim — M. Evrim, (6 kitabı ile Rousseau) Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s. 69.

DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİ

sosyo-ekonomik ve etnik temeller

copyright: e yayınları

ismail beşikçi'nin araştırması / **e yayınları** / yurt ve dünya sorunları dizisi: 1
/ kapak kemal kaldı / dizgi - baskı sümer matbaası / birinci baskı temmuz1969
ikinci baskı aralık 1970 / e yayınları ankara cad. 13/2 tel. 26 81 42 PK. 12

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ.....	11
İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	12
ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ.....	14
BİLİM YÖNTEMİ'NE ÖNSÖZ	17
DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİNİN	
BAŞINA GELENLER	19

GİRİŞ

ANA SORUN NEDİR?	29

BÖLÜM I

KAVRAMLAR-TEORİK ÇERÇEVE ve VARSAYIMLAR	43
I. TOPLUM YAPILARININ TARİHSEL EVRİMİ.....	43
II. FEODAL TOPLUM YAPISI ve FEODALİZMİN KAPİTALİZME EVRİMİ	44
III. ÜRETİM BİÇİMİ ve SİYASİ KURUMLAR ARASINDA İLİŞKİ.....	49
IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI	50
V. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI	52

BÖLÜM II

NÜFUS-TOPRAK ve İNSAN İLİŞKİLERİ	60
I. NÜFUS ve YERLEŞME	60
A. GENEL OLARAK	60
B. TARIM TOPLUMU	60
1. Alt-Gruplar	61
a) Göçebe Aşiretler	61
b) Köy-Altı Yerleşme Biçimleri: Yayla, Mezraa	67
c) Köyler	70
2. Kasaba ve Şehirler	72
C. NÜFUS ARTIŞI	75
II. İNSAN ve TOPRAK İLİŞKİLERİ.....	90
A. TOPRAĞI OLUP OLMADIĞINA GÖRE ÇİFTÇİ AİLELERİ.....	90
B. TOPRAĞA SAHİP OLAN AİLELERİN KONTROL ETTİKLERİ TOPRAK MİKTARLARI	91
C. KÖYLERİN MÜLKİYETİ	92
D. KÖYLERDE ARAZİSİ OLUP KENT ve KASABADA OTURAN AİLELER.....	95
E. TARİHSEL GELİŞİM	96

1. Osmanlı İmparatorluğu	96
2. Doğu Anadolu	106
a) Doğu Anadolu Halkı Hakkında Bilgi	106
TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞLERİ	108
ŞARAF-NAME	110
b) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Doğu Anadolu	113
c) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kürt Hükümetleri ve Sancakları	117
3. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Doğu Anadolu Feodal Yapıdadır	125
4. Tanzimat Döneminde Doğu Anadolu	128
III. FEODAL TOPLUM YAPISININ ANALİZİ	133
A. ÖKÜZ, KARASABAN ve KAĞNININ BELİRLLEDİĞİ TEKNOLOJİK DÜZEY	133
1. Üretim Araçları	133
2. Ulaştırma ve Haberleşme Araçları	134
3. Kredi Usulleri, Tefecilik	135
4. İşletme Biçimleri, Kiracılık, Ortakçılık	138
a) Arazinin Doğrudan Doğruya Mülk Sahibi Tarafından İşletilmesi	139
b) Kira ile İşletme	139
c) Ortakçılıkla İşletme	140
5. İşletme Biçimlerinin Feodal Karakteri	144
B. DOĞU ANADOLU FEODALİZMİNDE SOSYAL SINIFLAR	149
1. Feodal Egemen Sınıf: Ağa, Şeyh, Seyit ve Aşiret Reisleri	149
2. Ağanın Çevresi	153
a) Kâhyalar ve Hizmet Grupları	153
b) Emniyet Unsuru	154
3. Köylüler	156
4. Bir Ağa	158
5. Feodal Toplumun Bilim Adamı	161
C. DOĞU ANADOLU'DA HANEDAN AİLELER	161
D. ARAŞTIRILMASI GEREKEN TEMEL SORUN	165
E. FEODAL TOPLUMDA MİLLİYETÇİLİK ANLAYIŞI	165
F. FEODAL İLİŞKİLERDEN KAPİTALİST İŞLETME İLİŞKİLERİNE GEÇİŞİ ENGELLEYEN ETKENLER	168
IV. NÜFUS ARTIŞI ve TOPRAK MÜLKİYETİ İLİŞKİLERİ	183
A. NÜFUS ARTIŞI ve TEMELDEKİ KAVGAYI GİZLEME ÇABALARI	183

B. FEODALİTEDEN DEREBEYLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ	184
C. DOĞU MİTİNGLERİNİN SINIFSA DİNAMİKLERİ.....	185
ÖZET	195

BÖLÜM III

DOĞU ANADOLU'DA FARKLI YAPISAL GELİŞMELER	199
I. ERZURUM ve KARS'TAKİ YAPISAL ZITLIKLAR	199
A. İLERİCİLİK ve GERİCİLİK KAVRAMLARI	199
B. SINIF GERÇEĞİ ARTIK GİZLENEMEZ.....	209
C. ERZURUM'UN TUTUCULUĞU KARS'IN İLERİCİLİĞİ.....	210
D. ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ	213
II. GEÇİŞ HALİNDEKİ BİR TOPLUM GÖÇEBE ALİKAN AŞİRETİ	224
A. AŞİRET YAPISI.....	224
B. ÜRETİM İLİŞKİLERİ.....	232
C. GELİR DAĞILIMI ve SINIFLAR.....	236
D. TOPLUMSAL DEĞİŞMEDE GÖZLENEBİLECEK BAZI OLUŞUMLAR.....	237
III. BİTLİS ve TATVAN'DAKİ ZİT GELİŞİM	243
IV. TOPRAK MÜLKİYETİ ÇELİŞKİSİNİN KESKİNLEŞMESİ: URFA.....	247
"URFA TÜRKÜLERİ URFA'NIN KENDİSİDİR"	252
V. EL TEZGÂHLARINDAN ATÖL YELERE GEÇİŞ: GAZİANTEP, SİİRT	255
VI. DİYARBAKIR'DA MAKİNELEŞME: FEODAL BEY- KÖYLÜ İLİŞKİLERİNDEN, PATRON-İŞÇİ İLİŞKİLERİNE GEÇİŞ	258
A. NÜFUS ARTIŞININ BASKISI.....	258
B. FEODAL EGEMEN SINIFIN KAPİTALİSTLEŞMESİ	263
C. DİYARBAKIR'IN DOĞAL İLERİCİLİĞİ.....	268
VII. KAÇAKÇILIĞIN TAMPON ROLÜ: KİLİS-NUSAYBİN, DOĞUBEYAZIT, POSOF	270
A. KAÇAKÇILIĞIN TAMPON ROLÜ.....	270
B. KAÇAKÇILIĞA KONU OLAN MALLAR.....	273
C. KAÇAKÇILIĞIN SINIFSA TEMELLERİ.....	274
D. KOMŞU ÜLKELER.....	277
E. EKONOMİK BÜTÜNLEŞME ve KÜLTÜREL ETKİLEŞME	279
F. İRAN ve SURİYE'DE GEÇERLİ TÜRK LİRASI.....	280
VIII. İÇ BÖLGELERLE SINIR BÖLGELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİ.....	

EŞKİYALIK OLAYLARININ BÜTÜNLEŞMESİ	281
IX, DOĞU ANADOLU'DA ÜRETİM GÜÇLERİNİN ve ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN BUGÜNKÜ DURUMU.....	285
ÖZET	293

BÖLÜM IV

DİN ve ÜRETİM İLİŞKİLERİ	297
I. ALEVİ SÜNNİ ÇATIŞMASI	298
A. MEZHEP ve TARİKATLARIN DOĞUŞ NEDENLERİ	299
B. SÜNNİ ve Şİİ MEZHEPLERİ.....	301
1. Sünniler	301
2. Şiiler	303
3. Sünni ve Şii Mezheplerinin Dışında Gelişen Yeni Hareketler	305
4. Ehli Sünnet Mezhepler, Dört Mezhep.....	306
C. ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMALARININ BAŞLANGICI.....	307
D. DOĞU ANADOLU'DAKİ ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMALARI ve MERKEZİ OTORİTE ile İLİŞKİLER	309
1. Anadolu'da Şii Propagandası	309
2. Yavuz Selim'in Doğu Seferi	310
3. Anadolu'da Kızılbaş İsyanları	314
4. Hamidiye Alayları.....	316
5. Bugünkü Durum	319
E. ALEVİLİĞİN İĞDIR ve DERSİMDEKİ FARKLI GÖRÜNÜŞÜ.....	320
II. ŞEYHLİK: BÜYÜK TOPRAK MÜLKİYETİNİ MEŞRULAŞTIRAN DİNSEL KURUM.....	325
A. ŞEYHLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ ve KURUMLAŞMASI	325
1. Tarikat Yapısı.....	328
2. Şeyh ve Tekkelerin Gelirleri.....	329
B. SÜNNİ ve Şİİ TARİKATLARI.....	333
C. DOĞU ANADOLU'DA TARİKATLAR ve MEDRESELER	336
D. TARİKATLAR ve EKONOMİK İLİŞKİLER.....	338
III. NURCULUK, SÜLEYMANCILIK ve ÖTEKİ TARİKATLAR	342
A. NURCULUK	342
B. NURCULUK ve MEHDİ ANLAYIŞI.....	347
C. SÜLEYMANCILIK ve ÖTEKİLER.....	349
ÖZET	350

BİRİNCİ BASKI ÖNSÖZ

Türkiye'de sosyoloji anlayışı köklü bir nitelik değişimine uğramaktadır. Bu, halk yığınlarının, büyük bir hızla bilinçlenerek, kendi haklarına sahip çıkması ve “emekçinin okumuşu”nun kendi kaynaklarıyla diyalog kurması ile paralel giden bir olaydır. Bu süre içinde, bilim adına, Batı'dan aktarmacılık yapmak şeklinde beliren, klâsik sosyoloji anlayışı yetersiz kalmış, toplumsal oluşumun dışına düşmüş, temelden gelen bu itmeleri karşılayacak yeni sosyolojik analizlerin zorunluluğu, varlığını açıkça hissettirmiştir.

Türkiye'deki sosyoloji çalışmalarında bunu temel yaparak geliştirilmeye çalışılan plânlama faaliyetlerinde, şu iki gerçek artık iyice belirmiştir:

1) Sosyal sınıflar açısından yapılmayan hiçbir tahlil anlamlı değildir ve sorunları çözmekte başarılı olamaz.

2) Bölgelerarası ekonomik ve toplumsal dengesizliği ve tartışılması şimdiye kadar bir tabu olan etnik faktörleri yine sınıf açısından tahlil etmeyen analizler eksiktir, havada kalır.

Araştırmamızda bu iki faktöre büyük bir dikkat gösterilmiştir.

Bu araştırmanın yayınlanmasında yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Hasan Hüseyin Korkmazgil'e, Hasan Uğurlucan'a, Yılmaz Öztürk ve Ahmet Aras'a minnettarlığım büyüktür.

Haziran 1969, Erzurum

İSMAİL BEŞİKÇİ

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Türkiye'de son yıllarda tüm toplumsal yapıyı derinden derine etkileyen büyük ve köklü değişiklikler olmaktadır. Halk yığınları, sömürü üzerine kurulan bu düzeni, artık açıktan açığa zorlamaya başlamıştır. Üretim güçlerini denetimleri altında bulunduran egemen sınıflar da, sömürü düzenlerinin temelinden sarsılmakta olduğunu açık seçik bir biçimde görmektedirler. Yavaş da olsa, bir avuç işbirlikçinin, yüzyıllardan bu yana, halk yığınları üzerinde sağladıkları yıkılmaz sanılan egemenlik güçsüzleşmekte, bunun yerine, halk, egemen olacağı yönetimi kurmaya hazırlanmaktadır. Bu gelişmeden tedirgin olan ve yıllar yılı sömürünün ana kaynağı olduklarını halktan saklayabilen egemen sınıflar ve bu sömürüyü en iyi kalkınma yolu diye gösterip savunan bir kısım aydınlar, sonlarının geldiğini anlamış bulunuyorlar. Bu üretim güçlerini ele geçirmek için verilmekte olan devrimci kavganın kazanılmakta olduğunu göstermektedir.

Araştırmamızda, yıkılmakta olan bu düzenin önemli sorunlarından biri olan ve egemen sınıflar ve siyasi iktidarca halka başka türlü gösterilen "Doğu Sorunu" tüm boyutları ile ayrıntılı bir biçimde ortaya konulmaktadır. Olanakların elverişliliği ölçüsünde "doğruları" ortaya koymaya, "yanlışların", sınıfların varlığını ve etnik sorunu gizlemek amacı ile ileri sürüldüğünü belirtmeye çalıştık. Sömürünün ve ezilmişliğin somutlaştığı Doğu Anadolu'nun sorunlarını saptamakla, tüm sömürülen ve ezilmekte olan halk yığınlarının sorunları da ortaya konulma olanağı bulmuş olmaktadır. Bizce önemli olan "doğruların" bilinmesidir. Doğruların bilinmesinde, yaygın olan kanıya göre, halk yığınlarının zararı değil, çıkarı vardır.

Birçok bölgelerde ve alanlarda çağıdışı bir düzeyde olan ülkemizde, neyin doğru neyin yanlış olduğunu, baskı altında kalmadan belirtmekte büyük yarar görmekteyiz. Bunun için de, biz bu araştırmayı, siyasi iktidarların ve egemen sınıfların tercihlerini bir yana bi-

rakarak, halk yığınlarının tercihlerini egemen kılacak yöntemi göz önünde tutarak yazdık.

Amacımız, sömürülen emekçilerin kendi yönetimlerini bir an önce kurmalarına yardımcı olacak “doğruları” saptamaktır.

Kasım 1970, Erzurum

İSMAİL BEŞİKÇİ

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitabın ilk baskısı 1969 yılı ortalarında yapıldı. İkinci baskısı ise 1970 yılı sonlarında... Üçüncü baskı ikinci baskıdan 22, birinci baskıdan 23 yıl kadar sonra yapılıyor. Arada 12 Mart gibi, 12 Eylül gibi çok önemli tarihsel dönüm noktaları var. 12 Mart ve 12 Eylül rejimleri gerek Kürdistan'ın, gerek Türkiye'nin kaderinde çok önemli izler, çok derin izler bırakmışlardır...

Üçüncü baskıya bu Önsöz'den ayrı olarak iki yazı daha koyuyoruz. Birincisi ilk baskısı 1976 yılında, Komal Yayınevi tarafından yayınlanan **Bilim Yöntemi** kitabının **Önsöz**'üdür. (İkinci baskı için bk. Yurt Kır-Yayın, İstanbul, 1991) İkinci yazı ise **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**'nde yayınlanan "**Doğu Anadolu'nun Düzeni'nin Başına Gelenler**" başlıklı yazı... Bu yazılarda, bu kitapla ilgili olarak anlatmak istediklerimiz ayrıntılarıyla açıklandı...

Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller isimli kitabı, ikinci baskısından aynen yayınlıyoruz. Yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci yazıda da belirtildiği gibi, kitabın ikinci baskısında çok büyük yanlışlar vardı. Bu maddi yanlışları, o zaman düzenlenen fakat basılamayan, "Doğru-Yanlış Cetveli"ni esas alarak düzelttik... Yeniden dizgi aşamasında gördük ki, maddi yanlışlar, aslında, "Doğru-Yanlış Cetveli"nde gösterilenlerden çok daha fazlaymış... Bütün maddi yanlışları düzeltmeye çalıştık. Maddi yanlışları mümkün olduğu kadar azaltmaya çalıştık. Kitabın içeriği kuşkusuz aynı kaldı, buna hiç dokunmadık...

Yeni kitaplarla, örneğin ilk baskısı 1990 yılında yapılan **Devletlerarası Sömürge Kürdistan** kitabıyla bu kitap arasında çok derin ilişkiler olduğu hemen fark edilecektir. Bu ilişkinin, bu sapmaların çözümlenmeye çalışılması, Kürdistan konusundaki Kürt toplumu konusundaki bilgilerimizi artıran çok önemli kaynaklar olmaktadır...

Bütün bunlara rağmen bu ÖNSÖZ'de sözünü etmekten kaçınmayacağım bazı durumlar söz konusu... Kitabın V. Bölümü, "Aşiret Yapısı, Ağalık, Şeyhlik-Politik İlişkiler" başlığını taşıyor. (s. 267-345, E Yayınları, Aralık 1970 İstanbul) Bu bölümde, "Emperyalist İlişkiler", "Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi", "Aşiret Yapısı Karşısında Mustafa Kemal'in ve Emperyalizmin Tutumu", "Ermenistan ve Kürdistan Planları", "Doğu İsyanları", "Şeyh Said Ayaklanmasının Niteliği" ... gibi bazı bölümler var. Bu bölümleri, benzerlerini okuduğum zaman şaşıyorum, hayretlere düşüyorum... İleri sürülen varsayımların, varsayımları kanıtladığı düşünülen belgelerin hepsi de resmi belgelere dayalı... Bu belgelerin hiçbir kuşku duyulmadan, olduğu gibi kabul edilmesinin, doğruluğu-yanlışlığı konusunda en ufak bir değerlendirme yapma ihtiyacının duyulmamasının, bilim yöntemiyle uzak-yakın hiçbir ilişkisi yoktur. Böyle bir kuşkunun duyulmaması, resmi ideolojinin, basın üzerindeki, Türk üniversitesi üzerindeki, sol çevreler üzerindeki etkinliğiyle ilgilidir. Kemalizm konusunda en ufak bir eleştiri yok... Devrimcilik adına, solculuk adına Kemalist prensipler savunuluyor, hayata geçirilmeye, gerçeklik kazandırılmaya çalışılıyor... 1960'lı yılların ortalarındaki ve sonlarındaki sol yayınları, Türk basınının ve Türk üniversitesinin çalışmalarını dikkatle incelediğimiz zaman bu husus hemen görülecektir... Resmi ideolojinin üniversite üzerinde, sol çevreler üzerinde basın üzerinde böylesine etkin olması, aslında, bu çevrelerin kendi bünyelerinde çok büyük, onarılması son derece güç tahribat yaratmıştır...

Resmi ideolojinin bu açmazlarını saptayan en önemli dinamik Kürt sorununun bizzat kendisidir. Kürt sorunu çevresinde yapılan analizler, Kürt toplumunun yeniden kavranılması, Türk üniversitesinin, Türk basınının, Türk siyasal partilerinin, Türk sol çevrelerinin derlenip toplanmalarına, kendilerine çeki-düzen vermelerine neden olmaktadır.

Olayların, toplumsal ve siyasal süreçlerin, olgusal ilişkilerin kavranılmasında, ikinci baskıda birinci baskıya nazaran çok küçük de olsa, bazı farklılıklar görülebilmektedir. Fakat bunlar hiç yeterli değildir.

Bütün bunlar resmi ideolojinin, zihinlerde kurduğu karakolların kavranılmamasından ileri gelmektedir. Resmi ideoloji nelerin düşü-

nüleceğini, nasıl düşünüleceğini belirliyor. Bunların dışındaki düşünceleri yasaklıyor. Resmi ideolojinin eleştirisini yasaklıyor... Herkesin bunları böyle bilmesini ve bunlara göre tutum ve davranış sergilemesini istiyor. Zihinlerde kurulan karakollar bunların çok doğal bir süreç olduğunu söylüyor. Karakolların duvarları kalınlaştıkça ve yükseldikçe, yeni yeni karakollar kuruldukça bunların doğallığı daha da artıyor. Daha doğrusu insanlar bunları böyle algılıyor. İnsanlar eleştiri gereğini hiç hissetmiyor.

“Türkçe öğrenmek gerektiği”, “askerliğini yapanların adam olmuş sayılması”, “Bölge Yatılı İlkokulları” gibi konularda da benzer düşünceleri yine ileri sürebiliriz. **Göçebe Alikan Aşireti**'yle ilgili kitabın yayını sırasında bu konular üzerinde de durulacaktır.

12 Mart 1971 rejimi içinde, 1971 Doğu Duruşmaları sırasında zihnimizdeki karakolların farkına vardık. Fark etme süreci gittikçe daha belirgin bir hale geldi. Yine bu süreçte zihnimizdeki karakollar sarsıntı geçirmeye başladı... Daha sonraki süreçte sarsıntılar iyice arttı, karakolların bazı duvarları yıkılmaya başladı... 12 Eylül rejimindeyse bu karakollar birbiri ardına yıkıldı... Zihnimiz özgürleşti. Gerek Kürdistan'da, gerek Türkiye'de, Sıkıyönetim Mahkemelerinde, Basın Toplu Asliye Ceza Mahkemelerinde, Kürt sorunuyla ilgili duruşmalar, 1980'li yıllardaki Diyarbakır zindanları, PKK'nın düşüncesi ve eylemi zihnimizdeki karakolların yıkılmalarında etken olan temel süreçler oldular.

Bu karakolların yeniden kurulmaları hiç mümkün değil. Artık, kitleler, geniş Kürt halk yığınları özgürlük ve eşitlik mücadelesi içindeler. Özgürleşme ve uluslaşma yoğun bir şekilde sürüyor.

Bu kitabın yeniden dizilmesinde Yurt Kitap-Yayın'ın çok büyük emeği oldu. Yüzlerce maddi yanlış düzeltilmeye çalışıldı. Bunun ne kadar büyük yorgunluklara neden olduğunu yakından biliyorum. Kendilerine sonsuz teşekkürler... Öte yandan kitapların düzgün ve özenilerek basılmasında Aydınlar Matbaası'nın da çok büyük emeği var. Bu ilgiden dolayı teşekkürümüz büyüktür.

Ocak 1992, Ankara

İSMAİL BEŞİKÇİ

Türkiye'de sosyoekonomik yapı hızla değişmektedir. Yeni yeni toplumsal ve siyasal güçler oluşmakta ve bunlar halk yığınlarını etkilemektedir. Bu güçler kamuoyuna ses vermekte ve kamuoyundan ses almaktadır. Gittikçe karmaşık bir hale gelen bu ilişkileri kavramak ise ancak, bilimsel yöntem sayesinde mümkün olacaktır.

Son yıllarda toplum olarak büyük tecrübeler kazandık. Bu arada Diyarbakır duruşmaları, önemli bir sorunun, Kürt sorununun, bütün boyutlarıyla ortaya çıkmasında büyük bir etken oldu. Soruna daha önemli bir açıklık geldi. Bu arada, eski görüşlerimizde köklü sayılabilecek değişimler de oldu. Yargılamalar, olaylara bakış yöntemini temelden etkiledi ve değiştirdi.

Kürt sorunu elbette kendi başına bir sorun değil. Zaman ve mekân boyutunda, çok geniş ve karmaşık ekonomik, politik ve toplumsal ilişkiler içinde bir sorun. Bu ilişkileri etkilediği gibi onlardan etileniyor da.

Doğu Anadolu'nun Düzeni (Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller) kitabını yeni baskıya hazırlarken, yeni bilgileri eskisiyle bütünleştirmek, kitabı, bu açıdan yeniden kaleme almak istedim. Önemli bir bölümünü yazdım da. Fakat yeni baskı için yazılanların, bazı kısımların çıkarılması, bazı kısımların genişletilmesine rağmen, eskisiyle önemli bir değişiklik göstermediğini gördüm. Halbuki düşüncemizdeki değişiklik çok daha köklü idi.

(*) Bu yazı, ilk baskısı Nisan 1976 tarihinde Komal Yayınevi tarafından İstanbul'da yayınlanan İsmail Beşikçi'nin **Bilim Yöntemi** adlı kitabının Önsöz'üdür. **Bilim Yöntemi**'nin ikinci baskısı Ekim 1991 tarihinde Yurt Kitap-Yayın tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır.

Bu düşünceleri derli toplu bir şekilde yeni baskıya aksettiremediğimi belirtmeliyim. Bu durumun nedenlerini epeyce düşündüm ve araştırdım. Arkadaşlarla konuştum, tartıştım. Sonunda, bunun, bilim yöntemine gereği gibi nüfuz edememekten ileri geldiğini anladım. Bu durumda, **Doğu Anadolu'nun Düzeni** kitabının yazım işini bir tarafa bırakarak "Bilim Yöntemi" konusu ile ilgilenmeye başladım. Bu çalışma sonunda, adı geçen kitaba "Önsöz" olamayacak kadar büyük bir metin ortaya çıktı. Ayrı yayınlamayı uygun gördüm.

Bu çalışma sırasında, Türkiye'de, 50 yıl boyunca, "bilimsel" adı altında yapılmış çalışmaların eleştirisi yapılmadan, bu araştırmalar yargılanmadan, "**Doğu Anadolu'nun Düzeni**"nin yazılamayacağını da anladım. Yakında bu çalışma da yayınlanacaktır.

Nisan 1976, ANKARA

İSMAİL BEŞİKÇİ

DOĞU ANADOLU'NUN DÜZENİNİN BAŞINA GELENLER(*)

Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller kitabının ilk baskısı Temmuz 1969'da yapıldı. Kitap İstanbul'da E Yayınları tarafından yayınlandı. E Yayınları'nın 16 numaralı kitabıydı. Büyük boy 302 sayfa idi. Ayrıntılı bir "İçindekiler" bölümü, "Kişi adları dizini" ve "Kavram dizini" vardı. Bibliyografyası düzgün basılmıştı. Kitabın normal bir baskısı vardı. Göze çarpan mizanpaj hataları yoktu.

O zaman Erzurum'da Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde sosyoloji asistanıydım. Kitap yayınlanır yayınlanmaz Fen-Edebiyat Fakültesi'nde idari soruşturma açıldı. Daha doğrusu 1968'de açılmış olan idari soruşturma yeniden ele alındı, daha derinleştirildi. Sorgucu profesörler, kitabı neden yazdığımı, amacımın ne olduğunu, böyle bir kitap yazmakla neler beklediğimi, neden başka konular üzerinde değil de bu konu üzerinde çalıştığımı vs. soruyorlardı. İdari soruşturma 1969 sonlarında, 1970 içinde sürdürüldü. Sonunda Atatürk Üniversitesi Yönetim Kurulu, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabını yazarak ve yayımlayarak anayasayı ihlal ettiğim sonucuna vardı. Ve 20 Temmuz 1970'de üniversitedeki görevime son verdi. Bu, tam anlamıyla keyfi bir karardı, keyfi bir idari tassarruftu. Üniversite, keyfi tutum ve davranışını daha sonra da sürdürdü. Danıştay'dan alınan yürütmenin durdurulması kararını uygulamadı.

(*) Bu yazı, İletişim Yayınları tarafından yayınlanan Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi'nde yayınlanmıştır. (Cilt 7, s. 2124-2125)

Kitabın ilk baskısı kısa zamanda tükendi. İkinci baskının yapılması gerekiyordu. Yayınevi de ikinci baskısının yapılmasını hararetle istiyordu. İkinci baskı için epeyce çalıştım. Hatta metnin yeniden yazıldığı bile söylenebilir. İkinci baskı yine E Yayınları tarafından yapılıyordu. Yayınevi, birinci baskının 5 bin olduğunu, ikinci baskıyı 10 bin olarak planladığını belirtiyordu. İkinci baskı 1969 sonbahar aylarında matbaaya verildi. Fakat ikinci baskının tashih işlemlerine katılamadım, provalarını inceleyemedim. Zira Erzurum'dan ayrılamıyordum. Danıştay, üniversitedeki görevime son veren üniversite yönetim kurulu kararı hakkında yürütmenin durdurulması kararı vermişti. Üniversite Danıştay'ın bu kararını uygulamıyordu. Buna rağmen her gün üniversiteye gitmem gerekiyordu. Çünkü, Erzurum'dan ayrıldığım takdirde, "kararı uyguladım ama, görevinin başında değildi" diyerek devamsızlıktan dolayı yeni bir işlem yapabiliirdi. Provalarla, tashihlerle, yayınevi kendi ilgilenenecekti. Ayrıca, bir arkadaşım da baskı işlemleriyle yakından ilgileniyordu. Telefonla, mektupla, dizgiden, provalardan, tashihden, basım işlerinden sürekli haber alıyordum. Her şeyin yolunda gittiği, merak edilecek hiçbir şeyin olmadığı söyleniyordu. Yeni baskıyı büyük bir heyecanla bekliyordum.

Aralık sonlarına doğru kitap geldi. Paketi büyük bir heyecanla açtım. Yine büyük boy idi. Kapağında çok güzel bir fotoğraf vardı. 520 sayfaydı. Hemen "İçindekiler" bölümünü aradım. Kitapta "İçindekiler" bölümü yoktu. Kitabın baş tarafını son tarafını defalarca kurcaladım. "İçindekiler" bölümü konmamıştı. Halbuki, daktilo metinde ayrıntılı bir "İçindekiler" bölümü vardı. Böyle hacimli bir kitabın "İçindekiler" bölümü olmadan kullanılması olası değildi. Dizin bölümüne baktım. Orada da hiçbir düzen yoktu. "Kişi adları dizini" ve "Kavram dizini" birbirine karışmıştı. Harfler arasında hiçbir aralık yoktu. Bir harfin bazı kısımları yazılmış, bazı kısımları atlanmıştı. Bazı harfler de hiç konulmamıştı. "Dizin" bölümünün de böyle karma karışık, düzensiz olması moralimi daha da bozdu. Yıkıntı daha da derinleşti. Bibliyografya da doğru dürüst düzenlenmemişti.

Kitabı kabaca karıştırdım. Dipnotları karma karışık idi, birbiri içine girmişti. Aynı sayfada, sayfanın alt tarafında olduğu halde, dipnotlarının numarasını bulmak, izlemek çok zordu. Özellikle görmek

istediğim bazı bölümler, paragraflar vardı. "İçindekiler" diye bir bölüm olmadığı için bu bölümleri ve paragrafları aramakta ve yerlerini bulmakta güçlük çektim. Bunların yerlerini ancak, daktilo metin aracılığıyla bulabildim. Fakat aradığım, görmek istediğim bazı paragraflar kitapta yoktu. Belki birkaç sayfa öne, arkaya kaymıştır diyerek epeyce aradım. Fakat o paragraflar yoktu, daktilo metinden çıkarılmıştı. Bu küçücük incelemede bile gördüm ki kitapta pek çok imla yanlışları var. Bazı satırlar düşmüş. Satır düşmesinin büyük bir eksiklik olduğu açıktır. Düşen bir satır en az, üç dört cümlelerin birbirlerine bağlanmasına engel olmaktadır. Düşen satırın yerine ise başka bir satır iki kere dizilmiş. Ara başlıklar ile paragraflar arasında hiç mesafe bırakılmamış.

Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller kitabının ikinci baskısının çok büyük eksiklikler taşıdığı, çok büyük kusurları olduğu açıkça ortada duruyordu. Daktilo metinle, kitabı karşılaştırmak gereği duydum. Kitabın ilk yüz sayfasında tashih yapıldığı anlaşıyordu. Daha sonraki sayfaların ise genel olarak tashih görmemiş bir hali vardı. Behice yerine "Hehice", Cem yerine "Cam" vs. gibi yüzlerce yanlış vardı. Satır düşmelerinin, paragraf çıkarmalarının, "İçindekiler" bölümünün olmamasının, "Dizin" gibi sorunlarının yanında bunlar elbette, çok masum kusurlardı, küçücük kusurlardı. Yüzlerce olsa bile. Fakat "oldu" yazılması gereken yerde "olmadı" yazılmış olan cümleler de vardı. Bu tür hatalar ise metnin içeriğini değiştiriyordu.

Daktilo metinle kitabı karşılaştırdım. Yanlış-Doğru Cetveli çıkardım. Bunun için bir hafta kadar sürekli uğraştım. Çıkarılmış paragrafların, düşmüş satırların, düşmüş, atlanmış dipnotlarının yerlerini belirledim. 64 sayfa kadar tuttu. Bu bakımdan, Yanlış-Doğru Cetveli kavramı, bu faaliyeti anlatmakta çok yetersiz kalmaktadır. Düşen satırlar, atlanmış dipnotları, çıkarılmış paragraflar vs. diye yeni bir bölüm koymak gerekir.

Atatürk Üniversitesi'nin, yürütmenin durdurulması kararını uygulamayacağı anlaşıldıktan sonra, görev için, Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne başvurmuştum. Fakültenin de beni kabul etme eğilimi vardı. Siyasal Bilgiler Fakültesi için hazırlıklar yapıyordum. Bunun üzerine Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü beni, birdenbire gö-

reve iade etti. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde göreve başlamak için izin vermedi. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne gitmem için izin vermiyordu ama, Erzurum'da, Fen-Edebiyat Fakültesi'nde veya öteki fakültelerde görev de vermiyordu. Durumum bir müddet böyle sürüncemede kaldı. Sonunda, 12 Mart sırasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde göreve başladım.

Bu arada, Ocak 1971 sonlarında, Yanlış-Doğru Cetveli'yle İstanbul'a da gittim. Yayıneviyle görüştüm. Durumu anlattım. Kitabın basımındaki bozuklukları, eksiklikleri örnekleriyle gösterdim. Hepsini biliyorlardı. Bu bir hüzündü. Yanlış-Doğru Cetveli'nin ayrıca basılıp kitap ile birlikte, kitabın arasına konularak dağıtılacağını söylediler. Bu bir çözüm olabilir miydi? Kuşkusuz olamazdı. Ama, yine de okuyucuya, yanlışların, doğruların gösterilmesi önemli olabilirdi.

Yanlış-Doğru Cetveli de basılamadı. 1971'in başları. Ordu hükümete muhtıra veriyor. Milli Güvenlik Kurulu çok şedid bildiriler yayınlıyor. Siyasal ortam gittikçe gerginleşiyor. Fakat, ben yine de Yanlış-Doğru Cetveli'nin yayınlanmasını umuyordum. Olmadı.

12 Mart'a kadar, kitap biraz dağıtıldı, sanıyorum. Fakat 12 Mart'la birlikte, genel olarak, dağıtım durduruldu. Haziran ortalarında, Ankara'da, fakülteden alınarak Diyarbakır'a götürüldüm. Tutuklanmışım. Atatürk Üniversitesi Rektörü, fakültelerin dekanları, profesörler, Diyarbakır ve Ankara Sıkıyönetim Komutanlıklarına, benim hakkımda ihbarlar yapmışlar. İhbarların, suçlamaların temel dayanak noktası da, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabının yazılmış olması.

1971 sonlarına doğru ziyaretçi arkadaşlardan biri kitap hakkınca bir haber getirdi. "Senin kitap, yayınevi tarafından kıyılmış ve Seka'ya gönderilmiş" dedi. Başka zamanlarda, başka arkadaşlar da, bu haberi doğrulayıcı bilgiler verdiler. Sürpriz olmadı.

O günlerde, gazetelerde, dergilerde, E Yayınları'nın yayın faaliyeti hakkında durmadan yazılar yayınlanıyordu. Gazetelerde, dergilerde, E Yayınları'nın sık sık ilanları yer alıyordu. E Yayınları'nın yayın faaliyeti günden güne geliyordu. Artarak devam ediyordu. Birgün neler yayınlanmış diye merak ederek o ilanlardan birini incelemek aklıma geldi. Zaten ilk kitapların hepsini biliyordum. 1. Boyalı Kuş vs. Yayınların sayısı durmadan artıyordu. Fakat dizide 16 nu-

maralı kitaptan söz edilmiyordu. İhmal, unutkanlık diye düşündüm. Ama, kafamda bir soru işareti de belirdi. O günden sonra E Yayınları'nın bu tür ilanlarını hep inceledim. Evet, 16 numaralı kitaptan hiçbirinde söz edilmiyordu. 1972, 1973'de yayın sayısı, 80'i, 90'ı, 100'ü aşmıştı. Sık sık kitap ilanları yayınlanıyordu. Fakat, 16 numaralı kitaptan söz edilmiyordu. Bilinçli bir tavır olduğu açıktı. Bazı kitapların karşısına (tükendi) gibi ibareler konuyordu. Fakat 16 numara, **Doğu Anadolu'nun Düzeni**, dizide yer almıyordu. O sırada, koğuşa, E Yayınları'nın bazı kitaplarının girdiğini de hatırlıyorum. Yayınlanan her kitabın arkasındaki birkaç sayfada o zamana kadar yayınlanmış kitapların bir listesi veriliyordu. 16 numara o listelerde de yer almıyordu. 1, 2, 3... 14, 15, 17, 18... liste böyle uzayıp gidiyordu. Evet, bu kitabın, okuyucunun bilincine çarpmaması için özel bir çaba gösteriliyordu.

Üniversite Yönetim Kurulu'nun görevime son verilmesi kararı şöyleydi:

"Yukarıda sicil numarası açıklanan Dr. İsmail Beşikçi'nin 21.9.1968 tarihli komisyon raporu, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nın 2.10.1968 gün ve 1648 sayılı yazıları, Rektörlüğün, 22.7.1970 tarihli gerekçesi ile **Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Düzenleri** adlı eserin tetkikinde, Anayasa'nın Birinci Kısmının Genel Esasları'nın 3. maddesine göre milli bütünlüğü parçalayıcı eğitim ve yayınlarda bulunduğundan, Fakülte Dekanlığı'nın teklifine uyularak 4936 sayılı kanunun muvakkat ikinci maddesi gereğince görevine son verilmesinde kanuni bir sakınca olmadığını saygıyla arz ederim."

Dikkat edilirse, profesörler, kitabın adını bile doğru dürüst yazmaktan acizler. Bunun son derece haksız, hukuk dışı bir karar olduğu, sadece, ilgili kişinin mağdur edilmesini, sindirilmesini, bıkkın bir hale getirilmesini amaçladığı çok açık. Nitekim Danıştay, çok kısa bir zamanda, bu işlem hakkında yürütmenin durdurulması kararı verdi. Fakat, daha ileri aşamada, 1972'de Danıştay, Atatürk Üniversitesi'nin kararını uygun buldu, davayı reddetti. Danıştay'ın bu idari tasarrufla ilgili nihai kararı tam anlamıyla politik bir özellik taşımaktadır. Öte yandan, yazdığı bir kitap dolayısıyla bir asistan hakkında "Anayasaya aykırılık" iddiasıyla soruşturma açılması, Danıştay'ın da

bu davayı kabul etmesi olacak işlerden değildir. Davayı reddeden gerekçede, 1968-1969'dan önceki olaylar, kitap vs. söz konusu edilmemektedir. Daha çok 1971'de Diyarbakır Sıkıyönetim Mahkemesi'ndeki tavır ve davranışlarım, askeri tutukevindeki, koğuştaki tavır ve davranışlarım söz konusu edilmektedir. "Hâlâ Kürtlerin varlığından söz ediyor, yazdıklarını savunuyor" denmektedir. Bunlar, kuşkusuz Danıştay'a ulaşan MİT raporlarıdır. Veya MİT elemanı profesörlerin Danıştay'a verdikleri bilgilerdir. Danıştay'ı nihai kararı verirken etkileyen esas gerekçe budur.

1971'deki yargılamada esas suç delili **Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabıydı. Fakat aslında bu kitapla ilgili toplatma kararı yoktu. Dava da açılmamıştı. Birinci baskı ile ilgili olarak da, ikinci baskı ile ilgili olarak da... Fakat 12 Mart'la birlikte, kitap fiilen toplatıldı, dağıtımı engellendi, bazı bölgelere girmesi yasaklandı. İddianame, aslında, sosyoloji derslerinde anlatılan konulardan, bir de **Ant** dergisinde yayınlanan (Mart 1971) "Doğu Anadolu'da Geri Bırakılmışlığın Oluşumu" başlıklı yazıyla ilgili olarak düzenlenmişti. Suç delilleri de öğrencilerin derste tuttuğu notlar ve sınav kâğıtlarıydı. Fakat, gerek poliste, gerek mahkemede, bana, hep, **Doğu Anadolu'nun Düzeni** kitabıyla ilgili sorular soruluyordu. Polislerin, savcılarının, mahkeme heyetinin sorduğu sorular da, idari tahkikat sırasında sorgucu profesörlerin sorduğu sorular da birbirlerine çok benziyordu. "Bu kitabı neden yazdın?", "Bu kitabı yazmakla neyi amaçlıyorsun?", "Neden başka konular üzerinde çalışmıyorsun da hep Doğu diyorsun?", "Bundan sonra da bu konu üzerinde çalışmayı düşünüyor musun?" vs.

Askeri savcı, 140 sayfa tutan esas hakkında mütalaa hazırlamıştı. Esas suç delili olarak **Doğu Anadolu'nun Düzeni**'ni gösteriyordu. Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı 1 Numaralı Askeri Mahkemesi, askeri savcılığın iddialarını aynen kabul ediyor ve hüküm veriyordu. Komünizm propagandası yapmaktan ve Kürtçülük propagandası yapmaktan dolayı toplam olarak 13 yıl 7 gün ağır hapis. (8 yıl 4 ay Komünizm propagandası, 4 yıl 8 ay 7 gün Kürtçülük propagandası) Ayrıca 5 yıl sürgün. (TCK 142/1, 3) Askeri Yargıtay bu cezayı bir, birbuçuk ay gibi çok kısa zaman süresi içinde onayladı. Ve hüküm kesinleşmiş oldu.

1974'de genel aftan sonra, görev için tekrar Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne başvurmuştum. İdarede görevli bir memur, benim de orada olduğum bir sırada dosyayı çıkardı. Bazı evraka bakıyordu. Dosyayı görünce irkildim. Cezaevlerinde infaz bürolarında mahkûmlar hakkında bu tür dosyalar tutulurdu ama, üniversitede görevli bir asistanın dosyasında bunlar olmamalıydı. Dosyanın içinde iddianameler, gerekçeli mahkûmiyet kararları, **MIT**'den sıkıyönetim mahkemelerine gönderilmiş yazılar vs. vardı. Bu yazılarda, şu şu maddelerden yargılayın vs. diye direktif veriliyordu. Yine **MIT**'den fakülteye yazılmış tekrar üniversiteye kabul edilmemem gerektiğini bildiren yazı da vardı.

Genel doğruyu ifade etmekten hiç çekinmemek gerekir: Türk üniversitesi, Kürt sorunu ile ilgili konularda, **Milli İstihbarat Teşkilatı**'nın bir bürosu gibi çalışmaktadır. Aynı şeyi Türk basını için, Türk yargı organları için de söyleyebiliriz.

Bu arada, **Doğu Anadolu'nun Düzeni** kitabının ikinci baskısıyla ilgili olarak değişik bir anıyı anlatmadan da geçemeyeceğim Yıl 1971 12 Mart dönemi. Nisan-Mayıs, balyoz hareketi sürüyor. Askerler fakülteleri sık sık kordon altına alıyorlar. Arama yapıyorlar. Her yeri arıyorlar. Aranılan öğrenciler var mı? Yasaklanmış yayın var mı? Silah, araç-gereç her şey, kütüphaneleri de arıyorlar. Bazı yayınlara el koyuyorlar. Götürmeye çalışıyorlar. Bir keresinde kütüphanede yapılan bir arama sonunda **Forum** dergisi ciltlerinin götürülmeye çalışıldığını görmüştüm.

Yine böyle bir günde, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Basın Yayın Yüksek Okulu, öğleden sonra, kordon altına alındı. 19 Mayıs'dan, yani, İsrail Konsolosu'nun kaçırılmasından birkaç gün sonraydı. Fakültenin, her tarafına askerler, polisler dolmuştu. Odalarda arama yapıyorlardı. Kütüphaneler kurcalanıyordu. Öğretim üyeleri odaların daydı, koridorlardaydı. Bir kısmı gülüşerek, bir kısmı endişe ve hayret içinde olanı biteni izlemeye çalışıyordu. İşte böyle bir ortamda, saniyelerle ölçülebilecek bir zamanda çok çarpıcı bir olay yaşadım: Hocalardan biri büyük bir endişeyle odasına girdi. Kitaplığına yöneldi. Koridordaydım. Kapı aralık kalmıştı. Bu telaşı gayri ihtiyari izledim. Hoca kitapları kurcaladı ve bir kitap çıkardı. Bunun, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabı-

nin ikinci baskısı olduğunu hemen anladım. Zira kapağındaki resimden hemen anlaşılıyordu. Hoca, kitabın kapağını ve öndeki birkaç sayfayı yırttı. Kitabı, kitaplığın alt tarafındaki bir yere, kapalı bölmenin içine attı. Yırttığı kısımları da, tekrar yırtarak, buruşturarak küçük küçük parçalar haline getirerek çöp kutusuna attı. Yukarıda belirttiğim gibi bu, çok kısa bir zaman süresi içinde olup bitti.

12 Mart rejimi süresinde, **Doğu Anadolu'nun Düzeni** kitabı çeşitli biçimlerde imha edildi. Böyle imhalar da oldu.

Bu yazıda, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabının değeri hakkında da kısaca birkaç şey söylemek istiyorum. Bu konuda, her şeyden önce, 1971 Doğu Duruşmaları hakkında bazı şeyler söylemem gerekiyor. Gerek duruşma sürecinde, gerek sıkıyönetim tutukevinde çeşitli kişilerle yaptığım konuşmalar, Kürt sorunu hakkındaki düşüncelerimi kökten değiştirdi. Aslında olgular, olgusal ilişkiler aynıydı. Değişen, olaylara bakış tarzıydı. Olayları ele almada, kavramada kullanılan yöntemlerdi. Bu süreçte **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabında yazılı olan pek çok şeyin yanlış olduğunu fark ettim. Kitabın içeriğiyle ilgili olarak katılmadığım konuların, görüşlerin sayısı günden güne artıyordu. Bu, giderek içeriğini benimsemediğim bir kitap haline geldi. Bu durumu 1976'da, Komal Yayınları tarafından yayınlanan **Bilim Yöntemi** kitabının Önsöz'ünde belirttim.

Kemal Burkay, kitapta incelenen aşiret konusuyla ilgili olarak, **“Doğu'da Feodalite ve Aşiret”** çalışmasında çok ciddi, dikkate alınması gereken eleştiriler yaptı. Fakat konunun eksikliklerini, yanlışlıklarını ben de fark etmişim ve yukarıda belirttiğim kitabın Önsöz'ünde ifade etmişim. Kitapta bu tür içerik yanlışlarının dışında, genel olarak Kemalist diyebileceğimiz bir yaklaşım vardı. Yargılama süreci bu yaklaşımın ne kadar yanlış, hatalarla dolu olduğunu, bilimsel yaklaşımdan ne kadar uzak olduğunu açıkça gösterdi.

Bütün bunlara rağmen, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** kitabı, 1969-1970'in koşulları içinde ele alındığı zaman iyi, değerli bir kitaptı. Eksiklikler, yanlışlıklar, benim, olayları, olgusal ilişkileri eksik ve yanlış kavramamla ilgiliydi. Düşüncelerim bulanıktı. 1974'den sonra dilimiz kölelik zincirlerinden kurtuldu. Kavramları sözcükleri daha açık, yerli yerinde kullanır

hale geldik. Bulanıklıklar dağıldı, düşüncelerimiz daha açık, aydınlık bir hale geldi. 1971 duruşmaları bize bunları kazandırdı.

Ayrıca, **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** isimli çalışmada çok zengin, son derece zengin kaynaklar vardı. Açıklayıcı pek çok dipnotu vardı. Kitap yani ikinci baskı, İçindekiler bölümüyle, Dizin'ile, Bibliyografya'sıyla doğru dürüst yayınlansaydı çok daha yararlı olabilirdi. Satır düşmeleri olmasaydı, bazı bölümler, paragraflar çıkarılmasaydı, bazı dipnotları atlanmamış olsaydı, düzgün bir mizanpaj yapılsaydı, önemli bir başvuru kitabı olabilirdi.

Doğru-dürüst bir baskı olsaydı, şu bakımdan da yardımcı olabilirdi: Kitapta kullanılan bazı kaynaklar bende de vardı. Özellikle, Kürtlerin yayınladığı dergileri, broşürleri, bildirileri vs. toplamaya özen gösteriyordum. Daktilo metinde, örneğin "falan tarihli bildiri" diye geçmiyordu. Veya sadece, "şu sayılı şu tarihli dergi" diye geçmiyordu. Bildiri hakkında, dergi hakkında, yani içerik hakkında kısaca bilgi de vardı. Kitapta ise bunların tümünün yayınlanması söz konusu değildi. Bazılarının atlanması, bazılarının düşmesi yanında, yer alanlar da sadece "falan sayılı dergi", "şu tarihli bildiri" diye yer alıyordu. Halbuki, 1971'de dergilerin, broşürlerin, bildirilerin, kitapların tamamını kaybettim. Çeşitli biçimlerde bunlar yok oldu, yok edildi. Polisin eline geçti. Kürtlere, Kürtçeye ilişkin ne kadar yazı varsa, hepsi yok oldu, yok edildi, el kondu. Şimdi bunların çoğunu bulmak olanaksız. **Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller** düzgün bir şekilde, gerektiği gibi yayınlanabilmiş olsaydı, kayıpların ortaya çıkardığı boşluğu, küçük bir oranda da olsa karşılayabilirdi.

Doğu Anadolu'nun Düzeni, bize şunları gösteriyor: Bir kere Kürt sorunuyla ilgilenenler hiç hesaplamadıkları, hiç düşünmedikleri baskılarla karşı karşıya kalıyorlar. İkinci olarak, Kürtlerle ilgili bir kitap yayınlansa bile kullanılamaz bir hale getirilebiliyor. Olayın Türk basın tarihiyle ilgili bir yönü de var. **Doğu Anadolu'nun Düzeni**'nin, E Yayınları'nın daha sonraları yayınlandığı tanıtıcı listelerde yer almamasını, sadece, unutturma olayı olarak değerlendirmemek gerekir. Sanıyorum, bunun anlamı biraz daha kapsamlı ve derindir. "16. Doğu Anadolu'nun Düzeni" ibaresini gören bazı kişiler, bu ese-

ri arayıp bulup incelemek isteyebilirler. Bunu sorup soruşturabilirler. Halbuki bu devletin hiç istemediği bir süreçtir.

Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, yanlışlarıyla, eksikleriyle, yayınlanmamış Doğru-Yanlış Cetveli'yle kıyılıp Seka'ya gönderilmesiyle, adının listelerden çıkarılmasıyla, yargılanmasıyla, “en önemli suç delili” kabul edilmesiyle vs. bir belgedir. Bu nitelikleriyle de ayrıca bir belgedir.

İSMAİL BEŞİKÇİ

ANA SORUN NEDİR?

Türkiye'de ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunlara ilişkin araştırmalar gün geçtikçe artmakta ve büyük önem kazanmaktadır. Son birkaç yıl içerisinde yayınlanan kitapların, gazete ve dergilerde çıkan makalelerin çokluğu, bu alanlardaki çalışmaların ne denli büyük bir yoğunluk kazandığını açıkça göstermektedir. Öte yandan, bu tür araştırma ve yayın işlerinin, üniversite dışındaki kişi ve kurumlarca da yürütülmesi, bu yayınlar etrafında yapılan dinamik ve etkili tartışmaların yoğunlaşması kamuoyunun gittikçe bilinçlenmesine sebep olmakla ve bu bilinçlenme Türkiye'nin sorunlarına bakış yönünü temelinden değiştirmektedir. Türkiye'deki bilim hayatı yönünden son derece önemli olan bu olaylar, aslında bir rönesanstır. Çünkü, Türkiye'de yenileşme hareketlerinin başladığı tarihlerden bu yana, geri kaldığınız her alanda, sadece Batı taklit edilmiş, kalkınmanın bu yolla gerçekleştirileceğine inanılmış, ancak bütün bu çabaların olumlu bir sonuç vermediği, Anadolu halklarının kurtuluşu yolunda en ufak bir çözüm yolu getirmediği ve getiremeyeceği, iş işten geçtikten sonra hayretle görülmüştür. Toplumumuzun, Batı ile bugüne dek sürdürülen ilişkileri, özellikle genç kuşaklarda ve genç araştırmacılar da, büyük bir bunalım yaratmış ve dolayısıyla bu bunalım, Türkiye'nin ana sorunlarının, temeldeki esas ve can alıcı noktaların ortaya çıkmasını ve araştırılmasını sağlamıştır. Bu oluşum, gelişigüzel bir hareket olmayıp, Türkiye'deki temel toplumsal yapı çelişkilerinin doğurduğu baskıların, açık se-

çık su yüzüne çıkmasından başka bir şey değildir. Başka bir deyişle, çeşitli ekonomik ve toplumsal yapı dinamikleri, üretim güçlerini ve ilişkilerini etkilemekte, temelden gelen bu baskının nedenleri, bilimsel çalışmalara konu olmakta ve bilim çevreleri de bu oluşumdan etkilenererek çalışmalarını ister istemez bu yöne çevirmeye çalışmakta ve böylece yeni analizlerin gereği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Toplumumuzda başlayan bu uyanış ile bilimsel faaliyetlerdeki dinamizm ve bilimsel çalışmalarda Anadolu'ya daha çok ağırlık verilmesi arasındaki ilişkiyi yakından izlemek gerekir.

Bu süreç içinde, eksikliği duyulan en önemli şey, araştırma yöntemi ve araştırmanın yararlanılabilir pratik sonuçlarıyla ilgilidir. Burada akla gelen önemli bir soru da, "Şimdiye kadar yapılan araştırmaların Türkiye'nin sorunlarının çözümüne neden ışık tutamadığı, bu görevi yapabilmeleri için araştırmacıların nasıl yetiştirilmesi ve araştırmaların hangi yönde geliştirilmesi gerektiği"dir. Bu konuda ikinci derecede bazı sorular daha düşünülebilir... "Bir araştırma neden yapılıyor? Hangi 'sorun'ların çözümlenmesinde veya o sorunların çözümlenmesinde yardımcı bir kaynak olarak kullanılacaktır. Genel sorunlar içinde bu araştırmanın çözmeye çalıştığı sorunun ağırlığı nedir?.." Bütün bu sorular, bir sosyal araştırma stratejisinin çizilmesini ve araştırmaların belirlenen strateji açısından ele alınmasını gerektirir. Oysa, Türkiye'de şimdiye kadar yapılan araştırmalar son derece dağınık olmuş, niçin yapıldıkları, hangi amaca hizmet ettikleri açık seçik ortaya konamamıştır. Örneğin, pek çok köy araştırması yapılmıştır. Fakat köyler, Türkiye'nin bütünü içinde değil de, bu bütünden bağımsızmış gibi ele alındıkları, kasaba ve kentlerdeki oluşumlarla bağlantı kurulamadığı için, bu konuda yapılan araştırmaların, ne köy sorununun çözümüne ne de Türkiye'nin genel sorunlarının çözümüne yardımcı olmuşlardır.

Son birkaç yıl içerisinde bilimsel araştırmalarda meydana gelen rönesans akımı, ilk olarak, çok kolay bir iş olan Batı taklitçiliğini ve aktarmacılığını kesin olarak reddetmiş, çok daha güç, fakat Türkiye için geçerli olan sorunlarının ele alınmasını ve tartışılmasını sağlamıştır. Bu görüşler, Türkiye'de neyin araştırılacağını belirleyen etkenlerin, bilim ada-

mının masa başında yapacağı tercihler olmadığını ortaya koymaktadır. On yıl önce “öğrenci eylemleri” diye bir olgu olmadığından, hiç kimse bu konuda araştırmalar yapmak gereğini duymuyordu. Fakat, bugün, başta bilim adamları olmak üzere, bütün sosyal ve siyasi kuruluşlar, öğrenci eylemlerini anlamaya, bu eylemlerle toplum yapısı arasında ilişki kurmaya çalışmaktadırlar. Yine 1945'den günümüze kadar bütün siyasal bilimcileri biçimsel demokrasinin erdemlerinden, Türkiye'ye getireceği yararlardan söz ediyorlardı. O tarihte büyük ümitler bağlanan Batı burjuva demokrasisinin, uygulanmasının bugün Türkiye'ye yarar değil, zarar getirdiği, Türkiye'yi dar bir boğaza sıkıştırdığı tartışmasız kabul edilmektedir. Bugün, bütün aklı başında siyaset bilimcileri, artık ulu orta, biçimsel demokrasinin, erdemlerinden söz etmiyor, yer yer feodal ve yarı-feodal özellikler gösteren bir toplumda, Batı'nın burjuva demokrasisi uygulandığı zaman ne gibi sorunların ortaya çıkacağını araştırıyorlar. Çünkü toplumsal yapı dinamiklerinin işleyişi, feodal özellikler gösteren bir toplumda uygulanan “demokratik düzen”de savunulacak hiçbir erdem bırakmamış; burjuva demokrasisinin geniş halk yığınlarının değil, feodalitenin ve onlarla ittifak durumunda olan öteki egemen sınıfların çıkarlarını koruduğunu ortaya çıkarmıştır. O halde, neyin araştırılması gerektiğini saptayan, bilim adamının bizzat kendisi değildir. Araştırma konuları temel toplumsal yapı dinamiklerinin işleyişi sonunda zaten ortaya çıkmaktadır. Bilim adamı, bugünkü koşullarda, toplumsal yapı dinamiklerini doğru dürüst analiz ettiği ölçüde, bu dinamiklerin geleceğe doğru nasıl bir doğrultu gösterdiğini de sağlam bir biçimde ortaya koyabilmekte ve gelecekte doğabilecek muhtemel oluşumlara şimdi den dikkati çekmektedir.

Her şeyden önce, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısını incelemeyi amaç edinen bu gelişim içinde ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri “Doğu sorunu” olmuş ve uzun yıllar boyunca “tabu” diye bakılan bu “sorun” çeşitli yönleri ile artık korkusuzca bilimsel bir açıdan tartışılmaya başlanmıştır.

Türkiye'de araştırma konularının, temel toplumsal yapı dinamikleri tarafından ortaya konduğunu gösteren en

önemli oluşumlardan biri de "Doğu sorunu"dur. Bilindiği gibi, Doğu Anadolu, Türkiye'nin öteki bölgelerine oranla, ekonomik, toplumsal ve kültürel bakımlardan çok geri kalmıştır. Bilim adamları ve çeşitli siyasi kuruluşlar, bu konuya artık yabancı kalamamakta, bu dengesizliğin nedenlerini açıklamaya çalışmakta ve dengesizliğe -çok zaman kendi eğilimlerine göre de olsa- çare arama zorunluluğunu duymaktadırlar. Fakat, "Doğu sorunu"na daima soyut bir özgülük ve idealizm açısından bakılıp, büyük bir gerçek olan sosyal sınıflar ve bu sınıfların ideolojileri ihmal edildiği için, ne geri kalma olayı tam anlamıyla açıklanabilmiş ne de geri kalmışlığı giderici çözüm yolları getirilebilmiştir. Bugüne dek, Doğu Anadolu'nun geri kalması genellikle iki nedene dayandırılarak açıklanmıştır. Bu nedenlerden biri; Doğu Anadolu'nun siyasi iktidarlar tarafından ihmal edilmesi, öteki de bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısında, hâlâ ağalık, şeyhlik, seyitlik, aşiret reisliği gibi Ortaçağ kalıntısı, çağdışı kurumların mevcut olmasıdır. Bu görüş, en güzel ifadesini Cumhuriyet Halk Partisi'nin 12 Ekim 1969 seçim bildirgesinde¹ ve bazı bilim adamlarımızın incelemelerinde bulmuştur.²

Doğu Anadolu'nun geri kalmasını açıklamaya çalışan bu görüşler, aslında geri kalmışlığın nedenleri değil, sadece görünümleridir.³ Bunun için, bu nedenler sosyo-ekonomik bakımdan açıklanması gereken temel yapısal olgulardır. Başka bir deyişle, ileri sürülen bu görüşler, Doğu Anadolu'nun geri kalmasının nedenleri değil, Doğu Anadolu'ya karşı yürütülen, belirli ekonomik, toplumsal ve kültürel politikaların bir sonucudur. Ağalık, şeyhlik-seyitlik, aşiret reisliği gibi Ortaçağa özgü kurumlarla Doğu'nun geri kalmışlığı arasında bir bağlantı kurmak doğru değildir. Bu kurumların hâlâ ayakta kalmaları siyasi iktidarlar tarafından yürütülen ekonomik, toplumsal ve kültürel politikaların bir sonucudur.

1. CHP'nin Düzen Değişikliği Programı, Doğu'da Yeni ve Halkçı Düzen. Ankara 1969, Bölüm 6, s. 45.

2. Özer Ozankaya, Doğu Anadolu Sorunu, SBFD Cilt 24, Sayı 3 s. 75 vd.

3. İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 1970, s. 14.

Siyasi iktidarların Doğu Anadolu'yu ihmal etmeleri de yine aynı politikaların bir gereği olmuştur. Bu bakımdan, aşağıdaki iki soruyu, açık yüreklilikle, her türlü duygusallıktan uzaklaşarak, cesaretle, tam bir bilimsel çaba içinde sormak ve bu sorulara aynı nitelikte cevap aramak gerekir:

1. Doğu Anadolu'da, çeşitli altyapı hizmetleri yapılıp, kapitalist ilişkilerin geliştirilmesine öncülük yapılsaydı, ağalık, şeyhlik, aşiret reisliği gibi feodal kurumlar ayakta kalabilir miydi?

2. Merkezi otorite, Doğu Anadolu'da, kapitalist ilişkileri geliştirip, feodaliteyi tasfiye edeceği yerde, neden feodaliteyle ittifak yapıp, feodalitenin Batı Anadolu'daki egemen sınıflarla bütünleşmesini sağlamıştır?

Bu konuda değerlendirme yaparken önemli bir hususu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu da, bütün merkezi otoritelerin kendi egemen sınıflarıyla ittifak yapacakları, başka bir deyişle, merkezi otoritenin egemen sınıfların bizzat kendisi olduğu gerçeğidir.⁴ Batı Anadolu, kapitalist ilişkileri hızla geliştirip emperyalist pazarlarla ilişki kurduğu halde, Doğu Anadolu neden feodal bir düzende kalmıştır? Doğu'daki feodal egemen sınıf, feodal üretim biçiminin Doğu'da ortaya koyduğu artık ürünün çok az olduğunun, oysa Batı Anadolu'daki toprak sahiplerinin daha çok ürünü kapatıp, daha çok birikim yaptıklarının neden farkına varamamıştır? Merkezi otorite, neden Doğu'lu egemen sınıfın feodal kalmalarını sağlayıp, onlarla kapitalist değil de, feodal olarak ittifak yapmayı tercih etmiştir?

Bu sorulara verilecek bilimsel cevaplar, olaylara sadece sınıfsal açıdan bakmanın da yeterli olmadığını gösteriyor. Bu sorulara, etnik etkenleri göz önüne almadan, doğru cevaplar vermek olanağı yoktur. Öte yandan, etnik etkenleri göz önüne almadan, Doğu Anadolu için sınıfsal analizler yapmanın olanağı da yoktur.

Bu araştırmanın iki önemli amacı vardır. Birincisi, Doğu Anadolu'da ekonomik ve toplumsal yapıyı biçimlendiren,

4. Türkiye'de merkezi otoritenin meydana gelişinde, Doğu'daki feodal egemen sınıfın ağırlığını ileride araştıracağız.

ekonomik ve toplumsal gelişmenin yönünü belirleyen ana etkenleri saptamak ve bu ana etkenlerin fonksiyonel ve yapısal bütün içindeki yerini kavramaktır. Bu bakımdan, bu çalışma, bir toplumsal yapı araştırması değil, sadece böyle bir araştırmaya giriştir. Dolayısıyla bu araştırmada -daha çok, fonksiyonel bütün içerisinde- aile, akrabalık, din, eğitim, sağlık, dil gibi toplumsal kurumlar ya da bu kurumların birbirleri arasındaki ilişkiler üzerinde değil; bütün bu kurumları biçimlendiren ana etkenler üzerinde de durulacaktır.

Araştırmanın öteki önemli amacı da, Türkiye'deki etnik farklılaşmayı gün ışığına çıkartıp, mülkiyet ve üretim ilişkileri açısından bu farklılaşmanın gelişim doğrultusunu saptamaktır. Bugün, "Doğu sorunu"nu, yalnız ekonomik açıdan "ilerilik" ve "gerilik" sorunu olarak ele almak yanlış bir tutumdur. "Doğu sorunu"nun, aynı zamanda etnik bir sorun olduğunu artık gözden uzak tutmamak gerekir. Çünkü, "geri kalmışlık" ve "yoksulluk" sadece Doğu Anadolu'nun değil, tüm Türkiye'nin sorunudur. Örneğin, Orta Anadolu veya Batı Anadolu'da da, Doğu Anadolu'daki gibi geri kalmış köyler ve yoksul halk yığınları vardır. Fakat, bugün Türkiye'de Doğu Anadolu ölçüsünde bir Orta Anadolu, bir Batı Anadolu sorunu yoktur. O halde, bölgeler arası ekonomik, toplumsal ve etnik farklılaşma söz konusu olduğu zaman, en somut şey Doğu Anadolu ile Batı Anadolu arasında görülen, ekonomik, toplumsal ve kültürel dengesizlik ve buna bağlı olarak etnik farklılaşmadır. Bu farklılaşma ve dengesizliklerin Doğu Anadolu aleyhine bozulmasıdır ki, ortaya bir "Doğu sorunu" çıkarmaktadır. Çünkü, bu dengesizlik ve farklılaşmaların doğurduğu ekonomik, toplumsal ve kültürel sonuçlar, Doğu Anadolu'da kendini daha ağır bir biçimde duyurmakta ve sorunlar burada daha açık seçik belirmektedir. Bunun içindir ki, Doğu sorununun etnik bir sorun olduğu asla gözden uzak tutulmamalıdır. Aynı zamanda bu sorun, Türkiye'deki üretim güçleri ve üretim ilişkileri tarafından belirlenen üretim biçimi ile özellikle feodalizmin kapitalizme doğru evrimi süreci ile birlikte ele alınmalıdır.

Doğu Anadolu'nun toplumsal yapısı üzerinde dururken, bu ana etkenleri çok iyi kavramak ve bu etkenleri doğru ola-

rak yani olaylara uyarlı olarak ortaya koymak gerekir. Bu ana etkenleri göz önüne almayan, sadece ve doğrudan doğruya aile, akrabalık, dil, din, demokrasi, hukuk vs. gibi üst-yapı kurumları üzerinde yapılan araştırmalar daima eksik kalacak ve bu araştırmalara göre tayin edilen sosyal politika, ekonomik ve toplumsal sorunlara hiçbir zaman çözüm getirmeyeceği gibi, esas amaç olan toplum yapısını değiştirmek görevini de başaramayacak ve sorunlara getirilecek çözüm yolları da havada kalacaktır. Çünkü, bütün ekonomik ve toplumsal planlar, derinlemesine yapılan ekonomik ve toplumsal yapı analizleriyle başlamak ve bu analizlere dayanmak zorundadır. Memleketin ekonomik ve toplumsal sorunlarını çözümlemek iddiasında olan bir plan ise kesin olarak toplum yapısını zorlayan bir plandır. Hele, Türkiye gibi bünyesinde hâlâ feodal ilişkileri yaşatan ve ana çelişkilerini devrime dönüştürememiş bir ülkede, toplum yapısında en ufak bir zorlama yapmayıp, süre gelen durumun devamını öngören planların -bundan durgun bir hayat biçimi değil, daima egemen sınıfların lehine, dolayısıyla geniş halk yığınlarının aleyhine işleyen bir mekanizmayı, yani gittikçe artan bir kutuplaşmayı anlamak gerekir- hiçbir ekonomik ve toplumsal sorunu çözümleyemeyip, daima havada kalacağı şaşmaz bir gerçektir.⁵ Bu bakımdan biz, Doğu Anadolu'nun ekonomik ve toplumsal yapısını, hem sınıflar açısından, hem de bölgeler arası sosyal, ekonomik ve kültürel dengesiz-

-
5. "Birinci beş yıllık planda en önemli nokta, temel sayılabilecek bazı kurumsal yapı değişmelerinin öngörülmüş olmasıdır. Bunlar: (1) Kamu İktisadi Sektörünü kalkınma hedeflerine uygun bir biçimde işletebilecek bir karar alma sistemiyle donatmak için düşünülmüş bir iktisadi devlet teşekkülleri reorganizasyonu teklifi, (2) Tarımda mülkiyet ve işletme sistemini çok amaçlı bir biçimde değiştirmeye yönelmiş bir toprak reformu ve bunu destekleyecek vergi reformu teklifleri, (3) Devlet idaresini plan uygulayacak duruma getirme amacına yönelmiş idari reform teklifidir. Bu yapı değişmeleri, siyasi karar organları tarafından ya planın ilk incelenmesi sırasında veya uygulama safhasında ele alınmama yolu ile açıkça reddedilmiştir."

"Birinci beş yıllık planın her şeye rağmen, kurulu düzenin sınırlarını zorlayıcı bir niteliği vardır. Planın uygulanması mümkün olsaydı, özellikle kurumsal bir yapı ile ilgili konularda, Türk ekonomisi oldukça

lik ve etnik farklılaşma açısından ele alacağız. Çünkü, toplumsal yapı, ancak yatay ve dikey doğrultularla birlikte ele alındığı zaman bütünlük kazanır. Öte yandan, toplumsal gelişimin doğrultusunu çizmeyi amaç edinen toplumsal yapı tahlilleri, ancak böyle bir bütünlük içinde anlamlaşır.

Örneğin Sosyolog Behice Boran, Türkiye Sosyalist Hareketi'ni hem toplumsal sınıflar açısından, hem de yersel örgütlenme açısından tahlil etmiştir.⁶ Boran'ın vardığı sonuçlar ekonomik ve toplumsal gelişmemizin doğrultusu bakımından çoğu zaman tutarlıdır. Ancak, Türkiye'deki etnik farklılaşmaları, bu farklılaşmaların sonuçlarını, farklılaşmaların üretim biçimi bakımından anlamını belirtmediği ve hatta bu konuda hiçbir gayret sarf etmediği için de bazı tahlillerinde başarısız kalmaktadır. Doğan Avcıoğlu da, Türkiye'nin Düzeni'ni araştırırken, bölgeler arası ekonomik, sosyal ve kültürel dengesizliklere ve etnik farklılaşmalara değinmekten şiddetle kaçınmıştır.⁷ Böyle bir sorunu kabul edip, tartışmadan kaçındığı için de vardığı veya varmak istediği sonuçlar, Doğu Anadolu'nun toplumsal yapısı söz konusu olunca bazen eksik, bazen de toplumsal yapıya ters düş-

önemli bir aşamadan geçmiş olurdu. İkinci beş yıllık kalkınma planı, temel düşünce bakımından, bir geriye dönüş anlamını taşır. Bu plan, kurulu düzende ve bunun işleyişinde değişiklik getirecek konularda somut teklifler getirmekten sistemli olarak kaçınmıştır. Bu bir izleme planıdır. Ve gerçek anlamda planlı kalkınma zorunluluğunu benimsemeyen bir siyasî görüşün tabii sonucudur."

Necat Erder, Türkiye Planlama Tecrübesi İçinde Bölge Sorununun ve Bölge Planlamasının Yeri, TMMOB Mimarlar Odası, I. Millî Fiziki Plan Semineri, 22-24 Ocak 1968 Ankara, s. 4 vd.

6. Behice Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Gün Yayınları, İstanbul 1968, s. 139 vd. Behice Boran kitabının ikinci baskısında Doğu sorununa daha anlamlı bir açıklık getirmektedir. (Tekin Yayınevi, İstanbul 1970, s. 137 vd.)
7. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, (Dün, Bugün, Yarın) Bilgi Yayınları, Ankara 1968. Doğan Avcıoğlu, bu eksikliği anlamış ve kitabının dördüncü baskısında (Aralık 1970) Doğu sorununa değinmiştir. s. 714-717.

mektedir.⁸ Bu bakımdan, toplumsal yapıyı hem dikey, hem de yatay toplumsal yapı gerçekleri olarak ele alınmanın gereği son derece önemlidir. "Doğu sorunu", bugün Türkiye'nin en önemli, fakat en çekinilen, tabu sayılan ve bunun için de daima tartışma alanı dışında bırakılmaya çalışılan bir sorundur. Örneğin Doğu Anadolu'nun kaderinde çok önemli bir rol oynamış olan ve merkezi otoritenin Doğu halkı üzerinde bir baskı aracı olarak kullandığı Doğu Mitingleri, demokrasilerde dördüncü kuvvet olarak bilinen basında, çok az ilgi gördüğü gibi, mitinglerden sonra da basında bu konuda üzerinde durulmaya değer bir yorum yapılmaması, üzerinde durulmaya değer nitelikte bir tutumdur.

Oysa mitingler, Türkiye'deki siyasal gelişmeler açısından çok önemli olaylardı ve üzerinde durulması gerekti. Ortadoğu devrimci hareketi, işçi hareketleri, Batı Anadolu'daki köylü eylemleri, öğrenci eylemleri, Vietnam vb. gibi konularda çok duygusal olan basınımızın, Doğu Anadolu'daki halk hareketini şüphe ile karşılaması ve basının bu tutumunun gerekli tepkiyi görmemesi son derece anlamlıdır.

Doğu sorununu basından ve kamuoyundan gizlemeye çalışan "bu anlayış" üzerinde durulmaya değer. Bazıları "Doğu sorunu yoktur, Doğu Batı birdir", "Kürt yok, Türk vardır", "Türk milliyetçiliği ayırıcı değil, bütünlleştirici bir milliyetçiliktir" deyip gerçeği gizlemeye çalışmakta, bazıları da "sorunu" "Türk-Kürt" biçimindeki etnik farklılaşmaya bağlayıp temel sorunları yine görememekte, büyük çoğunlukta böyle bir "sorun"dan gerçekten habersiz görünmektedir. Bütün bunlar küçük-burjuva oportünizmi ve faşist eğitim sisteminin süregelen izlerinden başka bir şey değildir. Bu, işbirlikçi burjuvazi ve emperyalizmin ideolojisi ve bu eğitim sistemi, bu sınıflar tarafından önerilmektedir. Burada dikkate değer nokta, Doğu sorunu karşısında, burjuva bilim adamları ve gazetecileri ile emekçi yığınların ideolojisini benimsemiş bilim adamları ve gazetecilerin olumsuz yöndeki tutumlarıdır. Burjuvazinin ideolojisini benimsemiş ve bu ideolojiyi gerçekleştirmeye çalışan kimseler için bu tutum

8. İsmail Beşikçi, "Doğu Sorunu Açısından Türkiye'nin Düzeni" 19, 20, 21, 22, 23, 24 Mart 1969 tarihlerinde Akşam gazetesinde çıkan yazılar.

doğal sayılabilir. Zira egemensınıflar ve onların iktidarlari, bu zihniyeti ayakta tutabildikleri ölçüde başarılı bir biçimde sömürüyü sürdürebilmektedirler. Fakat emekçi yığınların ideolojisini benimsemiş kişiler için affedilmez bir kusurdur.⁹

Öte yandan, "Doğu sorunu yoktur" demek tek kelime ile güçsüzlüktür. Çok kolay, hatta bu "düzen"de tehlikesiz bir savunmadır. Birtakım zorlukları göğüslemekten kaçınmaktır. Buna karşıt ve gerçek olan görüş ise Doğu Anadolu'yu, önce coğrafya olarak, sonra da ekonomik ve toplumsal yapı gerçekleri ve bu yapıların işleyişi olarak bilmeyi gerektirir. Bu ise Ankara ve İstanbul'da oturup masa başında istatistik rakamlarıyla çalışmaktan çok daha güç bir iştir. Biz, şimdiye dek, bu sorunu tartışmayan, kamuoyuna duyurmamayan bilim adamlarının ve gazetecilerin, ister sağda, ister solda olsun, Doğu Anadolu'yu, değil ekonomik ve toplumsal yapı gerçekleri olarak, coğrafi olarak da bildiklerine inanmıyoruz. Aksi halde, son derece açık olan toplumsal yapı gerçeklerine karşı bu kadar kör kalmazlardı.

Doğu sorununu, Türkiye'nin en çekinilen, tabu sayılan ve bunun için de daima tartışma alanı dışında bırakılan bir sorun durumuna getiren başlıca iki etken vardır. Bunlardan biri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, Türkiye'nin öteki bölgelerine göre çok geri kalmış olması, öteki de, bölgedeki halkın (etnik grubun) ve konuşulan dilin özellikleridir. Aslında, Doğu sorununu özetleyen bu iki etken de yüzeyde kalmakta ve kaynağını temeldeki ana sorundan almaktadır. Bu ana sorunu, feodal mülkiyet ve üretim ilişkileri başta olmak üzere, İslam dinini, bu mülkiyet ve üretim biçimlerine göre yorumlayıp uyuşturan şeyhlik ve bütün bu etkenlerle bağdaşan aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenmedir. Feodalizmin tarihi, toprak sahibi soylularla, köylüler arasında sürüp giden sınıf çatışmalarından başka bir şey değildir.

-
9. Bu konuda Lenin şöyle diyor: "... Marx, ezen bir ulustan gelme bir sosyalistin, ezilen ulus karşısındaki tutumunu soruşturuyor ve muhatabı (İngiliz olsun, Rus olsun) egemen ulusların sosyalistlerinin ortak kusurunu açığı vuruyor: Bunlar ezilen uluslara karşı sosyalist görevlerini anlamıyorlar ve 'büyük devlet' burjuvazisinin önyargılarına yankı oluyorlar." (V.İ. Lenin, Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı, Çev. M. Ardos, Sol Yayınları, Ankara 1968, s. 104)

Temel çelişki, feodal üretim biçiminde belirmektedir. Feodal üretim biçimi, şeyhlik gibi dinsel kurumlarla, aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlemeyi kendi gereklerine göre belirleyip, kendine meşruluk ve hukukilik kazandırmaktadır. Feodal üretim biçimine göre belirlenen bu üstyapı kurumları, temel toplumsal yapı çelişkilerinin açıklığa kavuşturulup devrime dönüşmesine engel olmaktadır. Bu bakımdan biz Doğu Anadolu'daki toplumsal yapıyı temellendiren ve biçimlendiren ana etken olarak, birinci derecede "insan-toprak", ikinci derecede "toprak-din", üçüncü derecede de "aşiret-din-politika" ilişkilerini araştıracağız. Temel çelişkiyi, mülkiyet ve üretim biçimleri gibi altyapı kurumlarında ve bu kurumların kendi gereklerine göre belirlediği, şeyhlik ve aşiret yapısı gibi kurumlarda ararken, etnik farklılaşmayı küçümsemek istemiyoruz. Bu farklılaşmaları ve bunun sonuçlarını, Doğu'lu ve Batı'lı egemen sınıfların istek ve iradelerine göre biçimlenen, siyasal iktidarların, bu farklılaşmaları bastırıp açıklığa kavuşturmamasında aramak gerekir.

İleri endüstri toplumlarına göre, feodal toplumlar, izole, öteki gruplardan ayrı, kendine yeten bir yapıya sahip olmasına karşın, feodal toplum da kendi yapısı içinde hiçbir zaman statik değildir. Doğu Anadolu da öyledir; Türkiye'de ve Dünya'da şimdiye kadar meydana gelen ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel değişimlerden etkisiz kalamamıştır. Bu bakımdan biz her ne kadar Doğu Anadolu'yu bugünkü koşulları içinde analiz etmek istiyorsak da, Doğu Anadolu'nun bugünkü koşullarına belli bir değişim sonucu geldiğini daima göz önünde bulunduracağız. Bunun için, geçmişten zamana kadar olan değişimleri göstereceğimiz gibi, bu değişimin geleceğe doğru olan yönünü de çizmeye çalışacağız.

Toplumsal yapı araştırmalarının, ekonomik ve toplumsal planlarla ilgisi, zaten bu noktada ortaya çıkmaktadır. Beş, on, onbeş yıllık perspektiflerle yapılan ekonomik ve toplumsal planlar, ancak doğrultuları sağlıklı ve doğru bir biçimde yönlendirildiği zaman yararlı olabilir. Bu doğrultuyu, doğru ve sağlıklı bir biçimde ortaya koyabilmek için ise her şeyden önce, bugünkü ekonomik ve toplumsal koşulları iyi

analiz etmek ve bunu yaparken de toplumun, özellikle tarihsel gelişim doğrultusunu çok iyi değerlendirmek gerekir. Burada, toplumsal yasaların da, fizik yasaları gibi hüküm sürdüklerini belirtmede büyük bir isabet vardır. Çünkü, hiçbir toplumsal olay, gelişigüzel ve bir rastlantı sonucu meydana gelmez. Her olay, bir zincirin halkaları gibi, başka bir olaya bağlıdır. Bu bakımdan, toplum yapısını temellendiren ve toplumsal değişimde tayin edici rol oynayan ana etkenleri bulmak, toplumun gelişim doğrultusunu ve bu doğrultunun yasalarını ortaya koyabilir. Toplumun gelişim yasaları ile bağdaşan ve buna göre saptanan sosyal politika hedefleri, şüphesiz geniş halk yığınlarının yararına olacaktır.

Öte yandan, herhangi bir toplum tamamen feodal bir yapıya sahip de olsa, öteki toplumlardan ayrı değildir; onlarla birlikte fonksiyonel ve yapısal bir bütün içerisindedir. Bu bütün içinde başka toplumlardan etkilendiği gibi, başka toplumları da etkilemektedir. Bu bakımdan, Doğu Anadolu'yu yalnız Doğu Anadolu olarak değil, Türkiye, hatta Batı İran-Kuzey Irak ve Kuzey Suriye'nin meydana getirdiği bir alan içerisinde ele almak gerekir. Çünkü, bu bölgede halklar, gerek ekonomik ve toplum yapıları gerekse etnik kök ve kültürleri bakımından birbirlerine çok benzerler. Siyasal sınırlar kağıt üzerinde kalmakta, halklar arasındaki ekonomik ve toplumsal ilişkiler çok rahat bir biçimde işlemektedir. Örneğin kaçakçılık olarak bilinen olayların dinamiklerini bu ekonomik ve toplumsal ilişkilerde aramak gerekir. Uzun yıllar, Osmanlı devlet ve toplum sistemi içinde bulunmanın, bu olaylar üzerindeki rolü büyüktür. Bu bakımdan bölgede farklı kültürlerin etkileşmesi değil, ancak kültür bütünleşmesinden söz edilebilir. Biz Doğu Anadolu'yu, araştırmada yararlandığımız olanakların yetersizliği nedeniyle, Batı İran, Kuzey Irak, Kuzey Suriye'nin meydana getirdiği yapısal bütünün bir parçası olarak değil de (Sovyetler Birliği tamamen ayrı bir siyasal ve toplumsal yapıya sahip olduğu için göz önüne alınmamıştır) Doğu Anadolu'nun sorunlarının, Türkiye'nin bir parçası olarak, Türkiye'nin temel yapısal çelişkilerinden bağımsız olarak düşünölemeyeceği gerçeğini daima göz önünde bulunduracağız.

O halde, bu araştırma bir bölge araştırması niteliğinde-

dir. Fakat bu bölge ve bölgenin sorunları, bağımsız olarak değil, Türkiye'nin genel yapısal çelişkileri ile birlikte ele alınmakta, yani Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısı ile bütünleştirilerek verilmektedir. Her şeyden önce, araştırmamızda ele aladığımız bölgenin "siyasi bir bölge" olmadığını kesin olarak belirtmekte yarar görmekteyiz.

Yukarıda sıraladığımız metodolojik noktalardan da anlaşılacağı gibi, Doğu Anadolu'nun toplumsal yapısını ele alan görüş açısı dinamikdir. Böyle dinamik bir görüş ise toplum yapıları ile bu yapıları değiştirmek konusunda ortaya konan hukuksal kurumlar (Anayasa, Kanunlar, Plan vs.) arasında bir bağ kurulmasına geniş ölçüde yardımcı olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, toplumları şekillendiren ve temellendiren esas etkenler bilinmeden, sadece üstyapı kurumları göz önüne alınarak kurulan hukuksal kurumlar ve yapıları planlar, sorunları hiçbir zaman köklü bir biçimde çözemez. Sorunların çözümü, ancak hukuksal kurumlarla, bunların biçimlendirmesi ve etki altında tutması gereken, ekonomik ve toplumsal dinamikler arasında elverişli bir bağ, yani diyalog kurulması ile mümkündür. O halde, en önemli sorun, toplum yapısını temellendiren esas etkenleri çok iyi bir biçimde ortaya koymaktır. Bu, toplum yapısının değişmesinde tayin edici esas etkenleri göstereceği gibi toplumsal gelişmenin yönünü de ortaya koyacaktır. Zaten ekonomik gelişme, refah seviyesinin yükselmesi, modernleşme, tarımın makineleşmesi, köyün modernleşmesi, ekonomik ve toplumsal kalkınma gibi terimlerle ifade edilmek istenilen hususlar da, toplum yapısının değişmesinden, yani geleneksel ve feodal toplum yapılarından modern toplum yapılarına geçişten başka bir şey değildir.¹⁰ Kısaca, üretim güçleri ve üretim

10. Behice Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, 2. Bs. Tekin Yayınevi, İstanbul 1970, s. 15 vd.

Mübeccel Kıray, Interdependencies Between Argo-economic Development and Social Change, A Case Study, Çukurova, s. 2 vd.

(SBF Kitaplığı No: 1615 B. Seri, Advanced Seminar in the Social sciences. 25 Ağustos 1966-1 Eylül 1966, Abant-Bolu-Türkiye iki ciltlik çoğaltılmış dizinin ikinci cildindedir.)

Mübeccel Kıray İkinci Beş Yıllık Planda Köy ve Köylü Sorunu, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Sayı 12, Temmuz-Eylül 1968 Ankara, s. 2 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ilişkileri tarafından belirlenen üretim biçiminin değişmesi, daha ileri düzeylerde tekrar örgütlenmesidir.¹¹ Bu aynı zamanda düzen değişikliği demektir.¹²

11. Mihri Belli, Türkiye'de Karşı Devrim, Türk Solu, Sayı 64, 4 Şubat 1969, s. 13

12. Doğan Avcıoğlu, a.g.e., 4. Bs., s. 587 vd.
Bülent Ecevit, Bu Düzen Değişmelidir, Tekin Yayınevi, Ankara 1968, s. 76 vd.

KAVRAMLAR-TEORİK ÇERÇEVE ve VARSAYIMLAR

I. TOPLUM YAPILARININ TARİHSEL EVRİMİ

Toplumların yapılarını karakterize eden en önemli etken, üretim güçleri ve üretim ilişkileri tarafından belirlenen üretim biçimidir. Üretim güçleri, başta toprak, fabrika, sermaye olmak üzere, toprağı işlemek ve fabrikayı çalıştırmak için kullanılan her türlü makine, araç gereçtir. Bunların dışında, emek ve bilgi de üretim güçlerindendir. Üretim güçleri ile insan toplulukları arasındaki ilişkiler -özellikle üretim güçlerine sahiplik- ise üretim ilişkilerini meydana getirir. Aslında, üretim güçleriyle üretim ilişkileri bir bütündür ve bu bütünün adı "üretim biçimi"dir. Başka bir deyişle fiilen üretim yapanlarla üretim araçları arasındaki ilişki, üretim ilişkilerini belirler. Mülkiyet ilişkileri ise üretim ilişkilerinin hukuki ifadesinden başka bir şey değildir. İnsan toplulukları, sosyalist üretim biçimine gelinceye kadar, beş çeşit üretim biçimi yaşamıştır. Bunlar, ilkel toplum, kölelik, feodal, kapitalist ve sosyalist üretim biçimlerinin belirlediğı toplumlardır. Tarihsel gelişim içinde, bu üretim biçimleri birbirlerini izlemişler, birbirlerinin "sebebi" "sonucu" olmuşlardır. Aslında, üretim biçimlerinin evrimi üç temel çelişkinin işleyişi sonucu olmaktadır. Bu çelişkilerden birincisi, insan ile tabiat arasındadır. Bu çelişkinin dinamiğı, insanın tabiatı kontrol etme azmidir. Ve insanın zaferi ile sonuçlanır. Bu zafer, toplum için yeni bir üretim gücü meydana getirmiştir. Meydana

gelen yeni üretim gücü, eski üretim ilişkileriyle çatışır ve ortaya yeni üretim gücüne uyumlu bir üretim ilişkisi çıkar. Üçüncü olarak, yeni üretim ilişkisi eski üstyapı ile çatışır ve ortaya altyapıya uyumlu yeni bir üstyapı çıkar. Bu durumda toplumsal gelişimi sağlayan unsur yeni bir üretim gücüdür. Toplamların bulunduğu aşamayı saptayan da üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin ulaştığı düzeydir.

II. FEODAL TOPLUM YAPISI ve FEODALİZMİN KAPİTALİZME EVRİMİ

Feodalizm, Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, özellikle Avrupa'da görülen bir üretim ve toplum biçimi olmakla beraber, çeşitli çağlarda dünyanın her yerinde görülmüştür. Feodal toplumu ve bu toplumdaki üretim ilişkilerini belirleyen en önemli etken, ücretsiz emeğin, başka bir deyişle angaryanın varolmasıdır. Maurice Dobb'a göre, feodal üretim "ödenmemiş artı emeğe el koymanın özel ekonomik biçimi"dir. "Bağlı bulunduğu bir beyin belirli iktisadi taleplerini -ki bu talepler ifa edilmesi gereken hizmetler veya para ya da ürün olarak ödenmesi gereken vergiler biçimini alabilir- karşılamak üzere üreticiye cebren veya kendi iradesinden bağımsız olarak yüklenen bir yükümlülüğe dayanan üretim biçimine feodalizm denir."¹

Feodal toplumun çok önemli olan bir özelliğı, ekonominin tarıma dayanması ve teknolojisinin çok ilkel olmasıdır. Feodal toplumu tarihsel bir kategori olarak değil, bir yapı olarak alan Prof. Mübeccel Kıray, feodal toplum yapısını, öküç, karasaban ve kağına dayanılarak artık üretimde bulunulan bir toplum biçimidir, diye açıklamaktadır.² Görüldüğü gibi, bu toplum düzeninde özel mülkiyet belirmiştir.

1. Feodalizmin Dobb'a ait bu tanımı, Korkut Boratav'ın yazısından alınmıştır. (Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine, Proleter Devrimci Aydınlik, 1-5 Ocak 1970, s. 195)

Ayrıca Bk. Dobb, Söz eden, Paul Sweezy, Bir Eleştiri, Feodalizmden Geçiş, PD Aydınlik Yayınevi, Ankara 1970, s. 19.

2. İkinci Beş yıllık Planda Köy ve Köylü Sorunu, Mülkiyeliler Birliğı dergisi, Sayı 12, Temmuz-Eylöl Ankara 1968.

Toprak kısmen özel mülkiyet (feodaller), kısmen de merkezi otorite (devlet) tarafından paylaşılmıştır. Bunun ötesinde dini kurumlar da (Avrupa'da kilise, Türkiye'de tarikatlar, şeyhler) mülkiyete sahip olabilirler.

Bilindiği gibi, feodal beylerin toprak üzerindeki mülkiyetleri ikiye ayrılır. Birincisi feodal beyin angarya ile işlettiği kendi öz topraklarıdır, ikincisi ise mülkiyeti kendisinin, zilyetliği ise köylülerin olan topraklardır.³ Bu iki durumda, "feodal bey-köylü" arasındaki ilişkiler değişmekle beraber her ikisinde de, toprağa bağlı köylüler, yani toprak köleleri ile toprak sahipleri arasında üretim ilişkilerinden doğan kişisel bir bağ vardır. Ve köylü istediği zaman topraktan ayrılamaz. Toprak sahibinin kendisine göstereceği toprak parçasında üretim yapar ve hasat sonunda elde ettiği ürünün bir kısmını toprak sahibine verir. Bunun miktarı feodal hukuk tarafından saptanmıştır. Anlaşılabacağı gibi burada emek tamamen bağımlıdır. Emeğin özgürleşmesi, feodalizmin kapitalizme doğru evrimi süresi içinde oluşan bir olaydır.

Feodal ekonomik düzen kapalı bir bünyeye sahiptir. Kapitalizm artık ürünün son derece az olmasından ileri gelir. Her ne kadar emeğe ücret ödenmiyor ve artık ürün toprak sahibi feodalde birikiyorsa da, teknolojik olanakların öküz, karasaban ve kağı gibi üretim araçlarına dayanması, birikimin geri ve yavaş olması sonucunu doğurur. Dolayısıyla, artık üretimi az olan bir toplumun dış pazarlara açılıp ürünlerini oralarda değerlendirmesi olanağı ortadan kalkmaktadır. O halde, üretim genel olarak tüketim için yapılmaktadır. Feodalizmden sonra gelen kapitalist toplumda ise üretim, geniş ölçüde "pazar için üretim" haline gelmiştir. Çünkü, teknolojik olanakların gelişmesi sonucu artık ürünün birikimi hızlanmakta, büyük ürün ve mal stokları meydana gelmekte, bu ise dış pazarlara açılma zorunluluğunu ortaya koymaktadır.⁴

Feodal üretim biçiminin gelişim süreci içinde, başlıca üç aşama görmek olanağı vardır. Bunlardan birincisi "emek-rant"; ikinci aşama "ürün-rant"; üçüncü aşama ise "para-

3. Korkut Boratav, a.g.m., s. 186.

4. Oskar Lange, Ekonomi Politik, Çev. Muvaffak Şerif, Ataç Kitabevi, İstanbul 1965, s. 29 vd.

rant" olarak belirmektedir.⁵ "Emek-rant" olarak beliren ilişkide üretici, öküz, karasaban, kağı gibi kendi iş aletleriyle, haftanın veya yılın belirli gün ve aylarında toprak sahibi feodalın işinde çalışmak zorundadır. Bu çalışma sonunda karşılık alınmaz. Burada ödenmeyen emeğin üreticiden zapt edilmesi söz konusudur. "Ürün-rant" biçiminde beliren ilişkide ise "emek-rant" ilişkilerinde beliren angarya son bulmuş, daha ileri bir sömürme düzenine ulaşılmıştır. Burada feodal bey, üreticinin kendi arazisinde -bu arazinin hukuki mülkiyeti feodalın, zilyetliği ise köylünüdür- ürettiği ürünlerden bir kısmına, yine feodal hukuk tarafından saptanan oranlarda el koyar. Feodal üretim biçimi içinde çok daha ileri bir sömürme ilişkisi olan "para-rant" aşamasında, fiili üretici, ürününü paraya dönüştürür ve bunun bir kısmını (bu oran yine feodal hukuk tarafından saptanmıştır) toprak sahibi feodale öder. "Para-rant" biçimindeki bu aşamadan sonra, feodalizm yavaş yavaş çözülmeye başlar. Bu, artık ürünün ticaret ve tefeci sermayesine dönüşümü, yani artık ürünün ticaret ve tefeci sermayesinin sömürüsüne bağlı olması demektir. O halde, feodalizmden kapitalizme geçişin iç dinamizmi, feodal bey ve köylü tarafından bölüşülen ürünün, köylüde kalan kısmının, tüketim fazlasının, köylük alanlar dışında ticaret ve tefeci sermayesine dönüşmesidir. Bu sömürünün derecesi, kapitalizmin ilkel veya gelişmiş olup olmaması, ticaret ve tefeci sermayesinin sanayi sermayesine dönüşüp dönüşmeme olanaklarının derecesine bağlıdır.

Şüphesiz ki, Ortaçağ Avrupa'sında görülen feodalite ile Doğu İslam feodalitesi birbirinden çok farklıdır. Osmanlı toplumunda, özellikle Doğu Anadolu toplumunda bunun görünüşü daha değişiktir.⁶ Osmanlı feodalitesinin, toprak reji-

5. Korkut Boratav, a.g.m., s. 198.

6. A.N. Poliak, İslam Feodalizmi, Çev. H.Z. Ülken, SD, s. 1, 1942 İstanbul, s. 250-270.

Poliak, bu makalesinde, İslam feodalitesinin ortak özelliklerini araştırmış, çeşitli bölgelerdeki farklılaşmaları ortaya çıkarmış; bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nda da feodal devir yaşandığını iddia etmiştir. Ayrıca, İslam feodalitesinin Ortaçağ Avrupa'sındaki feodaliteden ay-

mi ve bu rejimin imparatorluğun kuruluş, yükseliş, duraklayış ve çözülüş devrelerinde aldığı biçim ile çok yakın bir ilişkisi vardır. Feodalitenin yerleşip kökleşmesinde, mezhep grupları arasındaki çatışmaların bizzat padişahlar tarafından siyasal yönlelere kanalize edilmesi rol oynadığı gibi, etnik gruplar arasındaki çatışmalar da büyük rol oynamıştır. Bütün bunların temelinde ise mezhep ve etnik farklılaşmalar-dan yararlanılarak, bu gruplar tahrik edilerek sağlanan ekonomik ve politik çıkarları görmek gayet kolaydır.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinden itibaren meydana gelen olayları, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmeye yüz tutması ile beliren Celâli İsyanları'nı, 1891 Hamidiye Alayları'nın kuruluşunu, 1923'den sonra merkezi otoriteye karşı, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da baş gösteren isyanları, 1959 yılındaki 49'lar olayını ve 1967'de Doğu Anadolu'nun çeşitli kentlerinde yapılan Doğu Mitingleri'ni, hep bu ekonomik ve toplumsal temele dayanarak, aşiret yapısı, din ve politik ilişkilerle birlikte görüp, değerlendirmek gerekir. Bu olaylara, araştırmamızın bünyesi içinde, yeri geldiğinde değineceğiz. Böylece, yukarıda belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu'daki feodal düzenin esas karakteri de ortaya çıkacaktır. Fakat, biz bu araştırmamızda daha çok feodal yapıdaki değişmeler ve bunun dinamikleri üzerinde duracağız.

rıldığı özellikleri de göstermiştir. Fuat Köprülü, aşağıda belirtilen makalesinde Poliak'ın bu fikirlerine şiddetle hücum etmiştir.

Fuat Köprülü, Orta Zaman Türk İslâm Feodalizmi, Belleten, Cilt 7, Sayı 19, 1941. Köprülü bu makalesinde, İslam feodalitesinin sadece Mısır'a ait incelemelerle ortaya konulamayacağını, Türk-Moğol kaynaklarının da bilinmesi gerektiğini, Orta Asya, Altın Ordu ve özellikle Selçuklu devletlerindeki toprak rejiminin çok dikkatli bir şekilde incelenmesinin şart olduğunu yazmaktadır.

Ömer Lütfü Barkan da yine Poliak'ın makalesinden eşinlenerek, "Garp'te olduğu gibi, Şark'ta da aynı vasıfları gösteren bir feodalizm yoktur. Osmanlı arazi teşkilatı bunu ispat eder. Biz, toprak meselelerini tamamen devletçi bir şekilde tanzim etmişiz.

Servajın teşekkülüne meydan vermemişiz. 'Sahib-ı arz' ile köylü arasında ihtilaf olduğu zaman, meseleyi devleti temsil eden kadı halleder. Halbuki garpte kaza hakkı derebeyine aitti" demektedir.

Ömer Lütfü Barkan, İktisadi Tarih. (Ders Notları) II. İF. Yayını, İstanbul 1962. s. 50 vd. s. 56 vd.

Feodalizm, az çok meşru ve hukuki bir toplum düzenidir. Sözlü veya yazılı bir hukuku vardır. Bu hukuk toprak sahibi feodal ile toprakta çalışan köylü arasındaki görev ve sorumlulukları saptamıştır. Feodal bey ile köylü arasındaki bu hukuki ilişkiler, aslında üretim biçimine göre belirlenen feodal mülkiyet ilişkilerinden başka bir şey değildir. Fakat feodalitenin çeşitli çağlarda ve çeşitli ülkelerdeki görünüşü aynı değildir. Feodalizmin meşru ve hukuki biçimleri olduğu gibi, zor ve baskıya dayanan biçimleri de pek çoktur.

Biz, feodalitenin zora ve baskıya dayanan bu biçimine Prof. Mümtaz Soysal'ın da işaret ettiği gibi⁷ "Derebeylik" diyoruz. Derebeylik, her ne kadar feodalite sözünün karşılığı ise de sosyolojik bir anlama sahip olduğu da şüphesizdir. Bugün, Doğu Anadolu'da görülen özellik, bu ikinci biçimdir. Fakat, derebeylik feodaliteden ayrı bir üretim biçimi olmayıp aralarında nitelik farkı söz konusu değildir. Temel toplumsal yapı dinamiklerinin işleyişi sonunda, meydana gelen birtakım itmelere karşın, feodal beylerin, hak ve çıkarlarını baskı yolu ile sürdürmek istemeleridir. O halde feodaliteden derebeyliğe, derebeylikten feodaliteye geçiş, bir gelişim doğrultusu değil, feodal üretim biçimi içindeki farklılaşmalardır. Bu bakımdan derebeyliğe geçiş "ilerici" bir hareket olmadığı gibi, derebeylikten feodaliteye geçiş de "gerici" bir hareket değildir. Bu zikzaklar, geriye dönüşü veya ileriye gidişi ifade etmezler.

Toplumların genel gelişim süreçlerinde, feodalizmin kapitalizme dönüşümünün başlıca iki yolu vardır. Birincisi, feodalizmin bünyesinde gelişen ticaret ve tefeci sermayesinin yoğunluk kazanması, giderek kırsal alanları denetim altına almasıdır. Bu gelişim kısaca şöyledir: Ürün, köylü ile toprak ağası arasında paylaşılır. Özellikle feodalizmin son dönemlerine doğru, köylüde tüketim fazlası olan ürün, artık-ürün birikmeye başlar. İşte tüketim fazlası olan bu ürün, kentlerde ticaret ve tefeci sermayesinin sömürüsüne uğrar. Kentlerde biriken bu sermaye gittikçe yoğun bir durum alır, sanayi sermayesine dönüşür ve giderek kırsal alanlardaki feodal

7. Mümtaz Soysal, Anayasaya Giriş, SBFY, 2. Baskı, Ankara 1969, s. 14-22.

sosyo-ekonomik yapıyı ve feodal kurumları tasfiye eder. Bu, feodalizmin devrimci bir yolla çözülmesidir. Görüldüğü gibi, burada feodalizm, feodalizmden beslenen, fakat feodalizm dışındaki bir sınıf tarafından tasfiye edilmektedir. Feodalizm devrimci olmayan bir yolla da çözülebilir. Feodalizmin devrimci olmayan bir yolla çözülmesi, feodal üretim ilişkilerini denetleyen kişilerin bizzat kendilerinin kapitalistleşmeleri biçiminde olur. Feodalizm hangi yolla çözülürse çözülsün, sonunda mutlaka “ulusçuluk” hareketini yaratır. Başka bir deyişle, uluslar kapitalist üretim ilişkileriyle ortaya çıkarlar.

III. ÜRETİM BİÇİMİ ve SİYASİ KURUMLAR ARASINDA İLİŞKİ

Her üretim biçimi, kendisini meşrulaştıracak üstyapı kurumlarını, bu arada siyasi kurumları da yaratır. İlkel toplumdaki sosyalist topluma kadar bütün üretim biçimlerinin, kendilerine uyarlı siyasi kurumları ve bu siyasi kurumlara göre belirlenen devlet biçimleri vardır.

Aşağıda, üretim biçimlerinin gelişimine paralel olarak siyasi kurumlarda ve devletin bünyesinde ne gibi değişiklikler olduğunu gösteren bir tablo vardır. Burada ilginç olan feodalizmin kapitalizme doğru evrimi sırasında siyasi yapıda meydana gelen değişimin izlenmesidir.

Görüldüğü gibi ulusların doğuşu ticaret kapitalizmiyle başlamakta ve daha ileriki aşamalarda yoğunluk kazanmaktadır. Bu feodal üretim biçiminin, giderek feodal devletin dolayısıyla aşiret sistemlerinin yıkılması demektir. Feodalizmin sosyo-ekonomik yapısı kapitalizme dönüşürken siyasi yapıda meydana gelecek en önemli sonuç, aşiretler arasındaki duvarların yıkılması ve ulusun ortaya çıkmasıdır. Örneğin Batı Avrupa’da millî devletlerin, giderek modern merkezi devletin ortaya çıkması, milliyetçilik akımlarının hızlanması, feodalizmin, yani feodal devletlerin yıkılışıyla ortaya çıkmış ve yoğunluk kazanmıştır.⁸

8. GRAS Ekonomik Sosyolojiye Giriş, Çev. Niyazi Berkes, DTCFY, Ankara 1941, s. 164-169.

Üretim Biçimlerinin Gelişmesi	Siyasi Tiplerin Gelişmesi	Devletin Gelişmesi
İlkel toplum	Klân	—
Göçebe hayvancılık	Kabile	Aşiret
Feodalizm		Feodal devlet
(Yerleşmiş Köy)	Aşiret	(İmparatorluk)
Ticaret kapitalizmi	Ulusların doğuşu	Milli devlet
Sanayi kapitalizmi	Ulus	Modern merkezi devlet
Mali kapitalizm	Egemen ulusun ortaya çıkışı	Sömürgeci devlet
Sosyalizm	Ulusların eşitliği ve kardeşliği	Ulusların eşitliği ve kardeşliği esasına göre örgütlenen devlet

Kapitalizm, bir dünya sistemi olmadan önce, feodal yapılar devrimci bir yolla kapitalizme dönüşüyor, kapitalizmle birlikte uluslar da ortaya çıkıyordu. Fakat kapitalizm, mali kapitalizme dönüşünce her ülkede kendisine bağlı işbirlikçi sınıflar yaratarak uluslaşma hareketlerini engellemeye çalıştı. Bu bakımdan bugün, uluslaşma hareketlerinin temelinde hem kapitalist ilişkilerin yoğunluk kazanması, hem de emperyalist politikalara karşı bilinçlenme ve direnme etkenleri vardır.

IV. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Araştırmamızın giriş bölümünde, bu konuda önemli gördüğümüz birkaç metodolojik noktaya değinilmiştir. Bu bölümde de, özellikle araştırmanın coğrafi alanını sınırlamak amacıyla birkaç noktaya daha değinmek istiyoruz. Doğu Anadolu üzerinde araştırma yapan birçok araştırmacı, Doğu bölgesinin kapsamına giren il sayısında ortak bir görüşe varamamıştır. Çoğu zaman Doğu ve Güneydoğu illeri birbirine karıştırıldığı gibi, bu bölgeler birlikte ele alındığı zaman da 13 ilden 22 ile kadar değişen çeşitli rakamlar ortaya çıkmaktadır. Aslında, bölge kapsamına giren il sayısında anlaşmaya varıp varmamak o kadar önemli değildir. Asıl önemli

olan, bölge kapsamına sokulan illerdeki benzerlikleri kavrayıp, "tayin edici ve seçici ana etkenleri" ortaya koymaktır.⁹

Tayin edici ve seçici esas etkenlerin kavranması, altyapı kurumları (Mülkiyet, üretim ilişkileri, üretim güçleri) ile bunlara bağlı olarak biçimlenen üstyapı kurumları (aile, eğitim, din, sağlık, politika, sanat, vs.) arasında bir bağ kurulması, bu ikisi arasındaki etki-tepki ilişkilerinin ortaya konması demektir.

Öncelikle şunu belirtelim ki, sosyo-ekonomik bakımdan Doğu ve Güneydoğu Anadolu ayrımı yanlıştır. Arazi, iklim ve bitki örtüsü gibi, coğrafi etkenler göz önüne alınarak yapılan ayrımlar yerinde ise de, bunun sosyo-ekonomik bakımdan geçerliliği yoktur. Çünkü, toplumsal yapıyı biçimlendiren ve toplumsal gelişmenin yönünü saptayan ana etken, mülkiyet ve üretim ilişkileridir. Bu görüş, kısaca, insan ve toprak ilişkileri olarak özetlenebilir. Soruna bu açıdan baktığımız zaman, gerek Doğu Anadolu'da, gerekse Güneydoğu Anadolu'da geçerli olan mülkiyet ve üretim biçiminin ve bunlara bağlı olarak meydana gelen toplumsal örgütlenme biçiminin aynı olduğu görülür. Bu, feodal bir ilişki olup, bu ilişki, her ne kadar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun güney ve kuzey kesimlerinde değişik biçimlerde görülse bile, temelde çok büyük benzerliklere sahip olduğu şüphesizdir. Tarla tarımının veya hayvancılığın yapıldığı bölgelerde feodal yapıdaki bu farklılaşma açıkça görülebilir. Sosyo-ekonomik açıdan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ayrı-

-
9. Fehmi Yavuz, Politika ve Yerleşme Sorunlarımız, IX. İskân ve Şehircilik Haftası Konferanslarına Sunulmuş Bir Tebliğidir. s. 17 vd. Doğu bölgesi kapsamına sokulan il sayısı için bak, Doğu Anadolu'yu Kalkındırma Sorunları Semineri, Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara 1967. Bu seminere sunulan çeşitli bildirilerde Doğu Anadolu olarak verilen il sayıları şunlardır:

Üzeyir Eren, Doğu Bölgesi Hayvancılığının Ekonomik Bünyesi, s. 11-26 (12 il), İzmir Ticaret Odası, Polarize Bölgeler Seçimi ve Aranan Şartlar, s. 113-160 (14 il), Hüseyin S. Kendir, Doğu Anadolu'nun Kalkınmasında Hayvancılığın Yeri, s. 180-187 (19 il), Ruşen Keleş, Şehircilik Politikamız ve Doğu Anadolu Bölgesi, s. 239-263 (17 il), İbrahim Aksöz, Doğu Anadolu'da Zirai İstihsal Faktörleri Arasındaki ilişkiler, s. 315-358 (13 il).

mina katılacağınız gibi, bu geniş bölge içinde feodal yapıdaki farklılaşmaları da göz önüne alarak, bölgeyi yine kendi içinde bazı kısımlara ayıracağız.

Bize göre, Doğu Anadolu kapsamına giren il sayısı 18 dir. Bunlar, Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Siirt, Hakkâri, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'dir.

Biz bu 18 ili feodal yapının farklılaşmasına göre üç grupta topladık.

- I. Grup: Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Siirt.
- II. Grup: Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin
- III. Grup: Hakkâri

Daha çok hayvancılık yapılan birinci gruptaki illerde feodal yapı, aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenmeye, yani hayvancılığa dayanır. İkinci gruptaki illerde ise geniş ölçüde tarla tarımına, toprağa bağlı bir ekonomi vardır. Buralarda feodal ilişkiler bütün özellikleri ile ortadadır ve hızlı bir değişme içindedir. Üçüncü grup olarak ele aldığımız Hakkâri ise tamamen farklı bir ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçimine sahiptir. Kanımızca, Doğu Anadolu ile Hakkâri'nin gelişme durumu arasındaki fark, genel olarak Türkiye ile Doğu Anadolu'nun gelişme durumu arasındaki farktan daha büyüktür.

V. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Doğu'da egemen olan mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen feodal kişi, ağa, aşiret reisi ve şeyh olarak belirtilmektedir. Çok geniş toprak mülkiyetini ve buna bağlı olarak geniş halk kütlelerini denetleyen ağalar, aşiret reisleri ve şeyhler, denetledikleri gruplar adına, aslında devletin yapması gereken bazı toplumsal fonksiyonları da benimsedikleri için kurumlaşmışlardır. Bu ilişkileri dini yönde destekleyen etken şeyhliktir. Aslında İslami olmayan bu kurum, feodal mülkiyet ilişkilerinin bir fonksiyonu gibidir. Devlet, ağa, aşiret reisi ve şeyhleri 1926, 1937 ve 1960'da üç defa sürgüne

göndermiş ve böylece onların halk kütleleri üzerindeki ezici etkilerinden, halkı kurtarabileceğini sanmıştır. Oysa, ağa, aşiret reisi ve şeyhlerin sürgünü, onlar tarafından iyi ya da kötü yürütülen toplumsal görevlerin görülmesini engellemiş ve toplum bunalımlara sürüklenmiştir. Çünkü, devlet bu kişilerin sürgünü ile görevlerde beliren aksaklıkları karşılayacak bir çalışma yapmamış, yapamamış, toplumsal görevleri yapacak bir örgüt yaratılamamıştır. Örneğin ağaların tefeci rolüne karşı, kooperatif gibi kredi ve sosyal dayanışma kurumları, medreseler yerine köklü eğitim kurumları, şeyh, efendi yerine kuvvetli, etkili ve halk yığınlarına tam anlamı ile intikal etmiş bir sağlık sosyalizasyonu konamamıştır. Bu nedenle, çeşitli ekonomik, toplumsal ve siyasal baskılar karşısında kısa bir zamanda yerlerine dönen ağa, aşiret reisi, şeyhler ve halkın gözünde daha değer kazanmışlar ve bu kişilerin temsil ettiği "Kurumlaşma" daha da güçlenmiştir. Veya ağaların sürgünden dönüşleri geciktiği zaman da (1937), toplumsal dinamizm yeni bir ağa çıkarmış ve düzendeki kopuk halka böylece tamamlanmıştır. 1945'den sonra, çok partili demokratik düzen içinde genel oya dayanan bir mekanizma ise ağa, şeyh ve aşiret reislerine iki yönlü bir itibar kazandırmıştır. Bu kişiler, devlet ve politikacılar tarafından, gördükleri itibarı kudretlerinin bir sonucu olarak halka hissettirip egemen durumlarını daha kolay sürdürmüşlerdir. Ağa, şeyh ve aşiret reislerinin ekonomik ve toplumsal ilişkilere bu kadar hakim olduğu bir düzende, feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinden kapitalist ilişkilere geçmek, yani "feodal bey-köylü" ilişkilerini, "patron-işçi" ilişkilerine dönüştürmek bile mümkün olmamıştır.¹⁰ Fakat, feodal yapı da değişmektedir. Bugünkü yapısına çeşitli aşamalardan geçerek ulaşan feodalitede bugünden yarına değişiklikler olmaktadır.

İşte, aşağıdaki varsayımlar feodal yapıyı böyle bir dinamik görüş açısından ele alacaktır.

10. İsmail Beşikçi, Toplumların Genel Gelişim Kanunları ve Bölgenin Sosyo-Ekonomik Yapısı İçinde **DOĞU MİTİNGLERİNİN ANALİZİ**, Erzurum 1967, (Çoğaltılmıştır). Ayrıca Bk. FORUM Dergisi, Sayı 331-343.

VARSAYIM 1- Toplumsal ve siyasal bir örgütlenme biçimi olan aşiret, Doğu Anadolu feodalizminin siyasi üstyapısıdır.

VARSAYIM 2- Aşiret, aynı zamanda göçebe hayvancılığa dayanan bir üretim ilişkisini ifade eder. Bu üretim ilişkisi, feodal üretim biçiminden daha aşağı düzeydedir.¹¹

VARSAYIM 3- Doğu Anadolu'nun güney ve kuzey kesimlerinde feodal yapı farklılaşmıştır. Güney kesimler (4 il) kapitalizmle karşı karşıya gelişmiş, çok yönlü bir üretim biçimi belirlemiştir. Genel olarak hayvancılık yapılan dağlık alanlar ise (13 il) kapitalist pazarlarla çok daha sınırlı bir biçimde karşılaştıklarından daha kapalı bir durum görülmektedir. Buralarda feodalizmin kurumları daha belirgindir.

VARSAYIM 4- Aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenmenin kuvvetli olduğu yerler ile (13 il) bu örgütlenmenin olmadığı yerler (4 il) arasında feodal yapı farklılaşmıştır. Kapitalist pazarlarla daha çok ilişki kuran yerlerde aşiret örgütü çözülmekte, bu yerlerdeki ekonomik ve toplumsal yapı ile zıtlasmaya başlamaktadır.

VARSAYIM 5- Doğu Anadolu'da, feodalizmden daha düşük olan üretim biçimleri, feodal, yarı-feodal ve kapitalist üretim biçimleri aynı zamanda ve aynı yerde yan yana ve iç içe görülebilir. Tek yönlü değil çok'lu bir üretim biçimi vardır. Fakat bütün üretim biçimleri, Türkiye'de egemen üretim ilişkisi olan az gelişmiş kapitalizme göre biçimlenerek sürüp gitmektedir.

VARSAYIM 6- Üretim ilişkilerindeki çok yönlülüğe paralel olarak, üstyapı kurumlarında feodal toplumdaki önceki ve sonraki çeşitli toplumların değerlerine rastlamak olanağı vardır.

11. Feodalizmin siyasi üstyapı kurumu olan aşiretle, göçebe hayvancılığa dayanan üretim ilişkisini ifade eden aşireti birbiriyle karıştırmamak gerekir.

VARSAYIM 7- Yerleşme yerleri ve biçimleri ile feodal yapı arasında büyük bir uyuşma vardır.

VARSAYIM 8- Hareket halinde olan bir nüfus ve hızlı bir nüfus artışı vardır.

VARSAYIM 9- Bu bakımdan, köy ve kasabalardan il merkezlerine olan nüfus akımı kuvvetlidir. Fakat bu kalabalığı fonksiyonel duruma getirecek endüstri yatırımları yoktur. Tamamen demoğrafik anlamda da olsa, bir kentleşme olurken, sanayileşme ve tarımda modernleşme olmaması, toplumsal yapıda bir çelişki yaratmaktadır.

VARSAYIM 10- Nüfusun hızlı bir şekilde artışı ve traktörleşme yani tarımdaki makinalaşma, feodal yapıyı muhakkak parçalayacaktır. Doğu Anadolu'da statükoyu parçalayıcı tek unsur bunlardır. Bunlar ise toplumun kendi iç dinamikleri ve bu iç dinamiklerin belirli bir aşamadan sonra dış etkenlerle ilişki kurmasıdır.

VARSAYIM 11- Feodalizmin yıkılışıyla uluslaşma süreci de hız kazanır.

VARSAYIM 12- Uluslaşmayı engellemenin tek yolu feodalizmle daha sıkı bir ittifak kurmaktır. Fakat temel toplumsal yapı dinamiklerinin işlemesi, merkezi otorite ile Doğu'lu egemen sınıflar arasında, hiçbir zaman, böyle bir ittifakın sürdürülmesine elverişli değildir. Zira Doğu'lu egemen sınıflar, "feodal sömürü"nün düşük bir sömürü olduğunun kapitalist olmak gerektığinin bilincine varmışlardır.

VARSAYIM 13- Türkiye'deki genel gelişim süreci ne paralel olarak, Doğu Anadolu'da toprağı denetleyen egemen sınıflar da köylerden kasabalara ve kentlere doğru kaymakta, mülkiyeti buradan denetlemektedirler.

VARSAYIM 14- Mülkiyeti denetleyenler, bu fonksiyonlarını devam ettirip mülkiyeti parçalamamak için çeşitli tedbirlere başvururlar. "Köyün köy ile evlenmesi", "Toprağın toprakla evlenmesi" gibi olaylar bu bilin-

ci ortaya koymaktadır. Böylece, miras hukukunun ortaya koyduğu parçalayıcı hükümler bizzat toplumun kendi dinamikleri tarafından aşılmaktadır.

VARSAYIM 15- Feodal yapının ve aşiret örgütünün çok kuvvetli olduğu yerlerde kahvehane gibi halka açık kurumlar yoktur.

VARSAYIM 16- Eşkıyalık, ağalığın baskıcı rolüne karşı ortaya çıkan bir direnme şeklidir. Ağanın toprağa dayanan gücünü tamamen baskı tedbirleriyle sürdürmeye başlamasından itibaren feodalitenin bünyesinde bulunan hukukilik ve meşruluk kaybolup, derebeylik başlar.

VARSAYIM 17- Eşkıyalık, düzene karşı bir hareket olmakla birlikte bilinçli değildir. Egemen sınıflar, aslında düzene karşı olan bu hareketleri yine kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda kullanmayı başarmaktadırlar.

VARSAYIM 18- Halkla ilişki kuran yegane devlet otoritesi jandarma ve tahsildardır. Devlet, hizmet unsurları ile değil, baskıcı etkenlerle halka gitmiştir. Bu ise devlet bürokrasisi ile halk arasında büyük bir uçurumun meydana gelmesine, halkın devlete ve memurlara şüphe ile bakmasına sebep olmuştur.

VARSAYIM 19- Kaçakçılık, sınır bölgelerinde, hızlı nüfus artışının ortaya koyduğu gerilimleri önleyen bir tampon mekanizmasıdır. Sınır bölgelerindeki bu olay, aşiret, din, dil, aile ve akrabalık sistemleri tarafından da desteklenmektedir.

VARSAYIM 20- Devlet ve ulus fikrinden çok önce gelen ve geleneksel bir örgütlenme biçimine sahip olan aşirette, modern devletlere ve modern demokrasilere özgü siyasi partiler, birleştirici olmaktan çok ayrıncı bir rol oynamakta; aşiretler arası anlaşmazlıklar, siyasi partiler kanalıyla tekrar biçimlenmektedir.

VARSAYIM 21- Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Doğu Anadolu'da merkezi otoriteye karşı beliren isyanlar, Doğu'lu egemen sınıfların parlamentolarda

temsilini engellemiştir. Doğu'lu egemen sınıflarla merkezi otorite arasındaki bu çatışma ise Türk milliyetçiliğinin ırkçılığa dönüşmesine sebep olmuştur. Bu ırkçı politika aynı zamanda Doğu'lu ve Batı'lı halklar arasında büyük bir uçurum ve farklılaşma da yaratmış, esas amaç olan bütünleşme gerçekleşmemiştir. Bu ise Kürt halkının, hem Türk halkı tarafından küçümsenmesine, hem de devlet otoriteleri tarafından ezilmesine ve kendi sosyal ve kültürel değerlerinin yine kendi içindeki egemen sınıfın ekonomik ve siyasal çıkarlarını sürdürmek uğruna sömürülmesine sebep olmuştur.

VARSAYIM 22- Doğu'lu aşiretlerin ve egemen sınıfların bir kısmı merkezi otoriteye isyan ettikleri halde, bir kısmı merkezi otorite ile bağdaşma halindedir. İsyan etmeyenler sadece aşiret reisi olarak kaldıkları halde, isyan edenler aşiret reisliği yanında, liderlik ve dini liderlik fonksiyonlarını da benimsemişlerdir.

VARSAYIM 23- Doğu isyanlarının temelinde, ulusal bilincin birikiminden çok, cumhuriyetle birlikte gelişmeye başlayan merkezi otorite karşısında, yöresel feodallerin duydukları rahatsızlık ve sıkışma olayı vardır.

VARSAYIM 24- Aşiret gibi geleneksel bir düzene modern demokrasilere özgü kurumları uyguladığımız zaman, bu kurumlar, aşirette tamamen farklı bir anlam kazanmakta, aşirete özgü "Biz" duygusunu ve fikrini hiçbir zaman parçalayamamakta, geleneksel aşiret düzeninin değerleri daima önde gitmektedir.

VARSAYIM 25- Uluslaşma süreci, aşiret örgütlerinde çok yavaş olmasına karşın kapitalizmle karşı karşıya gelmiş feodal yapılarda hızlıdır. Feodal yapılardan kapitalizme geçiş uluslaşma sürecini hızlandırmaktadır.

VARSAYIM 26- Bazı köyler ve kasabalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme devrindeki yönetici sınıflardan, özellikle toprağı kontrol eden tımarlardan büyük darbe yemişler bir daha da ihya olamamışlardır.

VARSAYIM 27- Köyler, arazi üzerinde yaygın ve az nüfusludur. Fakat, köy evleri birbirine çok yakındır. Yerleşme birimlerinin, yani köyler ve köy altı iskân biçimlerinin bu kadar parçalanmış olması, köyleri ötekilerine karşı izole hale getirmiş, bu ise köylüde bireyci bir görüşün gelişmesine sebep olmuştur. Bu bireycilik, köylünün gerçek kimliğini ve hayatının iç yüzünü de gizlemeyi öngörmektedir. Korkan, gizlenen, şüphelenen bir kişilik.

VARSAYIM 28- Din, ekonomik ve politik çıkarları gizleyen, isyan hareketlerine ve egemen sınıfların öteki hareketlerine meşruluk veren bir kurumdur.

VARSAYIM 29- Hükümet otoritelerine isyan eden aşiretler, daha çok Sünni (Şâfiî) aşiretler olduğu halde, isyan eden bu aşiretlere karşı hükümet safında çarpışan aşiretler, Alevi aşiretlerdir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde merkezi otoriteden çok büyük silleler yiyen Aleviler, eski olayların etkisiyle merkezi otoritenin yanında yer almış olabilirler.

VARSAYIM 30- Doğu Anadolu'da Türkler Alevilerle ortak eylemlere girdiği halde, Kürtler, Sünni Türklerle ortak eylemlere girememiştir.

VARSAYIM 31- Doğu'nun geri kalmasında ekonomik ve etnik etkenler birlikte rol oynamıştır. Egemen sınıflar etnik farklılaşmayı, mülkiyet ve üretim güçleri açısından usta bir biçimde değerlendirmişlerdir.

VARSAYIM 32- Doğu Anadolu'daki değişim yine egemen sınıflar yararına bir değişimdir. Ancak, geniş halk yığınları yararına meydana gelecek devrim bu değişim içinde gizlidir.

VARSAYIM 33- Feodalizmin kapitalizme dönüşümünü sağlayan devrimci bilinci, halk yığınlarına götürecek olanlar feodallerin yeni kuşakları küçük-burjuva aydınlarıdır.

Yukarıda 33 tane varsayım sıralanmıştır. Bunların doğ-

ruluk veya yanlışlığı her zaman tartışılabilir. Fakat bu araştırmalar doğrudan doğruya alan araştırmaları olmalıdır. Zira resmi kurumların (DİE-KİBKEE) bu konudaki rakamları hem eksik hem de yanlıştır.¹²

12. Kitabın ikinci bölümünde (Köy Arazisinin Aidiyeti Kısımında) bu konu ile ilgili önemli bir örnek vardır. Ayrıca Bk. Korkut Boratav, Yüz Soruda Gelir Dağılımı, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969, s. 134. Tarımda Üretim İlişkileri Üzerine, Proleter Devrimci Aydınlik, 1-15 Ocak 1970, s. 212.

Muzaffer Erdost, Türkiye'de Feodalizm Var mı? Türk Solu Dergisi, Sayı 80, 27 Mayıs 1969, s. 9.

NÜFUS-TOPRAK ve İNSAN İLİŞKİLERİ**I. NÜFUS ve YERLEŞME****A. GENEL OLARAK**

1965 nüfus sayımına göre, Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu 5 milyon 903 bindir. Bu, Türkiye'nin toplam nüfusunun % 18.8'idir. 18 il'i içine alan Doğu Anadolu'nun kapladığı alanın yüzölçümü ise 220.775 km. karedir. Bu rakam da Türkiye'nin yüzölçümünün % 29.9'udur. Bölgenin nüfus yoğunluğu, aynı yılın nüfus sayımına göre ortalama 28 olup, 41 olan Türkiye ortalamasından çok düşüktür. Nüfus yoğunluğu, Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde 26, güney kesiminde ise 37'dir. Doğu Anadolu'nun üçüncü kesimi olarak kabul ettiğimiz Hakkâri'deki nüfus yoğunluğu ise 9'dur.

Bölge	Nüfus (bin)	Yüzölçümü (Km²)	Yoğunluk
18 il	5.903	220.775	28
Türkiye	31.392	774.810	41
Doğu/Türkiye	18.8	29.9	

Kaynak : Çizelge 1

B. TARIM TOPLUMU

1965 nüfus sayımına göre, 5 milyon 903 bin olan Doğu Anadolu nüfusunun 1 milyon 609 bini kent ve kasabalarda (% 27.2), geri kalan 4 milyon 294 bini (% 72.8) de köylerde

yaşamaktadır. Bu oranlar da Türkiye ortalamalarına uymamaktadır. Türkiye ortalamalarına göre, kent ve kasabalarda yaşayanların oranı % 34.5, köylük yerlerde yaşayanların oranı ise % 65.5'dir. Bu şimdiye kadarki kentleşmenin, Türkiye ortalamalarının altında olduğunu göstermektedir. (Çizelge 2) Genel durumu bu biçimde ortaya koyduktan sonra, yerleşme birimlerini kendi bünyeleri içinde analiz edebiliriz.

	Genel Nüfus (Bin)	Şehir	%	Köy	%
18 il	5.903	1.609	27.2	4.294	72.8
Türkiye	31.392	10.806	34.5	21.586	65.5

Kaynak: Çizelge 2

1. Alt-Gruplar

a) Göçebe Aşiretler

Doğu Anadolu toplumunun en önemli özelliklerinden birisi, göçebe aşiret hayatının fiilen devam etmesi, etmeyen yerlerde de aşiret hayatının kalıntılarının ve aşiret zihniyetinin yaşamasıdır. Bugün, Doğu Anadolu Bölgesi'nde, çok sayıda göçebe aşiret vardır. En yoğun oldukları yerler Urfa, Bingöl, Tunceli, Mardin, Siirt, Diyarbakır, Van Gölü çevresi, Ağrı ve Hakkâri yöreleridir.¹ Göçebe aşiretler, sabit bir konuta ve toprak mülkiyetine sahip değildirler; küçükbaş hayvancılıkla uğraşırlar. Hayvanlarına iyi otlaklar bulabilmek için, mevsim ve bitki durumuna göre, yaylalardan steplere, steplerden yaylalara göçerler ve daima çadır hayatı yaşarlar.

Göçebe aşiret düzenine temel biçimini veren biricik "iş-güç" ve "geçim kaynağı" hayvancılık ve bunun gereği olan göçtür. Her aşiretin onbinlere varan koyunu vardır. Geniş sürüler daima aynı arazi kesiminde beslenemeyeceği için,

1. İsmail Beşikçi, *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)*, Doğan Yayınevi, Ankara 1969, s. 7.

İsmail Beşikçi, *Doğu Anadoludaki Göçebe Kürt Aşiretlerinde Toplumsal Değişme*, Erzurum 1968, (Çoğaltılmıştır), s. 2

İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, SBF Ders Notları, 1968-69, s. 37 vd.

mevsim, iklim ve bitki örtüsü koşullarına uygun olarak göç edip yaylalardaki ve ovalardaki nimetlerden yararlanmaya çalışmaları büyük bir zorunluluktur. Dolayısıyla, yer şekilleri, iklim, bitki örtüsü gibi coğrafi koşullarla göçebeliliğin çok yakın ilgisi vardır. İşte, geniş çapta hayvancılık yapmanın gereği olarak ortaya çıkan bu olay, göçebe toplumsal yapısının en belirgin özelliği, birçok sosyal ve iktisadi değerlerin kaynağı, göçebe hayat felsefesinin esasıdır.²

-
2. Ziya Gökalp, "Kürt Aşiretleri Üzerinde Sosyolojik Tetkikler" isimli etüdünde tam ve yarı göçebeliliğin sebebini şu şekilde açıklamaktadır. "Tam göçebelilik ile yarı göçebeliliğin sebepleri çöl ile temasta bulunmaktır. Çölde Şemr, Gazze, Cubur, Bekare gibi gayet kuvvetli Arap aşiretleri vardır. Bunların her biri seferber hale gelmiş, kuvvetli ordu mahiyetindedir. Bu ordular, komşuları olan halklar için birer düşman ordusudur. Çöl ağzında bulunan Berazan, Karakeçi, Millî, Kiki, Halemcan, Bekuri, Miran gibi halklar daima bu seferber orduların tehdidi altındadır. Daima bunların akınlarına duçar olurlar. Ne hayatları ne sürüleri ne kadınları emniyet altında değildir. Bu hali kendimize kıyas edelim: Yunan Ordusu Garbî Anadolu'ya girip katliamlara, akınlara başlayınca biz ne yaptık? Seferber bir hale gelmedik mi? Demek ki, seferber ve silahlı bir kuvvetin bulunduğu yerlerdeki ahali yerleşik bir hayat yaşayamaz. Kendisini tehdit eden kuvvet gibi seferber ve silahlı olmaya mecburdur. Göçebelilik hali, iptidai halkların seferberlik vaziyetinden başka bir şey değildir. Demek ki çöl ağzında bulunan halklar için göçebe yahut yarım göçebe bir hayat yaşamak, silahlı olmak zaruri bir haldir. Bu halkları göçebelikten çıkarmak için evvelmirde onları tehditten ve tehlikeden kurtarmak lâzımdır. Yâni çöl ile kendi göçebelerimiz arasına geçilmez bir set yapmak iktiza eder. Eski Çinliler, Türklerin tecavüzüne karşı Çin Seddi gibi büyük bir duvarın inşasına lüzum görmemişler miydi? O halde biz de çöl ile yâni çöldeki aşiretler ile aşiretlerimiz arasında böyle bir set vücuda getirmeliyiz. Fakat bu set maddi olmaktan ziyade manevî olmalıdır. Çünkü, Çin Seddi Türklerin akınlarına mani olamadı. Halbuki eski Romalılar, Suriye cihetinde, eski İranlılar Irak cihetinde Çöl Araplarının tecavüzüne karşı askeri setler meydana getirebilmişlerdir. Acaba biz de askeri bloklarla hudut alaylarıyla böyle bir set meydana getiremez miyiz? Şimdi Çöl Arapları hududumuzun haricinde kaldığı için böyle bir set yapmamız mümkündür. Bu seti yaparak çöl tehlikesini ortadan kaldırırsak tam göçebe ve yarım göçebelerin yerleşik bir hale geçmesini teşvik etmiş oluruz. O zaman yalnız sürüler meselesi kalır. Göçebeler gerek kendi sürülerini, gerek emanetçi sıfatıyla diğer aha-

Her aşiretin yaylak ve kışlak bölgeleri vardır. Fakat bunlar geleneksel değildir. Son zamanlarda, nüfus artışına paralel olarak köylerin yayla, mera gibi orta malı ihtiyaçları arttı. Bundan göçebelerin hareket alanı daralmıştır. Kış mevsimini Urfa, Mardin, Beşiri, Silvan, Batman gibi Güneydoğu ovalarında geçiren aşiretler ilkbahar başlarında kuzey yaylalarına doğru göçerler. Kuzey yaylaları arasında, Van Gölü çevresinde Nemrut, Süphan, Karız, Aveberhan; Muş'ta Zövaser; Bingöl'de Şerafettin; Erzincan'da Munzur; Siirt ve Hakkâri taraflarında Herakol, Meydanı Cindiyan; Van'da Çatak; Ağrı'da Ağrı Dağı yaylaları en önemlilerindendir. Göç, kademeli olur. Önce, başlarında çobanları olduğu halde sürüler gider; sonra da, aşiretin tüm mensupları göçer. Bir aşiret, yaylada beş ay kadar kalır. Soğukların başlamasıyla, steplere doğru göç başlar. Gerek yaylalardan ovalara gerekse ovalardan yaylalara yapılan göç bir ay kadar sürer. Taşıma aracı her zaman at ve katırdır. En büyük görev de kadınlarındır.

Burada önemli olan, bir yıllık faaliyetlerin belli kurallara bağlı olmaması, mevsim, iklim, bitki örtüsü ihtiyacına göre değişebilmesidir. Göçlerden önce, herhangi bir yaylak ve kışlak bölgeye gitmeden önce, aşiret reisi ve ileri gelenler, yer kiralamak için hareket ederler. Arazi sahipleri, yöresel ağalar, tüzel kişiliği olan yöresel idarelerden belirli bir süre için arazi kiralarlar.

Göçebe aşiretlerin, yaylak ve kışlaklarını gruplandırıp, buralarda hareket eden aşiretleri şöyle gösterebiliriz:³

lilerin sürülerini kışın çöle götürürler. Sürüsünü çöle göndermeyenler kış için ağıllar yapmak, çok miktarda ot ve yem hazırlamak zorundadır.”

Ziya Gökalp'e göre göçebelik askerlik yapmamak ile de ilgilidir. Ziya Gökalp'in bu eseri üzerinde daha sonraki bölümlerde tekrar duracağız.

3. Saydığımız bu aşiretler, araştırmaları yaparken gidebildiğimiz yörelerde saptayabildiklerimizdir.

Grup Kışlak	Yaylak	Bölgedeki Göçebe Aşiretler
I. Urfa Ovası Viranşehir Ovası	Şerafettin (Bingöl) Elâziğ Tunceli Munzur (Erzincan)	Beritanlı Şavak
II. Kozluk (Siirt) Beşiri (Siirt) Kurtalan (Siirt) Batman (Siirt) Silvan (Diyarbakır) Hazro (Siirt)	Kurtik (Muş) Zövaser (Muş) Sason (Siirt) Düav (Bitlis) Kariz (Bitlis) Nemrut (Bitlis) Süphan (Bitlis) Averberhan (Bitlis)	Alikan Duderan Üstükran Milan Mehmediyan
III. Mardin Cizre-Slopi	Van Gölünün Güneyi Çatak (Van) Herakol (Siirt) Herakol (Hakkâri)	Milan Alikan Tayan Davudiyan Kıçan Batuyan Garisan Soran Zivikan İspirti Kıtan
IV. Iğdır	Aladağ Tendürük (Van Gölü Kuzeyi) Bülbülan (Kars) Sinek (Ağrı)	Sipkan Zılan Milan Celalî
V. Yüksekova	Şemdinli Uludere Beytüşşebap Başkale	(Ertuş Aşiretinin bazı kabileleri) Şerefan Şıdan Mamhuran Gevdan Zirkiyan Graviyan ve Pinya-niş aşiretinin bazı kabileleri

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, göçebelik, büyük ölçüde Urfa, Mardin, Hakkâri, Van, Bitlis, Muş, Bingöl ve Tunceli'nin çevirdiği arazi kesimlerinde yapılmaktadır. Göçebe toplumsal örgütü, bu alanlardaki göç faaliyeti ile yakından ilgilidir. "Çadır", "Kabile", "Aşiret", "Ulukişi" diye kademelenen bu örgüt, göçebe toplumsal yapısını en iyi biçimde yansıtır. "Çadır" toplumsal örgütün en küçük ünitesidir. "Kabile" kan akrabalığına, "Aşiret" ise evlenme yolu ile doğan hısımlıklara dayanır. Birkaç aşiretin bir araya gelmesiyle, aşiretler arası bir konfederasyon doğar. "Ulukişi", bu konfederasyonun reisidir. Fakat, aşiret örgütünü yalnız akrabalık bağları ile açıklamaya çalışmak toplumsal gerçeklere aykırı bir tutum olur. Aşiret, aynı zamanda siyasi bir birliktir. Kabile de siyasi bir birlik olup, aşirete bağlıdır. Son zamanlarda, kabile içi dayanışmanın aşiretin güvenliğini gerektirdiği gibi sağlayamaması sonucu, dışarıya karşı daha güçlü olabilmesi için kabileden birçok üyenin yanyana gelmesi ile "Zoma"lar kurulmaya başlamıştır. Bu gelişme sonunda siyasal güç, kabile reisinin, Ulukişinin kişiliğinden ayrılarak, Zoma reisinin kişiliğinde toplanmaktadır.⁴

Göçebe aşiret, kendi toplumsal özelliklerini yansıtan bir konut türü de yaratmıştır. Bu konut çadırdır. Çadır'ın konut olarak seçilmesinin birçok nedeni vardır. Bu nedenlerin en önemlileri çadır bezinin kolay dokunması, az masraflı olması ve kolay taşınabilmesidir. Ayrıca, çadırın kurulmasının ve sökülmesinin, göçebelerin yaşam koşullarına göre basit olması, sağlamlığı, gerektiği zaman kolaylıkla büyütülüp genişletilme olanağı olması gibi fiziki özellikleri ve bu fiziki

-
4. Ziya Gökalp, Göçebe Kürt Aşiretlerinin Toplumsal Örgütü ile ilgili olarak şöyle diyor: "Göçebe Kürt Aşiretleri ekseriyetle kabile halindedir. Kabile birçok emirliklerden meydana gelir ve bir reis tarafından idare edilir. Kabileye mensup emirliklerin ağaları bu reise tabidir. Misal olarak Viranşehir'deki Millî kabilesini tetkik edelim: Millî kabilesi iki nevi emirlikten meydana gelir. Birinci nevi emirlikler yedi mühür sahipleri lakabını haiz olan asli emirliktir. Bunlar Kurmanç ve Şafii'dir. Bunlardan başka Kürtleşmiş Türk Aşiretleri de vardır. Kabile dahilinde her emirliğin özel bir reisi vardır. Bu reisler kendi emirliklerinin soyundadırlar. Emir haletini kendisi tayin eder. Kürt emirliklerinin reislerine ağa, Arap emirliklerinin reislerine de şeyh namı verilir.

özellikleri yanında, aşiretteki toplumsal kademeleri belirlemesi, kuruluş biçimi ile aşiretin kendine özgü özelliklerini belirtmesi gibi nitelikleri de vardır.

Doğu Anadolu'daki göçebe aşiretlerin tarihsel gelişimleri, bölgenin tarihsel gelişimi ile yakından ilgilidir. Şerefname'de ve 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları ile ilgili kaynaklarda, aşiretlere ait geniş bilgiler vardır. Öte yandan, aşiretlerin toplumsal ekolojileriyle bütünleşip sosyal organizasyonlarının gelişmesi, çevrenin toplumsal yapısı ile yakından ilgilidir. Bu bakımdan, aşiretlerin hareket alanının nüfus yapısı, ekonomik durumu, dil, din, öğretim ve eğitim durumu, yol, haberleşme ve sağlık koşulları, bu bütünleşme ve gelişmede çok büyük rol oynarlar. Ayrıca, aşiretlerin çevreleriyle olan ilişkilerinde bazı özellikler bulmak olanağı vardır. Bu özelliklerden biri, aşiretle, köy ve kasaba halkları arasında, etnik bir farklılaşmanın olmamasına karşın, bir çeşit kast sisteminin var olmasıdır. Köylüler ve kentliler, aşirete kız vermedikleri gibi, onlardan kız da almazlar. Bir başka özellik, göçebe hareketlerinin, çevrenin asayiş ve güvenliği üzerinde çok geniş ölçüde etkiye bulunmasıdır. Çevredeki nüfus artışıyla meydana gelen aşiretin hareket alanının daralması, dolayısıyla yaylak ve kışlaklara pek büyük kira bedellerinin ödenmesi ve toplum dinamiğinin bu gelişmeyi karşılayacak bir tampon mekanizma yaratamaması, aşiretlerin hayatına yeni bir yön verecek olan ekolojik problem yaratmakta ve sosyal organizasyonun çözülmesine sebep olmaktadır. Bu bakımdan göçebe aşiretler tam anlamıyla "geçiş aşamasında" bulunmaktadır. Bu geçiş, göçebelikten topırağa yerleşmeye doğrudur.⁵

Göçebe aşiretlerin sayıları ve onların meydana getirdiği nüfus toplamaları kesin olarak belli değildir. Biz, 37 çadırılık bir yerleşme biriminde (Zoma'da) 311 nüfus saptadık.⁶ Buna göre, göçebe aşiretlerin nüfusunun, kabaca, 70.000-100.000 olduğunu tahmin edebiliriz. Bu konuda farklı ra-

5. İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'daki Göçebe Kürt Aşiretlerinde Toplumsal Değişme (Geçiş Halindeki Toplamlar), Erzurum 1968 (çoğaltmıştır.), s. 3 vd.

6. İsmail Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar, s. 102 vd.

kamlar vardır.⁷ Göçebe aşiretlerin adetlerinin ve toplam nüfuslarının tam olarak bilinmemesi, planlama faaliyetleri için büyük bir noksanlıktır.⁸ Göçebe aşiret sistemindeki bünye değişiklikleri ilerde daha geniş olarak ele alınacaktır.

b) Köy-Altı Yerleşme Biçimleri: Yayla, Mezraa

Bugün Doğu Anadolu kapsamı içine giren köy sayısı 9.436'dır. Fakat bu sayı Devlet İstatistik Enstitüsü istatistiklerinde gösterilen sayıdır. Oysa bir de dam, oba, divan, kom, mezraa, yayla çiftlik gibi köy-altı yerleşme biçimleri vardır.⁹ Bunlardan Doğu Anadolu'da en çok rastlanana yayla ve mezraadır. Bunların sayıları 9.970 olup, köy sayısından daha çoktur. Köyler ve yukarıdaki adlarla anılan köy-altı yerleşme biçimlerinin toplamı ise 19.406'dır. Divan, mezraa, yayla gibi köy-altı yerleşme birimlerinde genel aile adedinin % 26.5'ı yaşamaktadır. Bu gibi yerlerde yaşayanların adedi Urfa'da en yüksek (% 60), Erzincan ve Kars'ta en düşük orandadır (% 7.5). Önemli olan, bu farklılaşmanın Gaziantep, Diyarbakır, Urfa ve Mardin illerinin meydana getirdiği ikinci kısım ile öteki Doğu illeri arasında kesinlikle or-

7. Halûk Cillov, 30.000, Türkiye Ekonomisi, İFY. 2. Bs. İstanbul 1965, s. 82.

8. İsmail Beşikçi, Doğu Anadolu'da Göçebe Kürtler, Forum, sayı 324 (15 Ekim 1967.)

9. Necdet Tunçbilek, Türkiye İskân Coğrafyası, Kır İskânı, EFY, İstanbul 1967, s. 98 vd.

Necdet Tunçbilek, adı geçen bu kitabında Kom, Oba, Mezraa, Dam, Divan vs. arasındaki farkları şu şekilde belirtmektedir:

KOM: Köy dışında hayvan beslemek için yapılmış, bir veya birkaç ağıl ile çoban kulübesinden ibaret iskân şekli. (M. Sarıbeyoğlu'na atfen) (s. 130)

OBA: Göçebeliğin ve aşiret şeklinin kaybolmadığı yerlerde muvakkat yapılı, çadırılı, iskân birimleridir. Taştan yapılmış, küçük ve basık evlerden meydana gelenleri de vardır. Obalar hayvancılığın gereklerindendir. (s. 152)

DAM: Genel olarak İmroz adasına ait bir yerleşme biçimi olup daha çok tek katlı evlerden kuruludur. Hayvancılık yapmak için elverişli bir yerdir. (s. 153)

taya çıktıdır. Bize göre, köylük alanların bu kadar çok ve dağınık olmasına, üstelik, divan, mezraa, yayla gibi bağlan-
tılarının varlığının feodal yapı ile çok yakın ilgisi vardır. Bu-
nu ilerde, toprak-insan ilişkilerini ele alırken açıklayacağız.
Şimdilik nüfusun bu kadar dağınık yerleşme birimlerinde
yaşamayı toplumsal hareketliliği geniş ölçüde engelleyip, nü-
fusun kapalı ve kendine yeter bir duruma gelmesine, insan-
ların kendi gruplarının dışındaki gruplara şüphe ile bakma-
larına sebep olduğunu söylemekle yetiniyoruz. (Varsayım 3,
7, 27)

Mezraa, yayla gibi köy-altı iskân biçimlerinde nüfus ga-
yet azdır. Çizelge 3'de görülebileceği gibi, bunların adedi köy
sayılarından daha çok olduğu halde, ailelerin ancak % 26.5'i
buralarda yaşamaktadır.

	%	Ailelerin Dağılışı %
Köy Sayısı 9.436	48.7	73.5
Bağlantılar Sayısı.....9.970	51.3	26.5
Toplam.....19.406	100.0	100.0

Kaynak: Çizelge 3

Öte yandan, köy-altı yerleşme birimlerini bölge içindeki
kısımlar bakımından incelediğimiz zaman şunu görürüz:

	Köy-altı yerleşme birimlerinin dağılışı %	Köy-altı yerleşme birimlerinde yaşayan ailelerin genel aile adedine oranı
13 il	65.2	21.2
4 il	32.1	34.0
Hakkâri	2.7	46.0
Toplam	100.0	100.0

Kaynak: Çizelge 3

DİVAN: Daha çok Kuzeybatı Anadolu'da görülen bir iskân şeklidir.
Mahallelerin toplanmasından meydana gelir. Divan sistemi ile
muhtarlık sistemi hemen hemen aynı şeyi ifade eder. (s. 132)

Yukarıdaki çizelgede de görüldüğü gibi, 13 ilde köy-altı yerleşme birimlerinde yaşayan ailelerin oranı % 21.2 olup, genel bağlantı adedinin % 65.2'sini meydana getirdiği halde, 4 ilde bağlantılarda yaşayan ailelerin oranı % 34 olup, bağlantı adedi % 32.1'dir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu'da görülen köy-altı yerleşme biçimlerinin başlıcaları yayla ve mezaraa'dır. Bunun için ikisi üzerinde önemle durulması gerekmektedir. "Yayla, yazın belirli bir süre içinde, hayvan otlatmak, ziraat yapmak ve geçimin sağlanmasında yarar temin eden, her türlü işte çalışmak, hatta dinlenmek için çıkılan veya gidilen, köyün hayat sahasının dışında kalan, çok defa köyün ortak mülkü olan, köyden ayrı ve çok uzak olmakla beraber, sosyo-ekonomik bağlarla tamamen veya kısmen köye bağlı bir mahal, veya köyün esas geçim sahasına ekli ikinci bir bölümdür."¹⁰ Bu koşullar altında yayla, göçebelik ve yarı göçebelik, dolayısıyla aşiret sisteminin büyük bir gereği olarak belirmektedir. Çünkü, göçebelik geniş hayvan sürüleri beslemeyi gerektirir. Bunun gereği ise çok geniş alanlara, yaylalara yayılarak yaz ve kış mevsiminin her türlü olanaklarından yararlanmaktır. Yarı göçebelik ise yine köy dışındaki meraları, yani yaylaları gerektirmektedir. Yayla, yaylak, yazlak, yazlık vs. gibi terimlerle belirtilmek istenen hususlar aynı şeydir.

Aşiret sisteminin, göçebe ve yarı göçebe yaşama koşullarının devam ettiği yerlerde yaylaların önemi çok büyüktür. Hakkâri, Van, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Sırt, Kars gibi yerlerde yayla biçimindeki bağlantılara çok rastlanır. Hayvancılıkla ilgili faaliyetler devam ettiği sürece, bu bağlantılar varlığını sürdürecektir. Göçebe aşiretlerin ve yarı göçebelilerin yaylacılık faaliyetleri farklıdır. Göçebelilerin kışlaklarda olduğu gibi yaylalarda da konutları yoktur. Onların hayatı yaz-kış çadır içinde geçer, oysa yarı göçebelilerin konutları bulunabilir. Öte yandan, göçebelilerin çeşitli kira koşullarına

ÇİFTLİK: Bu, Akdeniz, Batı ve İç Anadolu'da görülür. Geniş bir toprak mülkiyeti içinde meydana gelmiş bir iskân birimidir. (s. 121)

AĞIL: Yalnız, hayvanların barınmasını sağlayan bir yer olup bilhassa küçük baş hayvan üretiminin hakim olduğu yerlerde gelişme göstermiştir. (s. 155)

göre değişebilen, sabit ve belirli olmayan yaylalarına karşı, yarı gebelerin ve yerleşik olanların, sabit yaylaları vardır. Yazın bn yaylalarda karların erimesine gre dikey bir hareket mevcuttur. O halde yayla her şeyden önce geçici bir yerleşme biçimini ifade eder. Bu geçici yerleşme süresini içinde de tarımsal faaliyetlerin sadece hayvancılıkla ilgili olanları cereyan eder. Yayla genel olarak 2000-3500 metrede olup ot, ayır ve su olanakları geniştir. Van Gölü evresinde Süphan, Nemrut, Dvav, Aveberhan, atak, Bingöl'de şerafettin, Hakkâri'de Meydan-ı Cindıyan, Srt'te Herakol, Kars'da Blblan, Ağrı'da Sinek ve Balık Gölü yaylaları Doğu Anadolu'nun belli başlı yaylalarıdır. Bunlardan bir kısmı otlu, sulu ve gerçekten yayla karakterini gösteren yerlerdir. Bir kısmı ise Nemrut ve Süphan yaylaları gibi otu ve suyu kıt, fakat ekolojik koşulların zorlamasıyla yayla olarak kullanılmaya başlanan yerlerdir.

Mezraa'ya gelince, mezraa da Doğu Anadolu'nun en önemli yerleşme birimlerinden bir tanesidir. Mezraa, köylerin ortak geçim sahasının dışında kalan ve o sahadan mutlaka bir coğrafı engebe ile ayrılmış, başka bir geçim sahasıdır. Fakat, mezraaları geniş toprak mülkiyeti içinde ele almak gerekir. Bu bakımdan herhangi bir geniş mülkiyet içindeki mezraalar sosyo-ekonomik bağlarla birbirlerine bağlıdırlar. Yaylaların, genellikle kamu malı olmalarına veya herhangi bir aşirete tahsis edilmiş olmalarına karşılık, mezraalarda özel mülkiyet vardır. Bu bakımdan, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Elâziğ ve Gaziantep gibi geniş toprak mülkiyetinin yoğun olduğu yerlerde mezraalar da çoktur. Bize göre, mezraalar coğrafı etkenlerden çok, geniş toprak mülkiyetinin bir sonucudur. Mezraalarda yapılmış konutların, çoğu zaman mezraa sahibine ait olması, mezraalarda oturanların geçimlerini kırıacılık ve ortakçılıkla sağlamaları bunun en önemli delilidir. Bunun için biz yaylaları aşiret sisteminin, mezraaları da geniş toprak mülkiyetinin bir sonucu olarak görüyoruz.

c) Köyler

Köy-altı yerleşme biçimlerine göre köyler, daha kalabalık nüfus gruplarını barındırmaktadır. Kent ve kasabalar dış

şındaki 19.406 adet yerleşme biriminin % 48.7'sini meydana getirdiği halde buralarda yaşayan ailelerin adedi % 73.5'dir. Köylere nüfus grupları itibarıyla baktığımız zaman şunu görürüz: Köylerin % 68'i 1-50, % 11.3'ü 51-150 nüfusludur. Bu duruma göre, köylerin % 12.1'inde köy yasası uygulanmıyor demektir. 251-500 nüfuslu köyler, köylerin % 37.7'sini; 501-1000 nüfuslu köyler % 25.3'ünü; 1001-2000 arasında olanlar % 5.3'ünü; 2000'den fazla nüfusu olanlar ise % 08'ini meydana getirmektedir. Çizelge 4, köylerin dağılışını, bölge içindeki yerleşme durumlarına göre incelediğimiz zaman Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin illerinde, az nüfuslu yerleşme birimlerinin çokluğunu açık seçik gözler önüne sermektedir. Toprak mülkiyetinin denetimi ile çok yakından ilgili bulduğumuz bu konu ilerde ele alınacaktır. Köylerdeki nüfus durumu ise şöyledir:

Nüfus Grupları	-250	251-500	501-1000	1001-2000	2000'den fazla	Toplam
Köy sayısı	2977	3510	2379	495	75	9436
%	31.5	37.7	25.3	14.7	4.9	100.0
Nüfusların						
İtoplamlı (bin)		457	1.365	1.626	635	0.8
4.294						
%	10.5	31.7	38.2	5.3		100.0

Kaynak: Çizelge 4-5

Çizelge 5'de köy sayıları ile ilgili daha analitik bilgiler vardır. Bu çizelgelerde, araştırmamızın giriş bölümünde göstermeye çalıştığımız, bölge içindeki farklılaşmalar da izlenebilir. Nüfusun ve köylerin dağılıklığını ve ortaya çıkardığı sorunları ileride, toprak-insan ilişkileri bölümünde ele alacağız.

Kasaba ve kentlere geçmeden önce, yarı-göçebe tipi bir hayat biçimini de incelemekte yarar vardır.¹¹ Bugün Doğu

11. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretlerini; 1. Tam Göçebe Aşiretler, 2. Yarım Göçebe Aşiretler, 3. Yerleşik Aşiretler, 4. Ağa Köyleri, 5. Ahali Köyleri olarak beş kısma ayırmakta, ilk dördünü ilkel, 5.'sini ise asri teşkilat olarak tanımlamaktadır. (Kürt Aşiretleri Üzerinde Sosyolojik Tetkikler, s. 15)

Anadolu'da bazı köy ve kasabalarda yaşayanlar önceleri, göçebe ve yarı-göçebe bir hayat yaşadıktan sonra şimdiki biçimini almıştır. Dolayısıyla, yerleşik olmayan halk ile kasaba ve kentlerdeki halk arasında etnik bakımdan bir fark olmadığı halde, yerleşme olayı zamanla halklar arasında farklılaşmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Yarı-göçebelik ve yarı-yaylacılık olarak bilinen bu olay, göçebeliliğin bir kalıntısı olup, toprağa bağlanmakla ortadan kalkacak bir hayat biçimidir. Yarı-göçebelik ve yaylacılıkta her köy, yaz aylarında, kendine çok yakın yaylalara çıkar. Ve çadır hayatı yaşar. Özellikle süt, yağ, peynir ve yün üretimi için bu tür hayat biçimi çok elverişlidir. Hakkâri, Ağrı, Kars, Bitlis, Van, Tunceli, Bingöl, Siirt, Muş, Erzincan gibi illerde yarı-yaylacılık hayatı çok gelişmiştir. Toprağa bağlanma olayının daha sık görüldüğü Urfa, Gaziantep, Diyarbakır, Mardin gibi illerde ise yaylacılık olayı çok seyrektr.¹²

2. Kasaba ve Şehirler

Doğu Anadolu'da kasabalar sosyo-ekonomik bakımdan köy özelliği taşır. Dolayısıyla, köylerle ilgili bölümde ele alınıp incelenebilir. Fakat bazı inceleme kolaylıkları gözönünde tutularak ayrı bir bölümde ele alınarak incelenmiştir. Bununla beraber, köy, kasaba, kent gibi farklılaşmaları ortaya koyan tipoloji çalışmalarında, idari birimleri aşarak, mümkün olduğu kadar, toplumsal ilişkilerin belirtilmesinde büyük bir zorunluluk vardır.

Doğu Anadolu nüfusunun, kasaba ve kentlerde yaşayan oranı % 27.2'dir. Tarıma dayanan toplum yapısını yansıtan bu rakam, Türkiye ortalaması olan % 34.5'den çok aşağıdadır. Biz, bu bölümde, % 27.2 sayısını kendi bünyesi içinde inceleyeceğiz. Doğu Anadolu kapsamı içine soktuğumuz 18 ildeki ilçe sayısı 138'dir. 1 milyon 609 bin olan kent ve kasaba nüfusunun % 57'si il merkezlerinde (911.000), % 43'ü (698.000) 138 kasabada yaşamaktadır (Çizelge 6). Buna gö-

12. İsmail Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar, s. 1 vd.

Bedriye Denker, Güneydoğu Toroslarda Göçebelik (Hutteroht'a Göre) TCD, İbrahim Yasa, a.g.e., s. 29 vd.

re, Doğu Anadolu'daki nüfusun, yerleşme birimleri itibarıyla dağılışı aşağıdaki başit çizelgede açık seçik gözükabilir.

	<u>Sayıları</u>	<u>Nüfusları %</u>
— Göçebe Aşiretler	Tespit edilememiştir	1-1.5 arasında değişebilir
— Köy-altı yerleşme birimleri: (mezraa, yayla)	9970	19.2
— Köyler	9436	53.5
— Kasabalar	138	11.9
— Şehirler	18	15.3
		<u>99.9</u>

Kaynak: Çizelge 5, 6, 7.

Çizelge 7'de kasabadaki nüfus grupları gösterilmektedir. 1000'den az nüfuslu kasabalar % 1.5, 1001-2000 nüfuslu kasabalar % 21.7, 2001-3000 arasında olanlar ise % 25.7, 3001-4000 arasında olanlar ise % 12.3'dür. 10.000 nüfustan çok olup gerçek kent statüsünü kazananlar ise sadece % 11.3'dür. Bu nüfus gruplarının ihtiva ettiği nüfus miktarları ise aşağıdaki çizelgede gösterildiği gibidir.

	<u>Nüfus grupları</u>			
	<u>5000</u>	<u>5001-10.000</u>	<u>10.000'den fazla</u>	<u>Toplam</u>
Kasaba sayısı	106	16	16	38
%	77	11.5	11.5	100
NüfusToplamı/bin	303	128	267	698
%	43.4	18.4	40.2	100

Kaynak: Çizelge: 4.5

Yukarıdaki rakamlar, Doğu Anadolu'da, kasabanın köy özelliklerini gösterdiğini geniş ölçüde doğrulamaktadır. 5.000'den az nüfuslu kasabalar, kasaba sayısının % 77'sini meydana getirdiği halde, nüfusun % 43.4'ünü; 5001-10.000 arasında nüfusu olan kasabalar ise genel kasaba sayısının % 11.5'ini meydana getirdiği halde, nüfusun % 40.2'sini barındırır.

10 binden yukarı nüfusu olan 16 kasaba ise gerçekten kent koşullarını göstermektedir. Kars'ta Sankamış ve Iğdır, Van Gölü çevresinde Tatvan ve Ercis, Elâzığ'da Maden, Siirt'te Batman, Urfa'da Siverek, Viranşehir ve Birecik, Gaziantep'te Kilis, Nizip ve İslahiye, Diyarbakır'da Silvan, şehirleşme oluşumunun büyük bir hızla cereyan ettiği yerlerdir. Bu hızlı oluşumu etkileyen etkenlerden biri, Türkiye ekonomisi için çok değerli olan doğal kaynakların işletilmesine bağlanabilir (Batman, Maden). Öteki önemli etken, yol kavşaklarında bulunup, toplama ve dağıtma fonksiyonlarının gelişmesidir (Ercis, Tatvan, Siverek, Silvan). Verimli topraklarda yapılan tarla tarımı, bu oluşumu etkileyen başka bir etkindir (Iğdır, Viranşehir, Siverek). Sınır kasabalarının hızla büyüme ve gelişmesinde ise kaçakçılığın çok büyük rolü vardır (Kilis, Nusaybin, Doğu Beyazıt).

Doğu Anadolu'da kasabalar içinde olduğu gibi, iller içinde de köy karakterini gösterenler vardır. Hakkâri, Tunceli, Bingöl bunların başta gelenleridir. Öte yandan, Muş, Bitlis, Ağrı gibi iller de aynı tarımsal karakteri göstermektedir. Gerek bu il merkezlerinde, gerekse yukarda açıklamaya çalıştığımız, kentleşme oluşumunun hızla devam ettiği yerlerde, egemen olan ilişkiler yine feodaldır. Örneğin Gaziantep'i ele alalım: Burada kent, kentleşme ile birlikte sanayileşme de hızla gelişmektedir. Fakat sanayileşmenin kırsal alanlara egemen olma, kırsal alanları etkileme gücü yoktur. Oysa, sanayileşme ve kentleşme olayının en önemli özelliği, kırsal alanları, gelişen sanayileşme ve kentleşmenin etki alanı içine alabilmektir. Bu bakımdan, kırsal alanlar ile kentler, hatta kasabalarla kentler arasında büyük bir uçurum vardır. Öte yandan, kentlerin bizzat kendi bünyelerinde de birtakım farklılaşmalar gözükmemektedir. Örneğin Gaziantep, Urfa, Kilis, Diyarbakır, Mardin gibi kentlerdeki "Kaçakçı Pazarları" ile kent merkezi arasında büyük bir farklılaşma görülür. Kentlerin kaçakçı pazarlarıyla merkezleri fiziki yapı bakımından birbirleriyle bütünleşmemiştir. Bu kentlerin merkezlerinde, endüstri toplumlarının banka kredisi ve sermayesine dayanan ilişkileri yanında, dış kısımlarda görülen ilişkiler genellikle tefeciliğe ve aynı ödemeye dayanır. Tefecilerin kredi olanaklarının ise kent merkezi tarafından sağlan-

dığı şüphesizdir. Bu da kentlerin dış kesimleri ile iç kesimlerinin fiziki bakımdan bütünleşemeyip sömürü ilişkileri bakımından bütünleştiğini gösterir. Bu olay, feodal karakter gösteren bir toplumda, modern toplumlara özgü olan banka kredilerinin işleme mekanizmasının, feodal yapı ile nasıl bütünleşip eski düzeni devam ettirme olanakları bulduğuna güzel bir örnektir.

Mardin, Urfa, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis gibi feodal özelliklerin devam ettiği yerlerdeki bu ilişkileri Bitlis, Ağrı, Kars, Van, Bingöl, Tunceli gibi yerlerde görmek daha zor ve seyrektir. Çünkü, bu gibi yerlerde nüfus yoğun bir duruma gelemediği için böyle bir farklılaşma da ortaya çıkamamıştır. Kentlerdeki feodal ilişkileri ilerdeki bölümlerde daha ayrıntılı olarak belirtmeye çalışacağız.

Kasaba ve kentlerle ilgili olarak söylenebilecek başka bir husus, bu kasaba ve kentlerin kuruluş yerleri ile aşiret ilişkileri arasında büyük bir bağlılık bulunduğuudur. Aşiret bağlarının çok kuvvetli olduğu Tunceli, Bingöl, Hakkâri, Başkale, Beytüşşebap, Şırnak, Doğu Beyazıt, Bitlis gibi yerlerde, kent ve kasabaların kuruluş yerleri aşiret yapısının bir fonksiyonu gibi görülmektedir. Kent ve kasabaların merkezi noktaları, çok eski zamanlarda, feodal bey veya derebeyinin, öteki aşiretlere veya merkez otoriteye karşı güvenliğini sağlamak için seçtiği, savunması kolay arazi parçalarıdır. Fakat yine de bütün bunların toprak ile çok yakın ilişkisi vardır. Bunu ilerde toprak mülkiyeti durumu ile birlikte tekrar ele alacağız (Varsayım 7).

C. NÜFUS ARTIŞI

Doğu Anadolu nüfusunun en önemli özelliklerinden biri, çok hızlı bir artış göstermesidir. Logaritmik olarak yapılan hesaplara göre, 1945-1965 yılları arasında Türkiye'nin nüfusu yılda % 026.5 artarken, Doğu Anadolu'nun nüfusu % 028.8 oranında artmıştır. Bu genel artışa kent, kasaba ve köyler (köy-altı yerleşme biçimleri dahil) itibarıyla baktığımız zaman durum şöyledir:

	1945	1965	Yıllık artış %0
Doğu (Şehir)	700	1.609	43
Doğu (Köy)	2.665	4.294	24
Doğu (Genel)	3.365	5.903	28.8
Türkiye (Şehir)	4.687	10.806	34
Türkiye Köy	14.193	21.586	21
Türkiye (Genel)	18.790	31.392	26.5

Kaynak: Çizelge 2

(nüfus artışı logaritmik hesaplanmıştır)

Yukarıdaki çizelgelerden görülebileceği gibi, 1945-1965 arasında Türkiye'deki kentleşme hızı % 0.34 iken, bu oran Doğu Anadolu'da % 0.43'e ulaşmaktadır. Kentleşme hızından çok daha düşük olmakla beraber, köylük yerlerdeki nüfus artışı da Türkiye ortalamasının üstündedir (Türkiye % 0.21, Doğu % 0.24).

Fakat Doğu Anadolu'da meydana gelen bu hızlı kentleşmenin tamamen demografik bir kentleşme olduğunu belirtmede büyük bir zorunluluk vardır. Çünkü, kentleşme, sanayileşme ve tarımın modernleşmesi ile atbaşı giden bir oluşumdur. Doğu Anadolu'da, tarımın modernleşmesinden söz etmek henüz çok erken olduğu gibi, sanayileşmeden de söz edemeyiz (Çizelge 9). Aşağıdaki çizelge bu durumu gayet açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

	İş yeri sayısı			İşçi sayısı	Çevirici Elektrik makina motoru Jeneratörler		
	Devlet	Özel	Toplam		sayısı	sayısı	sayısı
Doğu	26	75	101	17.036	782	4.195	51
Türkiye	257	2.775	3.012	326.000	5.498	98.000	4.800
Doğu/Türkiye	10	2.7	3	5	14.5	4.1	1.1

Kaynak: Çizelge 9

Yukarıdaki çizelgeden de anlaşılabileceği gibi, devlet yatırımlarının sadece % 10'u, özel sektör yatırımlarının ise %

2.7'si Doğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Türkiye'deki işçi sayısının sadece % 5'i buradadır. Endüstrileşmenin vazgeçilmez unsurları olan çevirici makinalar, elektrik motorları ve jeneratörlerin -sıra ile- sadece % 14.5, % 4.1, %1.1'i Doğu'dadır. Bu rakamlar, Doğu Anadolu'daki sanayileşme durumunun çok ilkel bir düzeyde olduğunu göstermektedir. Çizelge 9'da görülebileceği gibi Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Van, Adıyaman, Urfa, Mardin ve Hakkâri gibi yerlerde sanayi işletmesi bulunmaması, durumun ne kadar üzücü olduğunu göstermektedir. Bu durum, Doğu Anadolu'daki ekonomik yapının tamamen tarıma dayandığını gösterir. Fakat üretim güçleri öküz, karasaban, kağı ve üretim ilişkileri feodal olduğu için hızlı bir birikim yapılamamıştır. Bu ise Doğu Anadolu'daki feodalitenin Ortaçağ Avrupa'sındaki klâsik feodaliteden ayrıldığı noktaları da ortaya koymaktadır. Avrupa'daki feodalite her ne kadar toprağa dayanıyorduysa da, kentte de belirli bir sanayi vardır. Örneğin lonca örgütleri güçlü olup, köylüler ve feodal kişiler arasında ayrı bir sınıf olarak belirmektedir. O halde Ortaçağ Avrupa'sındaki klâsik feodal toplumda başlıca üç sınıf vardır:

a) Toprağı esas denetleyen ve artık ürünü değerlendiren feodaller,

b) Toprağı işleyen, fakat emeğinin karşılığını alamayan, üretim ilişkilerinde feodal kişiye bağımlı köylüler,

c) Bu iki sınıf arasında kentlerde yaşayıp, küçük el sanatları ile uğraşanlar.

Feodal toplumda orta sınıf karakterini gösteren bu üçüncü grup çok önemlidir. Ve kentler, feodal ilişkilerin görülmeyeceği kesimler olarak belirmektedir. Doğu Anadolu'daki feodal yapıda ise feodal kişi ve köylüler arasında böyle bir orta sınıf teşekkül edememiştir. Adeta iki ögeli bir feodal yapı vardır. Bu ise kentlerdeki elişilerinin ve zanaatkarlığın -terziklik, bakırcılık, demircilik, kuyumculuk, ayakkabıcılık, ipekböcekçiliği vs.- gelişip bir varlık haline gelememesi demektir. Özellikle sinai işgücüne dayanan bu sınıfı, devletçiliğin Doğu Anadolu'daki uygulaması bile yaratamamıştır. Tarımın öküz ve karasabana dayanması gerek Ortaçağ Avrupa'sındaki, gerekse Doğu Anadolu'daki feodalitenin en

büyük benzerliği ve sistemi karakterize eden esas unsurlarıdır.

Doğu Anadolu'da küçük el sanatlarının yaratılamamasının temel nedenini aşiret sistemlerinde ve onun hayvancılığa dayanan ekonomik yapısında aramak gerekir. Toplumda aşiret organizasyonların hakim olması, aşiretlerin geniş ölçüde göçebe bir hayat yaşamaları, hayvancılıkla meşgul olmaları halkın küçük el sanatlarıyla ilgilenmelerine engel olmuştur. Aşiretlerin göçebelikten toprağa yerleşmeleri süreci içinde bu durumda bir değişiklik meydana gelmemiştir. Toprağa yerleşen köyler ve kasabalar, yine hayvancılıkla uğraşmayı tercih etmişlerdir.

Durumun trajik yönü şudur: Bir yandan kentlere doğru büyük bir nüfus akımı, öte yanda, kentlerde meydana gelen ve gün geçtikçe artan bu nüfusu fonksiyonel hale getirecek bir yatırım yoktur. Örneğin 1945-1965 yılları arasında Bingöl'deki nüfus artışı % 320 (Artış hızı logaritmik değildir) olduğu halde, bu nüfusu fonksiyonel duruma getirecek en ufak bir sanayi işletmesi kurulmamıştır. Öteki iller için de durum Bingöl'den farklı değildir. İşte bu durum Doğu Anadolu toplumunun temel yapısal çelişkilerinden biri olarak belirmektedir.

Nüfusun köylük yerlerden koparak, kentlere doğru akımının çeşitli nedenlerinin başında, hızlı nüfus artışının doğurduğu baskı sonucu artan nüfusun bir bölümünün zorunlu olarak tarım sektörünün dışında kalması gelmektedir. Başka bir nedeni hızla gelişen traktörleşme olup, bu gelişme sonucunda yine birçok aile tarımı sektörünün dışında kalmaktadır (Çizelge 10).

	1965	Artış %	1966	Artış %	1967
Doğuda Trakör sayısı	3.594	45	5.237	24.1	6.494
Türkiye'de Traktör	54.688	19	65.103	15.1	74.982

Kaynak: Çizelge 10

Yukarıdaki çizelgeden de görülebileceği gibi, 1965-1966 yılları arasında Türkiye'deki traktörleşme hızı % 19 iken,

Doğuda % 46'dır. 1966-1967 yıllarında ise bu artış Türkiye'de % 15.1 iken, bu Doğu'da, % 24.1 olmaktadır. Bu hızlı traktörleşmenin ise çok büyük bir işgücünü tarım sektörünün dışında bırakması çok doğaldır. Fakat gerek nüfus artışının, gerek traktörleşmenin doğurduğu sorunlar yalnız sosyal ve siyasal olmayıp, toprak mülkiyeti ile üzerinde durulmaya değer yakın ilişkisi vardır. Biz bu bakımdan, bu durumların toprak mülkiyeti ile ilişkilerini ileride tekrar tahlil edeceğiz. Şimdilik bu bölümü özet bir çizelge vererek bitirelim.

	Türkiye	Doğu (18 il)
Ortalama yerleşme yeri büyük (x)	866	626
Ortalama köy büyüklüğü (xx)	578	443
Ortalama şehir büyüklüğü (xxx)	17.401	10.300
Köy nüfusu %	65.5	72.8
Şehir nüfusu %	34.5	27.2

Özet çizelge: Kaynak, daha önceki çizelgeler

-
- (X) 18 il + 138 ilçe + 9.436 köy (Doğu için)
 (XX) 9.436 köy, (Doğu için)
 (XXX) 18 il + 138 ilçe (Doğu için)

Not: Bu sonuçlar logaritmik değil, basit aritmetik ortalama ile bulunmuştur.

ÇİZELGE 1: NÜFUS VE YÜZÖLÇÜMÜ

	Nüfus (Bin)	Yüzölçümü (km ²)	Nüfus Yoğunluğu
Erzincan	259	11.903	21
Erzurum	628	25.066	25
Kars	607	18.557	33
Ağrı	248	11.376	22
Tunceli	155	7.774	20
Bingöl	151	8.125	18
Muş	200	8.196	24
Bitlis	154	6.707	22
Van	268	19.069	14
Adıyaman	268	7.614	35
Malatya	453	12.313	37
Elazığ	323	9.151	35
Siirt	266	11.003	24
13 İl	3.980	156.874	26
Gaziantep	512	7.642	66
Urfa	452	18.584	24
Diyarbakır	477	15.354	30
Mardin	398	12.760	31
4 İl	1.838	54.340	38
Hakkâri	84	9.521	9
18 İl	5.903	220.735	28
Türkiye	31.391	774.810	41
Doğu/ Türkiye	18.8	29.9	

Kaynak: DİE, 1965 Genel Nüfus Sayımı

ÇİZELGE 2: 1945- 1965 ARASINDA NÜFUS VE NÜFUS ARTIŞI

	Genel Nüfus			Şehir Nüfusu			Köy Nüfusu			Km ² 'ye Düşen Nüfus	
	1945	1965	Artış	1945	1965	Artış	1945	1965	Artış	1945	1965
	(Bin)	(Bin)	%	(Bin)	(Bin)	%	(Bin)	(Bin)	%		
Erzincan	172	259	51	22	58	164	150	201	34	16	21
Erzurum	396	628	60	68	152	124	328	476	45	16	25
Kars	381	607	60	62	118	90	319	489	53	21	33
Ağrı	134	248	45	20	54	170	114	194	70	11	22
Tunceli	90	155	72	10	24	140	80	131	64	11	20
Bingöl	75	151	100	5	21	320	71	130	84	9	18
Muş	83	200	144	10	33	230	73	167	115	10	24
Bitlis	72	154	106	17	44	160	55	110	100	11	22
Van	126	268	108	26	61	135	100	207	106	7	14
Adıyaman(*)	-	268	-	-	52	-	-	216	-	-	35
Malatya(**)	429	721	70	83	199	140	336	522	55	22	37
Elazığ	198	323	93	52	106	104	146	217	50	21	35
Siirt	134	266	100	29	76	160	105	190	86	12	24

13 il toplam

ve ortalama	2291	3980	74	408	946	140	1883	3034	63	14	26

Gaziantep	290	512	80	104	245	141	186	267	70	34	66
Urfa	264	452	71	74	151	103	190	301	60	13	24
Diyarbakır	250	477	91	63	163	160	187	314	70	17	30
Mardin	234	398	69	64	90	100	188	308	61	20	31

4 il toplamı

ve ortalama	1038	1839	77	287	649	128	751	1190	61	21	38

Hakkari	36	84	130	5	14	180	31	70	126	4	9

18 il toplamı

ve ortalama	3365	5903	76	700	1690	130	2665	4294	61	15	28

Türkiye	18790	392	61	4687	10806	130	14193	21586	51	24	41

Kaynak: 1945 ve 1965 Nüfus Sayımları.

(*) : 1945'de Adıyaman, Malatya'ya bağlı bir ilçeydi. (Artışlar logaritmik değildir)

(**) : Adıyaman + Malatya

ÇİZELGE 3: KÖY ve KÖY-ALTI YERLEŞME BİÇİMLERİ

	Köy sayısı	Yayla, divan, mezraa gibi bağlanılar adedi	Köy sayısı + Bağlanılar	Genel aile adedi(Bin)	Bağlanılarda yaşayan aile adedi (Bin)	Bağlanılarda yaşayan aile genel aile adedine oranı
Erzincan	559	383	942	46	5	7.5
Erzurum	1039	454	1493	90	11	12.2
Kars	764	164	928	92	8	7.5
Ağrı	544	259	803	32	4	12.8
Tunceli	414	1048	1462	27	11	40.0
Bingöl	325	684	1009	27	11	40.0
Muş	366	216	582	31	3	9.7
Bitlis	253	365	618	19	5	26.0
Van	546	373	919	31	5	16.1
Adıyaman	339	777	1116	43	12	30.0
Malatya	570	811	1381	60	21	35.0
Elazığ	587	627	1214	41	10	25.0
Siirt	469	636	1105	38	11	30.0
13 il toplamı	6716	6597	13313	550	117	21.2
Gaziantep	572	255	827	51	7	13.6
Diyarbakır	663	895	1558	55	27	53.0
Urfa	644	1570	2214	58	34	60.0
Mardin	708	402	1110	59	8	13.5
4 il toplamı	2587	3122	5709	223	76	34.1
Hakkari	133	251	384	15	7	46.0
18 il toplamı	9436	9970	19406	788	200	26.5

Kaynak: KIBKEE, 47.

ÇİZELGE 4: KÖYLERİN NÜFUS GRUPLARI İTİBARIYLA DAĞILIŞI
NÜFUS GRUPLARI VE YÜZDELERİ

	1-50	51-150	151-250	251-500	501-1000	1001-2000	2000'den	Toplam
	%	%	%	%	%	%	%	%
Erzincan	9	98	183	158	12	3	96	559
Erzurum	2	94	191	427	48	9	268	1039
Kars	1	36	80	227	112	9	299	764
Ağrı	6	77	130	225	1	—	95	544
Tunceli	1	79	104	184	2	1	43	414
Bingöl	-	32	67	132	6	-	88	325
Muş	1	30	59	162	19	1	94	366
Bitlis	-	23	60	92	11	-	67	253
Van	4	62	136	241	12	1	89	546
Adıyaman	-	7	9	114	28	6	178	339
Malatya	1	18	79	214	41	18	140	511
Elazığ	4	70	148	252	13	4	96	587
Siirt	1	56	92	193	9	2	117	469
13 il toplamı	30	682	1338	2621	667	324	54	6716
	39.4	64.8	72.5	77.31	70.0	65.0	72.0	
%	0.4	11.5	19.9	38.7	24.9	4.8	0.8	100
Gaziantep	18	82	100	186	138	40	8	572
Urfa	20	83	114	212	158	53	4	644
Diyarbakır	2	39	83	291	221	26	1	663
Mardin	6	164	189	152	147	43	7	708
4 il toplamı	46	368	486	841	664	162	20	2587
	60.6	34.9	26.4	21.5	28.0	32.8	27	
%	1.7	14.2	19.3	32.6	25.4	6.4	0.7	100
Hakkâri	-	4	23	48	48	9	1	133
		0.3	1.1	1.2	2.0		1	
%		3	17.3	36.6	36.1	6.8	0.7	100
18 il toplamı	76	1054	1847	3510	2379	495	75	9436
%	0.8	11.3	19.4	37.1	25.3	5.3	0.8	100
	100	100	100	100	100	100	100	

**ÇİZELGE 5: NÜFUS GRUPLARI İTİBARIYLA KÖYLER VE NÜFUSLARI
(1000 OLARAK)**

	-250		251 - 500		501 - 1000		1001 - 2000		2000 den faz.		Köy Nüfus Sayısı	
	Sayı	Nüfus	Sayı	Nüfus	Sayı	Nüfus	Sayı	Nüfus	Sayı	Nüfus	Toplam	
Erzincan	290	36	158	75	96	64	12	15	3	15	559	201
Erzurum	287	48	427	156	268	182	48	61	9	29	1039	476
Kars	117	21	227	91	299	61	11	14	9	21	764	489
Ağrı	213	33	184	70	95	211	112	145	—	—	544	194
Tunceli	184	29	225	86	43	28	2	2	1	2	414	131
Bingöl	99	15	132	47	88	61	6	7	—	—	325	130
Muş	90	15	162	62	94	64	19	24	1	2	253	110
Bitlis	83	15	92	37	67	46	11	12	—	—	366	167
Van	202	34	241	94	89	58	12	19	1	2	546	207
Adıyaman	16	2	114	44	175	120	28	35	6	15	339	216
Elazığ	222	38	252	89	96	65	13	16	4	9	511	217
Malatya	98	18	214	80	140	100	41	55	18	53	587	306
Siirt	149	23	193	70	117	80	9	12	2	5	469	190
13 il toplamı	250	327	2621	1001	1667	1140	324	417	54	149	6716	3034
%	31.8	10.8	38.7	32.7	29.9	37.7	4.8	13.9	0.8	4.9	100.0	100.0
Gaziantep	200	30	186	70	138	98	40	47	8	22	572	267
Urfa	217	32	212	78	158	107	53	65	4	19	644	301
Diyarbakır	124	27	291	108	221	148	26	33	1	3	663	314
Mardin	359	41	152	90	147	101	43	60	2	16	708	308
4 il toplamı	900	125	841	346	664	454	162	205	20	60	2587	1190
%	35.2	10.5	32.6	29.1	25.3	38.1	6.4	17.2	0.7	5.1	100.0	100.0
Hakkâri	27	5	48	18	18	32	9	13	1	2	133	70
18 il toplamı	2977	457	3510	1365	2379	1626	495	635	75	211	4936	4294
%	31.5	10.5	37.1	31.7	25.3	38.2	5.3	14.7	0.8	4.5	100.0	100.0

Kaynak: DİE, 1965 Genel Nüfus Sayımı.

ÇİZELGE 6: İL MERKEZLERİNİN VE KASABALARININ NÜFUSLARI

	Merkez Nüfusu (Bin)	Kasabalar (Bin)	Genel Şehir Nüfusu (Bin)
Erzincan	45	12	58
Erzurum	106	46	152
Kars	42	76	118
Ağrı	25	29	54
Tunceli	6	18	24
Bingöl	12	9	21
Muş	16	17	33
Bitlis	19	25	44
Van	32	29	41
Adıyaman	23	29	52
Malatya	105	42	147
Elazığ	78	28	106
Siirt	26	50	76
13 İl toplamı	536	410	946
%	57	43	100.0
Gaziantep	161	84	245
Urfa	75	76	151
Diyarbakır	103	60	183
Mardin	30	60	90
4 İl toplamı	369	280	649
%	57	43	100.0
Hakkâri	6	8	14
18 İl toplamı	911	698	1609
%	57	43	100.0

Kaynak: 1965 Genel Nüfus Sayımı

ÇİZELGE 7: KASABALARDAKİ NÜFUS GRUPLARI

	1000 den	1001 2000	2001 3000	3001 4000	4001 5000	5001 6000	6001 7000	7001 8000	8001 9000	9001 10000	10001'den fazla	Toplam
Erzincan	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	6
Erzurum	2	2	3	1	—	3	1	—	—	1	—	13
Kars	—	3	4	3	—	—	—	—	—	2	2	14
Ağrı	—	1	3	—	—	1	1	—	1	—	—	7
Tunceli	—	3	2	1	1	—	—	—	—	—	—	7
Bingöl	—	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—	4
Muş	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	3
Bitlis	—	2	—	—	1	1	—	—	—	—	1	5
Van	—	2	2	—	2	—	—	—	—	—	1	7
Adıyaman	—	2	—	1	1	1	—	—	—	—	1	6
Malatya	—	—	2	—	2	1	—	3	—	—	—	8
Elazığ	—	1	3	1	1	—	—	—	—	—	1	7
Siirt	—	4	1	3	1	—	—	—	—	—	1	10
Gaziantep	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	3	6
Urfa	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—	3	8
Diyarbakır	—	—	2	3	2	1	—	1	—	—	2	11
Mardin	—	—	5	—	1	—	1	1	1	1	1	11
Hakkâri	2	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Toplam	2	30	35	17	13	9	4	6	2	4	16	138
%	1.5	21.7	25.7	12.3	9.2	7.2	3	4.5	1.5	3	11.5	100

Kaynak: DİE 1965 Genel Nüfus Sayımı

**ÇİZELGE 8: KASABALARDAKİ NÜFUS GRUPLARI VE NÜFUSLARI
(BİN OLARAK)**

	Nüfusu 5000'e kadar olan ilçeler		Nüfusu 5001-10000 arasında olan ilçeler		Nüfusu 10000 den fazla olan ilçeler		İlçe Sayısı	Nüfus Toplamı
	Sayılan	Nüfuslan	Sayılan	Nüfuslan	Sayılan	Nüfuslan		
Erzincan	6	12	—	—	—	—	6	12
Erzurum	11	30	2	16	—	—	13	46
Kars	10	25	2	19	2	32	14	76
Ağrı	5	13	2	16	—	—	7	79
Tunceli	7	18	—	—	—	—	7	18
Bingöl	4	9	—	—	—	—	4	9
Muş	1	3	2	14	—	—	3	17
Bitlis	4	14	—	—	1	11	5	25
Van	6	15	—	—	1	14	7	29
Adıyaman	5	17	—	—	1	12	6	29
Malatya	5	20	3	22	—	—	8	50
Elazığ	6	18	—	—	1	10	7	28
13 il toplamı	79	219	11	87	9	104	97	410
Gaziantep	3	9	—	—	3	75	6	84
Urfa	5	22	—	—	3	54	8	76
Diyarbakır	8	29	1	8	2	23	11	60
Mardin	6	16	4	33	1	11	11	60
4 il toplamı	22	76	5	41	9	163	36	280
Hakkâri	5	8	—	—	—	—	5	8
18 il toplamı	106	303	16	128	16	267	138	698
%	77	43.4	11.5	18.4	11.5	40.2	100.0	100.0

Kaynak: DİE 1965 Genel Nüfus Sayımı

ÇİZELGE 9: SANAYİLEŞME DURUMU

	İş Yeri Sayısı			İşçi Sayısı	Çevirici makina sayısı	Elektrik motorları sayısı	Jenera tör sayısı
	Devlet	Özel	Toplam				
Erzincan	2	3	3	1610	7	356	2
Erzurum	3	15	18	2340	275	622	9
Kars	—	3	3	41	12	5	1
Ağrı	—	—	—	—	—	—	—
Tunceli	—	—	—	—	—	—	—
Bingöl	—	—	—	—	—	—	—
Muş	—	—	—	—	—	—	—
Bitlis	3	—	3	143	4	42	6
Van	—	—	—	—	—	—	—
Adıyaman	—	—	—	—	—	—	—
Malatya	4	6	10	5420	15	1602	10
Elazığ	4	6	10	3850	179	420	7
Siirt	3	—	3	404	28	127	4
Gaziantep	4	39	43	2451	35	791	14
Urfa	—	—	—	—	—	—	—
Diyarbakır	3	3	6	717	219	229	2
Mardin	—	—	—	—	—	—	—
Hakkâri	—	—	—	—	—	—	—
18 il toplamı	26	75	101	17036	782	4195	55
Türkiye	257	2775	3102	326000	5498	98000	4800
Doğu/ Türkiye	10	2.7	3	5	14.5	4.1	1.1

Kaynak: DİE. Sanayii ve İşyerleri Sayımı, İmalat Sanayii
1964, s. 299 vd. 419 vd. 535 vd.

ÇİZELGE 10: TRAKTÖRLEŞME HIZI

	<u>1965</u>	<u>1966</u>	<u>1967</u>
Erzincan	176	271	382
Erzurum	260	166	220
Kars	314	437	670
Ağrı	82	185	126
Tunceli	81	103	116
Bingöl	7	10	1
Muş	200	192	474
Bitlis	76	77	110
Van	47	93	414
Adıyaman	132	166	192
Malatya	379	367	469
Elazığ	303	321	425
Siirt	59	134	156
13 İl toplamı	2001	2522	3755
Gaziantep	457	534	717
Urfa	622	1285	1095
Diyarbakır	263	580	583
Mardin	251	313	341
4 İl toplamı	1593	2712	2736
Hakkâri	—	3	5
18 İl toplamı	3594	5237	6496
Türkiye	54668	65103	74982

Kaynak: DİE. 1965, 1966, 1967 Tarım İstatistikleri Özeti.

II. İNSAN ve TOPRAK İLİŞKİLERİ

Daha önceki bölümlerde de açıklamaya çalıştığımız gibi, Doğu Anadolu halkı geniş ölçüde kırsal alanlarda yaşamakta olup, toplum, tarım toplumunun karakterini göstermektedir. Toplumun bu niteliği, insan ve toprak ilişkilerinin araştırılmasını büyük ölçüde etkiliyor.

A. TOPRAĞI OLUP OLMADIĞINA GÖRE ÇİFTÇİ AİLELERİ

Doğu Anadolu'daki çiftçi ailelerinin sayısı 788 bindir. Bunlardan % 62'si topraklı, % 38'i ise topraksızdır. Topraksız ailelerin en çok olduğu yer Urfa'dır, % 53. En az olduğu yer ise % 31 ile Erzincan'dır. Burada önemli olan Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin illerindeki topraksızlarla, öteki 13 ildeki topraksızların oranını görmektir (Çizelge 11).

	<u>Genel Aile Sayısı (Bin)</u>	<u>Toprağı Olanlar %</u>	<u>Toprağı Olmayanlar %</u>
13 İl	550	65	35
4 İl	223	55	45
Hakkâri	15	59	45
18 İl	788	62	38

Kaynak: Çizelge 11

Doğu Anadolu'daki topraksız aileler, Türkiye'nin öteki illerindeki topraksız ailelerle karşılaştırıldığında, durumun Doğu Anadolu aleyhine olduğu görülür.

<u>İller</u>	<u>Topraksız Ailelerin Oranı</u>	<u>İller</u>	<u>Topraksız Ailelerin Oranı</u>
Ankara	28	Kayseri	29
Niğde	30	Bolu	30
Antalya	26	Tekirdağ	21
Isparta	30	Eskişehir	25
Burdur	22	Yozgat	29
İçel	26	Kocaeli	28
12 il ortalaması	27		

Kaynak: KİBKEE, ilgili iller, Çizelge 29.

Bu çizelgeden de anlaşılacağı gibi, 18 Doğu ilindeki topraksız ailelerin oranı % 38 iken, 12 Batı ilinde bu oran % 27'dir.

B. TOPRAĞA SAHİP OLAN AİLELERİN KONTROL ETTİKLERİ TOPRAK MİKTARLARI

Yukarıda, toprağa sahip ailelerin, genel çiftçi ailelerinin % 62'sini meydana getirdiğini belirtmiştik. Çizelge 12 ve aşağıdaki tahlillerimiz % 62 ile ilgilidir.

	1-10 Dönüm		1-25 Dönüm		1-50 Dönüm		51-200 Dönüm		201 ve daha fazla	
	Aile Dönüm		Aile Dönüm		Aile Dönüm		Aile Dönüm		Aile Dönüm	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
13 il	34	5	54	14.5	76	31	21	42	2.6	27
4 il	26	2	46	7	65	15	27	30	8	65
Hakkâri	77	13	87	22	93	33	6	29	1	38
18 il	34.6	4.7	54.4	13	74.5	27	21.5	40	4	33

Kaynak: Çizelge 12

Bu çizelgede bölgenin güney ve kuzey kesimlerinde, toprağın kontrolü bakımından ortaya çıkan durumu kavramak çok önemlidir. Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin illerinin meydana getirdiği bölgede, toprak mülkiyetinin dağılışı gerçekten çok belirlidir. 13 il'de 1-50 dönüm arasında toprağa sahip olanlar, genel aile adedinin % 76'sı olup, toprağın % 31'ini kontrol ettikleri halde, öteki 4 ilde yine aynı ölçüde araziye sahip olan aileler % 65 olup, arazinin % 15'ini kontrol etmektedirler. Yine birinci grupta, yani 13 ilin meydana getirdiği grupta 200 dönümden fazla toprak sahibi olan aileler % 2.6 olup, toprağın % 27'sini kontrol ettikleri halde, 4 ilde ailelerin % 8'i toprağın % 65'ini kontrol etmektedirler.

Hakkâri'de ise farklı bir durum göze çarpmaktadır. Bütün bunlar, ileride de görüleceği gibi, feodal yapının farklılaşmasına sebep olmuştur. Toprak mülkiyetinin belirginleştiği yerlerde, Türkiye'deki az gelişmiş ve dışa bağımlı kapitalizme göre biçimlenmeye başlayan çok yönlü bir üretim ilişkisi doğmuştur.

Genel olarak tarımsal nüfus ve genel olarak toprak durumu arasındaki ilişkiyi de şu çizelge ile gösterebiliriz:

<u>Aile Adedi %</u>	<u>Toprak Mülkiyeti Durumu</u>	<u>Kontrol Ettiği Dönüm</u>
38.	Topraksız	0.
45.4	1- 50	27.
14.2	51- 200	40.
2.4	201 Dönümden Fazla	33.
100.0		100.0

Bu duruma göre, çiftçi ailelerin % 38'i topraksızdır. % 54'4'ü, 1-50 dönüm arasında toprak sahibi olup toprağın % 27'sini kontrol etmektedir. Nüfusun % 2.4'ü ise 201 dönümden fazla toprağa sahiptir ve kontrol ettikleri toprak % 33'dür. Toprak dağılımındaki büyük dengesizlik Doğu Anadolu toplumunun temel yapısal çelişkilerinden biridir.

C. KÖYLERİN MÜLKİYETİ

Çizelge 13'de köylerin mülkiyetinin dağılımı gösterilmiştir. 18 il'de 9.436 köy vardır. Bunlardan 234'ü kişilere, 215'i ailelere, 179'u da sülalelere aittir. Toplam olarak 628 köy, kişi, aile ve sülalelerin mülkiyetinde bulunmaktadır. Yalnız, Köy İşleri Bakanlığı'nın saptadığı bu rakamları ve Bakanlık Envanterindeki çizelgenin düzenlenişini eleştirmede büyük bir zorunluluk vardır.

a— Bir kez, mülkiyeti, “Köy halkına, bir şahsa, bir aileye, bir sülaleye” biçiminde ayırım yapıp incelemek yanlıştır. Çünkü:

aa) Hiçbir köy, tüm olarak köy halkına ait olmadığı gibi, ayrıca köydeki mülkiyet farklılaşması, çok büyük mülkiyet yanında, hiç mülkiyete sahip olmayanları veya çok küçük mülkiyeti meydana getirmiştir.

bb) Bir kişiye ait köylerden söz edilebilir. Fakat aile ile kişi hiçbir zaman ayrılamaz. Aile kişi tarafından temsil olunur ve o kişi ailede sözü geçen, egemen bir kişidir. O halde, “aile köyü” ve “kişi köyü” ayırımı da yanlıştır.

cc) Sosyo-ekonomik bakımdan aile ve sülale ayırımı da çoğu zaman belirsizdir. Bunun için biz, şöyle bir ayırım yapılmasını daha uygun görüyoruz: “Ağa köyleri”, “sülale köyleri”, “ahali köyleri”, “karma köyler.”

Ağa köyleri, kişiye, yani bir ağaya ait olan köylerdir. Sülale köyleri, köyde aynı sülaleden birkaç kişinin oturduğu köylerdir. Ahali köyleri, köydeki mülkiyet farklılaşmasının çok az olduğu, köylülerin üretim araçlarına aşağı yukarı eşit oranda sahip olduğu, siyasi otoritenin “muhtar” gibi resmi organlarda toplandığı köylerdir. Karma köyler ise köyde ağa gibi büyük mülkiyete sahip olanların yanında, hiç mülkiyete sahip olmayanların veya çok az mülkiyete sahip olanların karışık olarak oturdukları köylerdir. Böyle köylerde, mülkiyet farklılaşmasına paralel olarak, siyasi otorite, resmi devlet kurumlarından kişilere, yani ağalara geçer. Mülkiyet ve üretim araçlarına sahiplikle, siyasi otoritenin temsili sorunu arasındaki ilişkiler, kasabalarda ve illerde de görülen bir olaydır. İllerde, Viranşehir olayları ile ilgili tahliller yapılırken bu konuya, ayrıca değinilecektir.

	Mülkiyet ve Üretim Araçlarına sahiplik			Siyasi Otoritenin Toplanması		
	Ağa	Birkaç Ağa	Muhtar (Halk)	Ağa	Bir kaç Ağa	Muhtar (Halk)
Ağa Köyleri	X			X		
Sülale Köyleri		X			X	
Ahali Köyleri	X					X
Karma Köyler			X	X		

b— Öte yandan, çizelgedeki rakamlar da güvenilir değildir.

Örneğin Nusaybin ve Cizre’de yaptıracağımız araştırmalarda durumu şöyle saptadık: Cizre’nin 27 köyü vardır. Bu köylerin 23’ü bir ağaya veya sülaleye ait olduğu halde, KİBKEE’de bu rakam sadece 8 olarak gösterilmektedir (KİBKEE, Mardin, Çizelge 31). Nusaybin’in de 72 köyü vardır. Burada Ağa ve Sülalelere ait köy sayısı 56 olduğu halde KİBKEE’nin adı geçen kitabında 16 olarak gösterilmiştir. Öte yandan, Di-

yarbakır'da yapılan köy tipolojisi çalışmasına göre, 75'i tek ağalara, 175'i de sülalelere ait olmak üzere toplam 250 köyün mülkiyetinin ağalara ait olduğu saptanmıştır.¹³ Oysa bu Diyarbakır Envanter Etüdlerine göre, sadece 70 gösterilmiştir (KİBKEE, Diyarbakır, Çizelge 31). Burada, araştırmada kullanılan anketler, yöntemler ve ölçüler farklı olabilir, fakat Köy İşleri Bakanlığı'nın mülkiyet durumunu saptamada çok başarısız kaldığı, giderek yanıltıcı bilgiler verdiği açık bir gerçektir.¹⁴

Durum nasıl saptanırsa saptansın, çizelge 13 bile, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin illerindeki köy sahipliğinin, öteki illere göre büyük bir farklılık gösterdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan, Doğu Anadolu'da tek bir köyün mülkiyetine sahip olanlar yanında, tek bir kasabaya sahip olan sülaleler bile vardır. Örneğin son 8-9 yılın bir kasabası olan Silopi böyledir. Tamamen bir sülalenin mülkiyetinde

13. İbrahim Yasa, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sorunları, SBF Ders Notları 1968-1969, s.112.

14. 1968 yaz aylarında Kilis, Nusaybin, Cizre, Şemdinli, Başkale, Doğubayazıt ve Posof gibi, sınır kasabalarında yaptığımız karşılaştırmalı sosyo-ekonomik araştırmasında kullandığımız ankette sorduğumuz sorulardan biri de şu idi: "Bizden 4-6 yıl önce, bu köye gelip toprak, gelir, iş durumu vs. hakkında size soru soran oldu mu?" Araştırma yaptığımız 52 köyden 44'ünde "Hayır" cevabı alınmıştır. Geriye kalan köylerde de, sorulan soruların kişisel araştırmacılara ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu koşullar altında, Köy Envanter Etüdlerinin nasıl yapıldığı, anketlerin nasıl uygulanıp, nasıl değerlendirildiği merak konusudur. Çünkü, bizim, köylerde yapmış olduğumuz araştırma son 4-6 yıl içinde herhangi bir ekibin köye gelip sosyo-ekonomik yapı araştırması yaptığını doğrulamamaktadır.

Bu olaylar, Köy Envanter Etüdlerine dayanılarak analiz yaparken çok dikkatli olmak gerektiğini ortaya koyar. Biz bu rakamları kullanırken böyle bir dikkati hiçbir zaman gözden uzak tutmamaya çalıştık. Bu olayların ortaya koyduğu başka bir gerçek de Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısını, giderek sınıf yapısını ortaya koymak isteyenlerin çok elverişsiz koşullarla karşı karşıya kaldıklarıdır. Çünkü, mevcut rakamlar, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısını, giderek sınıf yapısını ortaya koyacak analizler için elverişli olmayıp, burjuva tahliller için hazırlanmıştır. Bu durumda sınıf analizleri yapmaya çalışanlar, olan çalışmalarıyla yeni yeni rakamlar üretmek zorunda ve mevcut rakamları kullanırken de çok dikkatli olmak durumundadırlar.

olan bu kasabada Belediye, Özel İdare ve Merkezi İdarenin memurları bile (Kaymakam, Jandarma vs. başka) aynı sülalelerdir. Bu da feodal yapının, güney illerinde devlet bürokrasisi ile sıkı bir bütünlük içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Burada mülkiyet ve üretim ilişkileri, akrabalık gibi bir üstyapı kurumuyla sıkı bir biçimde bütünleşmiştir.

D. KÖYLERDE ARAZİSİ OLUP KENT ve KASABADA OTURAN AİLELER

Doğu Anadolu'daki feodal yapıyı karakterize eden önemli etkenlerden biri de, kent ve kasabalarda oturup köydeki toprağın kontrol edilmesidir. Çizelge 14'e göre, toplam 29 milyon 553 bin olan tarım arazisinin 19 milyon 411 bin dönümü (% 70) köyde oturanların, 10 milyon 152 bin dönümü ise (% 30) şehirde oturup köyde toprak sahipliği edenlerindir. Buna karşılık, köylerde oturan aile sayısı 773 bin (% 95.5) olduğu halde, kent ve kasabalarda oturanların sayısı 39 bindir (% 4.5).

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin illerinin meydana getirdiği bölge ile öteki 13 ilde meydana gelen toprak kontrolündeki farklılaşmayı görmektir. Köydeki ailelerin kontrol ettiği ortalama dönüm, 13 ilde 29 iken, 4 ilde 14'dür. Öte yandan kentte ve kasabalarda oturup toprak sahibi olanların kontrol ettiği ortalama dönüm 128 iken, 4 ilde 413'e yükselmektedir. Kentteki ailelerin kontrol ettiği toprağın toplam tarım arazisine oranı 13 ilde % 14 olmasına karşın 4 ilde % 70'dir. Köylerde oturan çiftçi ailesinin kontrol ettiği toprak ise 13 ilde % 86 olmasına karşılık, 4 ilde % 30'dur. Köydeki toprak sahiplerinin kentteki toprak sahiplerine oranı 13 ilde % 3.7 iken, 4 ilde % 8'dir.

Bundan ötürü, bölgenin güney ve kuzey kesimlerinde feodal yapı farklılaşmıştır. İleride de görüleceği gibi, güney kesimlerde, yani toprak mülkiyetinin keskinleşmiş olduğu yerlerde, feodal yapı az gelişmiş ve dışa bağımlı kapitalizmle karşı karşıya gelmiş ve çok yönlü bir üretim ilişkisi ortaya çıkmıştır. Buralarda Aşiret sistemleri de parçalanmaktadır. Kuzey kesimler ise kapalılığını korumakta, aşiret sistemleri hem üretim biçimi olarak (göçebelik) hem de üstyapı kurumu olarak (feodalizmin siyasal kurumu) varlığını sürdürmektedir (Varsayım, 4, 5, 11).

Burada üzerinde dikkatle durulması gereken bir durum da kentle oturup, mevcut toprakların % 30'unu kontrol eden feodallerin, kasaba ve kentlerde kapital sahibi burjuvalar olarak karşımıza çıkmalarıdır. Kasaba ve kentlerdeki otel, lokanta, mağaza, sinema, han, hamam ve imalat yapan çeşitli işletme ve atelyeler bunların mülkiyeti altındadır. Bu nedenle kent ve kasabalardaki üretim ve dağıtımı da kontrol etmektedirler. Onun için sözünü ettiğimiz bu feodaliteyi kendi içine dönük, kendi kendini dış ilişkilerden tecrit etmiş feodalite olarak görmemek gerekir. Bu feodalite, artık dışa açık, dış etkenlerle bütünleşmeye başlayan bir feodalitedir.

Feodal ilişkilerle kapitalist ilişkilerin bazı yerlerde içiçe, bazı yerlerde de yanyana oluşu, kapitalist ilişkilere geçiş aşamasında bir yapı göstermektedir.

Öte yandan, sadece köyde oturup kent ve kasabayla ilişki kuran büyük toprak sahiplerinin oranı bilinmemektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, köy envanter etüdleri bu konuda yeterli bilgi vermekten çok uzaktır. Araştırmalarımızda köyde oturup kent ve kasabada kapitalist ilişkiler içinde yer almaya başlayanların sayısının oldukça kabarık olduğunu gördük. Bu konulara ileride tekrar değinilecektir.

E. TARİHSEL GELİŞİM

1. Osmanlı İmparatorluğu

Behice Boran'a göre, Osmanlı Devleti bölgesel feodaliteyi bile tasfiye edememiş, merkezi bir feodal devlettir. Çünkü, feodal toplumun temeli olan toprak rantı ve toprağa bağlı tarım emekçisi bu sistemde de vardır.¹⁵ Muzaffer Erdost'un bu konudaki görüşü şöyledir: "Osmanlı İmparatorluğu askeri-feodal bir devlettir. Feodal devletin iktisadi birimini, tarımda küçük çiftçi işletmeleri teşkil ediyordu. Ekonomik birimleri bakımından birbirlerinden bağımsız olan küçük çiftçi işletmeleri bir araya getirilerek askeri merkezileşmeyi sağlayan tımar birliklerini meydana getirmekteydiler."¹⁶

15. Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*, II. Bs., Tekin Yayınevi, İstanbul 1970, s. 15-26.

16. Muzaffer Erdost, "Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm, Sol Yayınları, Ankara 1968, s. 66.

Doğan Avcıoğlu, yukarıdaki görüşlere uygun olarak, Osmanlı toplum yapısını “prekapitalist” olarak nitelemekte,¹⁷ Kurthan Fişek, “feodaldır” demektedir.¹⁸ İsmail Cem ise Osmanlı toplumunu 17. yüzyılın başlarından başlamak üzere “gecikmiş bir feodalite” olarak isimlendirmektedir.¹⁹

Bu görüşler yanında, Osmanlı üretim biçimini; “Asya Üretim Biçimi” kavramıyla açıklamaya çalışanlar da vardır. Bu görüşte olanlar arasında, Sencer Divitçioğlu²⁰ ve Muzaffer Sencer²¹ gösterilebilir. Bu arada, biraz farklı olmakla beraber İdris Küçükömer²² ve Niyazi Berkes’in²³ görüşlerini de aynı grupta ele alabiliriz.

Niyazi Berkes’e göre, Osmanlı sisteminde, Avrupa’da olduğu gibi, siyasi anlamda bir feodalizm yoktur. Ekonomik anlamda ise feodalite kısmen var, kısmen yoktur. Kısmen var olduğu yerlerde, tüketim için üretim yapan kapalı köyler vardır. Yok olduğu yerlerde ise devlet için üretim yapan birimler vardır. Osmanlı devlet ve üretim sisteminde görülen başlıca unsurlar şunlardır:

1. Devlet katında	Güç organları	Padişah Kullar Beyler
1 ile 11 arasında	Ülema	
11. Toplum katında	Toplum sınıfları	Köylü Esnaf Tüccar

17. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, IV. Bs., 9 vd.

18. Kurthan Fişek, Anadolu Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler, SBFD, Cilt 22, No. 1.

19. İsmail Cem, Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 1970, s. 104 vd.

20. Sencer Divitçioğlu, Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, İFY, İstanbul 1966, s. 27 vd.

21. Muzaffer Sencer, Devrim Stratejisi Açısından Osmanlı Toplum Yapısı, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 324-329.

22. İdris Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması, Batılaşma, Ant Yayınları, İstanbul 1969.

23. Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi Cilt I. Gerçek Yayınları, İstanbul 1969, s. 25, Cilt II, s. 9

Prof. Berkes'e göre, güç organları, toplum sınıfları üzerine oturmuş onları hemen işlemez duruma getirmiştir. Toplum sınıflarıyla, güç organları arasında hiçbir organik bağ yoktur. Bu bağı, şekli yönden ulema sağlamaktadır. Osmanlı'nın fetih dönemlerinde toplum sınıfları üzerindeki güç organları toplum üzerinde büyük bir merkezi otorite kurmuşlar, toplum sınıflarından güç organlarına geçişe engel olmuşlardır. Fetihler ve talanlar sona erince, Osmanlı sistemi Batı kapitalizmi ile karşı karşıya gelince, güç organları ile toplum sınıfları arasındaki denge bozulmuş, toplum sınıflarından siyasi iktidar katlarına geçişler olmuştur. Bu süreç yoğunlaştıkça Osmanlı sistemi dâha da çürümüştür.

Osmanlı Üretim Biçimi'nin niteliği konusunda ileri sürülen bu görüşlerin, önemli benzer ve farklı yanları şöyle özetlenebilir: Bir kez, gerek feodal üretim biçiminde gerekse Asya Üretim Biçimi'nde, ekonomi, toprak temeli üzerinde oturup, tarıma dayanmaktadır. Toprağın işlenmesinde kullanılan araçlar her ikisinde de aynıdır. Yani öküz, karasaban ve kağınyaya dayanan bir teknolojik düzey vardır. Fakat bu iki sistemde, artık ürünün denetimi değişmektedir. Artık ürünün denetimi, feodalizmde, toprak sahibi köylü (klasik feodalizmde serf-senyör) çelişmesine dayanırken, Asya Üretim Biçimi'nde köylü-bürokrat (Osmanlı toplumunda köylü ve reaya ile sultan ve bürokratları) arasındaki çelişkiye dayanır. Köylü-toprak sahibi, yani serf-senyör çelişkisi, giderek işçi-patron ilişkilerine dönüştüğü halde, köylü-bürokrat çelişmesinde böyle bir aşama yoktur. Asya Üretim Biçimi'nin tarihsel evrimi içinde köylü işçiye dönüşse bile, bürokrat patrona dönüşmez, yani köylüden işçi çıkar, fakat bürokrattan patron çıkamaz. Bunun için, "Asya Üretim Biçimi" kavramı, Doğu toplumlarının neden sanayileşmeyip durgun bir yapı gösterdiklerini açıklamada kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi, ekonomik ve toplumsal yapıyı ve toplumsal gelişmeyi saptayan temel etken, üretim güçleri ve üretim ilişkileri tarafından belirlenen üretim tarzıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulup gelişmesini bu açıdan ele aldığımız zaman, Ümit Burnu'nun, Amerika'nın, Orta Afrika'nın keşfi gibi coğrafi olaylar, ateşli silahların icadı, yeni ticaret yollarının ortaya çıkışı, milliyetçilik akımlarının gelişmesi gibi olay-

ların, Avrupa'da feodal üretim biçimini parçalayarak kapitalist aşamaya geçişi başlattığını görürüz. Feodalizmin iç çelişkileri, yukandaki etkenlerle diyalog durumuna gelmiştir. İşte Osmanlı'nın Avrupa'daki yayılışını bu olaylarla birlikte ele almak gerekir. Osmanlı'nın Avrupa'daki bu yayılışı, Behice Boran ve Muzaffer Erdost'un belirttiği feodal özellikleriyle çok sıkı bir biçimde ilgilidir.

Osmanlı, üretim ilişkileri bakımından Avrupa'dan çok ileri olduğu için değil, Avrupa'dakinden daha geri bir üretim biçiminde, fakat bu üretim biçiminde, daha sağlam bir biçimde örgütlendiği için oralarda yayılma olanağı bulmuştur. Osmanlı'nın Avrupa'daki yayılma çağında, Avrupa adeta bir anarşi içindedir. Çünkü feodal üretim biçimi ve onun belirlediği toplum yapıları yıkılmış, kapitalizme geçişin sancıları belirmiştir. Kapitalist üretim biçimi, tam anlamıyla ortaya çıkıncaya kadar, bu anarşi durumu devam etmiştir. Bu süreç içinde Osmanlı, daha geri bir üretim biçiminde bulunmasına karşın, Avrupa'yı uzun süre egemenliği altında tutabilmiştir. Osmanlı, Avrupa'dakinden daha geri bir üretim biçimindeydi, fakat bu üretim biçiminde daha sağlam örgütlenmişti. Osmanlı'nın Avrupa'yı uzun yıllar egemenliği altında tutabilmesinin bir başka nedeni feodal üretim biçimiyle ilgilidir. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Osmanlı'nın Avrupa'daki yayılma yıllarında, Avrupa yeni bir üretim biçimine geçmenin sancuları ve bunun doğurduğu anarşik bir ortam içindedi. Artık, kapitalizmin temel unsuru olan kâr saiki ve kapitalist sömürü başlamış, işçiler, köylüler ve burjuvalar yeni düzendeki yerlerini almaya başlamışlardı. Avrupa böyle karışık bir ortamda iken, Osmanlı, oraya feodal hukukun toplumsal anlayışını götürdü. Osmanlı'nın, fethettiği yerlerdeki halkın. din, dil, ırk ve kültür gibi kurumlarına dokunmaması, herkesi din, dil ve kültüründe özgür bırakması, aslında Osmanlı'nın "Kerim Devlet" olmasının bir sonucu değil, feodal hukukun toplumsal güvenlik anlayışının gereklerinden idi. Bunlar da, henüz anarşi ortamında olan bir toplum için paha biçilmez toplumsal kurumlar idi. Bunların ötesinde, bu anarşi ortamında, yeni yeni bazı feodal beyler de türemek istiyordu. Osmanlı Merkezi Otoritesi'nin gücü ise yeni feodal beylerin türemesine engel oluyordu. Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya gibi ülkelerde yeni

doğan feodallerden bıkmış olan halk, Osmanlı Merkezi Ot-ritesi'ni saygıyla karşılamışlar ve onu bölge feodalleri aleyhi- ne desteklemişlerdi. Bu nedenlerden ötürü, Osmanlı, Avru- pa'da, uzun süre yayılma olanağı bulmuş ve fethettiği yerlerde egemenlik kurabilmesi kolaylaşmıştır. Bu konuda Mehmet Ali Şevki şunları söylüyor: "Çobanlar, tarıncı top- lumların özel hayatı üzerinde etkiye bulunacak sosyal güce sahip olmadıkları için, hep o toplumların yapısal etkisi altın- da kalmışlardır. Çünkü, özel hayat üzerinde etkiye buluna- bilmek için üretim kuruluşları üstünde bir görev yerine ge- tirmek gerekir. Oysa, çobanlar sağduyulu bir çalışmaya, üretime hazırlanmamıştır. Bu bakımdan bu birleşik toplum- larda, işi yöneten bir sınıf görevini yerine getirme gücünde değildirler... Cengiz ve Timur'un Cihangirâne fetihlerinden sürekli politik kuruluşlar doğmamıştır. Çünkü bu saltanat- larda ulusal güç, çeşitli bölgede yayılmış olan çobanların ta- nınmış bir reis çevresinde toplanmasından doğmuş ve öteki sosyal tipden olan ırklar da bu güçle baskı altına alınmış- tır."²⁴ Bu tip egemenliklere, küçük çapta olmakla beraber, göçebe Kürt aşiretlerinin yerleşik Kürt aşiretleri ile olan iliş- kilerinde de rastlamak mümkündür. Bu egemenlikte esas rol oynayan güçler, çobanlıktan ve göçebelikten gelen güç- lerdir. İleri düzeyde bir üretim gücü ve ilişkilerine dayanan bir egemenlik olmadığı için de sürekli olamamaktadır. Bura- da, Osmanlı'nın Avrupa'yı sadece silah gücü ile fethettiği so- nucunu çıkarmak istemiyoruz. Ancak, Osmanlı'nın Avru- pa'da yayılma nedeninin üretim tarzındaki bir ilerilik olduğu kanısında da değiliz. Avrupa'da yeni bir üretim biçimine geç- menin ortaya çıkardığı anarşik durum hüküm sürerken, üretim tarzı bakımından daha geri, fakat sağlam bir biçimde örgütlenen Osmanlı, onu egemenliği altına alabilmiş, yine bu feodal hukukun toplumsal güvenlik kurumları, bu ege- menliği perçinlemişlerdir. Nitekim, Avrupa, tam anlamıyla kapitalist üretim biçimine geçtiği zaman Osmanlı'nın ege- menliğini söküp atmakta ve Osmanlı'yı sömürgesi durumu- na getirmekte güçlük çekmemiştir.

24. Mehmet Ali Şevki, Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması, Elif Kitabevi, İstanbul 1968, s. 31-32.

**ÇİZELGE 11: TOPRAĞI OLUP- OLMADIĞINA GÖRE
ÇİFTÇİ AİLELERİNİN DURUMU**

	Genel Aile Sayısı (Bin)	Toprağı Olanlar %	Toprağı Olmayanlar %
Erzincan	46	61	39
Erzurum	90	68	32
Kars	92	77	23
Ağrı	32	63	37
Tunceli	27	63	37
Bingöl	27	60	40
Muş	31	66	44
Bitlis	19	65	35
Van	31	62	38
Adıyaman	43	66	34
Malatya	60	69	31
Elazığ	41	77	33
Siirt	38	58	42
13 il top. ve ortalama	550	65	35
Gaziantep	51	63	37
Urfa	55	46	54
Diyarbakır	58	53	47
Mardin	59	59	41
13 il top. ve ortalama	223	55	45
Hakkâri	15	55	45
18 il top. ve ortalama	788	62	38

Kaynak: KIBKEE, Çizelge 29

	Aile başına düşen tarım arazileri	Kentteki ailenin denetlediği ortalama dönüm	Köydeki ailenin denetlediği ortalama dönüm	Kentteki ailenin denetlediği arazinin toplam tarım arazisine oranı	Köydeki ailenin denetlediği arazinin toplam tarım arazisine oranı	Kentteki toprak sahiplerinin toplam ailelere oranı	Kentteki toprak sahiplerinin köydeki toprak sahiplerine oranı	Köydeki toprak sahiplerinin toplam ailelere oranı
18 il	13	128	29	14	86	3.7	3	97
4 il	11	413	14	70	30	8	1.8	98.2
Hakkâri	44	36	10	7	91	2	7.5	92.5
13 il	35	261	24	30	70	5	4.5	95.5

Kaynak: Çizelge 15

ÇİZELGE 12: TOPRAĞI OLAN ÇİFTÇİ AİLELERİNDE TOPRAĞIN DAĞILIŞI

	0-10		0-25		0-50		51-200		200 ve	
	Oranı		Dönüm		Dönüm		Dönüm		daha çok	
	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm	Aile Dönüm
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Erzincan	31	6	63	23	88	55	11.4	36	0.6	9
Erzurum	23	2	16	10	80	26	17	44	3	28
Kars	12	1	36	10	70	35	28	51	2	14
Ağrı	8	0.6	23	3	93	15	39	42	8	43
Tunceli	37	7	69	25	89	47	10	34	1	19
Bingöl	58	16	84	38	95	58	4.6	27	0.4	15
Muş	11	0.9	24	4	50	14	46	55	4	31
Bitlis	57	4.9	69	9	76	14	22	58	2	28
Van	14	1	33	5	58	18	44	51	6	31
Siirt	58	5	27	15	86	18	11	20	3	52
Adıyaman	55	6	73	15	84	25	13	33	3	42
Elazığ	35	5.8	52	19	71	38	27.5	45	1.5	17
Malatya	45	7.6	68	21	86	42	12	43	1	15
13 İl										
ortalaması	34	5	54	14.5	76	31	21.4	42	2.6	27
Gaziantep	26	2.5	52	11	72	24	24	40	4	36
Urfa	9	0.1	20	1.1	34	4.2	47	23.8	19	72
Diyarbakır	34	1.9	58	6	74	13	20	24	6	63
Mardin	34	2.9	61	10	65	15	27	30	8	55
4 İl										
ortalaması	26	2	48	7	65	15	27	30	8	55
Hakkâri	77	13	87	22	93	33	6	29	1	38
18 İl										
ortalaması	34.6	4.7	54.4	13	74.5	27	21.5	40	4	33

Kaynak: KİBKEE Çizelge 18

ÇİZELGE 13: KÖY ARAZİSİNİN AİDİYETİ

	Köy Sayısı	Köy Halkına	Bir Şahsa	Bir Aileye	Bir Sülaleye	Toplam
Erzincan	559	544	2	2	1	5
Erzurum	1.039	981	10	4	44	38
Kars	764	764	—	—	—	—
Ağrı	544	514	16	4	10	30
Tunceli	414	368	12	34	—	46
Bingöl	325	312	7	—	6	13
Muş	366	350	7	6	3	16
Bitlis	253	251	2	—	—	2
Van	546	535	11	—	—	11
Adıyaman	339	337	—	2	—	2
Malatya	511	510	—	—	—	—
Elazığ	587	568	4	2	13	19
Siirt	469	437	11	17	4	32
13 İl Toplamı	6.716	6.473	82	71	81	234
Gaziantep	572	476	38	27	31	96
Urfa	644	521	51	40	32	123
Mardin	708	617	25	46	20	91
Diyarbakır	663	593	32	29	9	70
4 İl Toplamı	2.587	2.207	146	142	92	380
Hakkâri	133	119	6	2	6	28
18 İl Toplamı	9.436	8.799	234	215	179	628

Kaynak: KİBKEE, Çizelge 31

ÇİZELGE 14: KÖYDE ARAZİSİ OLUP, KENT VE KASABALARDA OTURAN AİLELER

	(a) Toplam dönüm (Bin)	(b) Köyde oturan genel aile sayısı (Bin)	(c) Köydeki ailelerin denetlediği toprak (Bin)	(d) Köyde arazi olup kent ve kasa- balarda oturan AilelerinDenetlediği sayısı Dönüm (Bin)	(e) Köyde oturan ailelerkent ve kasabalar- da köyde top- rak sahibi olanlar (Bin)	
Erzincan	875	46	679	2.640	196	49
Erzurum	3.149	90	3.001	2.680	418	93
Kars	3.733	92	3.593	2.820	1.140	95
Ağrı	2.083	32	1.947	610	136	33
Tunceli	514	27	342	1.130	172	28
Bingöl	310	27	280	710	30	28
Muş	1.677	31	1.466	1.270	211	32
Bitlis	568	19	452	1.590	116	21
Van	1.457	31	1.310	570	147	32
Adıyaman	1.050	43	679	1.050	371	44
Malatya	1.201	60	989	2.000	212	62
Elazığ	971	41	708	2.750	263	44
Siirt	964	38	760	670	204	39
13 İl ortalaması						
ve toplamı	18.822	550	16.206	20.490	2.616	600
Gaziantep	1.741	51	859	6.380	982	58
Urfa	4.290	55	1.024	3.920	3.266	59
Diyarbakır	2.642	58	358	1.740	2.284	60
Mardin	2.058	59	964	6.220	1.094	65
4 il ortalaması						
ve toplamı	10.731	223	3.205	18.260	7.536	242
Hakkâri	139	12	131	229	8	12.2
18 İl ortalaması						
ve toplamı	29.533	773	19.411	38.750	10.152	842

Kaynak: KİBKEE Çizelge 30

ÇİZELGE 15: ÇİZELGE 14'ÜN ANALİZİ

	Aile başına düşen tarım arazisi	Kentteki ailelerin denellediği ortalama dönüm	Köydeki ailelerin denellediği ortalama dönüm	Kentteki ailelerin denellediği arazinin toplam tarım arazisine oranı	Köydeki ailelerin denellediği arazinin toplam tarım arazisine oranı	Kentteki toprak sahiplerinin köydeki toprak sahiplerine oranı	Kentteki toprak denelleyenlerin toplam ailelere oranı	Köyden toprak denelleyenlerin toplam ailelere oranı
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Erzincan	18	74	14	23	77	6	5	95
Erzurum	37	156	33	12	88	3	2	98
Kars	39	50	39	4	96	9	3	97
Ağrı	63	222	60	6	94	2	2	98
Tunceli	18	115	12	35	65	3	4	96
Bingöl	11	42	10	9	91	2	2	98
Muş	52	166	47	12	88	4	4	96
Bitlis	27	196	29	20	80	8	7	93
Van	46	257	42	10	90	2	2	98
Adıyaman	24	36	15	36	66	3	2	98
Malatya	19	106	16	18	82	3	3	97
Elazığ	22	96	17	28	72	6	6	94
Siirt	25	31	20	22	78	2	2	98
13 İl	31	128	29	14	86	3.7	3	97
Gaziantep	30	140	16	52	48	12	11	89
Urfa	73	833	8	77	23	7	6	94
Diyarbakır	44	13	6	88	12	3	3	97
Mardin	32	175	16	53	47	11	10	90
4 İl	44	413	14	70	30	8	7.5	92.5
Hakkâri	11	36	10	7	91	2	1.8	98.2
18 İl	35	261	24	30	70	5	4.5	95.5

I=a/f II=e/d III=c/d IV=e/a V=c/a VI=d/b VII=d/f VIII=b/f

Kaynak: Çizelge 14

2. Doğu Anadolu

Prof. Mübeccel Kıray, "Türk köylü sınıfının bugünkü özelliklerini kazanmasında Osmanlı toplumunun özellikleri yoktur, günümüzü aydınlatır ümidiyle, Osmanlı toplum düzenine karşı son zamanlarda duyulan ilgi akademik bir ilgi-den öte bir anlam taşımaz"²⁵ demektedir. Bu fikir, İmparatorluğun, Batı'ya açılışı sürecinde, Batı'dan geniş ölçüde etkilenen Batı ve Orta Anadolu için doğru olabilir. Fakat her türlü değişimin dışında kalan, ekonomik ve toplumsal oluşumlardan son derece az etkilenen ve tamamen feodal bir düzen biçiminde bulunan Doğu Anadolu için geçerli değildir. Osmanlı Üretim Biçimi ne çeşit (Asya tipi, feodal) olursa olsun, bu dönem içinde Doğu Anadolu kesinkes feodal bir yapıya sahip olup İmparatorluk içindeki değişmelerden fazla etkilenmemiştir. Doğu Anadolu'da köylü sınıfının sınıf yapısının değişmesi süreci yeni başlamıştır. Bu süreç, feodal egemen sınıfın kapitalistleşmeye, yani kapitalist egemen sınıf durumuna getirmeye başlamasıdır.

a) Doğu Anadolu Halkı Hakkında Bilgi

Bazı bilginler, yaklaşık olarak M.Ö. 2000 tarihli iki Sümer eşik taşında Kar-da-ka adlı bir ülkeden söz edildiğini görmüşlerdir. Bu ülke Van gölünün güneyinde bulunan "su tairesi"nin yanında bulunuyordu. Şaraf-name, Bitlis bölgesinde Süy adlı bir kaleden söz eder. Bu kitabelerin yazılış tarihinden 1000 yıl kadar sonra, Tiglaht Pileser Kurt-ti-e kavmi ile Azu dağlarında savaşa girmişti. Bu bölgenin, bugünkü Hazro-Sason olması mümkündür. Kenophon'un anlattığı "On binlerin ricatı" (M.Ö. 401-400) Kardukların ün kazanmalarına yol açtı. Bunların ülkesi Botan ırmağının doğusunda bulunuyordu. Bu tarihlerde Kürtler, Ermeniler ve Araplarla beraber yaşıyorlardı. Kurdukları ister sâmilere, ister yerli ırklara bağlansın, eski Kardukların yaşadıkları yerler bugünkü Kürtlerin esas yaşama alanlarıdır. Bu Karduklarla Kürtlerin ayniyetlerini ortaya koyar.²⁶

25. Mübeccel Kıray, Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplumunu, Mimarlar Odası, Mimarlık Semineri, İstanbul 1969, Bildiri 4.; Ayrıca bk. Devrim Gazetesi, sayı 10, 29 Aralık 1969, s. 8.

26. İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, Kürtler Maddesi, s. 1089 vd.

Kürtler hakkında Arapların yayılma hareketlerinden itibaren geniş bilgiye rastlıyoruz. Hicretin ilk beş yılında Kürtler büyük rol oynadılar. Bu dönemde birçok Kürt Hanedanı ortaya çıktı. Hicri 6. ve 10. yüzyıllarda (1000-1500) Anadolu'da Moğolların ve Türklerin yayılması sırasında Kürtlerin bir süre boğulmuş gibi olduklarını görüyoruz. Fakat, Osmanlı-Safevi mücadelelerinde Kürtler tekrar ortaya çıkmış, Osmanlı İmparatorluğu, Safevi Krallığı ve Memlûk Sultanlığı arasındaki ilişkilerde dinamik bir rol oynamışlardır. Kürtlerdeki feodal düzen, bu dönemde daha iyi ortaya çıkmış ve kök salmıştır. Şerefname (1539) bu olayı doğru olarak tasvir etmektedir. Türk-İran sınırı yavaş yavaş istikrar kazandı ve İranlılar Zağros şeridinin arkasına çekildiler. O dönemde Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da kuvvetlenmek istiyordu. Bunun için Kürt Beylikleri'nden yararlandı ve onlara karşı tampon olarak kullandı. İran, Kürt kabilelerinin iç işlerine kesinlikle karışmıyordu. Kürt Beyleri'yle, İran Merkezi Otoritesi arasında kuvvet dengesine dayanan sözsüz bir anlaşma vardı. Osmanlı Devleti ise Kürtleri zaman zaman aksamasına karşın ortadan kaldırmak istiyor fakat şiddetli bir muhalefetle karşılaşılıyordu. Bu bakımdan Kürtlerin feodal düzenlerini aynen tanıyıp onlarla anlaşma yolunu tuttu. Böylece İran'a karşı da kendini güçlendirmiş oluyordu.

Görüldüğü gibi, Kürt halkı Doğu Anadolu'nun en eski halkıdır. Van Gölü çevresinde, özellikle güney kesimlerinde yaşamaktadırlar. Doğu Anadolu'nun kuzey kesimlerinde Ermeniler, Irak, Suriye taraflarında ise Araplar yaşamaktadır.²⁷ Kürtler hakkında en doğru bilgileri, Arap tarihçilerin-

27. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler maddesi, s. 1092.

Abbè M. Breuil, Avrupa, Asya ve Afrika Arasında İltisak Noktası Türkiye, İkinci Türk Tarih Kongresi, TTKY, İstanbul 1943, s. 33-34.

Frans Hancar, Kafkas İlk Tarih Araştırmaları Işığında, Anadolu'nun Yeni Eneolitik Buluntuları, y.a.g.e., s. 59.

Pittrud, Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasındaki Antropolojik Münasebetler, y.a.g.e., s. 77

Marguerite Deddepach, Türklerin Antropolojik Tarihlerine Dair Vesikalar, y.a.g.e., s. 379.

Henri Vallois, Garbi Asyanın Irklar Tarihi, y.a.g.e., s. 479.

Kont Zici, Macar Kavminin Menşesine Dair, y.a.g.e., s. 570.

den öğreniyoruz. Bunlardan Masudi M.S. 943, İstahri ise 951'de yazdıkları eserlerinde Kürtler konusuna değinmişlerdir. Geniş anlamda Merkezi Kürdistan'ın yeri bugünkü Cizre bölgesidir. Kürdistan diye gösterilen bu yer daha sonra genişlemiş ve daha birçok kent ve köyü içine almıştır.

Masudi, İslamiyetten önceki dönemlerde Arap Hükümdarlarıyla Kürtler arasındaki çarpışmalarla ilgili söylentiler anlatmaktadır. Gerek Erneviler, gerekse Abbasiler döneminde Arapların yayılması sırasında İslam Halifeleri yer yer ve zaman zaman Kürtlere de savaş açmalarına karşın, Ermeni ve İranlılarla yaptıkları savaşlarda onların yardımını görmüşlerdir.

Türklerin, Anadolu'da yayılmalarından hemen önce de birçok Kürt faaliyetleri vardır. Halife El Kadim zamanında (991-1031) tarihçiler, Kürtlerin kahramanlıklarını övmektedirler. Bu tarihlerde Gazneli Mahmut da Kürtleri Karahanlılara karşı yaptığı savaşta kullanmıştır.

TÜRKLERİN ANADOLU'YA GELİŞLERİ

Gerek Arap yayılması, gerekse Türklerin Anadolu'ya gelişleri (1028) sırasında Anadolu'da pek çok Kürt aşiretleri vardır. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde karşılarında örgütlenmiş güç olarak Kürt aşiretlerini bulmuşlardır. Selçuklu Türkleri gerek 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar gerekse bu tarihten sonra Doğu Anadolu halkı olan Kürtlerle ya işbirliği yaparak düşmanlarıyla savaşmışlar ya da bizzat onlarla savaşarak, onların kendine buyruk feodal düzenlerini yıkmak istemişlerdir.

Sultan Sancar döneminde Van Gölü ile Zağros Dağları arasında bir "Kürdistan Eyaleti" kurulup valiliğine Süleyman Şah atandı. Fakat Kürtler 1119'da isyan ettiler. Merkezi Kürdistan'a yakın yerlerde bulunan Musul Atabeyleri bu isyanların bastırılmasında önemli rol oynadılar. Diyarbakır Atabeyleri olan Atuk-oğulları da Kürtler ile birçok kez çarpıştılar.

Şerefname, Eyyubî sülalesinin Kürt menşeli olduğu üzerinde durmaktadır. Gerçekten Kürtler, Eyyubîler hükümeti zamanında varlık göstermişlerdir.²⁸

28. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler Maddesi, s. 1096.

14. yüzyıl ortalarında Doğu Anadolu'da, bünyelerinde Kürt aşiretleri de bulunduran Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu adlı iki Türkmen boyunun siyasi alanda büyük güç kazandıklarını görüyoruz. Kara-Koyunlu Devleti'ne, Kara-Koyunlu oymağı, Sadlu oymağı, Bakırlu oymağı, Dukarlu oymağı, Karamanlu oymağı, Alpavut oymağı gibi büyük Türk oymakları yanında, Çekirlü ve Âyînlu gibi Kürt aşiretleri de dahildi. Bunlardan başka, Süleymanî, Zikri, Mahmudî gibi aşiretler de vardır. Bu aşiretlerden bazıları Kara Mehmet'ten itibaren Kara-Koyunluların hükümdarlığı altında bulunuyorlardı. Kara Mehmet, Timur ordularına karşı yaptığı savaşla özellikle dağlık yerlerde hayvancılık yaparak yaşayan Kürt Aşiretleri'nden geniş ölçüde yararlanmıştır. Kara-Koyunluların, Kürt Aşiretleri'nden kurdukları 50 bin evlik bir kuvvete "Kara Ulus" denirdi.²⁹

Bunlardan başka Ak-Koyunlu Devleti'ne bağlı Kürt Aşiretleri de vardır. Örneğin, Gehverlü, Lek, Anter, Celalür ve Çek gibi aşiretlerin çok daha büyük teşekküllerine Doğu Anadolu'da rastlıyoruz. Bunların Kürt aşiretleri olduğu ileri sürülmektedir.³⁰

Görüldüğü gibi, Doğu Anadolu'nun esas yerli halkı olan Kürtler 1071 Malazgirt Savaşı'yla Türklerle karşı karşıya gelmişlerdir. Kürtler o tarihlerde, kırsal alanlarda hayvancılık yaparak ve aşiret düzeninde yaşıyorlardı. Türkler ise savaşmanın ve yayılmanın gereği olarak "Göçebe feodalizmi" esasına göre örgütlenmişlerdi. Türkler bu üstünlüklerini kısa zamanda göstererek, birçok yerlerde Kürt Beylikleri'ni yı-

29. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler Maddesi, s. 1098.

30. Faruk Sumer, Kara-Koyunlular Cilt 1, TTKY, Ankara 1967, s. 19-32.

Faruk Sumer, Bozuluş Hakkında, DTCFD, cilt VII, sayı 1, Mart 1949, s. 29 vd. Faruk Sumer, Osmanlı Devrinde Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller, İFM cilt 11, No: 1-4, s. 437 vd.

Faruk Sumer, 16. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk Aşiretlerine Umumî Bir Bakış, İFM, Cilt 11, No: 1-4, s. 509 vd.

Faruk Sumer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri -Boy Teşkilâtı- Destanları, DTCFY, Ankara 1967, s. 126 vd. 199.

31. Faruk Sumer, Bozuluş Hakkında, s. 34.

karak kendi hizmetlerinde tekrar örgütlediler.³¹ Kürt Aşiretleri'ne üstünlük sağlayamadıkları yerlerde ise onlarla birlik olup düşmanlarına saldırdılar.³² Burada üzerinde durulması gereken nokta, Kürtlerin ister Türklerin egemenliğinde, isterse serbest beylikleri halinde olsunlar kendi feodal düzenlerini, giderek aşiret düzenlerini sürdürmeleridir. Türklerin şiddetli akınları da, Kürtlerdeki aşiret düzenini yıkamamıştır. Bu düzen, İslamiyetten önce, İslamiyetin yayılma yıllarında nasılsa, Selçuklular döneminde de aynen sürmüştür. Osmanlı Doğu Anadolu'yu böyle bir düzen içinde bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu devrinde, Osmanlı'nın Doğu Anadolu siyasetini tayin eden esas olay 1514 yılında Safevilerle yapılan Çaldıran Savaşı'dır. Bu savaş sırasında Osmanlı Sarayı Doğu Anadolu'daki Kürt Aşiretleri'yle, onların meydana getirdiği feodal düzenlerle savaşmış, fakat onları organik olarak kendi bünyesine alamayacağını anlamıştır. Bu durumda Osmanlı için en iyi yol Kürtlerin feodal düzenlerini tanıyıp onları İran'a karşı kullanmak olmuştur.³³

ŞARAF - NAME

Bitlis Hanı Şaraf-al-Din'in 1596'da tamamlanmış olan Şarafname adlı eseri Kürt tarihinin kaynakları arasında önemli bir yer işgal eder. Bu eserde Kürtlerin asıl tarihi 4 bölüme ayrılmış olup, birinci bölümde gerçekten saltanat hukukundan yararlanmış olan Kürt sülaleleri anlatılır. İkincisinin konusu, kendi adlarına sikke bastıran veya kendi

32. Berthold Spuler, İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350, TTKY, Ankara 1957, s. 100.

33. Faruk Sumer, Oğuzlar, s. 81, 83, 126, 293.

Faruk Sumer, Kara-Koyunlular, s. 77, 80, 124, 125.

İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, EFY, İstanbul 1953, s. 3, 4, 10, 22.

Berthold Spuler, y.a.g.e., s. 148, 149.

Nizamüddin Sami, Zafername, TTKY, Ankara 1949, s. 119, 158, 172, 185, 293.

İslâm Ansiklopedisi cilt 6, Kara-Koyunlular Maddesi, s. 292, 305.

Ali Sevim, Suriye Selçukluları, DTCFY, Ankara 1965, s. 19, 53, 59.

adlarına hutbe okutan sülalelerle ilgilidir. Üçüncüsü irsi valiler Hanedanını sayar, dördüncüsünde ise Bitlis Hanları'nın geniş tarihine yer verilmiştir. Birinci bölümde 5 sülale sayılır: Diyarbakır ve Cizre'deki Mervaniler, Daynavar ve Şehrizur'daki Hasanveyhiler ile Küçük-Lür Emirleri ve Eyyubiler.

İkinci ve üçüncü bölümde yer alanlar arasındaki fark az olduğu için, Şaraf-al-Din oldukça itibarlı bir sıra izlemektedir. Burada sözü geçen sülaleleri Cizre merkez olmak üzere egemenlik alanlarını coğrafi durumlarına göre sıralamak uygundur. Arkasından da İran Kürtleri'nden söz edilecektir. Yazar, kabileler ile bunların reislerinin ailelerini ayırt etmeye çalışmaktadır. Bu sırada Kürdistan'daki feodal düzenin esaslarını da göz önünde tutmak gerekir. Çeşitli köklerden gelen feodaller, bazen yerleşmiş, bazen göçebe, genellikle yarı-göçebe Kürt savaşçı aşiretlerinin yardımı ile Kürtleri, Kürtleştirilmişleri ve Hristiyan halkı idare etmektedir.³⁴

A — Cizre-Dersim arasındakiler : 1) Ekevi köklü olan Cizre Emirleri, 2) Mukus hakimlerinin ataları olan Hizan espayetleri, 3) Şirvan Hakimleri, 4) Bitlis ve Hazro arasındaki Rozagi'ler, 5) Sason Hakimleri, 6) Suvaydiler, 7) Pazukiler, 8) Mirdasiler, 9) Abbasi soyundan geldikleri savında bulunan Çemişgezek Hakimleri.

B — Cizre-Kilis arasındakiler : 10) Hasankeyf Emirleri, 11) Emevi menşeli olan Süleymaniye Emirleri, 12)

34. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler Maddesi, s. 1102. Şeref-name kitabı hakkında Bk. İsmail Beşikçi, Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar s. 17.

Zirakiler, 13) Kilis
Hakimleri.

C — Cizre-Hoy arasındakiler : 14) Hakkâri Emirleri,
15) Van gölü kuze-
yinde bulunan Mah-
mudî Arazisi, 16)
Dumbüliler, 17) Ba-
radost Hakimleri, 18)
Şemdinan'da bulu-
nan Üstüniler, 19)
Zarzalar, 20) Tarza-
lar.

D — Hakkâri Güneyi : 21) Amadiya Hakim-
leri, 22) Tarsiniler,
23) Bağdatlı Arap ço-
ban Kulusun ahvadı
Sohran, 24) Baban,
25) Urmiye Gölü ci-
varındaki Mükriker,
26) Bana, 27) Ardi-
lan, 28) Gelbagi, 29)
Kalhur.

E — İranlı Kürtler : Başlıca üç kabileye
ayrılırlar: 1) Siyah
Mansur, Çigani, Zan-
gana, 2) Güney Kaf-
kasya'daki Karabeg
(yirmidört kabile), 3)
Bir tek hakimin emri
altındaki Gül kabilesi.

Şerefname'de Bitlis'li Şereşhan Kürt Beylikleri arasında
birlik olmadığını, yer yer birinin ötekine bağlı olduğunu, bir-
birlerine itaat etmediklerini belirtip, yaşayış biçimlerinde
başlıca üç noktaya değinmektedir: **a)** Çoğunlukla kabileye
oranla yabancı kaynaktan gelen reislerin işgal ettikleri kale-
ler etrafındaki topraklar üzerinde toplanma eğilimi, **b)** Reis-
lerin dayandıkları ve belli halk topluluğunun koruyuculuğu-
nu sağlayan asker sınıfının varlığı, **c)** Kürtler arasında

çoban, göçebe, yarı göçebe ve çiftçilerin (yerleşmiş, yarı yerleşmiş) varlığı.³⁵

Bu özelliklerin ötesinde kadınların, Türkmenlerde olduğu gibi, yönetim işlerine faal bir biçimde katıldıkları ve Şafii mezhebine dahil oldukları belirtilmektedir.

Daha önce, Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferinin ve daha sonra izlediği politikanın, Kürtlerin siyasi önemlerinin birincini benimsemelerine büyük ölçüde yardımcı olduğunu belirtmiştik. Öte yandan Ahmed-i Hanî'nin Mem-ü-Zin adlı destanından öğrendiğimize göre, Kürtler Yavuz zamanından önce de feodal beylikler durumunda yaşıyorlardı. Saptaya-bildiğimize göre, 18 Kürt Beyliği vardı.³⁶

(Cizre'deki Bohtan, Bedirhanîler, Azizanlar, Hasankeyf, Şirvan Beyi, Hazro Beyi, Çemişgezek Beyi vs.) Onbirinci yüzyılda Bizans hücumlarına uğrayan bu Kürt Beylikleri Abbasi Halifesi'nin desteği ile birleşiyorlar. Bu 18 Kürt beyliği yani Mir'likleri Avrupa'daki küçük prenslerin Papa'ya bağlılığı gibi Abbasi Halifeleri'ne bağlıydılar. Bu bağlılık daha çok dini bağlardan gelen ruhanî bir bağlılık idi. Beyliklerin kendilerine özgü siyasi ve sosyal organizasyonlar meydana getirdiği şüphesizdir. Yavuz Sultan Selim'in Anadolu'yu zaptından sonra durum değişmemiştir. Mir'liklerin düzeni olduğu gibi devam etmiştir. Üstelik merkezle bu derebeyleri arasındaki ilişkiler daha sıkı bir biçimde geliştirilmiştir.

b) Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Doğu Anadolu

Doğu Anadolu'daki, bugünkü toprak mülkiyetinin köklerini Osmanlı toprak rejiminde aramak gerekir. Bu rejime göre, toprak tamamen devletin tasarrufu altındadır. Topraktan yararlanmak hakkı ise tımar, zeamet ve has örgütü içinde reayaya verilmiştir. Fakat, İmparatorluk üzerinde rakipsiz ve sınırsız bir hakka sahip olan Padişah, özellikle savaşlarda yararlılık gösterenlere çok geniş araziler vermiş ve bu toprakların yönetimi, Osmanlı toprak rejiminin dışın-

35. İslâm Ansiklopedisi, Kürtler Maddesi, s. 1102-1104.

36. Ahmed-i Hani, Mem-ü Zin, Gün Yayınevi, İstanbul 1969.

da tutulup özel hukuk kurallarına göre işletilmeye başlanmış, yani tamamen kişilerin mülkiyetine verilmiştir. Örneğin Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Doğu Seferi'ne giderken, Doğu ve Orta Anadolu'da büyük bir gelişme gösteren Şii hareketini bastırabilmek için çok büyük kütleyi kılıçtan geçirmiş, bunun sonucu doğan huzursuzluğu gidermek için padişahlık yetkisine dayanarak bölgenin ileri gelen kişilerine toprak dağıtmıştır. Siirt, Bitlis, Diyarbakır, Malatya bölgelerinde oturan Alevî olmayan ve kendisini destekleyen aşiretlere ve "Ekrad Beyleri"ne, yani Kürt beylerine ise "Yurtluk", "Ocaklık" adı altında malikâneler vermiştir.³⁷ Bu konuda, tarihçilerimizden Prof. Uzunçarşılı şunları söylüyor: "Bunlardan başka, bir de Doğu Anadolu'da mülkiyetleri Osmanlı Hükümetleri tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilmiş ve kendilerine yazılan fermanlarda cenab tabiri kullanılan Cizre, Genç, Bitlis, İmadiye, Mahmudiye, Hakkâri, Eğil, Palo vs. gibi sancaklar olup bunlar Osmanlı Devleti'nin yüksek hakimiyetini tanıyorlardı. Her yıl belli bir vergi verirler ve lüzumu halinde askerleriyle hizmete gelirlerdi. Bunlara serbest Mir-i Miranlık da denilirdi. Bu serbest Mir-i Miranlık da tımar ve zeamet teşkilatı olmayıp sancaklar, o beylerin mülkü gibi işlem görürdü. Bunlardan başka Yavuz Sultan Selim zamanında devlete sadık kaldıkları için, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın arzıyla Yurtluk, Ocaklık olarak Kürt Beyleri'ne ait büyük-küçük, bazı yerler sancak itibarıyla bu yerli beylere terk edilmiştir. Bunların sancakları münhal olunca hariçten kimseye verilmeyip oğullarına, kardeşlerine ve en yakın akrabalarına verilirdi. Bu sancak beyleri hangi eyalette ise o eyaletin Beylerbeyi ile beraber zeamet ve tımarlı sipahileri ile sefere giderlerdi. Bu Yurtluk-Ocaklık sancakların başlıcaları Sokman, Kulp, İtak, Tercil, Mihrani, Çapakçur, Pertek, Çermik idi. Doğuda Çıldır eyaletinin teşekkülünden sonra buradan 4 sancak mülkiyet üzere, Yurtluk-Ocaklık itibar edilmiştir. Bunlardan başka, Mir aşiretliği ismi ile Van, Diyarbakır, Şehri Zor'da dört yüz kadar aşiret reislikleri var-

37. Ömer Lütfü Barkan, 15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, İstanbul 1943.

Oya Sencer, Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış, SD, Sayı 17-18.

dı ki, bunlar derece itibariylesancak beyi ile birlikte sefere giderler, vefat ettiklerinde dirlikleri oğullarına yoksa, en yakınına verilir. ”³⁸

Bütün bunlar, Doğu Anadolu'daki feodalitenin belirgin örneklerindendir. Öte yandan bu oluşum, Mehmet Ali Aybar'ın "... Doğu ve Güneydoğu'da bugün uygulanan feodal töreler, tımar usulünün kalıntısıdır"³⁹ görüşünü doğrulamaktadır. Çünkü, Doğu Anadolu'da Osmanlı toprak sistemi olan tımar sistemi uygulanmamıştır. Fakat daha kesin bir şey söyleyebilmek için, Osmanlı'dan önceki üretim biçimlerinin de doğru bilinmesi gerekir.

Yavuz Sultan Selim, Kürt aşiret beylerini kendine benederken İdris-i Bitlis-i'den geniş ölçüde yararlanmıştır. "Bu arada Kürt Hacı Rüstem'in, Pir Hüseyin Bey adındaki oğluna babasının mülkünü veren Yavuz Sultan Selim, İdris-i Bitlis-i vasıtasıyla, Şafii mezhebine mensup öteki Kürt emirlerine de muhtariyet temin eden feodal bir teşkilat kurulmasını âmir fermanlar göndermiştir."⁴⁰ Oysa, Yavuz kendisine karşı gelen Şiiler'den yana çalışan Ekrad Beylerini öldürmüş ve cezalandırmıştır. Hacı Rüstem ve Kürt Talip bunlardandır.⁴¹ İdris-i Bitlis-i Akkoyunlular'ın Divan kâtiplerindendir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlılar'ın hizmetine girmiş ve Yavuz Amasya'da kışlarken, aslen Kürt olan İdris-i Bitlis-i'yi, Doğu Anadolu'yu nüfuzu altına almak için, propaganda yapmak üzere bu bölgeye göndermiştir. Bu konuda Prof. Uzunçarşılı şöyle yazmaktadır: "Diyarbakır ve Doğu Memleketlerinin alınmasında İdris-i Bitlis-i'nin büyük hizmeti görüldü. Bu zat, Sünni olan Kürt Beyleri'ni görüp anlaşılarak onları Osmanlılar'ın tarafına çekti, bu suretle Urmiye, İtak, İmadiye, Cizre, Eğil, Bitlis, Hizan, Palo, Siirt, Hasankeyf, Mafarkın, Cizre-i İbni Ömer gibi 25 muntaka beyi devle-

38. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, TTK Yay., Ankara 1949, s. 272-273.

39. Mehmet Ali Aybar, Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Gerçek Yayınları, İstanbul 1967, Türkiye Sosyalizmi, s. 651.

40. Şehabettin Tekindağ, Yeni Kaynak ve Vesikalar Işığı Altında, Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, Tarih Dergisi, Sayı 22, Mart 1967, s. 75.

41. Şehabettin Tekindağ, a.g.e., s. 262-263.

te itaat edip kendilerine eski tertipleri üzere yerlerini idare etmek üzere beratlar gönderildi. Bu beylerden Palo Hakimi Çemşit Bey, Padişah Çaldıran seferine giderken itaatını arz edip orduda bulunmuştu. Devlete itaatlı Osmanlılar'ın yüksek hakimiyetini kabul etmiş olan bu Kürt beyleri arasında Bitlis hakimi Emin Şerafettin ile İmadiye hakimi Sultan Hüseyin ileri gelenlerden idiler. Bundan sonra ve Yavuz'un Mısır Seferi esnasında Haleb'in fethinden sonra ve bu seferden dönüşünde Malatya, Urfa, Besni, Ergani, Harput, Divriği, Siverek ve ikinci kez Mardin ve öteki bazı kent ve kasabalar Osmanlı yönetimine geçmiştir. Elcezire ve Doğu Anadolu'nun elde edilmesi, devamlı uğraşarak üç yılda sona ermiş ve bu konuda da yine İdris-i Bitlis-i'nin büyük hizmeti görülmüştür.⁴²

Merkezi idarenin, taşradaki otoritesinin azalmasına paralel olarak, feodalite ve derebeyliğin de güç kazandığını görüyoruz. Bu oluşumlar, yukarıda belirttiğimiz biçimde, Avrupa'daki Rönesans hareketleri ve keşifler sonunda Avrupa'yı Asya'ya bağlayan Anadolu'daki ipek ve baharat yollarının önemini yitirmesinden ötürü Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir gelirden yoksun kalması olayı ile de ilgilidir.

Celâli isyanları, bu derebeyliğe karşı bir direnmedir. 1807 tarihindeki Senedi ittifakla yöresel derebeylerin bu otoriteleri tanınmıştır.⁴³ 1891 yılında Doğu Anadolu'da kurulan 36 tane Hamidiye Alayı da derebeyliğin geniş çapta kökleşmesine sebep olmuştur. Hamidiye Alayları kurulduktan sonra, Sultan Abdülhamit, bu alayların kumandanlarını İstanbul'a çağırmış, onlarla ayrı ayrı görüşmeler yapmış ve onlara çeşitli armağanlar yanında, işlemekte oldukları toprakların da ebediyen kendilerine bırakıldığını belgeleyen fermanlar vermiştir.

42. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 262-263.

43. Halil İnalcık, Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayunu, Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Neticeleri, Belleten, Cilt 28, s. 112, (Ekim 1964)'den ayrı basım, s. 604 vd. Hasan Reşit Tankut, Köylerimiz, Bugün Nasıldır, Dün Nasıldı, Yarın Nasıl Olmalıdır, Ankara 1939, s. 34 vd., s. 39 vd.

c) **Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Kürt Hükümetleri ve Sancakları**

Osmanlı toprak sisteminin dışında bırakılan ve tamamen feodal nitelikte olan bu sosyo-ekonomik ve siyasal yapıya "Hükümet" diyoruz. Bütün bunlar, Doğu Anadolu'da mülkiyet ve üretim ilişkileri ve Osmanlı saraylarıyla ilişkiler yönünden başlıca üç sistemin varlığını ortaya koyar:

- Hükümetler
- Yurtluk-Ocaklılar
- Osmanlı Devlet Sancakları

"Hükümetler" tam feodal nitelikte bağımsız birliklerdir. Hükümetlerde, toprak mülkiyetine, reaya ve aşiretlere Osmanlı Sarayı karışmıyor, bunlar hükümetlerin egemen yöneticilerinin mülkü ve uyruğu kabul ediliyordu. İkincisinde ise "Kürt aşiret reislerine verilen sancaklar öteki sancaklardan ayrılmakta, aşiret reisleri idari yetkileri bakımından hükümetlere yaklaşmaktadır. Aşiret reislerinin ellerinden toprak alınmamakta veya topraklara bir yabancı tayin edilememektedir. Yani toprağın ve aşiretin sahibi, sancak beyleri olan aşiret reisleridir. Yalnız hükümetlerden farklı olarak sancak beyi olan aşiret reisleri bu yetkilerine karşılık, sipahi gibi savaşa katılmak zorundadırlar."⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Doğu'daki Kürt Hükümetleri konusunda, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde ilginç bilgiler vardır. Evliya Çelebi, Kürt Hükümetlerinin özellikle yoğun olduğu Diyarbakır, Van, Şehrizar eyaletleri hakkında şöyle demektedir:

"Diyarbakır Eyaleti: 19 sancaktır, 5 hükümettir. Bu sancakların on biri Osmanlı malı olup, Osmanlıların öteki kent ve memleketi gibi yönetilir. **Sekizini Kürt Beyleri ellerinde tutarlar ki Yavuz Sultan Selim buraları feth ve zaptettiği zaman Yurtluk ve Ocaklık olarak bağışlamıştır. Azilleri, tayinleri hep kendilerine aittir.** Ölürlerse sancakları eyalet valisinin emriyle çocuklarına verilir. Başkasına verilmez. Ancak akrabaları olursa bir dereceye kadar uygun

44. Muzaffer Erdost, Türkiye'de Feodalizmin Kaynakları ve Bugünkü Durumu Üzerine Bir Taslak, Aydınlik, Cilt I, Sayı 5, s. 368.

görülür. Fakat başka sancaklar gibi bina ve ürünleri deftere yazılır. Topraklarında timar ve zeamet vardır. Sefer olursa timara bağlı olanlardan başkaları gibi, alaybeylerinin bayrağı altında görev yapanların zeameti ve sancağı oğluna yahut akrabasına verilir. Ama hükümet diye yazılı olan sancaklar içinde (Sultan Selim Kanunnamesi) gereğince timar ve zeamet yoktur. Beyleri kim ise mülk sahibi olarak da hüküm sürer. Evlere, arazi ve ürünlere bunlar sahiptir. Yazılmaktan ve gezilmekten uzak bırakılmış yerlerdir.

Osmanlı Sancakları şunlardır: Harput, Ergani, Siverek, Hasankeyf, Meyyafkın (Silvan), Akçakale, Habur (bugünkü Cizre ve Zaho arasında bir yer), Suğman, Kulp, Mihrası, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik. **Bu yazılmaktan ve gezilmekten uzak bırakılmış sancakların beylerine, İstanbul'dan bir emir gönderilirse yazının başına Cenab denir.** Hükümetler şunlardır: Cezire Hükümeti, Eğin Hükümeti, Genç Hükümeti, Palu Hükümeti, Hazro Hükümeti. Bu Kürdistan Sancakları büyük eyaletler kadar geniştir.⁴⁵

Van Eyaleti: 13 sancaktır. Sancakları Adilcevaz, Erciş, Muş, Barkiri, Karkar, Kisani, Zeyriki, Siirt, Hani, Ağakisi, Ekrad, Beni Kotur, Beyazıl Kalesi, Berdu, Ahlat. Bu eyalete bağlı Abbasoğulları'ndan Belkis Hanı, Hakkâri Hakimi, Mahmüdi Hakimi, Pinyaniş Hakimi eyaletlerinde timar ve zeamet yoktur. Haraçlarının tümü Van kuluna yazılı olarak bağlanmıştır. Öteki ürünlerin gelirlerini kendileri alırlar. **Azil ve tayinleri kabul etmezler.** Öldükleri zaman eyaletleri oğullarına bağışlanır.⁴⁶

Şehrizur Eyaleti: 20 sancaktır. Sancaklar Buruç, Erbil, Kısna, Şehir, Cenküle, Cebal-i Hazer, Hezarad, Dülhoran, Merkede, Hazır, Kodin, Niltarı, Siyeh Zincir, Acur Ebruman, Dudan, Pak, Oşti, Gazikale'dir. Paşa Sancağı Şehrizur'dur. Bu eyalette bazı aşiretler vardır. Sancak beyi hükmünde olmayıp bayrak ve davul sahibi değildirler. Yüzden çok aşiret beyleridir. Zeamet sahipleri rütbeleri gibi hüküm sürerler ve

45. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1, Türkçeleştiren Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969, s. 190. Diyarbakır Divanının Ruznamecisi, Mal Defterdarı, Timar Defterdarı Defter Emni, Çavuşlar Kethüdası ve Emni ve Kâtibi, Alaybeyisi, Çeribaşları vardır.

46. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1, s. 193.

sancak beyleriyle savaşa giderler. **Öldükleri zaman, mutasarrıfı oldukları timar, oğluna geçer.** Evladı yoksa akraba-sına verilir. Sülalesi tükenirse timar zeamet tarzında dışarıya, başkasına verilir.

Bunların ötesinde Bağdat eyaletinin 18 Sancağından Yedisini Osmanlı Sancağı olup on biri Kürt ve öteki kavimlere ait Sancaklardır. Yine Bağdat eyaletinde İmadiye ve Oşti olmak üzere iki Kürt hükümeti vardır. Halep'te ikisi Kürtlere ve öteki kavimlere, 5'i Osmanlı İmparatorluğu'na, Şam'da 7'si Osmanlı İmparatorluğu'na üçü Kürt ve öteki kavimlere ait olan Sancaklar vardır.⁴⁷

17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun idari bölünüşü üzerinde yaptığı bir incelemede Prof. Şerafettin Turan şu bilgiyi vermektedir.⁴⁸

Hükümetin adı	Bağlı olduğu eyalet
Hazro	Diyarbakır
Cizre	Diyarbakır
Eğil	Diyarbakır
Tercil	Diyarbakır
Palu	Diyarbakır
Kih	Diyarbakır
Genç	Diyarbakır
Bitlis	Van
Hizân	Van
Hakkâri	Van
Mahmudi	Van
Ekrad	Van
Mihriban	Şehrizar
Mihrivana	Şehrizar
İmadiye	Bağdat
Oşti	Bağdat

47. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1, s. 189-192.

48. Şerafettin Turan, 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı, Atatürk Üniversitesi Yıllığı, Atatürk Üniversitesi Yayını, Ankara 1963, s. 205.

Gerçekte, Hükümet sayısı çizelgede gösterildiği miktara yükselmemiştir. Çeşitli dönemlerde sayıları değişen hükümetlerin sayısı 16 değil 11-13'dür. Ocaklara gelince bunların özellikle Anadolu'da, Diyarbakır, Van, Çıldır, Rakko, Şehrîzur ve Bağdat eyaletlerinde toplandığı görülmektedir.⁴⁹

<u>Eyaletin Adı</u>	Ocakların Sayısı	
	<u>Sancak</u>	<u>Hükümet</u>
Bosna	1	—
Anadolu	1	—
Diyarbakır	13	7
Van	9	5
Erzurum	1	—
Kars	1	—
Çıldır	7	—
Şehrîzur	—	2
Şam	3	—
Halep	2	—
Bağdat	11	2
Rakka	4	—
Toplam	53	16

Görüldüğü gibi, Doğu Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu merkezi sisteminin dışında kalan birçok Kürt Sancakları ve Kürt Hükümetleri vardır. Osmanlı buralarda tımar sistemini uygulayamamış, buralardaki feodal beyliklerle ittifak yapmak zorunda kalmıştır.

d) Osmanlı Merkezi Otoritesi ile Kürt Hükümetleri ve Sancakları Arasındaki İlişkiler

Kürt Hükümetleri ve Sancakları ile Osmanlı Sarayı arasında zaman zaman çıkan çatışmalar 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru çok artmıştır. Bu çatışmalardan birini Evliya Çelebi Seyahatname'sinde şöyle anlatıyor:

"Bitlis ve Van taraflarında çıkan kargaşalıklar üzerine Osmanlı Padişahı, damatlarından Melek Ahmet Pa-

49. Şerafettin Turan, a.g.m., s. 207.

şa'yı o taraflara gönderir. Melek Ahmet Paşa ile Bitlis Han'ı karşılaştıkları zaman Paşa, Han'a Padişah'ın dileklerini bildirir.

Melek Ahmet Paşa'nın sâni yüksek Han'a nasihatı,

Ey Han kardeşim: 1045 (1634) yılında Revan Fatih Sultan Murad Han Efendimizle bu saraya gelip misafir olduğumuz vakit, ben Murad Han'ın silahdarı ve muhasibi idim. O vakit dahi hadsız hesapsız nimetlerini Padişahım merhum Murad Han'la⁵⁰ birlikte yiyip görmüş idik. Efendimiz Murad Han dahi sizin hizmetinizden hoşlanıp, Muş haracı hazinesini ebedi olarak ihsan eylemişti. Demek yanan meşalesi olmuş idiniz. Fakat o zaman sen gençlik dolayısıyla (1637) yılı dördüncü Murad Han Efendimiz Bağdat'ı fethedip saadetle geri dönüp, Diyarbakır'a ulaştığı vakit, Bitlis'ten gelip de üzengisine yüz sürerek 'gazan mübarek ola' dediğin için Murad Han gayet gücenip bana dedi ki 'Ahmet, benim intikamımı Yusuf Han'dan, Bitlis Hakimi Abdal Han'dan elbette alasın.' Kendileri İstanbul'a gidip, ben Diyarbakır valisi kaldım. Başıma asker toplayıp, Madiye'de Mezuri Hakimi Yusuf Han'ı ele geçirip yedi yüz adamını katlederek kellelerini devlet kapısından yuvarladım. Yine Yusuf Han'ı Diyarbakır kalesinden azad edip hükümetini kendinde bıraktım ki bunlar da sizce malum olsa gerektir. Bundan sonra Murad Han ferman ile senin üzerine asker toplayıp, Silvan kalesine dek geldimse de aramıza barışçılar girip senden yetmiş kese para ve birçok ganimetler alıp (benim işim Diyarbakır eyaletinde değil, Van eyaletindedir) diye göz yumarak senin üzerine seferden vazgeçip, o büyük, toplu asker ile Sencer dağındaki Saçlı yezîdileri feth ile birçoğunu katil ve yüz tane esir alıp, bol para ve asker ganimeti ile Diyarbakır'a girdiğimi sen de bilirsin. Canım Han kardeşim, ben yine Erzurum valisi iken sen rahat durmayıp, gençliğin nedeni ile Erzurum eyaletinde Bingöl yaylağına çıkan Kürtlerden 'baç öşürü alıyorum' diye yetmiş bin koyun yağma ettiğin vakit,

50. Melek Ahmet Paşa'nın gerek padişah Murad gerekse Bitlis Hakimi Yusuf için "Han" deyimini kullanmasına dikkat edilmelidir.

koyun sahipleri Erzurum'da bana gelip sızlandılar. Ben de sana bir muhabbet mektubu ile kapıcılar kethüdâ mı gönderdiğim vakit, 'ben onun eyaletinde değilim, ayrıca şanı yüksek bir Han'ım. Ben de ne alakası var Melek Ahmet Paşa'nın' diye mektubumu parça parça edip kapıcılar kethüdâ mı da katlede yazdın. Muduki Ali Ağa rica edip, o şekilde kapıcılar kethüdâ mı güçlükle kurtularak Erzurum'a gelince, üstüne asker çekip gelmek üzereydin. O sırada Sultan İbrahim Han beni Erzurum eyaletinden azledip sen de elimden kurtuldun. Fakat o zamanlar sen de taze idin. Bir de yine görüşmek kısmet olup, bu kadar ekmeğini yiyerek çok iyiliklerini gördüm. Ama ey Han kardeşim, senden ricam odur ki biz Osmanlı vezirlerindensin. Bilhassa Murat Hanı'nın damadıyız. Nitekim ben de Van eyaletinde mutasarrıfım. Sen de benim eyaletim altında serbest hakimsin ve müebbeden ocaklık olmak üzere bu eyaletin mutasarrıfısın. 'Paşayı evime kondurup bu kadar itibar ettim' yanında olan hokkabaz maymuncuların sözlerine uyup, Kürt damarlarını depreşdirip, şeriatı aykırı ve olmayacak bir işte bulunmayasın. Her tarafında olan aşiret beyleri ile iyi geçinip memur olduğun Padişah hizmetlerini yapasın. Ve illa bu Melek kardeşin de sözü doğrudur. Zerre kadar şeriat, tarikat, hakikat ve marifetten taş koparırsan, senden de baş ko-par. Lütfedip ben Van'da iken bütün halkla iyi geçin.

Eğer dersen ki, 'İbşir Paşa, Melek Ahmet Paşa'yı Van'a sürdü, ne kıymeti olmak gerektir.' Ben de derim ki 'Hâlâ Padişah emri ile başkumandan ve tuğra selahiyetliyim. Hemen rahat durup, doğru yoldan ayrılma. İşte sana nasihatım budur.'⁵¹

Paşa sözünü bitirince Han dahi 'doğrusu ana ve dede nasihatıdır, emriniz başüstüne Sultanım' dedi.

Fakat Bitlis Hanı Melek Ahmet Paşa Van'a gittikten sonra nasihatları unutup yine kendi bildiğini okumakta ve çevredeki aşiretlere seferler yapmaktadır. Aşağıdaki sözler Bitlis Hanı hakkında Melek Ahmet Paşa'ya

51. Evliya Çelebi, 6, s. 212-213.

yapılan şikayetlerle ilgili olarak Erzurum Valisi Mustafa Paşa'nın mektubudur:

'Benim Efendim, idareniz altında olan Bitlis Hanı adlı şaki Erzurum eyaletinde olan Malazgirt Beyi Mehmet Bey'in ülkesine on bin adam ile birdenbire baskın yapıp, bir sancaklık yerimizi yağma ve 300 kadar Muhammed ümmetini suçsuz olarak katleyledi. Ve kırk bin koyunu sürüp, yiyip, yuttu. Benim Efendim, kendi eyaletindedir, elbette hakkından gelirsiniz. Bu iş bertaraf olur ve yağma olan kimselerle şehit olanların akrabaları kanlı gömlekleri ile devlet kapısına giderlerse, sonra Sultanımın işi müşgöl olur. Eğer arzunuza muvaffak gelirse, o asi ve yol kesen üzerine bir sefer edip, ben dahi yirmi bin asker ile o tarafa varıp, ayağı'nıza yüz sürmek üzere yarım işaretinizi beklerim."⁵²

Erzurum Valisi Mustafa Paşa'nın mektubu üzerine, Melek Ahmet Paşa, Bitlis Han'ı Abdal Han'a aşağıdaki nasihat mektubunu gönderir:

"Sen Osmanlı Devleti'ne hakaret eden Abdal Han adlı, doğru yoldan saptıncı bir şakisin. Bir de utanmayan, ar ve namusdan nasibi olmayan birisi olduğun halde Abbasilerden, Sultan Evhadullah soyundanım diye gururlanırsın. Ama kötü düşüncenle, lanetimi kabul edip, haricilerden, fitne ve fesatlarıyla tanınan Yezidi Kürtleriyle anlaşılan Haricî mezhepli adamsın. Bütün maskaralar, sazcular zümresiyle gülüp oynamakla meşgul olup azarlanmaya müstahaksın. Ben, Erzurum Valisi iken yaptığın kötülükleri ve hiyanetleri 'taze yiğittir, olan oldu' diyerek affetmiştim. Sen şimdi bu yaştayken uslanmayıp, gelip geçen tüccarların baş bahanesiyle taşlarını kapıp, yüklerini çözerek mallarımı daha ucuza alırsın. Erzurum eyaleti toprağı olup komşun olan Malazgirt beyi Mehmet Bey'in kırk bin kadar koyunlarını sürüp, ilini memleketini yağma edip, üç yüz adamını katlederek başlarına dünyayı dar etmek için, **başına bütün Yezidi, Çekvani, Haleti, Rojki ka-**

52. Evliya Çelebi, 6, s. 278.

bilelerini toplayıp memleketlerine kötülük ederek gelip geçenden, kapıkullarının zorla mallarını alıp, kollarını keserek yaralarsın. Her tarafa el uzatıp yol kesenlik edersin. Hatta memleketinde olan bilginler, 'niçin böyle edersin' diye nasihat ettikleri vakit 'Burası Kürdistan'dır. Birbirimiz arasında, bazen komşumuzda da olan kimse ve şeyleri yağma etmemiz Abbasiler kanunudur' demişsin. Sana Osmanlı Devleti'nde öyle bir gözdağı vereyim, kulağına küpe olsun, **çoluk-çocuğunla Osmanlıya kul olasın**. Hatta ben, nur dolu içimle, senin içinde dalgalanan kötülüğü bilip, on gün misafir olarak Rahova denilen yerde, çadırın içinde, tek ve تنها, sana nasihatlar edip 'A canım Han, ben ve diğerleri Van Eyaleti Hakimi iken komşumuz olan beylerle ve tüccarlarla, Reaya ve Beraya ile hoş geçin diye söylediğim, hep bunun içindi. Görülüyor ki, o nasihatların zerre kadar etkisi olmayıp, bu kadar fitne ve fesat ile vilayeti yağma edip, barışa aykırı, tecavüze şeriata uygun olmayan tecavüzler yaptığı için yol kesici olduğuna şüphe kalmayıp, üzerine varmak farz, can ve malınız şer'an helal olduğuna dört mezhepten defalarca fetva alındı. Memleketi senin gibi bir asinin elinden kurtarmak, yolları emin hale getirmek için, senin üstüne varmaya niyet olunmuştur. Gerektir ki, mektubum varınca bir an durmayıp Van eyaleti altında öteki Bey kardeşlerinle Padişah hizmetinde bulunasın. Yağma ettiğin koyun ve malları sahiplerine geri vermek için Van'a gelip kendini savunasın. Vallahi ve bilahi sana ve adamlarına kötülük gelmez. Elbette geleceksin. Ve, illa, bu kadar fenalık ettiğin, mal karşılığında senin dahi İl'in yağma edilip, faydasız vücudunun zararları dünya yüzünden kazınmaya niyet olunup Rahova sahrasına gelecek Van yiğitlerine Yezidi, hain Rojkilerinle karşı çıkasın. Ya taht ola, ya baht ola, vesselam."

Melek Ahmet Paşanın bu mektubuna karşı Bitlis Han'ı Abdal Han özetle şöyle cevap verir:

"... Kürtler Malazgirt yaylalarına çıkarken Padişah kanunu üzere **koyun hakkını ala**, der iken, hududu-

muzda olan Mehmet Bey, Malazgirt'ten bu kadar asker çekerek Kürtleri himayesine aldı. Bizim koyun hakkı almamıza engel oldu. Biz de mecburen koyun öşrünü almak istediğimizden onlar bize vur ettiler. Çaresiz biz de onlara. Aradan birkaç adam düştü. Fakat kanlarının heder olduğuna dört mezhepten mübarek fetvalar almışsınız. Yeniçeriler de baş almamıza mani olup, cebren, kanun üzere bacımızı almak istediğimizde ayaklanıp, silahlanmış olarak başımıza gelip, nice adamlarımızı yaraladılar. Hal böyle iken o zalimler güruhu, sizi daha evvel rahatsız edip, onların yalan sözleriyle bize nice iftira yollu kelimeler yazmışsınız. Siz Peygamber Halifesinin Vezirisiniz. Bu fesad aleminde nizam ve intizama riayet etmeli ve sözünde durmalısınız."53

3. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Doğu Anadolu Feodal Yapıdadır

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi Osmanlı Sarayı Doğu Anadolu'yu hiçbir zaman, organik olarak kendi bünyesine almak için çaba göstermemiştir.⁵⁴ Doğu Anadolu'daki

-
53. Melek Ahmet Paşa ile Bitlis Hanı Abdal Han arasındaki yazışma bu biçimde sürüp gitmektedir. Sonunda Melek Ahmet Paşa büyük bir ordu ile Abdal Han'ın üzerine yürür. Rahove ve Bitlis içlerinde yapılan savaşlarda onu yener. Ve Abdal Han'ın haznelerini talan eder (Evliya Çelebi, 6, s. 303). Talan edilen bu malların cinsine ve biçimine bakarak Kürt hükümetlerinin son derece örgütlü olduğunu, bilime değer verildiğini anlamak mümkündür. Öte yandan bu eşyadan devrin feodal hukuku hakkında bilgi almak mümkündür.

Naima Tarihi'nde de Van olayından söz edilmektedir. Gerek Naima gerekse Evliya Çelebi aşağı yukarı aynı olayı başka başka yönleri ile ele almaktadır. Naima Tarihi, Çev. Zuhuri Danişman, Cilt 5, İstanbul 1970. s. 2109-2115.

54. Bu durum Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis Han'ı Abdal Han'a yazdığı çeşitli mektuplarda da görülmektedir. (Bk. yukarıdaki metinler) Örneğin birinci mektup "Yusuf Han'ı Diyarbakır kalesinden azad edip hükümetini kendinde bıraktım" diyor. İkinci mektupta ise Bitlis Hanı Abdal Han'a olan tüm kinini ortaya koymasına karşın, "ülkeni işgal edeceğim, seni Osmanlıya bağlayacağım. Osmanlıya haraç vereceksin" gi-

bu feodal ilişkiler yüzyıllar boyunca devam etmiş, imparatorluk içinde doğan olaylardan etkilenmemiştir. Bilindiği gibi, feodal üretim biçiminin en önemli niteliklerinden biri de son derece az bir artık ürün yaratılmasıdır. Bu, Doğu Anadolu'nun dışarıya açılma, dış etkenlerle bütünleşme, dış etkenlerden etkilenme veya onları etkileme olanaklarını kısıtlayan en önemli bir etkidir.

Hayvancılık alanında elde edilen artık ürünün ise Doğu Anadolu'nun, Batı Anadolu'ya değil, daha çok Ortadoğu'ya açılmasına sebep olmuştur. Öte yandan, Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'da çeşitli nedenlerden ötürü, kendi toprak sistemini uygulamamış, Kürt aşiretlerini ve onların feodal beyliklerini İran'a karşı tampon hükümetler olarak kullanmıştır. Bu nedenlerden en önemlisi, Doğu'nun, ırk ve mezhep özelliğinden dolayı, merkezi otoriteye karşı her zaman başkaldırabilecek bir güçte olmasıdır. Bunun için Osmanlılar bu bölgede kendilerine sadık müttefikler aramak zorunda kalmışlar ve bu müttefikleri Kürt aşiretlerinden seçmişlerdir. Bu bakımdan Yavuz Sultan Selim, Şii ayaklanmasını bastırırken çekindiği beylere çeşitli armağanlar, Kürt aşiretlerine topraklarını kendi gönüllөрince yönetmek olanağı vermiş, işlerine karışmamıştır. Savaşçı Kürt aşiretleri de bu armağanlara karşılık olarak merkeze başkaldırmamıştır. "Bu koşullar altında devletle beyler arasında bir çeşit sözsüz mukavelenin yapıldığı söylenebilir."⁵⁵ Böylece, Osmanlı Devleti ile bütünleşmeme, onu etkileme veya ondan etkilenmeme,

bi sözler etmiyor. Sadece Osmanlı'yı silah zoru ile tanıtacağım diyor. Burada ilginç bir nokta daha var. Melek Ahmet Paşa yazdığı mektuplarda "... Vilayetini yağma edeceğim" diye Abdal Han'ı tehdit ediyor. Burada tamamen patrimonial bir hukuk anlayışı söz konusudur. Yani egemenlik halk üzerinde değil, toprak üzerindedir. Demek ki tüm Bitlis ili Abdal Han'ın varlığı olarak kabul ediliyor. İl yağma edildiği zaman Abdal Han'ın varlığına da zarar verilmiş oluyor. Bu Kürt hükümetlerinin feodal niteliğini gösteren esas kanıtlardan biridir.

55. İsmail Cem a.g.e., s. 368.

Evliya Çelebi Kürt Aşiretlerinin savaşçılığını şöyle anlatmaktadır: "Van'ın azil kabul etmez hükümetleri: Yarım Hükümet Hakkâri, Van'ın Kalesi'nde Vustañ ve Şatak Kalesi Çölemerik Kalesi'nden olan Ulu Hanlıktır ki kırk yedi bin askere maliktir. Hepsi traşlı, heybetli, çirkin çehreli yiğit kavimdir. Sadece çenelerinde Flemenkliler gibi azıcık sakalları vardır. Brabaş, Potkoli, Ahmalık kazağı gibi alınlarında saçları

hukuk alanında da sağlanmıştır. Bu koşullar altında Doğu Anadolu, kendine özgü bir sosyo-ekonomik sistemi sürdürmüştür.

Bu sosyo-ekonomik sistemin feodal bir düzen olduğu açıktır. Çünkü politik alanda geniş bir ademi-merkeziyet var. Toprak, tamamen bölge beylerinin denetimi altında, merkezi otoritenin etkisinden uzaktır. Beyler, kendilerine bağlı topraklar üzerinde yargı yetkisine sahiptirler. Beyler, koydukları vergilere karşılık, halka hizmet eder, han, hamam, çarşı, pazar vs. yaptırırlar. Kendi adlarına para bastırırlar, medreseler açıp eğitim yaptırırlar.⁵⁶ Bütün bunların ötesinde üretim araçlarının çok ilkel olması, iş bölümünün gerçekleşmemesi, pazardan çok kendine yeter üretim, feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin varlığını kanıtlayan unsurlardır.⁵⁷ Bu bakımdan, çeşitli nedenlerin varlığıyla, Osmanlı

var. Başları kazan kadardır. Kulakları çoğunlukla halkalıdır. Herbiri kırkar, ellışer dirhem tüfenk atar. O kadar atıcıdırlar ki pireyi vururlar. Arkalarında bir Kürt kalkanı, ellerinde topal dedikleri çevganlar vardır. Başlarında alacak başlıklar üzerine çifte teller ile süslenmiştir. Amma ekseriya kulaklarının yanını bıçakla delip kanları akarak turna, şahin, horoz telleri sokmuşlardır. Bütün elbiseleri alaca şal ve şayaktır ki herbiri iki okka gelir. Hatta cenk meydanlarında kalkanları olmasa hemen ayağından pabucu çıkarıp bir eline giyip bir elinde de hançer veya kılıç ile yumulup geldikten sonra her birinin 10 adamdan dönmesi ihtimali yoktur. Hatta Van kulu arasında 'Hakkâri Cilovi gibi pabucunu eline giymiş gelir' derler. İşte Hakkâri'nin böyle silahlı aşiretleri vardır. Harp sırasında kırk-eli bin tüfenkleri olur. (Evliya Çelebi, 6, s. 263-264) İşte Yavuz Sultan Selim 1514 yılından sonra böyle silahlı aşiretleri Gürcistan sınırları boyunca Ermeniler arasına da yerleştirildi. Bu olaydan sonraki Osmanlı-İran ilişkilerini aşağıdaki kitaptan izlemek mümkündür." (Bekir Kütükoğlu, Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri 1, 1578-1590, İstanbul 1962)

56. Evliya Çelebi, Cilt 6, s. 183, 185, 189, 268 vs. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kürtlerdeki feodal özelliklere ait önemli bilgiye rastlıyoruz. Kürt beylerinin saraylarında cariyeye beslemeleri, özel işlerinde köle (E.Ç., 6, s. 183) kullanmaları, feodal özellikleriyle sıkı sıkıya ilgilidir.
57. P.M. Sweezy. Bir Eleştiri, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, PDA Yayını, Ankara, 1970, s. 21.

Jean Chesneaux, Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları, Asya Tipi Üretim Tarzı, Ant Yayınları, 1970, s. 23-68.

toplumunun Asya Üretim Biçimi'nde olduğu savunulabilirse de Doğu Anadolu'daki Kürt Aşiretleri'nin, hükümet ve sancaklarının feodal bir yapıda olduğu açıkça görülmektedir.

Bu feodal yapıda medrese eğitimi Kürt diliyle yapılıyor. Ayrıca Farisice de öğretiliyor. Halk arasında, özellikle ticaretle uğraşanlar arasında Ermenice ve Türkçe bilenler de vardır.⁵⁸

4. Tanzimat Döneminde Doğu Anadolu

İmparatorluğun güçlü dönemlerinde ilişkiler bu biçimde sürdürülürken, Tanzimatla birlikte, özellikle Avrupa'nın etkisiyle, ilişkilerin bünyesinde bazı değişiklikler olmuştur. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu Batı'da oluşan milliyetçilik hareketlerinden geniş ölçüde etkilenmiş, bunun sonucu Balkan halkları hızla bağımsızlığa kavuşmuşlardır. Milliyetçilik hareketlerinin geliştiği bu çağda Osmanlı Sarayı, Doğu Anadolu üzerinde uyguladığı son derece başarılı bir taktikle hem Kürt halkının uluslaşmasını engellemiş, hem de Ermenilerle Kürtleri birbirleriyle çarpıştırarak Ermenistan'ın kuruluşunu başarısızlığa uğratmıştır. Osmanlı Sarayı'nın Doğu Anadolu üzerinde uyguladığı bu taktik, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla ilgilidir. Hamidiye Alayları Osmanlı Sarayı'na iki bakımdan yarar sağlamıştır. Birincisi, Kürt aşiretleri arasında zaten mevcut olan, çatışmaların silahlı ve resmi olarak sürdürülmesini sağlayarak, Kürt halkının merkezleşmesini ve birlik olmasını önlemesidir. Abdülhamit'in Kürt aşiretlerinin bu özelliğini kavraması ve buna göre bir politika izlemesi Osmanlı Sarayı yönünden çok başarılı bir tutumdur. Hamidiye Alayları kuruluşuyla Sarayın sağladığı ikinci yarar da Müslüman Osmanlı halkları, Türkler, Kürtler, Araplar vs. arasında birlik ve beraberliği sağlayan hilafet kurumu ve dinci ideolojiyi kullanarak Ermenilere karşı bitmek, tükenmek bilmeyen bir savaşın başlatılmasıdır. Osmanlı Sarayı, halkların birbirleriyle çarpıştırılması sonucu meydana gelen dengeden geniş ölçüde yararlanmış ve Doğu'da kendine karşı muhtemel başkaldırımları önlemiştir.

58. Evliya Çelebi, Cilt 6, s. 189-268.

Bu denge politikasının sadece Doğu Anadolu'da değil, imparatorluğun çeşitli iç politika sorunları karşısında da oynamış olduğunu görüyoruz.⁵⁹

Bu arada 1858 tarihli toprak yasasından da söz etmek gerekir. Bu yasaya göre toprak, 1- Memlûke, 2- Miriye, 3- Mevkufe, 4- Metruk, 5- Mevat olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır. Bu yasa bir kişinin bir köyü tüm olarak ele geçirmesini yasaklıyordu.⁶⁰ Bu durum bugün bile devam etmektedir. Zaten Ziya Gökalp bir yazısında, "Sipahilik, Yurtluk, Ocaklık gibi eşkâl-i zeamed, yarım asırdan beri resmen, kanunen ilka olunmuş ise de, fiilen, maddeten el'an bâkidir" demektedir.⁶¹ Yine bununla ilgili olarak Frederich Barth, Irak'taki Süleymaniye Bölgesi için şöyle demektedir: "1851'de tüm arazinin, başka bir biçimde tapuya verilmedikçe, Osmanlı İmparatorluğu'na ait olduğu ileri sürüldü. (O güne dek, Baban ailesinin paşalarının elindeydi. Ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir paşalığıydı.) Ama, bütün bir köyün tek bir kişinin malı olamayacağı yasası, genellikle dikkate alınmıyor ve uygulanmıyordu. Fakat aşiret liderleri, beyler rüşvet vererek birkaç tanıkla köyü mülkü olarak tapuya yazdırıyordu. Bu resmî işlemleri, ilgili vergileri toplamak gibi etkili bir biçimde yürütebilmek için, geçerli bir güç olmalıydı. Sonunda, kendilerinden önce bu topraklara sahip ataları bulunmayan bir grup toprak sahibi çıktı ortaya. Toprak düzeni, baba zamanında olduğundan daha büyük ölçüde, kişilerce kötüye kullanıldı. Bunu önlemenin en iyi yolu da, bu adamların güvenliğini tehdit etmektir."⁶² Görüldüğü gibi, 1858 tarihli arazi kanunnamesine karşın toprak, tamamen yöresel feodallerin denetimi altına geçmiş ve bu süreç merkezi otoritenin zayıflamasına göre yoğunluk kazanmıştır. Cumhuriyetin ilanı mevcut derebeylik ilişkilerini kuvvetlen-

59. Tefik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, İstanbul 1970, s. 49

60. Oya Sencer, Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açidan Bakış, s. 164 vd.

61. Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp'in ilk yazı hayatı, (1894-1909) İstanbul 1956, s. 108. (Ziya Gökalp bu yazıyı 1909'da yazmıştı.)

62. Frederick Barth, Principles of Social Organization in Southern Kurdistan, Oslo 1953, s. 53.

direrek feodalitenin kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Cumhuriyetin ilanına kadar halk üzerinde derebeyi olarak hükümlerini yürüten Doğu'lu egemen sınıflar, Cumhuriyetle birlikte Medeni Kanun ve özel mülkiyetin kabulü ile toprak mülkiyetine sahiplikleri de hukuksal bir kimliğe bürünmüş ve meşrulaşmıştır. Böylece, belirli bir bölgedeki toprak sahibine, sahip olduğu toprak üzerinde belli bir kullanma payı veren fermanlar, Cumhuriyetle toprak sahibini istediğini yapabilen bir kişi durumuna getirmiştir. Feodal ağaya, topraklı veya az topraklı köylüye kişisel ilişkilerinde belli bir toplumsal güvenlik sağlayan geleneksel tarım düzeni, tarihçiler, iktisatçılar ve sosyologlar bakımından dikkate alınmak zorundadır. Osmanlı devrinde, köylü üzerinde büyük bir yük olan "Aşar"ın kaldırılması da, feodal ağaların daha serbest ve hükümete karşı yükümsüz olmaları sonucunu doğurmuştur. Fakat bu gelişimlerin, başlangıçta da söylediğimiz gibi, üretim ilişkileri doğrultusundaki bir gelişim ile ilgisi olmayıp, tamamen feodal üretim biçimindeki farklılaşmalar olduğunu da hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir.

Öte yandan, gerek Birinci Dünya Savaşı'nın, gerekse Kurtuluş Savaşı'nın sınıfsal yanı üzerine eğilmekte yarar vardır. Anadolu'nun fakir-fukara halkı savaşta bu topraklar için ölürken, savaşların ortaya çıkardığı bir avuç vurguncu zümre ise karaborsa, tefecilik vs. yolu ile çok büyük çıkarlar sağlamıştır. İşte Cumhuriyetin kuruluş yıllarında nüfusun azlığı, nüfus baskısı diye bir sorununun söz konusu olmaması, toprakların baştan başa boş kalıp kımsenin itibar etmemesi, bu vurguncu zümrenin topraklara kolayca el koymasını sağlamıştır. Bu konuda Doç. Dr. Gündüz Ökçün'ün Türkiye İktisat Kongresi ile ilgili çalışmaları ve Mihri Belli'nin görüşleri dikkate değer niteliktedir.⁶³

63. Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi, İzmir, SBFY, Ankara 1968. Gündüz Ökçün, 1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar, SBFY, Cilt 23, No: 1, s. 53 vd.

Seyhan Erdoğan, İzmir İktisat Kongresi, 1923, Aydınlık, Sayı 4, Şubat 1969, s. 287-308.

Mihri Belli, Türkiye'de Karşı Devrim, Türk Solu, Sayı 64; Romancı Kemal Tahir, Yediçınar Yaylası, Köyün Kamburu, Büyük Mal Üçlüsünde, Esir Şehrin İnsanları ve Esir Şehrin Mahpusu ikilisinde savaş vurguncularını da ele almaktadır.

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, Osmanlı toprak rejiminden özel mülkiyete geçiş niçin gürültüsüz patırtısız olmuştur? Veya devlet, toprağı halka geçirecek, mülkiyetini ona devredecek düzenlemeleri niçin yapmamıştır? Bunu gerektirecek bir durum yoktur. Çünkü, toprak, zaten İmparatorluğun son zamanlarında yöresel derebeylerin eline geçmiştir. Yöresel derebeyler bunu, halk üzerinde kurdukları baskı ile elde etmişlerdir. Bu bakımdan araştırmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz, Prof. Barkan'ın "Garp'te olduğu gibi Şark'ta da aynı vasıfları gösteren bir feodalizm yoktur. Osmanlı arazi teşkilatı bunu ispat eder. Biz toprak meselelerini tamamen devletçi bir şekilde tanzim etmişiz. Servajın teşekkülüne meydan vermemişiz. 'Sahibi Arz' ile köylü arasında ihtilaf olduğu zaman meseleyi devleti temsil eden kadı halleder. Halbuki, Garp'te kaza hakkı derebeyine aittir" şeklindeki görüşü, toplumsal gelişimin tarihsel doğrultusuna uymaktadır."⁶⁴ Prof. Barkan'ın bu görüşleri, merkezi otoritenin, yani merkeziyetçi mutlak monarşinin, toprak mülkiyetini kontrol edebildiği zamanlarda bile doğru değildir. Bu sıralarda Osmanlı Devleti, sadece Feodal Üretim Biçimi'nde gayet sağlam bir biçimde örgütlenmiş merkezi ve askeri bir imparatorluk karakteri göstermektedir.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devlet Düzeni'nde toprağı kontrol edenler (Zeamet, Has, Timar örgütü) ile devlet bürokrasisi (Kadı, Vali, Mutasarrıf vs.) ayrı ayrı iki örgüttür. İmparatorluğun güçlü dönemlerinde, ikincisi birincisini daima kontrol etmiş, merkeziyetçi mutlak monarşinin gücü karşısında yöresel feodaller ve derebeyler türeyememiştir. Avrupa'daki coğrafi keşifler sonunda Anadolu'daki ipek ve baharat yolunun işlemez duruma gelmesi, 1535'lerden sonra Fransa'ya tanınan kapitülasyonlar ve toplumun Avrupa ticaret ve endüstri dünyası ile karşı karşıya gelmesi ile Osmanlı toplumunda büyük ekonomik ve toplumsal krizler başlamıştır. Zamanın yöneticileri, olanı biteni tam anlamıyla göremedikleri için bu krizlere bir çözüm yolu bulamamış ekonomik ve toplumsal organizasyonların çözülüşünü önleyememişler-

64. Behice Boran, Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II, Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi, Yön, Sayı:51. (5 Aralık 1962)

dir.⁶⁵ İşte bu çözölme içinde devlet bürokrasisi, toprağı elinde bulunduranları denetleyememiş, böylece denetleyenler çok büyük güç kazanmış ve devlet içinde devlet olmaya başlamışlardır. 18. yüzyıl sonlarından itibaren bu oluşum çok daha hızlıdır. 1807'deki Sened-i İttifak, yukarda söylediğimiz gibi, merkezi otoritenin, yöresel derebeylerin gücünü onaylamasından başka bir şey değildir. Ondan sonraki yıllarda ise Osmanlı toplumu, Batı kapitalizmi ile büsbütün karşı karşıya gelmiş (1838) ve hızlı bir çöküş başlamıştır.⁶⁶ İşte yukarıda sözünü ettiğimiz bu oluşumlar, Osmanlı toprak rejimine zıt ise de, toplumun tarihsel gelişimine uymaktadır. Bu bakımdan, Cumhuriyetle birlikte devlet topraklarını vatandaşların mülkiyetine geçirecek yeni bir düzenleme gerekmiştir. Medeni kanunun kabulü, bu sosyolojik gerçeğe sadece hukuksal bir karakter ve meşruluk vermiştir. Bu da, her zaman söylediğimiz gibi, toplumsal kanunların, toplumun kendi dinamiklerinin şekilsel yasalardan ve kararlardan her zaman ağır bastığı gerçeğidir.⁶⁷ Doğu Anadolu'da, 1923'den bu yana, toprak mülkiyetinin dağılışı konusunda hiçbir önemli bünve değişikliği olmamıştır. Her şey, Osmanlı'nın son zamanlarında olduğu gibi devam etmektedir.⁶⁸ Cumhuriyetin ilanıyla birlikte merkezi otoriteye karşı yapılan isyanlar, bu isyanların sonucu olan sürgünler, bu durumda değişiklik yapamadığı gibi, 1945'de çok partili rejime geçişte bunu daha sağlam esaslara bağlamış, feodalitenin ve derebeyliğin güç kazanmasına sebep olmuştur. İlerde,

65. Ömer Lütfü Barkan, 16. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, ESEKH, İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri, İstanbul 1963, s. 17 vd.

66. Kurthan Fişek, Anadolu toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler, (Asya Feodalitesi ve Eperyalizm) SBFD, Cilt 22, No. 1, s. 201 vd.

Kurthan Fişek, Osmanlı Dış Borçları Üstüne Düşünceler, SBFD, Cilt 22, No: 2, s. 157-168.

67. Behice Boran, Sosyalizm Bir Tercih Meselesi Değildir, 28 Nisan 1967, Milliyet Gazetesi.

68. Bu konuda Bk. Sabiha Sertel, Roman Gibi, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 67 vd.

Zekeriya Sertel, Hatırladıklarım, (1905-1950) İstanbul 1968, s. 100 vd.

toprak mülkiyeti ve aşiret ilişkilerini ele aldığımız zaman, bu durumdan tekrar söz edeceğiz. Feodaliteden derebeyliğe ve ya derebeylikten feodaliteye geçiş, üretim biçimleri doğrultusunda bir değişme olmayıp, doğrudan doğruya feodal üretim biçimindeki bir farklılaşmadır. Bu geçişler, "ileri" veya "geri" bir karakter göstermezler, fakat üstyapı kurumları ve bu kurumların altyapısının değişmesine engel olmalarıyla çok yakından ilgilidirler.

III. FEODAL TOPLUM YAPISININ ANALİZİ

A. ÖKÜZ, KARASABAN ve KAĞNININ BELİRLEDİĞİ TEKNOLOJİK DÜZEY

1. Üretim Araçları

Feodal toplumu karakterize eden en önemli etkenlerden biri, ilkel bir teknolojiye ve artık üretimi çok az olan kapalı bir ekonomik yapıya sahip olmasıdır. Çizelge 16, üretimde kullanılan başlıca araçları göstermektedir. Burada karasaban, kağrı, dört tekerlekli araba gibi ilkel üretim araçları, traktör ve mibzer gibi modern üretim araçlarının yanında çok büyük sayıda mevcuttur.

	4 Tekerlekli				Biçer	
	Karasaban	Kağrı	Araba	Pulluk	Traktör	Mibzer
1981'deki Sayıları	399.000	112.605	35.555	48.484	2.104	799
						263

Kaynak: Çizelge 16.

Görüldüğü gibi Doğu Anadolu'nun ekonomik yapısı, geniş ölçüde, öküz, karasaban ve kağrı tarımına dayanmaktadır. Son zamanlarda tarım işletmelerine giren traktör, mibzer gibi modern üretim araçları ya feodal ağaların kontrolündedir veya feodal ağaların arazilerini kiralayan dışa bağımlı kapitalist ilişkiler düzenine geçmiş olan Maraş, Konya bölgelerinin gelişmiş veya az gelişmiş kapitalistlerinin elindedir. Teknolojinin öküz-at, karasaban ve kağrı tarafından belirlenmesi çok az bir artık ürün yaratılmasına sebep olmakta, bu ise toplumun dinamiğinin zayıf kalması sonucunu doğurmaktadır.

2. Ulaştırma ve Haberleşme Araçları

Feodal toplumun ve onun dayanakları olan feodal üretim biçiminin ortaya çıkardığı ekonominin en önemli ulaştırma aracı, feodal kişi ve yakınları için at, köylüler için eşek ve öküzdür. Yani ulaştırma aracı olarak at, öküz ve eşeğin kullanılması feodalizmi karakterize eden unsurlardan biridir. Haberleşme merkezi ise herkese açık olan kahvehanelerden çok ağarın odasıdır. Çizelge 17'de de görüleceği gibi, 9.436'sı köy ve 9.970'i köy-altı yerleşme birimleri olmak üzere, 19.406 yerleşme biriminin dış ilişkiler alanını güçlendirebilmek, üretimi iyi değerlendirebilmek için sahip olduğu ulaştırma araçları çok azdır.

Köy ve bağlantılarının						
	Sayısı	Traktör	Otobüs	Kamyon	Pikap	Motosiklet
18 ildeki Sayılan	19.406	2.029	289	679	101	50

Kaynak: Çizelge 17.

Son yıllarda tarımda daha çok miktarda kullanılmaya başlanan traktör, üretim dışında ulaştırma aracı olarak da kullanılmaktadır. Bir traktör römorkuna 25-30 kişi binip köy-kasaba, köy-şehir arasında gidip gelebilmektedir. Bu modern araçlar, doğrudan doğruya feodal kişinin denetiminde olduğu için, köylünün, yani gerçek üreticinin dış ilişkiler alanı genişleyememektedir. Bu bakımdan köylü yine öküz-eşek ve kağıya başvurmak zorunda kalmaktadır.

Ulaştırma araçlarında görülen bu ilkel durum, haberleşme araçlarında da aynen görülür. Haberleşme konusunda önemli olan köye haberlerin nasıl gelip gittiği, nasıl yayıldığıdır. Köyde haberleşme merkezi, herkese açık olan kahvehane değil, tamamen ağarın denetiminde ve mülkiyetinde olan "ağa odası"dır. Bu konuda, Doğu ve Batı illeri arasında şu noktalarda karşılaştırma yapabiliriz:

	Kahvehane Sayısı	Köy Odası Sayısı	Köy-Bağlantılar Sayısı
Doğuda 18 il	344	321	19.406
18 il ortalaması	26	17	
Batıda 12 il	2080	2527	10.078
12 il Ortalaması	174	210	

Kaynak: Çizelge 18.

Yukarıdaki çizelgeden de görüleceği gibi, 12 Batı ilinde il başına 174 kahvehane ve 210 köy odası düşmesine rağmen, 18 Doğu ilinde bu miktar, 26 ve 17'dir. Bu durum Doğu'da haberleşmenin tamamen ağının odasından kanallize edildiğini göstermektedir. Bunun doğal sonucu Doğu köylerinde gerek haberlerin getirilmesi, gerekse yayılması, tamamen ağının görüş ve eğilimine göre ve onun süzgecinden geçerek olur.⁶⁹ Bu koşullar, ağının görüşleri dışında yeni görüşlerin meydana çıkışını engellemektedir.

3. Kredi Usulleri, Tefecilik

Çizelge 19'dan da görüleceği gibi, 17 ilde 773 bini bulan genel çiftçi ailesinin % 25.2'si Ziraat Bankası'ndan kredi almakta, geriye kalan % 74.8'i alamamaktadır. Aile başına kredi miktarı ise 631 TL.'dir. Yine Çizelge 19'a göre, 9970 köyden sadece 247'sinde tarım ve kredi kooperatifi vardır. Ziraat Bankası'ndan alınan kredilerin bölge içindeki farklılaşması da aşağıdaki çizelgede gösterildiği gibidir:

	Aile Sayısı (Bin)	Bankadan Kredi Alabilen Aileler %	Bankadan Kredi Alamayan Aileler %	Aile Başına Kredi Miktarı TL.
13 II	550	31.	69.	480
4 II	223	6.3	92.7	1.122
17 II	773	25.2	74.8	631

Kaynak: Çizelge 19.

Görüldüğü gibi, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin illerinde kredi alamayan ailelerin oranı % 92.5 olmasına karşılık öteki 13 ilde bu oran % 69'dur. Buna karşılık, 4 ilin meydana getirdiği bölgede aile başına 1.122 TL düşerken, öteki 13 ilde 480 TL düşmektedir. Bu rakamlar, Gaziantep, Diyarbakır, Urfa ve Mardin illerinde kredinin tek ellerde toplandığını, dolayısıyla bu illerde feodal yapıların kapitalist

⁶⁹. Sosyolog Gözü ile Doğu Anadolu, Yön Dergisi, Sayı 90, 18 Aralık 1964.

ilişkilerle daha yoğun bir şekilde karşı karşıya geldiğini ortaya koymaktadır. Her iki bölgede de kredi alamayan ailelerin oranı çok yüksektir.

Krediyi ancak büyük toprakları ellerinde tutanlar alabilmektedir. Yani bankadan geniş ölçüde ve büyük miktarlarda krediyi alan yalnız ağadır. Öteki kişiler, zaten teminat gösterebilecek bir şeyleri olmadığı için, kredi alamazlar. İşte ağa, bankadan aldığı krediyi, faiz veya emek karşılığında genellikle emrindeki adamlarına dağıtır.⁷⁰ Bu durum ise ağanın hem ekonomik gücünü, hem de politik gücünü artırıcı bir etkidir. Bu husus feodal bir toplumda temel yapıda en ufak bir değişiklik yapmadan, tarımı modernleştirme çabalarının gerçek halk yığınlarının çıkarlarının nasıl dışına düştüğüne, zaten güçlü olan feodal kişileri nasıl daha güçlendirdiğine çok güzel bir örnektir.

Daha önceki bölümlerde, insan ve toprak ilişkilerinin analizini yaparken belirttiğimiz gibi, çiftçi ailelerinin % 38'i topraksızdır. Tamamen ortakçı ve kiracı durumunda bulunan bu ailelerin krediye ihtiyaçları yoktur. Çünkü, bunlar tamamen kişisel bağlarla ağaya bağlıdırlar. İkinci grup ise 1-50 dönümlük toprağı işleyip genel tarım toprağının % 27'sini kontrol edenlerdir. Bu ailelerin genel aileler içindeki oranı % 14.5'i meydana getiren ve 51-200 dönüm arasında toprağı sahip olan ve genel tarım arazisinin % 40'ını kontrol edenler üçüncü grubu meydana getirirler. Dördüncü grup ise ailelerin % 2.4'ünü meydana getiren, 200 dönümden çok toprağı sahip ve genel tarım arazisinin % 33'ünü kontrol eden gruptur. Fakat, bizim üzerinde duracağımız esas gruplar, ikinci ve üçüncü gruplardır. Az da olsa, toprağı sahip bulunan ve üretici durumundaki bu ailelerin, üretimlerini artırarak, bunları dinamik pazar ekonomileri ile bütünleştirmek gerekir. Fakat, kredi olanaklarını gösteren çizelgelerden de anlaşılacağı gibi, bu iki grubun olanakları da son derece zayıftır. Ve iki grup için, siyasi iktidarlar bugüne kadar hiçbir şey yapamamışlardır. İşte, kredinin bu dengesiz dağılışı, kredilerden esas üretici durumunda bulunan kişilerin değil de, tersine gerçek üreticiyi kontrol eden kişilerin yararlan-

70. İsmail Beşikçi, Doğu Mitinglerinin Analizi, s. 24 vd.

ması, Doğu Anadolu toplumunun başka bir yapısal çelişkisi-
dir. Buradaki temel çelişki şudur: Bir yanda krediden yarar-
lanarak bir varlık olmak için çabalayan, fakat nasıl sömü-
rıldüğünü ve aldatıldığını henüz anlayamayan geniş halk
yığınları; öbür yanda bu halk yığınlarını kontrol eden ve
bunları çeşitli oyunlarla kendilerine bağlayan kapitalistleş-
meye başlayan feodal egemen sınıf. Halk yığınlarının bilinç-
lenme olanakları arttığı sürece, bu çatışma sınıfsal bir nite-
lik kazanacaktır. Şimdi ise geniş halk yığınlarının kendi
sınıfsal çıkarlarından habersiz olması, çatışmaya dramatik
bir nitelik vermektedir.

19 Nisan 1969 tarihinde, Ağrı'da düzenlenen işsizlik mi-
tinginde, bir köylünün okunsun ve çaresi bulunsun diye ko-
nuşmacılardan birine verilen mektupta şöyle yazılmakta-
dır:⁷¹

“Ben Ağrı'nın Yukarı Küpkıran köyünden bir vatan-
daşım. İki yıldan beri öküzüm ölmüştür ve öküzsüzüm.
200 dönüm arazim vardır. Bu iki yılda Ağrı Ziraat Ban-
kası'na her ne kadar müracaat ettimse bana öküz pa-
rası vermediler. Benim köyümde öküz parasını almış
olanlar vardır. Ve benim de bu 200 dönümlük arazim
şimdi halen menfaatsiz olarak yatmaktadır. Bu itibarla
ben mağdur bir durumdayım. Eğer vatandaşa biz de
bu vatanın evladiyız, eğer Türkse bizde Türküz, eğer
içimizde bir ayrılık veya zümrecilik maksadıyla veya
rüşvet ve menfaat için ise o başka. Onu da bizim hep
dertlerimize vakıf olan baştakiler düşünsünler. Bu du-
rumlar böyle mi gidecek? Ben Ağrı'lı bir vatandaş ola-
rak bunu yalnız bir müessese için değil, böyle bunun
gibi daha nice müesseseler var. Bu yolsuzluklar orta-
dan kalsın. Her yerde vatandaşlara müsavi ve eşit
muamele yapılsın. Biz eğer aynı kanun ve nizamla-
rı isek bu kanunları tatbiki memur olanların çoğu
kendi çıkarlarına göre yürütmekteler kanunu lastik
şeklinde kullanmaktalar.”

71. Adı geçen miting Ağrı'daki işsizlerle FKF Erzurum Sekreterliği'nin or-
tak çalışmalarıyla düzenlenmiş, bu arda köylüler de geniş ölçüde ka-
tılmıştır. Yukarıdaki mektup köylülerin öğrencilere karşı duyduğu gü-
venin bir ifadesidir. Mektup Nazif Kaleli'ye İsmail Akbaş tarafından
verilmiştir.

Bu mektubun gözler önüne serdiği en önemli sorun, kredi olanaklarından büyük ölçüde ağaların yararlanması, krediye gerçekten ihtiyacı olan köylülerin yararlanamayıp desteksiz kalmaya ve proleterleşmeye doğru itilmeleridir. Kredi mekanizmasının bu işleyişi sonucu köylü kredi alıp toprağı işleyemediğı için toprağı elinden çıkaracak ve köylünün elinden çıkarmak zorunda kalacağı bu toprağı feodal ağa ele geçirecektir. Bu durum, feodal ağanın mutlak rantını artırırken, köylüyü köyünden yani toprağından yoksun bırakacak veya köylüyü yarı feodal bir biçimde ağanın toprağında çalışmaya zorlayacaktır. Her iki durumun da temel toplumsal yapı çelişkilerine açıklık kazandırıp mevcut düzeni zorlayacağı şüphesizdir.

4. İşletme Biçimleri, Kiracılık, Ortakçılık

Ağa, geniş topraklarının hepsini bizzat kendisi işletmez. Bu toprakları topraksız olanlara kiralar veya ortakçı tutar. Böylece, "ortakçı" veya "kiracı" diye çok ilkel işletme biçimleri ortaya çıkar. Bu oluşum şöyle oluyor: Ağa geniş topraklarının bir parçasında 8-9 ev yapar. Bu evlere, civardaki topraksız aileleri veya az topraklı aileleri yerleştirir. Civar da topraksız veya az topraklı çok aile olduğundan bu evler hiçbir zaman boş kalmaz. Yığın yığın az topraklı veya topraksız köylü gelip yerleşir. Burada ağa ile köylüler arasındaki bağ tamamen mülkiyet ilişkilerinden ve kişisel bağlardan doğar. Ağa, istediğı zaman veya işine gelmediğı zaman onları toprağından dışarı atabileceğı gibi, istediğı zaman da ev sayısını artırarak yeni yeni ailelerin gelmesini sağlayabilir. Meydana gelen yerleşme biçimi, her şeyden önce mezraa, yayla, divan gibi bir köy-altı yerleşmesidir. Bu olay, feodal yapının çok güçlü olduğu yerlerde, bu biçimdeki köy-altı yerleşmelerinin neden bu kadar çok olduğunu gösteren açık bir olaydır. Her ağa, geniş topraklarının ortasında, bu biçimde birçok yerleşme birimi kurmuştur. Bu durum, yerleşme birimlerinin sayısını lüzumsuz yere artırdığı gibi, tarımsal verimin de azalmasına sebep olur. Çünkü, az da olsa, artık üretimin tamamen ağa tarafından değerlendirilmesi, tarımsal faaliyetlerde makine gücünden çok el emeğinden yararlanılması verimi düşürmektedir. Öte yandan,

ortakçılık, kiracılık gibi usuller, topraksız veya az topraklı köylülerin toprak sahipsizliği durumunda herhangi bir değişme yapamayacağı için, köylü tarımsal faaliyetlere ancak karnını doyurabilecek ürünü elde edebileceği oranda katılmaktadır. Bu ise her şeyden önce verimi düşürmektedir. Öte yandan, bu işletme biçimleri hiçbir yasada ifadesini bulmamıştır. Bu bakımdan, bu işletme biçimleri ağanın koyacağı tek yanlı örfi kurallara göre ifade edilmektedir. Bu ise hem köylünün ezilmesine, hem de artık üretimin az olup, ağanın kuvvetli bir birikim yaparak kapitalist işletme ilişkilerini gerçekleştirebilmesine engel olmaktadır.

Yerleşme birimlerinin bu kadar dağınık olmasının ortaya çıkardığı sonuçlardan biri de sınıf çelişkilerinin belirginleşmesini ve köylünün bilinç kazanmasını engellemesidir. Çünkü, bu yerleşme biçimleri arasında bilinçlenmeyi sağlayacak yoğun bir haberleşme ve propaganda araçları yoktur.

Doğu Anadolu'da egemen olan işletme biçimlerini başlıca üç kısımda ele alabiliriz: a) Arazinin doğrudan doğruya mülk sahibi tarafından işletilmesi, b) Kira ile işletme, c) Ortakçılıkla işletme.

a) Arazinin Doğrudan Doğruya Mülk Sahibi Tarafından İşletilmesi

Bugün hiçbir ağa, sahip olduğu araziye bizzat kendisi işletmez. Toprağı ağa adına ekip biçenler, daha çok, ağaya yakın olan aileler, kâhyalar vs.'dir.

b) Kira ile İşletme

Nakdî veya aynî olsun, belirli bir ücret karşılığı veya tarafların rıza ve muvaffakatlarına dayanılarak yürütülen bir sistemdir. Bu çeşit kira daha çok büyük merkezlere yakın, sulak bahçe arazileri ile hazine arazilerinde geçerli olan bir usuldür. Bir de ipotekli kira vardır. İpotekli kirada, mülk sahibi, arazisini, kendisine borç para verecek bir kişiye ipotek etmektedir. Karşılığında faiz hesaplanmaz ve borç para veren, araziye kendi arzusuna göre kullanır, kira ödemez. Halk arasında buna, "Tarla kirasız, para faizsiz" denilmektedir. Kira süresi, ipotek süresinin aynıdır (3-7 yıl). Arazi vergisini

eskisi gibi mülk sahibi öder. Tarlasını ipotek eden kimse parayı ödeyemediği zaman, kıracı, malın gerçek sahibi olmakta ve bu yolla mülkiyeti kontrol eden kişiler birçok araziye ellerinde toplamak inkânı bulmaktadırlar.

c) Ortakçılıkla İşletme

Doğu Anadolu'nun karakteristik biçimi ortakçılıktır. Ürünün mal sahibi ile esas üretici arasında paylaşılması, ortaklığın en belirgin özelliğidir. Kırada ise belirli bir para veya ürün, önceden kararlaştırılmış bir miktardır. Doğu'da ortakçılık, genel olarak, tarla tarımında uygulanır. Bundan başka, bağ-bahçe tarımında ve hayvan yetiştiriciliğinde uygulanan ortakçılık usulleri de vardır.

Tarla tarımında uygulanacak ortakçılıkta, mülk sahibi, arazisi ile birlikte bina, canlı ve cansız demirbaş ve bir kısım işletme sermayesini de ortakçıya vermektedir. Bu suretle yönetilen büyük ve orta mülkler üzerinde ortakçılar için binalar yapılmıştır. Bu bakımdan, bu gibi büyük mülkler birer küçük köy görünümündedirler. Binalara yerleşen ortakçılar kendilerine gösterilen arazi parçaları yanında ayrı birer küçük işletme gibi çalışırlar yönetim işlerini düzenlemek ve ortakçıları kontrol için mülk sahipleri veya vekilleri, işletme merkezinde otururlar, mal sahibi ile aralarında herhangi bir anlaşma yoktur. Kira süresi, genellikle, bir ürün yılıdır. Her yıl harman mevsimi sonunda ortakçı, mal sahibinden veya vekilinden, yeniden ortakçı olarak kalıp kalmayacağını sormakta ve teminat almaktadır. Bu teminat bir nevi yenileme niteliğindedir. Tarla tarımında uygulanan ortakçılık biçimi de ortakçının sermaye durumuna, işletme giderlerine katılma derecesine, ve dolayısıyla üründen alınan paraya göre birtakım türlere ayrılır. Bunlar, "Yarıcılık", "İcare", "Çariyek" ve "Marabacılık" olarak görülmektedir.

Ortakçılık sisteminin en önemli özelliği, artık ürünün, ürün-rant şeklinde toprak sahibine geçmesidir. "Köylüyle toprak sahibi arasında meydana gelen kişisel bağlar çerçevesinde, köylü, ağanın (olam) yani angaryasını da yapar. Ağa zorlandığı zaman (recu) denilen bir vergi de toplar."⁷²

72. Ahmet Aras, Türkiye'de Feodalizm Var mıdır? Ant dergisi, Sayı 139, s. 12; Ali Aras, Güney Doğu Anadolu'da Arazi Mülkiyeti ve İşletme Şekilleri, ZFY, Ankara 1959, s. 59-62.

Doğu'da yarıcılık, asıl ortaklığı temsil eden bir işletme biçimidir. Bu tarz işletme biçiminde, mülk sahibi, ortakçıya, üretimde bulunması için, toprak, bina, tohum ve bazı hal-lerde, borçlandırma yolu ile işletme sermayesi verir. Öteki üretim giderleri, ortakçıya aittir. İşletme sonucu elde edilen ürün, tohum içinden çıkarılmadan yarıya bölüşülür. Eğer, girişte kendisine, nadas ve hayvan yemi olarak saman verilmişse, çıkışta ortakçı bunu teslim etmek zorundadır. Tarla demirbaşı kabul edilen nadas, ortakçıya ne durumda teslim edilmiş ise çıkışta aynı durumda geri alınır. Saman için kabul edilen şart değişiktir. Girişte, hayvanların ihtiyacına yetecek kadar saman verilir; çıkışta da o yılın saman mevcudu ne ise aynen geri alınır.

Girişte nadas almamış olan ortakçının, çıkışta, yapılmış hazır nadası varsa, ya nadasa değer biçilir veya bedeli ortakçıya ödenir, yahut nadas iki eşit kısma bölünür, ortakçı kendi payı üzerinde kendi hesabına tarım yapar, ayrılır. Mülk sahipleri, bu durumda ortakçıdan, genellikle, kıra karşılığı $1/8$ ürün alırlar. Ortakçıya girişte bir miktar para yardımında bulunulmuş veya borçlandırmak suretiyle işletme sermayesi verilmişse, ödenmesi için bir süre tayin edilir. Fakat bu sürenin uygulamada büyük bir önemi yoktur. Ortakçı bir an önce borcunu ödeyip, yarıcılıktan kurtulma serbestisine sahip olduğu gibi, mülk sahibi de ortakçıdan memnun değilse, verdiklerini düşük bir fiyatla geri alarak, ortakçısını istediği anda kovabilir.

Ana çizgileri itibarıyla belirtilen yarıcılık, bölgenin her yanında tam bir benzerlik göstermemektedir. Bütün bu koşullar, anlaşmaya bağlı koşullardır. Mülk sahibi tarafından ortakçıya angaryalar da gördürülür. Kerpiç kesmek, inşaat- ta çalıştırmak, mülk sahibinin ürün payını anbara sırtında taşımak ve kişisel hizmetler bunlardan bazılarıdır.

Ortakçılara kiralanan mülk iki kısma ayrılır, bir parçası nadasa bırakılır, öteki parçası ekilir. Nadas ve ekim işleri böylece daha sıkı kontrol altında bulundurulur. Bu tarz ça-

lışmaya, "Gedik Usulü" uygulanan köylerde rastlanır. Bu usulde yarıcılara verilen mülk arazi, toprak kalitesine, çiftlik merkezine uzaklık-yakınlığına göre, önce "Ok" adı verilen esas parçalara ayrılır; sonra, her ortakçı aileye, ortalama 400 dönümü geçmemek üzere, her oktan bir parça arazi verilir. Bu suretle, ortakçılar arasında arazi kalitesi bakımından eşitlik de sağlanmış olur.

bb) İcare

Bu tarz işletme usulünde, arazi ve bina hariç, öteki bütün üretim araçları ve işletme giderleri kiracıya aittir. Üretim giderlerine katılmada yarıcılığa göre farklı olan taraf, tohumun üreticiye ait olmasıdır. Bu itibarla, icare usulünde, mülk sahibinin toprakla ilgisi asgariye inmiştir. Ekilecek tohum ve tarım tekniği bakımından üretici serbestir. Bu özelliklerinden dolayı icare, asıl kira ile ortakçılık arasında bir sistemdir. Mülk sahibinin icarcısı ile işletme yönetimi bakımından ilgisi, harman mevsiminde olur. İcare usulünde, mal sahibinin payı ürünün 1/5'i ile 1/10'u arasında değişmektedir. Aradaki farkı etkileyen, toprağın verimliliğidir. İcare ile verilen araziler de, genellikle verimsiz ve fakir topraklardır.

İcare ile çalışan çiftçi aileleri, sermaye bakımından, yarıcı ailelerden farksızdırlar. Bunlar, mülk sahiplerinden başka kimselere de borçlu durumdadırlar. Bazı bölgelerde, icare alınan tarlalarda, iki ayrı çiftçi birleşmek suretiyle çiftçilik yapar ve elde edilenden icare bedeli ödenir, geri kalan ürün, yarı yarıya bölüşülür.

İcare usulünde arazi vergisini mülk sahibi öder. Bazı durumlarda ise icar karşılığı olan ürün alındıktan sonra, 1/20 ek fark alınır. Ve buna, "Tapu Hakkı" denir ki, arazi vergisi karşılığıdır. İcare, yarıcılığa göre daha avantajlı görünürse de, aslında arada büyük bir fark yoktur. Bunda da, yazılı bir anlaşma olmadığından, mal sahibi istediği zaman icareciyi tarlasından kovabilir. Süre, genellikle bir yıldır. Angarya usulü, aynen, hatta daha ağır koşullarla olur. Yılda iki gün, mal sahibine bedava çalışılır. Bedenen çalışılmazsa, iki erkek yevmiyesi ödenmek zorunluluğu vardır. Konuk hakkı olarak da bir adet oğlak verilir. Ağanın konuk odasında yakılmak üzere bir araba odun, yoksa tezek getirmek veya

bunların ücretini vermek gerekir vs. Bu usul, Anadolu'nun başka yerlerinde "Tapu", "Hisse", "Hisse-i İcar" gibi adlarla da anılmaktadır.

"İcare sistemi daha çok Doğu Anadolu'nun kuzey kesimlerinde (13 il) mevcuttur. Son zamanlara kadar icareci ile ağa arasında sözleşme yapılmazdı. Fakat son yirmi-otuz yılda, icareci köylüler, ağalara karşı toptan direnerek önce angarya yapmamaya, daha sonra da icare bedelini ödememeye başladılar. Vurucu gücü zayıf ağalar, köylülerin toplu direnmeleri karşısında başarısızlığa düşünce tasarruflarındaki tapusuz toprakları tecile vererek tapulamışlar ve icarecilerle noterde senet yaparak toprakları icareye vermeye başlamışlardır."

"Köylülerin bu şekildeki direnişe halk arasında 'Asêbun' (Asi olmak) denir."

Görüldüğü gibi "icare, toprak kirasının götürü ve nakden ödenmesi ve toprak sahibinin üretimle bir ilgisinin olmaması durumuyla kiraya benzer bir sistemdir."⁷³

cc) Çariyek (Çeyrek, Dörtte Bir)

Bu tarz işletme, yarıcılıkla icare usulünün birleştirilmiş şeklidir. Esası şudur: Mal ve tohumun yarısı mal sahibinden, yarısı da ortakçıdandır. Öteki üretim giderleri de ortakçıya aittir. Arazi vergisini yine mülk sahibi öder. Ürünün 1/4'ü mülk sahibine, 1/4'ü ortakçıya ayrılır. Kalanın 1/8'i icar bedelidir. Geri kalan, yine yarıya bölünür ve taraflar paylarını alırlar. Fazla yaygın bir usul değildir. Bu daha çok Diyarbakır taraflarında uygulanır.

dd) Marabalık

Bu usulde bütün üretim araçları mülk sahibine aittir. Maraba yalnız kol kuvveti ile çalışır. Ve her marabaya, genel olarak, 100 dönümlük arazi ektilir. Elde edilen ürünün 1/3'ü veya 1/4'ü marabanındır. Samandan marabaya pay verilmez. Maraba, mülk sahibinin bütün kişisel hizmetlerini, yani angaryalarını da yapmak zorundadır. Maraba, tarım işçisinden başka bir şey değildir. Aradaki fark, marabanın üç-

73. Ahmet Aras, a.g.m., Ant Dergisi, Sayı 140, s. 10.

retinin olmayışı ve her zaman devamlı bir iş bulamayışıdır. İşine, gücüne karşılık, kendi hesabına üretimde bulunur. Doğu'da en yaygın usullerden biridir.

Tahıl ziraatinin ikinci planda geldiği kesimlerde, toprak sahibi, icare usulünde olduğu gibi, marabaya kendi araçlarıyla kendi adına ekip biçmek üzere bir miktar tarla da vermektedir. Geçimin temel ögesini ot toplamak teşkil ettiğinden yapılan senetlerde bu tarlalar sözleşmeye konu olmazlar.⁷⁴

5. İşletme Biçimlerinin Feodal Karakteri

Başlangıç bölümünde de açıkladığımız gibi feodalizm, bağlı olduğu bir beyin iktisadi ve siyasi isteklerini gerçekleştirmek için, üreticiye cebren veya kendi iradesinin dışında yüklenen yükümlülöklere dayanan bir üretim biçiminin adıdır. Bu iktisadi istekler yerine getirilmesi gereken hizmetler, belirli süreler içinde vergi olarak ödenen ürün olabileceği gibi yine belirli sürelerde bağlı bulunulan beye vergi olarak ödenen nakit de olabilir. Yerine getirilmesi gereken hizmetler, vergi olarak ödenen ürün veya nakit, aslında feodal üretim biçiminin evrimiyle ortaya çıkan "emek-rant", "ürün-rant" ve "para-rant" aşamalarıdır. Emek-rant aşamasını feodalizmin başlangıcında görüyoruz. Bu aşamanın en önemli özelliği, ödenmeyen emeğin üreticiden karşılıksız alınması yani emeğe ücret ödenmemesidir. İkincisinde, köylü, bağlı bulunduğu beye, onun iktisadi isteklerini karşılamak için, vergi olarak ödediği ürün, üçüncüsünde ise vergi olarak ödediği para söz konusudur. İkinci aşamanın özelliği, toplumun belirli bir artık ürünü yaratması, üçüncü aşamanın özelliği ise artık ürünün hızla artması ve paraya dönüşmeye başlamasıdır.

Çizelge 23'de görüleceği gibi 18 il'de toplam olarak 41.451 ortakçı, 5.191 kırıacı, 266.542 tarım işçisi vardır. Bunun bölgedeki alt gruplar itibarıyla dağılışı ise şöyledir:

74. İbrahim Yasa, Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları, SBF Ders Notları, 1968-1969, s. 144 vd.

Ali Aras, a.g.e., s. 69-72.

Suat Aksoy, a.g.e., s. 122 vd.

Ahmet Aras a.g.m.

Hiç Toprağı Olmayan Aileler

	Adedi (Bin)			Tarım İşçileri	TOPLAM
	Genel Aile	Ortakçılar	Kiracılar		
13 il	550	16.177	3.951	189.675	209.803
4 il	223	25.132	1.086	71.586	97.804
Hakkâri	15	142	154	5.281	5.577
18 il	788	41.451	5.191	266.542	313.184

Kaynak: Çizelge 23.

Görüldüğü gibi hiç toprağa sahip olmayan ailelerin, yani ortakçı, kiracı ve tarım işçilerinin toplamı 313.184'dür. Bu, aslında, toprağı olmayan ailelerin oranının % 38'den daha yüksek olduğunu göstermektedir. % 38-% 40 arasındadır. Zira toplam çiftçi ailelerinin sayısı 88 bindir.

Burada dikkati çeken en önemli özelliklerden biri, tarım işçileriyle ilgili rakamlardır. Bilindiği gibi, "işçi" yani (hür emek, veya ücretli emek) feodalizmden sonraki üretim biçiminde ortaya çıkar. Feodalizm kendi iç dinamiği sonucu kapitalizme doğru evrilirken, "toprak ağası-köylü" çelişkisi de "patron-işçi" çelişkisine doğru evrilir. Daha önceki kısımlarda da gösterdiğimiz gibi, Doğu Anadolu'da feodalizmi parçalayıp kapitalist ilişkileri yoğunlaştıran altyapı tesisleri yapılmamıştır. Dolayısıyla, Doğu Anadolu'daki feodalizm kendi iç dinamiği sonucu kapitalizme varamamıştır. Dolayısıyla köylünün bünyesinden işçi çıkamamıştır. Bu bakımdan çizelgede adı geçen (tarım işçilerini) kapitalizmin ortaya çıkardığı işçi yani (hür emek) olarak değil, topraksız köylü olarak anlamak gerekir.

Bu işletme biçimlerinde feodalizmin "emek-rant", "ürün-rant", "para-rant" biçiminde oluşan aşamalarını bir arada, iç içe veya yan yana görmek mümkündür. Kiracılık durumunda, köylü yarattığı artık ürünü toprak sahibine kaptırmamasının yollarını bulduğu halde, ortakçılık durumunda köylü, yani üretici, yarattığı artık ürünün çok büyük bir kısmını; bazen tamamını, toprak sahibine kaptırır. Emek-rant biçiminde beliren angaryayı ise her türlü ilişkiler içinde görmek mümkündür.

İleride de göstereceğimiz gibi, Doğu Anadolu'daki feoda-

lızının iç dinamiği, çeşitli nedenlerden dolayı çok zayıftır. İç dinamiğin zayıf olması "Emek-rant", "ürün-rant", "para-rant" biçiminde ortaya çıkan ilişkilerin tarihsel bir oluşum içinde birbirlerini izlemelerine engel olmuştur. Öte yandan, iç dinamiğin zayıf olması, değişimin dışarıdan kontrol edilmesi sonucunu doğurmuş, böylece emek-rant, ürün-rant, para-rant biçimindeki ilişkilerin hepsine de aynı yerde ve aynı zamanda iç içe veya yan yana rastlanır olmuştur. Bu konuya ileride yine döneceğiz.

Ortakçılık, icare, çariyek gibi biçimlerde de, esas üreticiye ancak karın doyurabilecek kadar ürün kaldığı, herhangi bir birikimin sağlanamadığı ve köylünün ağaya karşı yapmak zorunda olduğu pek çok angarya bulunduğu için, ağa-köylü ilişkilerinin feodal bir ilişki sayılmasında büyük bir isabet vardır. Öte yandan, ağa tamamen rant sahibi olup, bütün birikimler kendi yönünde olmaktadır. Köylüler ise toprağa bağlı emekçilerdir. Bu tarım emekçilerinin rant sahibinin denetimi altında toprağa bağlı olmaktan başka yapabilecekleri hiçbir şey yoktur.

Feodaliteyi saptayan ve emeğin yani köylünün bağımlılığını ortaya koyan olaylardan birisi de, köylerde kira ile oturan ailelerin var olmasıdır. Aşağıdaki çizelgede de görüldüğü gibi 18 Doğu ilinde 1.799 köyde kirada oturan aileler var. Bu köylerde yaşayan ailelerin adeti ise 26.861 olarak görülmüyor:

	Köy Sayısı	Köyde Kirada Oturan Aile (Köy)		Köyde Aile Sayısı (Bin)	Kirada Oturan Aile Sayısı
		Var	Yok		
13 İl	6.716	1.036	5.680	550	9.376
4 İl	2.587	764	1.823	223	15.415
Hakkâri	133	9	124	15	70
18 İl	9.436	1.799	7.537	788	26.861

Kaynak: Çizelge 24.

Doğu illerimizde, köylerde, ev kiralamasını ortaya çıkaracak toplumsal koşullar olmadığına göre, bu olayı yine feo-

dal mülkiyet ilişkilerinin bir başka görünüşü olarak ele almak mümkündür. Çünkü, ev kiralaması olayı yeni yeni gelişen kentlerin, köylerden kentlere nüfus akımının çok olduğu yerlerin ortaya koyduğu bir sosyal olaydır. Fakat Doğu Anadolu köylerinde bunun dinamiği farklıdır. Bir köye tamamen hakim olan ağa, başka köylerden gelerek kendi köyünde yerleşmek isteyenlere evlerini kiraya vererek, orada kalmalarını sağlayabilir. Bunlar toprağa ve başka mülkiyet unsurlarına sahip olmayan, yalnız emeğiyle geçinen, ayrıca ağaya karşı hiçbir güvencesi olmayan tarım işçileridir. Kirada oturmaları bile ağanın himmetine kalmıştır. Doğu Anadolu'nun Mardin, Urfa, Diyarbakır gibi illerinde çok görülen bu olaya Türkiye'nin Batı bölgelerinde rastlanmamaktadır.⁷⁵ Burada, aslında, kira söz konusu olmayıp, hiç toprağı olmayan bazı ailelerin ağanın sahip olduğu evlerde oturması söz konusudur. Bu ağa ile topraksız tarım emekçisi arasındaki kişisel bağların daha da yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Çünkü bu, sadece büyük toprak sahibi ile tarım işçisi arasında değil, büyük toprak sahibi aileler ile tarım işçisi aileler arasındaki bağımlılığın maddi bir unsurudur.⁷⁶

Burada, Prof. Dr. Sencer Divitçioğlu'nun 14. ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı toplumu için savunduğu ve az gelişmiş ülkeler ve Türkiye için genelleme eğiliminde olduğu, "Asya Üretim Tarzı" da söz konusu olamaz. Çünkü, Asya Üretim Tarzı sistemini karakterize eden husus toprakların despotik bir devlet tarafından kontrol edilmesidir. Doğu Anadolu'da ise topraklar despotik bir devlet değil, despotik bölgesel ağalar tarafından kontrol edilmektedir. Bu, Asya tipinde egemen olan devlet mülkiyetine karşı, özel mülkiyetin büyük bir gelişim göstermesi demektir.

Özel mülkiyetin gelişmesi ise rant sahibinin devlet veya taşradaki ajanları değil, yöresel feodaller olduğu gerçeğini ortaya koyar.

Öte yandan, Asya üretim tarzını karakterize eden etken-

75. İsmail Beşikçi, Doğu Mitinglerinin Analizi, s. 16-20.

76. Muzaffer Erdost, Doğu Anadolu'da Hayvancılığın Feodal Niteliği, Aydınlik Dergisi, Sayı 8, Haziran 1969, s. 122-123.

lerden biri de "kendine yeter üretim"dır.⁷⁷ Doğu'da ise artık üretim vardır. Fakat bu artık üretim merkezi devlet tarafından değil, yöresel feodaller tarafından denetlenmektedir. Doğu Anadolu'daki üretim biçiminin karakteri konusunda iktisatçı Doğan Avcıoğlu ise şunları söylemektedir: "Doğu'da feodal ve prekapitalist ilişkiler yaşamakta ve bu ilişkiler üst-yapı kurumlarıyla birlikte gelişmeye engel teşkil etmektedir. Bununla beraber, çok yavaş da olsa, kapitalizme doğru bir evrim Doğu'da da mevcuttur."⁷⁸ Bu görüş şüphesiz doğrudur. Fakat bu doğruluk, üretim ilişkilerinin genel gelişim doğrultusu bakımından böyledir. Doğu Anadolu'daki kapitalist gelişimin dinamiklerini araştırmak gerekir.

Sürü yetiştiriciliği ve bunun ortakçılık koşulları da aşağı yukarı böyledir. Bölgenin gelenek ve görenekleri ile yürütülür. Fakat son zamanlarda ortaya çıkan geniş çaptaki tefecilik, sürü yetiştiriciliğinde daha çok görülür. Bunun mekanizması genellikle şöyledir: Hayvan alım satımı ile uğraşan tüccarlar, hayvan yetiştiricileri ile sonbahar başlarında ilişki kurmaktadır. Tüccarlar, sürü sahiplerini veya köylüleri kredi bakımından desteklemekte, buna karşılık, kışın doğacak kuzuların belirli bir fiyattan kendilerine satılmasını sağlamaktadırlar. Tüccar ile köylü arasındaki bu kredi ilişkileri her zaman tüccarın lehine sonuçlanır. Çünkü, tüccar, daha sonbaharda, düşük fiyatla kışın doğacak kuzuların sahibi olabilmektedir. Kuzular, bütün yaz köylüler tarafından yetiştirilmekte ve sonbaharda tüccarlara teslim edilmektedir.

Gittikçe yoğunlaşarak devam eden sürü yetiştiriciliği ve bunun sonucu ortaya çıkan kaçakçılık, Doğu Anadolu'da, feodal ilişkileri aşan bir durum ortaya çıkarmakta, yöresel feodallerin kapitalistleşmeye başlamalarının dinamiklerinden birini hazırlamaktadır. İleride bu konuyu ve hayvancılıktaki üretim ilişkilerinin niteliğini tekrar ele alacağız.

77. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu* İFY, İstanbul 1967, s. 74 vd.

Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler*, Elif Yayınevi, İstanbul 1966.

78. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni* (Dün, Bugün, Yarın), Bilgi Yayınevi, Ankara 1968, s. 302-305.

1. Feodal Egemen Sınıf: Ağa, Şeyh, Seyit ve Aşiret Reisleri

Doğu Anadolu'da mülkiyeti kontrol eden feodal egemen sınıf, ağa, şeyh, seytit ve aşiret reisleri tarafından meydana getirilmektedir. Ağalık, şeyhlik ve aşiret reisliği aynı ellerde toplanabileceği gibi farklı kişiler tarafından da temsil edilebilir. Kuvvetli feodal, şüphesiz ki bu üç fonksiyonu da kendi kişiliğinde birleştiren kişidir. Şeyhlik ve aşiret reisliği üzerinde ileride durulacaktır.⁷⁹

Ziya Gökalp ağayı şöyle tanımlıyor: Köy ağası, konuşma sanatındaki mahareti vasıtasıyla hükümet nüfuzundan bir kısmını ele geçirdi mi derhal köylerindeki vergi vermeye mecbur olanları askerden, suçluları mahkemeden, vergi ve çalışmaya mecbur olan ameleleri vermek zorunda oldukları bedelleri tahsildardan kurtarmaya çalışır. Bu hizmet sayesinde köyleri dahilinde bir emir gibi hüküm sürer. Suçlulardan, nikah kıymalardan, kız kaçırmaktan haraç alır. Daha başka türlü çıkarlar da elde eder. Köylüler de ağaların bu iyiliğine şükrettiklerinden nüfusa yazdırmamak ve vergi kaçırmak suretiyle hükümetten kaçırdıklarını tümü ile ağaya verirler. Köyün aşar'ını ağadan başka kimsenin toplayamaması için, küfür, iftira, yalan tanıklık gibi benzer her türlü

79. Muzaffer Erdost, "Ağalığı", "Feodal" ve "Yarı Feodal" unsurları ayırmaktadır. "Ağa, toprağında angarya ve diğer yükümlülükler dahil yarı köle, köylü çalıştırıyorsa feodal, yarı proleterleşmiş köylüyü çalıştırıyorsa, yarı feodal sömürü var demektir. Toprak sahibi toprağını mültezimler vasıtasıyla işletme ve aynı zamanda toprakta çalışanların emeği ve bedeni üzerinde hukuki ve idari haklara sahip bulunmakta, buna bağlı olarak toprağın da tarım proletaryası, yani ücretli emek çalıştırarak, kapitalist pazar için meta üretimi yaptırıyorsa kapitalist ağa, yani ağadır." (Bk. Muzaffer Erdost, "Türkiye Sosyalizmi" ve Sosyalizm, Sol Yayınları, Ankara 1969, s. 32-35) Muzaffer Erdost'un bu görüşleri doğrudur. Yalnız Doğu Anadolu'da bu saf örnekleri bulmak çok zordur. Bu bakımdan biz ağa sözünden feodal ve yarı feodal sömürüyü sürdüren kişileri anlıyoruz. O halde ağa sözünden, aksine hüküm bulunmadıkça Batı'daki kapitalist ağaları anlamamak gerekir.

davranışı yaparlar.⁸⁰ Ziya Gökalp'in de belirttiği gibi, "ağanın sömürüsü tamamen feodal bir sömürüdür." Bu durum bugün de devam etmektedir. Toprakların, az topraklı kişilerin elinden alınarak ağalarda birikiminin nedenlerinden biri de Tanzimat Devri'nde uygulanmaya başlanılan "iltizam usulüdür." İltizam usulü, hükümet sıfatının para karşılığında, bir ferde satılması demektir. İyi kötü, her adam mültezim olabilir. Fena bir adam mültezim olunca köylülere her türlü fenalığı yapabilir. İşte, köylülerin bir ağa bularak arazisini ona devrettikten sonra, onun esareti altına girmesi kısmen bu iltizam usulü yüzündendir.⁸¹

Daha önce, tarihsel gelişim bölümünde de gösterdiğimiz gibi, ağa bu toprakları çeşitli biçimlerde ele geçirmiş olabilir. Atadan-dededen kaldığı gibi, zorla da ele geçirebilir. Ağa bu toprakların mutlak sahibidir. Bu toprakları işletebilmek için toprağı olmayan pek çok köylüyü barındırır. Bazı köylerin tüm mülkiyeti ağanın olduğu gibi, bazı köylerde de, mülkiyetinin tamamına değilse de büyük bir kısmına sahiptir. Ağa, köyde devletin fonksiyonlarını yerine getirir. Köyün güvenliğinden ağa sorumludur. Köye geleni gideni o ağırlar. Haberler bizzat kendisi veya adamları tarafından getirilir, götürülür ve yayılır. Kredi durumunu düzenler, artık üretimi denetler ve böylece giderek kurumlaşır.

Ağa feodal toplumun en büyük toplumsal güvenlik unsurudur. Feodal üretim biçimi ve onun üstyapı kurumlarıyla kanuni durum arasındaki boşluğu ağa doldurur. "Ağalık vermekle, yiğitlik vurmakla olur" sözü bu durumu açıklamaktadır. Ağa, şeyh, bey gibi aristokratik ünvanlar, Cumhuriyet döneminde yasaklanmasına rağmen, hâlâ süregelmektedir. Kanuni durum ile toplumsal düzen arasındaki bu ayrılık, yönetici kadro olan yüksek sınıfın Batılılaşmasından ileri gelmektedir.⁸² 1923'den sonra, merkezi otoriteye karşı

80. Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s. 107-108.

81. Ziya Gökalp, a.g.e., s. 18.

82. Cumhuriyetle birlikte mülkiyet ve üretim ilişkilerinde herhangi bir değişiklik yapılmamış, fakat üstyapı kurumlarında birtakım yeni düzenlemelere gidilmiştir. Siyasi iktidarın laikleşme sürecine paralel olarak, hukuksal kurumlarda da laikleşme olmuş, Batı'nın hukuku, örneğin İsviçre'nin medeni kanunu kabul edilmiştir. Bilindiği gibi Batı'nın hu-

yapılan birçok isyan sonucu, ağalar, memleketlerinden kopararak, Batı Anadolu'ya sürülmüşlerdir. Bu tutumun, ağaların halk yığınları üzerindeki ezici gücünü zayıflatacağı düşünülmüştür. Oysa ağaların sürgünü ile birlikte toplum yapısını esaslı bir biçimde değiştirecek dönüşümler yapılmadığından, bu sürgünler beklenenin tersine, toplumsal mekanizmanın işleyişini aksatmıştır. Ağayı toplum dışı bırakmak, toplumsal mekanizmanın işleyişini sağlayan çarktan önemli bir halkayı çıkarmak demektir. Bu halka yerine girinciye veya bu halkanın görevini yapacak yeni bir halka konuluncaya kadar bu mekanizma işleyemeyecektir.

kuksal kurumları kapitalist üretim ilişkilerinin belirlediği bir üstyapı kurumdur. O halde Batı'dan böyle bir müesseseyi ithal ederken, Batı'da bu müessesenin nasıl ortaya çıktığını ve bunun aşamalarını da ortaya koymak gerekir. Bu oluşum kısaca şudur: Feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin bünyesinde oluşan iç çelişkiler, coğrafi keşifler, ateşli silahların keşfi vb. gibi dış faktörlerle diyalog haline gelerek kapitalist devrime dönüşmüş, sanayi devrimini yaratmıştır. Bu şekilde oluşan yeni üretim ilişkileri kendi üstyapı kurumlarını da yaratmakta gecikmemiş, toprak sahibiyle köylü arasında tamamen kişisel bağlara dayanan feodal hukuk tasfiye edilerek, köylünün, ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestisine dayanan yeni bir hukuk meydana gelmiştir.

O halde bugünkü Avrupa hukukunu ve yasalarını bir veri değil, tarihsel bir oluşum içinde ele almak gerekir. Bizim görevimiz, Avrupa'daki bütün bu toplumsal ve ekonomik devrimlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşılığını arayıp bulmak ve toplumsal gelişmemizin tarihsel doğrultusunu çizerek Avrupa'daki gelişim ile karşılaştırmaktır. O halde, Avrupa ile birlikte sanayi devrimini yapamamış, ekonomik ve toplumsal gelişmesi Avrupa kapitalizmi tarafından engellenmiş, daha, feodal ve yarı feodal aşamalarda bulunan bir toplumda, Avrupa'nın birtakım ekonomik ve toplumsal devrimler sonucu ortaya koyduğu hukukun ve siyasal kurumların, ithal edilip uygulanması, o toplumda ilerlemeyi hızlandırmak şöyle dursun, gerici kuvvetlerin rahatça örgütlenebileceği koşulları yaratmaktadır.

İşte, üstyapı kurumlarındaki bu temelsiz değişimler, Batılaşmaya verilen anlamın yanlış olması sonucunu doğurmuş, Batı'nın üstyapı kurumlarını benimseyenler hilafet ve sultanlığa çatıp kravat takanlar Batılandığını sanmıştır. (İsmail Beşikçi, Doğu Sorunu Açısından "Türkiye'nin Düzeni", Akşam Gazetesi, 22 Mart 1969).

Araştırmamızın başında da belirttiğimiz gibi, Türkiye'deki toplumsal değişmeden Doğu Anadolu da etkisiz kalmamıştır. Bu toplumsal değişme süreci içinde, ağanın fonksiyonlarında ve dış ilişkilerinde de değişmeler olmuştur. Bu sorunu, düşünürlerimizden Behice Boran şu şekilde ortaya koymaktadır: "... Bununla beraber, öbür bölgelerden daha yavaş tempoda, daha geriden izleyerek de olsa, son kuşakta, yani 25-30 yıldır, Doğu ve Güneydoğu da değişmiş, eskiye kıyasla bir gelişme göstermiştir. Tarıma makine girmeye başlamıştır. Henüz fenni, rasyonel usullerle kapitalist bir üretim düzeninden söz edilemese de, traktörün kullanılmaya başlanması, ortakçılık sisteminin çözülmesine, hiç değilse bir ölçüde ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Eski ağa ailelerinin yeni kuşakları, şehirlerde oturmayı tercih ettiklerinden ve öğretim görüp doktor, avukat, dişiçi vs. mesleklerde iş gördüklerinden, bu eski aileler eski düzenden ayrılmakta, çökmekte, köylerde toprağı, çeşitli yönlerden ele geçiren eski ağalar kadar güçlü olmayan yeni bir sınıf türemektedir. Bu oluşum ne ölçüdedir, nerelerde yaygındır, bilemem. Etüdler, rakamlar yok, ama böyle bir oluşumun yer aldığına işaret eden gözlemlerim var."⁸³

İlerde geniş ölçüde eleştireceğimiz bu çok önemli görüş için kısaca şunu söyleyebiliriz: Doğu Anadolu'daki ağanın fonksiyonları tampon bir fonksiyon değildir. Bu bakımdan Prof. Dr. Mübeccel Kıray'ın tampon fonksiyonlar teorisini, özellikle tüccarın ortaya çıkışı sürecini Batı Anadolu'nun koşulları içinde değerlendirmek gerekir. Fakat bu, hiçbir zaman, tampon fonksiyonlar teorisinin evrensel geçerliğini zedeleyecek bir olay değildir. Doğu'da da toplumsal gelişimin ortaya koyduğu gerilimleri önleyen çeşitli tampon fonksiyonlar ve kurumlar belirebilir. Biz bunu yeri geldiği zaman göstermeye çalışıyoruz.

Prof. Kıray'ın belirttiği tampon fonksiyon şudur: Ereğli'nin feodal yapısında birtakım değişmeler olmaktadır. Bu değişimde köy ve şehir arasındaki sosyal hareketliliğin, pazara gidiş-gelişin, yolların ve kütle haberleşme araçlarının rolleri büyüktür. Köyde, kendine yeter üretimden, pazar için

83. Behice Boran, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Tekin Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1970, s. 186-187.

üretime geçiş başlamıştır. Tüccar, böyle bir geçiş döneminde ortaya çıkıyor, köyün dışarı açılıp farklılaşmasında birtakım görevleri benimsiyor, köylülerin kredi ihtiyaçlarını karşıladığı gibi, dükkânını köylüler için genel adres olarak da kullanıyor. Böylece, toplumsal değişimin ortaya çıkaracağı birtakım bunalımlar ve gerilimler önleniyor ve çözülmenin önüne geçiliyor.⁸⁴ Ağanın, yukarıda belirtmeye çalıştığımız fonksiyonları ise doğrudan doğruya feodal bey-köylü ilişkilerinden doğmaktadır. Ağa, bu görevleri, bir değişim sonucu değil, ağa olduğu için, yani feodal üretim ilişkilerinden dolayı benimsemiştir. Ve yine onun varlığı ve her şeye egemen gücü, toplumun dışarı açılıp farklılaşmasını ve dinamik hale gelmesini engellemektedir. O halde, Batı'daki tacir ile Doğu'daki feodalın fonksiyonları farklıdır. Bir yanda "patron-işçi" ilişkileri, öbür yanda ise "feodal bey-köylü" ilişkileri vardır. Batı'daki tacir, borçlanma ve faiz mekanizması ile köylünün üretim fazlasını tamamen kendinde biriktirirken, Doğu'da bu durum henüz belirgin bir hal almamıştır. Çünkü, ağa toprağı geniş ölçüde kontrol etmekte olup, belirli bir kimseye verdiği kredi karşılığında onun emeğinden yararlanmaktadır. Bu tür, ilişkiden ötürü her aile, ancak karnını doyurabilecek ürünü saklayıp, geri kalanını ağaya vermek zorunda kalmaktadır. Bu nedenle Batı'daki toprak ağasının, tefecinin ve tüccarın Doğu'daki feodal ağa olmadığını bilmenin çok önemli pratik sonuçları vardır. Zira temel toplumsal yapı çelişkilerinin devrime dönüşümü sırasında, Batı'daki ithalatçı-ihracatçı tüccar, tefeci, aracı, sanayici, banker vs. ile yapılacak devrimci mücadele ile Doğu'daki feodal-derebeyi ile yapılacak devrimci mücadele aynı olmayacaktır.

2. Ağanın Çevresi

a) Kâhyalar ve Hizmet Grupları

Ağa, yukanda belirtmeye çalıştığımız fonksiyonların hiçbirisini doğrudan doğruya kendisi yerine getirmez. Bütün işlerini ve hizmetlerini kâhyaları aracılığı ile yerine getirir.

84. Mübaccel Kıray, Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, DPTY, Ankara 1964, s.61 vd.

Ağa, burada da sadece kontrol unsurudur. Ağa köylerinde de ağa, hiçbir zaman muhtarlık görevini de yüklenmemiştir. Bunun, en önemli nedeni, ağanın, olur olmaz her meselede devlet kudreti ile temasa gelmekten çekinmesidir. Çünkü, ağa, muhtarlık gibi bir görevi kabul ettiği zaman, bucak müdürü, kaymakam gibi resmi otoritelerin ister istemez hüküm altına girer. Oysa, fiili olarak ağanın halk ve politikacılar üzerindeki etkisi bu ikisinden de üstündür. Bu bakımdan, ağa köylerinde muhtarlık, ya ağanın kâhyasına ya da ağaya çok yakın bir adama verilmiştir.

Ağanın evinde kâhyalara yardımcı olan, onların işlerini yürütmelerini kolaylaştıran, gelip giden konukları karşılayan, ağırlayan ve uğurlayan kimseler vardır ki, bunlara “hizmet grupları” denir. Hizmet grupları, ağanın evinde ufaktefek ayak işlerini yapan kimselerdir.

b) Emniyet Unsuru

Ağanın çevresinde kalan üçüncü grup, onu korumakla görevli emniyet unsurlarıdır. Doğal olarak, ağanın, geniş mülkiyetini kontrol edebilmesi için çok sayıda adama ihtiyacı vardır. Bu adamlar, kıyıda köşede, az da olsa ağaya karşı olan sözleri ve davranışları önledikleri gibi, ağaya ve onun mülkiyetine karşı olan fiili tecavüzleri de basırırlar. Emniyet unsurlarının görevi tamamen baskıdır. Bu baskı, bazen tabandaki halk yığınlarında karşılığını da bulmaktadır. İşte, Siirt, Batman, Pervari, Uludere, Şırnak gibi yerlerde sık sık görülen ve eşkıyalık denilen olayların biricik nedeni bu baskıdır. Ağanın adamları, ağanın canını ve mülkiyetini korumak için yaptıkları haksız baskıya halkın haklı olarak karşı koyması kanlı ve sonucu ölüme varan olaylar ortaya çıkarmaktadır. Bu çatışmalardan sonra halk, jandarma, yargıç, savcı, kaymakam gibi devlet otoritelerinin çok zaman, ağanın yanında olduğunu bildiği için, en emin yolu dağa çıkmakta bulmaktadır. Aslında kamuoyuna eşkıyalık diye anlatılmaya çalışılan bu tür olaylar, mazlum halka karşı değil, halkı ezen ağalara ve her zaman bu ağalarla işbirliği yapmış ve onların çıkarlarını korumuş olan Devlet-Bürokrasisine karşıdır. Fakat egemen sınıflar henüz çok güçlü oldukları ve

her çeşit ilişkileri denetleyebildikleri için, aslında düzene karşı olan bu hareketleri kendi çıkarları doğrultusunda kanalize etmek olanağını bulmaktadır. Böylece ağaya karşı gelen kişi, bu kez başka bir ağanın kucağına düşmektedir. Bunun içindir ki, şimdilik eşkıyalık denilen olayların bilinçli olarak düzene karşı olma durumu yoktur. Fakat, nesnel koşulları her zaman vardır. Temel toplumsal yapı çelişkileri, halk yığınları üzerindeki baskısını duyurdukça bilinçlenme artacak, nesnel koşullar tam anlamıyla düzene karşı işleyecektir.

Eşkıyalık ile feodal yapı ve bu yapının derebeyliğe dönüşümü arasında çok büyük bir bağlantı vardır. Örneğin Der-sim (Tunceli) bölgesi çok dağlık ve gerilla hareketlerine çok elverişli bir yer olduğu halde buralarda Siirt ve Mardin taraflarındaki olanlar anlamında eşkıyalık olaylarına sık sık rastlanmamaktadır. Çünkü, o bölgede geniş mülkiyeti elinde bulunduran, çok sayıda ağa ve onları koruyan adamlar yoktur. Oysa, Mardin, Cizre, Batman, Siirt, Şırnak, Uludere gibi yerlerde toprak mülkiyetini kontrol eden çok sayıda ağa vardır.

Bu ağaların çıkarları, birbirleriyle her zaman çatışma halindedir. Ağalar arasında zaman zaman alevlenen kan davasının temelinde de bu ekonomik etkenler yatmaktadır.⁸⁵ Ağalar arasında bitmeyen, sürekli bir üstünlük mücadelesi vardır. Bu bakımdan, eşkıya diye gazete sütunlarına geçen insanların bir kısmı, aslında başka bir ağanın adamlarını taciz etmek için dağa çıkmış kişilerdir. Fakat şurası bir gerçektir ki, eşkıyalığın yoksul, topraksız, mazlum halka ve çevreye yabancı olanlara karşı bir davranışı yoktur. Bütün bu oluşum içinde, devlet bürokrasisinin "ağa" ve "eşkıya" diye adlandırılan gruplara ve halka karşı tutumu, üzerinde durulmaya değer niteliktedir. Bu olaylar, "Halk ile Devlet Kuruluşları arasında neden çok büyük bir açıklık vardır? Halk, devlet memurları karşısında neden korkaktır?" sorusunu gayet açık bir biçimde cevaplandırmaktadır. Bu durum, ilerde, yönetici kadro, aydın ve halk ilişkileri bölümünde tekrar ele alınacaktır.

85. Kanımıza göre, kan davası, şeref, erkeklik anlayışı, saldırganlık gibi nedenlere bağlanabilecek gelişigüzel bir olay değildir. Toprak mülkiyeti ve ağa-köylü ilişkileri ile ilgili bir olaydır.

Öte yandan, sınır bölgelerindeki kaçakçılık olayı ile eşkıyalık olayları arasındaki sıkı ilişki, toprak mülkiyeti, kaçakçılık ve eşkıyalık ilişkilerinin ele alındığı bölümde eleştirilecektir.

3. Köylüler

Doğu Anadolu'da üretici sınıf köylülerdir. Ağa, üretici köylünün meydana getirdiği artık üretimi kendi lehine değerlendiren kimsedir. Ağa ile köylü arasındaki esas ilişkiler, Cumhuriyetin hiçbir yasasında ifadesini bulamamıştır. Bu ilişkiler, tamamen bölgesel gelenek ve göreneklere, ağaların koyduğu yasalara yani feodal törelere göre sürdürülmektedir. Bu ilişkileri düzenleyen tarımsal hukuk ve tarımsal kira hukukunun birçok amacı vardır. İşletmelerde devamlılık, üretimde gelişme, kiracı veya ortakçı için uygun hayat koşullarının sağlanması, kiracı veya ortakçıyı kullandığı toprağın sahibi kılacak tedbirlerin alınması gibi amaçlar bunların başında gelmektedir. Öte yandan, kiracının hakkını korumak için yapılan yasalarda, kira anlaşmasından söz edilmektedir. Kira anlaşması, kesin olarak yazılıdır. Kira anlaşmasında, zorunlu en az süre, kiranın yenilenmesi, arazinin terk edilmesi, kira bedelinin düzenlenmesi, kiracılık ve ortakçılık koşulları gösterildiği gibi, kira sonunda iyileştirilen araziye tazminat ödenmesi, meydana gelen anlaşmazlıklarda tarımsal kira makamlarının gösterilmesi... gibi konuların yer alması yasaların koyduğu kurallardır. Oysa, toprak ağaları ile ortakçı-kiracı ve tarım işçileri arasındaki ilişkiler, hiçbir zaman yazılı bir anlaşmaya dayanmadığından bu kuralların uygulanması olanağı yoktur. Anlaşma tamamen sözlü olduğundan, ilerde doğacak anlaşmazlıklar, mahkemeler tarafından belgeye dayanmadığından dikkate alınmaz. Ayrıca kiracılık ve ortakçılık veya tarım işçiliği süresi de tamamen ağanın tek taraflı iradesine dayanmaktadır. Zaten çok düşük yaşama koşulları içinde bulunan topraksız kiracı, ortakçı veya işçiler, ağanın her isteğine çaresiz ayak uydurmak zorunda kalmaktadır. Bu uygulama ise zaten çok az olan artık ürünün tamamen ağa tarafından değerlendirilmesine ve köylülerin devamlı olarak sömürülmesine sebep olmaktadır.

Köylü ve ağanın, toplumsal ve ekonomik fonksiyonlarında görülen büyük farklılaşma, bunların konutlarında da görülür. Ağanın konutu gerek boyut gerekse kullanılan malzeme bakımından öteki evler arasında hemen belli olur. Önünde 3-5 ağaç vardır. Kapı önünde gezinenler ve içeri girip çıkanlar görülür. Köylünün evlerini ise birbirinden ayırmak çok güçtür. Köylülerin evleri insan ilişkileri yönünden de durgun bir yapıya sahiptir. Ağanın evinin önünde görünen canlılık köylünün evinde görülmez.

Ağanın, çoğu zaman kasaba, hatta il merkezlerinde de evi vardır. Ağa, genel olarak 2-3 kadınla evli olup, 10-20 çocukludur.

Ağa ve köylülerin konutları arasındaki bu farklılaşma, köy içindeki sosyal sınıflaşma ve tabakalaşmayı açıkça göstermesi bakımından da ayrıca önemlidir. Bu durumu, sosyal tabakalaşmanın yerleşme düzenine yansımaları biçiminde de yorumlayabiliriz. Konutların dışardan izlenen bu farklılaşması, konut içindeki tüketim mallarında da kendisini göstermektedir. Ağanın evinde halı, karyola, boy aynaları, lüks lambaları, çeşitli renk ve değerde çay ve kahve takımları, 5 kat yatak, büfe, radyo, masa, odaları süsleyen çeşitli süs eşyaları (minder, yastık vs.) varken, köylülerin oturduğu evlerin içi bomboş, kupkuru ve kapkaranlıktır. Birkaç parça kapkacak, (tencere, tava, bakraç vs.) bir çaydanlık, yere serilmiş yırtık-pırtık bir çul, birkaç parça yatak yorgan, köylünün evini karakterize eden en önemli eşyalardır. Hele yalnız marabacılık yapan köylülerin evinde hiçbir şey yoktur. Böyle olması da doğaldır. Çünkü bunlar, ağaların gazabına uğrayıp devamlı olarak köyden köye dolaşan kimselerdir. Ağaların kullandığı eşyaların çoğu gösterişe yarayan tüketim mallarıdır. Ağa, bu eşyalar sayesinde, çevrede daha çok itibar ve nüfuz sağlar.⁸⁶

Bütün bunlara rağmen yerleşme düzeni ve konutların durumu Kürt toplumundaki sınıf bilincini uyandıracak güçte değildir. Bu açıdan bakılınca Ortaçağ Avrupa'sındaki şatoların durumu çok daha önemlidir. Feodal beylere ait şatolarla onlara bağlı olan köylülerin konutları arasında, biçim,

86. Mübeccel Kiray, İstihlak Normları, Planlama, Sayı 3, İlkbahar 1962, s. 144 vd.

yer ve konfor bakımından kesin bir farklılaşma vardır. Bu kesin farklılaşma Ortaçağ Avrupasında, feodal beylere karşı köylülerdeki sınıf bilincinin uyanmasında büyük rol oynamıştır. Kürt toplumunda ise ağaların ve köylülerin konutları arasında, köylülerdeki sınıf bilincini geliştirecek kadar kesin bir farklılaşma yoktur. Bu noktada ağanın evi de köylülerinkinden pek farklı değildir.

4. Bir Ağa

Bu bölümde bir Ağa ve Çevre ile ilişkileri anlatılmaktadır. (*)

"... Savcı aracılığıyla D. Ağa'yla tanıştık. Tanıştırıldığımız adam yani D. Ağa, bize saat 14.00'de jeeple birlikte geleceğini ve köye birlikte gideceğimizi söyledi. Başında beyaz keten bir fotr şapka, sırtında biraz lekeli bir elbise vardı. 1.70-1.75 cm. boyunda ve göbekliydi.

Saat 14.00 olduğunda D. Ağa gelmedi. Kazanın yegane caddesine onu aramak için çıktığımızda, önümüzde bir jeep durdu. İçinde bir şöför ve tanımadığımız iki adam vardı. Şöför, D. Ağa'nın gelebileceğini, işi çıktığını söyledi ve köye birlikte gidebileceğimizi ilave etti.

Jeep'e benzin aldıktan sonra D. Ağa'nın köyüne gitmek için yola koyulduk. Yol berbat bir yoldu. Yanya- na iki keçi yolu uzanıp gidiyor, jeepimiz sıçrayarak yol alıyordu. Zor bir yolculuktu. Yolda Çağçağ Barajı, Başbakan Süleyman Demirel'in kasabaya gelişi, nasıl karışılacağı vs. konularını konuşuyorduk. Bir sürü köyden geçtik. Nihayet köyümsü bir yere geldik. Köyde 25-30 kadar ev vardı, köylüler harmandaydı.

D. Ağa'nın evi iki katlıydı, düz damlıydı. Alt kattan ikinci kata tahta bir merdivenle çıkılıyordu. İkinci katta odalar yoktu, sadece tahtadan küçük bir taraça vardı.

Ağa bizimle gelmemiş, şehirde işim var diye uyutmaya çalışmıştı. Ayrıca, giyinişleri alıştığı gibi olmayan, basit giyimli, mütevazı bir üniversite hocasına önem

(*) Cavit GökTürk tarafından hazırlanmıştır.

vermemişti. Üniversite hocasının daha ‐ağır ve oturaklı‐ olması gerekir, sanıyordu. Yani ağa, üniversitenin araştırmasını ve bu araştırmanın bozuk düzendeki önemli olmadığını biliyordu. (Bunu sonradan tahmin ettim.)

Ev haremlik-selamlık olarak ayrılmış olmalıydı ki, tüm ikramlar erkekler tarafından yapıldı. Öte yandan iki güne yakın ikâmetimiz boyunca evin kadınlarını görmedik.

Evde bizi, D. Ağa'nın ilk karısından olma ve özel okulda okuyan 20 yaşlarındaki oğlu Ö. karşıladı. Evin misafir odasının döşemeleri şunlardı: 4-5 adet açılıp-kapanır eski model şezlong, tahta koltuk, 2 adet iskemle, masa ve üzerinde pilli büyük bir radyo, odanın sağ tarafında cevizden yapılmış büyük bir dolap (dolap, aynalı ve işlemeli idi), şehirden buraya kadar getirilmesi muhakkak zor olmuştur. Kanaviçe işlemeli yastıklar, kabarık minderler, duvarlarda ve yerde halılar. Lüks lambası (bütün bunlar bu köyümsü yer için son derece lüks eşyalar idi. Zira öteki evlerin hiçbirinde bunların 20'de biri bile yoktu). Makat oda kapısının tam karşısında duruyordu. Minder yüzleri ise ipekli Suriye kumaşlarındandı.

Oturduk, kahve getirildi. Dereden-tepeden çeşitli konular konuşuyorduk. Yemek vakti geldiğinde bol miktarda haşlama et ve pirinç pilavı getirildi.

Bir ara evden dışarı çıktık. Yandaki, küçük, eve benzeyen yapılara baktık. Dikkatimizi iki şey çekti, çevrede çocukların bolluğu ve oyunlarıydı. Buna karşın yetişkin kadın ve erkek görünmüyordu. İkincisi de evlerin çerden-çöpten, basit ve sefil oluşuydu (Bu özellik, 2 katlı, oturmuş ağa evleri yanında belli oluyordu). Çocukların kafaları, ortada azıcık sağ kalacak biçimde traşlı idi.

Gezi dönüşü yine eve geldik. Fotoğraflar çektik. (Çevrenin sefaleti bize ilginç gelmişti) Oturma odasının yanında çeşitli tipte tüfekler vardı. Askeri mavzer, tek ve çift kırma, av tüfekleri olmak üzere dört adet tüfek. Bunların yasak olup olmadığını sormadık bile. Yal-

nız mermi ikmalinin nasıl yapıldığını sorduk. Kolay olduğunu, sınırdaki kaçakçılara 'emir' verince getirdiklerini, mermi ikmalinin önemli bir iş olmadığını söylediler.

Şalvarlı, konuşkan, fakat saf bir adam olan evin hizmetkârı kaldığımız sürece bize ikram ve yardımlarda bulundu. Silahların sebab-i hikmetini sordüğümüzda, düşmanları olduğunu, düşmanlığın sebebinin evvelden beri süre gelen toprak anlaşmazlıkları, kadın, şan ve şeref ile karışarak, halen de devam ettiğini söyledi.

Helada bir sabun ve lavabo vardı. Lavabo olarak düzenlenen çimento bir büvet (Nusaybin'den, belki de Mardin'den getirilmiş) ile musluklu bir teneke vardı (Bunlar belki de oğlunun özel okul hatıralarındandı.)

Gece iklim nedeniyle damda yattık. Başbakan Süleyman Demirel'in Nusaybin'in oylarını tastamam istediği D. Ağa'nın, sivrisineklere sözünün geçmemiş olduğu büyük bir gerçektir.

D. Ağa, 1964 yılına kadar koyu bir C.H.P.'li imiş. 1964 yılında D. Ağa'ya, gerekli tarım kredisi verilmiş ve 'tanıdıkların gayreti' ile D. Ağa'nın A.P. ile 'ünsiyet' kurması sağlanmış. 1968 Senato yenileme seçimlerinden de önce, yılbaşında, Başbakan, kendisine yazdığı bir tebrik kartında, - Nusaybin'in bütün oylarını senden istiyorum- demiş. D. Ağa bu yılbaşı kartını ceketinin sağ iç cebinde saklıyor ve herkese övünerek gösteriyor.

D. Ağa, büyük toprak mülkiyetini elinde bulunduyor. 18 köyü var. Bununla beraber kredi alış-verişinde, ihtilafların çözümlenmesinde önemli rol oynuyor. Özellikle su meselesinde, bir yezidi köyüyle sünnilerin arasını bulurken, yani devletin yerine getirmesi gereken görevleri yaptığı ve devlet kuruluşlarını temsil ettiğinden, seçim zamanları etkisi sadece kendi köylerinde değil, başka köylerde de hissediliyor.

Ayrıca, D. Ağa'nın evinde, gösterişe kaçan ve saygı telkin eden döşemelerin yanında 2 adet disk harrov (pulluk) gördük. Ağa evi olması nedeniyle, 3-4 kişi daha bizleri oyalamak ve sohbet etmek için geldi.

Köyden şehre geri dönüşümüzde, D. Ağa ile köy

yolunda karşılaştık. Traktör sürüyordu. Traktörün arkasındaki römorkta da mazot bidonları vardı.

5. Feodal Toplumun Bilim Adamı

Feodal toplumda ekonomik ve politik iktidarı elinde tutan feodal beylerin ekonomik, toplumsal ve politik işlerde her zaman akıl danışacağı, fikirlerini alacağı bir grup vardır. Bu kişilerin genel bilgisi geniştir. Tezler genel olarak dini, efsanevi ve tarihi belgelere dayandırılır. Fakat bu kişilerde köleci toplumun akıl danışmanlarına benzeyen falcılık, sihir yoktur. Güdülen politika, köleci toplumda olduğu gibi fala ve sihire bakılarak saptanmaz, somut koşullara göre saptanır. Doğu Anadolu'da bu kişilerde aranan en önemli özellik medrese okuması, Arapça, Farsça, Fıkıh, İslam Hukuku (Miras Hukuku), Peygamberler Tarihi, Kürt Aşiretleri'nin kökenleri hakkında geniş bilgiye sahip olması gibi özellikler aranır. Buna karşın, kapitalist üretim ilişkilerinin gereği olan rasyonel düşünce bu kişilerde gelişmemiştir. 55'lerden Tutaklı Mecit Ağa (Mecit Yalçın) feodal topluma özgü bilim adamının tipik bir örneğidir. Zaten, Mecit Ağa, mütegalibe olduğu için değil, geniş bilgisi, giderek otoritesi ile halk üzerinde kurduğu etkisinden ötürü sürülmüştür

C. DOĞU ANADOLU'DA HANEDAN AİLELER

Doğu Anadolu'da feodal düzeni saptayan en iyi göstergelerden biri de "Hanedan" ailelerinin çokluğudur. Bu hanedanlar, yüzyıllar boyunca, kendi varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bugün Bitlis'in tanınmış ailelerinden olan Şerefhanoğulları'nın tarihi, Şerefname yazarı Şeref Han'a kadar uzanır.⁸⁷ Bitlis'te Paşo, Hizan'da Şeyh Selahaddin⁸⁸ ailelerinin tarihi yine çok eski tarihlere dayanır. Hakkâri'deki Mahmudi⁸⁹, Mardin'deki Anter aileleri hakkında 13. yüzyıl sonlarından itibaren bilgi mevcut bulunmaktadır.⁹⁰

87. Bitlis'in eski senatörlerinden Ziya Şerefhanoğlu bu ailedendir.

88. Bitlis Milletvekillerinden Zeynel Abidin İnan bu ailedendir.

89. Faruk Sumer, Kara-Koyunlular, s. 32

90. Faruk Sumer, Bozuluş Hakkında, s. 34, Kürt dili ve edebiyatı üzerinde incelemeler yapan Avukat Musa Anter bu ailedendir.

Bugün Ağrı-Patnos yörelerinde oturan Kör Hüseyin Paşalar hakkında Naima Tarihi'nde ayrıntılı bilgi var.⁹¹ Diyarbakır'daki Cemil Paşalar, Hazro,⁹² Lice⁹³ ve Silvan⁹⁴ beyleri, Siverek'te Bucak, Urfa'da Dadıllı aileleri, Ağrı'daki Küfrevi ailelerinin, Beyazıt Beyleri'nin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Öte yandan Sipki Zırkı Hormek, Hasananlı, Zılan, Selali, Bürükanlı, Zeydan, Bedirhanlı aşiretleri hakkında, açık seçik olmamakla beraber, tarihin derinliklerine uzanan bilgi vardır.

Bu durum, Türkiye'nin öteki bölgeleri ile karşılaştırıldığında büyük yapı farklılıklarıyla karşılaşılır. Romancı Kemal Tahir, Yediçınar Yaylası, Köyün Kamburu, Büyük Mal üçlüsünde 1850'lerden başlayarak İkinci Dünya Savaşı'na kadar, Çorum dolaylarındaki toplumsal oluşum, egemen sınıfların oluşumu, egemen sınıfın bünyesine girip çıkanlar konusunda dikkate değer bilgiler ve olaylar anlatmaktadır.

1) Çakır Kâhyaların Halil Efendi soylu bir aileden geldiğini ortaya koymak için büyük çaba gösterir. Oysa, tüm aramalar taramalar sonunda ortaya çıkarılan künyeler dedelerinin leblebici olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat, talih çeşitli olaylardan sonra Halil Efendi'nin oğlu Ömer'e güler. Ömer, Çorum'un sözü geçen, dediği dedik kişilerinden biri olur. **2)** Bu sırada (II. Meşrutiyet yıllarında) Çorum'a dört kişilik yabancı bir aile gelir. Son derece yoksul bir ailedir. Zaten Kara Abuzer, Doğu Anadolu'da binbir güçlük içinde yaşamış, sonunda oralardan göç etmeye karar vermiş pislik içinde yüzen bir Kürt marabadır. Kemal Tahir bu aileyi Yedi Çınar Yaylası'nda şöyle anlatmaktadır: "Koca Çorum ovasını bir leş kokusu kaplamış ki öyle beribenzer leş kokusu değil, adamın boğazına cellat kemendi sarılıp soluğunu kesen bir koku..." (s. 75, Düşün Yayınevi). **3)** Kara Abuzer'in Emey adında son derece güzel ve cilveli bir karısı vardır. Bu kadın kocası Kara Abuzer ile de anlaşarak Çakır kâhyaların Ömer'e ve onun oğlu Kenan'a kur yapmaktadır. Zaten, Emey

91. Naima tarihinde Kör Hüseyin Han olarak geçmektedir. (Naima Tarihi, çev. Z. Danışman, Cilt 5, s. 2090.

92. Örneğin Budaklar.

93. Örneğin Ekinciler.

94. Örneğin, Azizoğulları.

kadının güzelliğini duymuş olan Ömer Efendi pislikten leş gibi kokan bu aileyi kendi evine almıştır. İşte Kara Abuzer, karısının Ömer Efendi'ye ve oğlu Kenan'a kur yapmasını sağlayarak, Çakır Kâhyaların Yedi Çınar Yaylası'na sahip olur... Daha sonraları, Dersimli Kara Kürdün oğlu sülük oğlan bu işi şöyle anlatır: "... Biraz kasılarak babasını düşünür. Kara Abuzer, dünyanın bir ucundan sürüp gelip 'temeline tükürdüğüm' bu Çorum toprağına koca tuğunu dikip eğer kavatlıkla, eğer yiğitlikle bunca namussuzun arasından sıyrılıp geçip variyetin kulpuna yapışıp hoplayıp dağbaşı olup koca bir Yedi Çınar Yaylası'nı haklayıp, nice ünlü eşkıyaları parmağında oynataraktan tatlı çanını kurtarıp bir kötü kavat Abuzer iken bir koca Kara Abuzer Ağa olup ölene kadar fermanını yürütmedi mi? Ya bize ne olmuş?" (Büyük Mal, s. 178) **4)** Yedi Çınar Yaylası Dersimli Kürt'ün eline geçince Çakır Kâhyaların Ömer'in oğlu Kenan yoksul düşer ve Çorum'daki egemenliği azalmaya başlar. Artık, Dersimli Kara Kürt söz sahibidir. **5)** Bu arada Kenan'ın Kirkor Emmisi, Kirkor Efendi'nin Ermeni kıymından başını kurtaramaması sonucu, mirasçısı olmadığından, malı mülkü Kenan'a kalır ve Kenan tekrar durumunu düzeltir. **6)** Kenan tekrar durumunu düzeltince, Kara Abuzer ve oğlu Sülük ile çatışmaya başlar. Fakat, bu kez Hacı Kenan Çorum'daki bürokratlarla ilişki kurar. Hatta gizli teşkilatta görev alır. Amacı, Abuzer'in Yayla Padişahı Sülük Beyi ortadan kaldırmaktır. **7)** Bu arada, Parpar Ahmet'in Çalık Kerim de gerek Çorum'un sözü geçen sınıfı arasında gerekse o sınıfla sıkı fıkı ilişkiler kurmaya çalışan bürokrasi tabakası arasındaki yerini alır. Çalık Kerim (Köyün Kamburu) kuru yere ocak yakanlardandır. Narlıca köyünden olan Kerim, sakatlığından ötürü savaşa gitmemiş, gıda maddeleri karaborsası yaparak birikim yapmaya çalışmıştır. Daha sonra bir posta arabasını soymuş, köyde dükkân açarak büyük kârlar sağlamıştır. Bu, Çorum burjuvasının yavaş yavaş güçlenmeye ve giderek banka kredilerini ve bürokrasiyi denetlemeye başladığı devirdir... Kemal Tahir bu durumu şöyle değerlendirmektedir: "... Çalık Hafız, defterden bir şeyler okumuş, birtakım rakamlar saymış, sonunda sermayenin şu kadar arttığını, şu kadar kazancı bölüşeceklerini söyleyerek meydana bir deste banknot çıkarmıştı.

Petek paralara şaşkın şaşkın baktı. 'Essahtan bize para getirdi bu çalık! Bizi Hasan belasından kurtardığı elvermedi de he mi? Herifin kanını arayan bulunmadı, bunun dediği gibi. Herifin it ölümüne gitmesi yetmez gibi. Essahtan para... Gördün mü kahpe?'

— Deme Hafız Ağa, bunlar hep mi benim.

— Dedik ya bunlar senin kazanç payın... Bir bu kadar da dükkândaki malın üstünde var. Sen bize ne verdin? Yüz elli lira. Sekiz yüz lira kazandın." (Köyün Kamburu, 2. baskı, s. 424). Böylece Çalık Kerim posta arabası soygunundan elde ettiği kazancın ticaret yolu ile sağlandığını herkese göstermiş oldu. **8)** Dağlar Padişahı Sülük Bey ile Hacı Kenan çatışmaya girince Emey kadın araya girer, Hacı Kenan'ın kızı ile Sülük Beyi evlendirir. Fakat aradaki kırgınlık bitmiş değildir. Nefise, Toprak Hatun'un oğlu Cihanşahı sevmektedir. Cihanşah bürokrat adaydır. (Kemal Tahir, burada devrin siyasi yapısına uyan bir bürokrat adayının portresini çizmektedir. Büyük Mal, s. 448 vd.) Toprak Hatun malsız mülksüz, kimsesiz bir kadındır. Hacı Kenan ile Sülük Bey arasındaki çatışma Hacı'nın Sülük Bey'i vurmasıyla sürer ve Emey kadın kin beslediği Kenan'ı vurur. Sonunda Hacı Kenan'ın tüm malları, kızı yolu ile kimsesiz ve yoksul Toprak Hatun'un oğlu Cihanşah'a geçecektir. Böylece, mal-mülk. üretim ilişkilerini denetleyen kişiden, bürokrat olan bir kişiye devredilmektedir.⁹⁵

Görüldüğü gibi, Çorum'da Doğu Anadolu'da olduğu gibi, köklü ve Hanedan aileler yoktur. Çorum'da çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar aileleri yükseltip yok etmekte, böylece egemen sınıfları oluşturan ailelerin yapılarında de-

95. Kemal Tahir'in üçlüsünden buraya aldığımız sözler, romanların özeti değildir. Sadece 100 yıllık bir dönem içinde Çorum dolaylarında, egemen sınıfı oluşturan olaylar, egemen sınıfa dahil olup sonra (Kemal Tahir, egemen sınıf sözünü kullanmamakta, "sözü geçenler" "dediği dedik olanlar" deyimlerini kullanmaktadır) tekrar düşenler sistematize edilmektedir. Yazar Kemal Tahir'in anlattığı olayların tümünün somut olaylara uygun olduğu kanısında değiliz. Fakat, yazdıkları üzerinde, sosyo-ekonomik yapı açısından dikkatle durulmalıdır. Öte yandan Çorum dolaylarında her ne kadar, Doğu Anadolu'daki gibi hanedan aileler yok ise de köklü aileler vardır.

ğişmeler, iniş çıkışlar olmaktadır. Oysa, Doğu Anadolu'da 6-7 yüzyıl boyunca süren aileler vardır. Dolayısıyla, Doğu Anadolu'da feodal egemen sınıfın bünyesinde ya hiç değişme yoktur ya da çok azdır.

D. ARAŞTIRILMASI GEREKEN TEMEL SORUN

Burada araştırılması gereken çok önemli bir sorun vardır. Gerek İslamiyeti'n yayılışı yıllarında, gerek Selçuklular'ın ve Osmanlılar'ın zamanında Doğu Anadolu'daki Kürt toplumu ekonomik ve siyasi anlamda feodal bir yapı göstermektedir. Feodalizmin kapitalizme dönüşmesi kaçınılmaz olduğuna göre, Doğu Anadolu'daki feodal yapının uzun yüzyıllar boyunca kendini yenileyememesi ve ileri bir aşamaya varamaması üzerinde durulmaya değer bir konudur.⁹⁶

E. FEODAL TOPLUMDA MİLLİYETÇİLİK ANLAYIŞI

Ortaçağ Avrupa'sındaki feodalitenin yıkılması, milliyetçilik akımlarının ve kralların güçlenip merkezi devletlerin kurulması olayı ile atbaşı gider. Bu feodal yapıyı yıkan etkenlerden birinin gelişen milliyetçilik akımı olduğunu göstermektedir. Veya milliyetçilik akımları feodalizmin iç çelişkileri ile diyalog haline gelerek feodalizmin yıkılmasını kolaylaştırmışlardır. Esasında bu oluşumlar kapitalist pazarların ortaya çıkmasıyla yoğunluk kazanır. O halde, milliyetçilik akımı, feodal devirlerde gelişmemiştir. Bunu, Doğu Anadolu toplumunda iki bakımdan ele almamız gerekmektedir:

a) Aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenme, devlet fıkından çok önce gelen bir biçimdir. Burada, "Biz"lik duygusu egemen olup, "Bizim aşiret", "Fılanın aşireti" sözü, mensubiyeti daha iyi bir biçimde ifade etmektedir. Örneğin aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenmenin çok güçlü olduğu Hakkâri'de vatandaş, hiçbir zaman, "Türkiye'liyim", "Çukurcalı'yım", "Beytüşşebap'lıyım" veya "filan köydenim" vs. demez. "Ertuşi Aşiretindenim", "Pinyaniş Aşi-

96. Bugün ise Doğu Anadolu'daki feodal yapının hızla çözüldüğü açık bir gerçektir. Bu konuyu VI. Bölümde inceleyeceğiz.

retindenim", "Manpuranlı'yım" der. Görüldüğü gibi, böyle bir toplumsal örgütleşmede, bütün ayrılıkları ortadan kaldırarak tamamen birleştirici bir fonksiyonu olan milliyetçilik akımı gelişmemiştir.⁹⁷ Çünkü milliyetçilik akımları ancak, feodalizmin tasfiyesi ile anlam ve yoğunluk kazanır. Bu yönden ele aldığımız zaman, Doğu Anadolu'daki aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenme ile klasik Avrupa Feodalitesi arasında büyük bir benzerlik görürüz. Her ikisinde

-
97. Bu konuda Ziya Gökalp şöyle bir örnek vermektedir: "Kürtlerin askerlikten kaçtığına bakanlar bu kavmi mefkuresiz ve korkak zannederler. Halbuki Kürtlerde mefkure gayet kuvvetlidir. Fakat bu mefkure vatan mefkuresi olmadığından askerliğe meyilleri yoktur. Buna mukabil, aşiret mefkureleri çok kuvvetlidir. Hayatlarını, servetlerini, evlatlarını bu mefkureye feda etmekten, kadın-erkek çok yüksek zevk duyarlar. Aşiret kavgalarında gösterdikleri kahramanlıklar ve fedakârlıklar şayani takdirdir. Kavgaya giderken, şu darb-ı meseli söylerler: Ölmek var, dönmek yok... Aşiret mefkuresi o kadar kuvvetlidir ki, ferdin en kuvvetli ihtirası olan aşkına bile tahakküm eder. Şu şarkıda bir delikanlı sevgilisini beraber kaçmaya davet ediyor.

**Gönlüm sana düşmüş, ona söz anlatmak kabil değil,
Kaçmanın adı fena değildir.**

diyerek kızın ruhundaki vesveseyi izaleye çalışıyor. Kız ise şu cevapları veriyor:

**Kaçmanın adı kötüdür, babamın burnunu alçaltmak istemem,
Büyük bir ada maliktir, adı küçültülemez.**

Amcazadelerim çoktur, kavgasız olmaz.

En sonunda en kuvvetli delilini gösteriyor:

Aşiretim kabul etmez.

Aşka müptela bir kıza, sevgilisini feda ettiren mefkure, görülüyor ki, aile mefkuresi ile aşiret mefkuresidir. Zaten bu iki mefkure tek bir şeydir. Gene şarkıda şu beyiti görüyoruz:

**Benim sende gönlüm vardı, senin bende gönlün vardı
Fakat köylü ile ev halkımız birleşmemize razı değildi,**

Görülüyor ki, aşiret vicdanı ile aile vicdanı ferdin ihtirasından, iradesinden, aşkından çok daha kuvvetlidir." (Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında.Sosyoljik Tetkikler, s. 14).

de milliyetçilik akımı gelişmemiştir. Yalnız aradaki şu esaslı farkı unutmamak gerekir: Ortaçağ Avrupa'sındaki feodalite toprak işletmeciliğine ve kalelerle çevrilmiş toprağa dayandığı halde, Doğu Anadolu'daki aşiret örgütü "Bizlik" duygusuna dayanmaktadır. O halde Doğu Anadolu'da aşiret sistemi-ne dayanan feodal yapıyı soy-sop tayin ettiği halde, Avrupa Feodalitesini, kalelerle çevrilmiş belirli bir toprak parçası karakterize eder. Öte yandan, aşiret şeklindeki toplumsal ve siyasal örgütün esas iş-güç şekli "hayvancılık" iken, klasik Avrupa Feodalitesinin temel iş-güç biçimi "tarla tarımı"dır.

b) Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, Gaziantep, Diyarbakır, Urfa ve Mardin gibi feodal yapının kuvvetli olduğu yerler de vardır. Burada toprak işletmeciliği, geniş ölçüde, öküz, karasaban ve kağrı tarımına dayandığı için, artık üretimin azlığı ve bunun feodal kişiler tarafından değerlendirilmesi yüzünden Avrupa Feodalitesine benzemektedir. Fakat yine buralarda milliyetçilik akımının modern toplumlardaki bütünleştirici rolü yoktur. Bunun nedeni, köylülerin çok büyük bir kısmının toprağa, dolayısıyla yere yurda sahip olmamasıdır. Çünkü toprağa yerleşmeyen, yeri yurdu ve mülkiyeti olmayan gruplarda milliyetçilik akımı kök salamamaktadır.

Hakkârî'de rastlanan aşiret sistemi, bu dört il'de zayıflamıştır. Bu bakımdan, feodal yapı bazı yerlerde aşiret örgütü ile uyuşmamaktadır. Fakat bu duruma aldanmamak gerekir. Aslında feodal üretim biçimi, aşiret gibi toplumsal ve siyasal örgütlenme ile çok iyi uyuşma halindedir. Yani aşiretlerin merkezileşmesi ile ortaya çıkan uluslaşmak, kapitalist üretim ilişkileri olayına paralel olarak beliren bir olaydır. Buradaki en önemli sorun, ulus kavramına verilen anlamda ortaya çıkmaktadır. "Ulus, dil, toprak, iktisadi yaşantı birliğinin ve ortak kültür biçiminde beliren ruhi şekillenme birliğinin hüküm sürdüğü tarihi olarak meydana gelmiş istikrarlı bir topluluktur."⁹⁸ O halde ulus, "Bir ırk ya da kabile topluluğu değildir. Tarihi olarak teşekkül etmiş bir insan topluluğudur."⁹⁹ "Ulus, yalnız bir tarihi kategori değildir, be-

98. Stalin, Marksizm ve Milli Mesele, Sol Yayınları, Ankara 1967, s. 16

99. Stalin, a.g.e., s. 12

lirli bir çağın, yükselen kapitalizm çağının bir kategorisidir. Feodalizmin tasfiyesi ve kapitalizmin gelişmesi süreci, aynı zamanda insanların uluslar halinde teşekkülü sürecidir. Örneğin Batı Avrupa'da bu böyle olmuştur. İngilizler, Fransızlar, Almanlar, İtalyanlar gibi feodal parçalanmadan yararlanarak kapitalizmin muzafferane yürüyüşü sırasında uluslar haline gelmişlerdir. Ama ulusların teşekkülü aynı zamanda, bunların bağımsız ulusal devletler haline gelmeleri demektir. İngiliz, Fransız ulusları ve öteki uluslar, aynı zamanda İngiliz Devleti, Fransız Devleti, vb.'dirler."¹⁰⁰

O halde aşiretler sisteminin parçalanarak uluslaşma sürecine geçişi ile feodal üretim biçiminden, kapitalist üretim biçimine geçiş süreci aynı paraleldedir. Feodal toplum yapısının bünyesi içinde oluşan bu değişimler, üretim ilişkileri doğrultusunda oluşacak değişimlerin sonucu olacaktır. Öte yandan milliyetçilik akımlarının gelişmediği devrede "din"in rolünü çok iyi tahlil etmek gerekir. Bunları ilerde yine ele alacağız.

F. FEODAL İLİŞKİLERDEN KAPİTALİST İŞLETME İLİŞKİLERİNE GEÇİŞİ ENGELLEYEN ETKENLER

Nüfusun toprak üzerindeki yerleşmesi, köy-altı yerleşme birimlerinin çokluğu, bundan dolayı yerleşme birimleri arasındaki sosyal hareketliliğin azlığı, ulaştırma ve haberleşme araçlarının gelişmemesi, belirli ticari ve sınai merkezlere uzaklık, haber kaynaklarının ve haberlerin yayılmasının ağa tarafından denetimi, ağalığın otoritesini ve müesseseleşmesini perçinleyen etkenlerdir. Dolayısıyla bütün bu olumsuz etkenler, toplumun dışarıya açılıp farklılaşmasını ve bütünleşmesini engellemektedir. Kapitalist ilişkilere geçilememesinin büyük bir nedeni, artık ürünün çok az olmasıdır. İlkel işletme biçimleri, ilkel kredi usulleri, ilkel teknoloji, ilkel ulaştırma ve haberleşme araçları, birikimin az olması sonucunu doğuran başlıca etkenlerdir. Öte yandan gübreleme ve sulama durumları da çok elverişsizdir. Köylerin % 40'ında gübreleme diye bir usûl yoktur. Gübre kullanan köylerin % 55'i çiftlik gübresi kullandığı halde, ticari gübre kullananla-

100. Stalin, a.g.e., s. 21-22.

rın oranı % 5.7'dir. Aşağıdaki çizelgede görüldüğü gibi, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin taraflarında gübreleme usulü çok az olduğu gibi, ticari gübre kullananların oranı da % 1'dir.

Gübreleme Usulü

	Köy Sayısı	Var	Yok	Çiftlik Gübresi	Ticari Gübre
13 İl	6.717	4349	2367	4.083	841
%		64.8	35.2	60	7.1
4 İl	2.587	1151	1436	1.120	69
%		44.4	55.6	43	1.0
17 İl	9.303	5500	3803	5.203	543
%		60.0	40.0	55	5.7

Kaynak: Çizelge 20.

Sulama bakımından da aynı kötü koşullarla, karşı karşıyayız (Çizelge 21). Bir kez, köylerin çok büyük bir kısmında sulama olanağı yoktur. Tarım arazisinin % 4.9'u sulanabilmekte, % 95.1'i sulanamamaktadır. Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin taraflarında ise durum daha da kötüdür. Örneğin, Urfa'da arazinin sadece % 0.4'ü Diyarbakır'da % 1.6'sı sulanabilmektedir. En iyi sulama olanaklarına sahip il, % 11.1 ile Malatya'dır.

	<u>Sulanabilen Arazi %</u>	<u>Sulanamayan arazi %</u>
13 İl	6.0	94.0
4 İl	1.6	98.4
17 İl	4.9	95.1

Kaynak : Çizelge 21.

Bu kadar büyük olanaksızlıklar içinde elverişli bir tarım yapılamayacağı ve birikim sağlanamayacağı şüphesizdir. Bu olanaksızlıklardan başka, köylerin ve ailelerin, kendi bünyeleri ile ilgili bazı sorunları daha vardır. Bunlardan içme suyu ve ısınma olanakları gerçekten elverişsizdir ve toplumlar hâlâ her yönü ile ortaçağ karanlığında yaşamaktadırlar. Köylerin büyük bir çoğunluğunda içme suyu yoktur. Olanlar da daha çok kuyu ve nehir sularından yararlanılmaktadır. Isınma için de % 80-85 tezek kullanılmaktadır.

Gerçi son zamanlarda sulama konusunda bazı girişimler vardır. Ancak, toplum yapısından ötürü bu çalışmalarından geniş halk yığınlarının yararlanması beklenemez. Örneğin Nusaybin'de birtakım sulama tesisleri kurulmuştur. Keban'da da yine bazı projeler yürürlüğe konacaktır. Fakat toprak mülkiyeti ilişkilerinde herhangi bir değişiklik olmadığından, bu projelerin halk yığınlarına ulaşması olanaksız gibi bir şeydir. Bu projelerin gerçekleşmesi, kapitalizme doğru gidişi başlatacak, fakat belirli bir süre sonra bu girişimlerin, feodal üretim ilişkileriyle bütünleşmesini önleyemeyecektir.

Bütün bunlardan başka, toplumun dışarıya açılıp farklılaşmasında ve dış etkenlerle bütünleşmesinde önemli roller oynayan eğitim durumu da iyi değildir. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı şehirlerde % 48, köylerde ise % 79'dur (Çizelge 22). Bu durum, aşağıdaki çizelgede özel olarak gösterilmiştir.

	GENEL		ŞEHİR		KÖY	
	Bilen %	Bilmeyen %	Bilen %	Bilmeyen %	Bilen %	Bilmeyen %
13 il	30	70	54	46	24	76
4 il	26	74	43	57	17	83
Hakkâri	17	83	49	51	10	90
18 il	30	70	52	48	21	79
Türkiye	48.7	51.3	69.9	33.1	38.5	61.5

Kaynak: Çizelge 22.

Görüldüğü gibi 13 ilin eğitim olanakları Türkiye ortalamalarının çok altındadır. Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin illerini içine alan bölgenin eğitim olanakları ise bu 13 ilin olanaklarından da azdır. Hakkâri'nin olanakları ise bu 4 ilin olanaklarının da altındadır.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Doğu'daki ağalık rejiminde "artık ürün" dolayısıyla birikim çok elverişsizdir. Hâlâ ilkel tarım araçlarıyla tarım yapılması, gübreleme, sulama olanaklarından yararlanılamaması, içme suyu ve ısınma olanaklarının çok ilkel durumda bulunması da bu birikimi engellemektedir.

Burada řu da dűřűnűlebilir: Ađalarda bűyűk bir birikim olmasa bile, mevcut birikim ile de ilkel tarım tekniklerinden modern tarım tekniklerine geçilebilir. űnkű, “artık űrűn”, ne kadar az da olsa, hepsi ađada toplanmaktadır ve makineleşme başlamaktadır. Bűyle bir gelişimi gűrmek műmkűndűr. Fakat bu gelişim, bűnyesinde űnemli bir çeliřkiyi de tařmaktadır. Feodal iliřkilerden, kapitalist iliřkilere geçmek için tarımsal makineleşme ve onun gerektirdiđi teknik bilgi şarttır. Ancak, makineleşme ile birlikte, çok bűyűk kűtle tarım sektűrűnűn dıřında kalmakta ve řehire akın etmektedir. Orada ise bu nűfusu istihdam edebilecek sınai yatırım olmadıđı için, ister istemez, bu çeliřkinin içine girilmektedir. Bu çeliřki aynı zamanda bir kısır dűngűdűr.

Biz makineleşmenin ve hızlı nűfus artıřının ortaya koyduđu bu çeliřkiyi veya kısır dűngűyű, feodal yapıyı paralayacı tek dinamik olarak gűrűyoruz. Burada statűkodan, durgun bir hayat biçimini deđil, daima egemen sınıfların lehine kesinleşen bir kutuplaşmayı anlamak gerekir. Bu dinamik etkenler, eđitim, askerlik yapma gibi birtakım etkenlerle diyalog haline gelip, dıř iliřkiler alanı geniřlediđi zaman bu oluřum hızlanacaktır.

Bunun yanında řunu da gűzden uzak tutmamak gerekir. Tarımsal makineleşme henűz her yerde başlamıř deđildir. Tarımsal makineleşmenin başlamadıđı bu gibi yerlerde, ađa tamamen rant sahibi olup, toprađı bizzat iřletmez. űte yandan, makinenin yapacađı “iřin” de emrindeki adamları tarafından yapılmasını ister. Makineye yatırım yapmaz. Emek sűműrűsűne, yine feodal iliřkiler erevesi içinde devam eder. Bűyle yerlerde statűkonun parçalanması řűphesiz uzun sűrecektir. Buralarda birikim az olup, kapitalist iliřkiler kurulamadıđı halde, ađanın halk űzerindeki hűkűmranlıđı devam etmekte, ezűlmeler az olmaktadır.

Oysa, Batı Anadolu’da da geniř toprak sahibi kapitalist ađalar vardır. Fakat bu ađalar, traktűr, pulluk, bierdűver, mibzer gibi modern tarım araçlarından yararlanıp, tarım kredilerini kontrol ederek ve hűkűmetin fiyat politikasını etkileyebilecek derecede baskı grubu olarak, geniř ۆlűde birikim yapmıřlar ve kapitalist iřletmeler kurup, bu iliřkileri deniz ařını dűzeyde geliřtirmeye başlamıřlardır. űrneđin

traktör, hem iş gücü ve zamandan tasarrufu sağlamakta, hem de verimi artırmaktadır. Mibzer ise tohumdan tasarrufu sağladığı gibi, tohumun daha iyi filizlenmesine ve gelişmesine yardım etmektedir. Krediden yararlanmak ve fiyat politikasını etkileyecek derecede baskı grubu olmak ise işletmenin gerek alım, gerekse satım bakımından dış ilişkiler alanının genişlemesini daha elverişli pazarlar ve hammadde kaynakları bulunmasını sağlar. Faizle borçlanma ilişkilerinin, Batı'da çok belirgin olması, kendine yeter üretimden, pazar için üretime geçişi sağladığı halde, Doğu'da böyle ilişkiler gelişmemiştir. Doğu'daki toprak ağasıyla Batı'daki tacirin Türkiye'nin toplumsal yapısındaki rolleri ayrı ayrıdır. Doğu'da, haber kaynaklarının ağa tarafından denetimine karşılık, Batı'da kahvehane gibi herkese açık kurumların bulunması, olayın başka bir yönüdür.

Bütün bunlar, Doğu Anadolu'da kapitalizme geçişi engelleyen etkenler olarak belirlemektedir.¹⁰¹ O halde büyük ticari ve endüstriyel merkezlerden uzak olan, haberleşme ve ulaştırma araçlarından yararlanamayan toplumların dışarı açılması, dış etkenlerle bütünleşmesi ve farklılaşması, ano-

101. Tarihsel gelişme feodal ilişkilerden sonra kapitalist ilişkilerin geleceğini göstermektedir. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte feodal devletler kurulmuş, feodal üretim ilişkileri ve feodal ticari ilişkiler belirmiş, fakat feodalizmin iç çelişkileri, Amerika'nın, barutun, pusulanın keşfi gibi teknolojik gelişmelerle diyalog haline gelerek kapitalist ilişkilere dönüşümü başlatmış; burjuvazi büyük bir kuvvet olarak belirmiştir. Başlangıçta, tamamen ticarete dayanan burjuvazi, buhar ve motor gücünün sanayiye uygulanması ile sanayi devrimini yaratmış ve büyük bir sosyal sınıf haline gelmiştir.

Bu biçimde oluşan yeni üretim ilişkileri kendi üstyapı kurumlarını da yaratmakta gecikmemiş toprak sahipleriyle köylü arasında tamamen kişisel bağlara dayanan feodal hukuk ve öteki üstyapı kurumları tasfiye edilerek, köylünün, ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestisine dayanan yeni bir hukuk, yani kapitalist hukuk ve üstyapı kurumları gelmiştir. Bu büyük ve güçlü sınıf diyalektik gelişime uyarak kendi karşıtını da yaratmış; çok geniş işçi kütleleri ortaya çıkmış ve kuvvetli bir sosyal sınıf olarak burjuvazi karşısındaki yerini almıştır. Bu bakımdan biz, genel tarihsel gelişime uyarak, feodal ilişkilerden sonra kapitalist ilişkilerin geleceğini düşünüyoruz. Fakat üretim biçimlerinin bir-

nim ilişkiler kurması çok yavaş olmaktadır. Bu toplumlarda, feodal mülkiyet ilişkileri belirgin bir biçimde devam eder. Toplumsal mekanizmanın işleyişinde toprak sahibi birtakım fonksiyonları benimser ve kurumlaşır. Ayrıca, bu fonksiyonlar toprak sahibinden devlet kurumlarına geçinceye kadar sürer.

Burada en önemli olaylardan biri, Batı'daki ağa ile Doğu'daki feodal-derebeyinin sömürü biçimlerinin kavranmasıdır. Kanımıza göre, Doğu'daki feodal, sömürüyü tek başına sürdürememiş, Batı'daki egemen sınıflarla bütünleşebildiği ölçüde bu işi başarmıştır. Çünkü, emperyalizm, ilişkilerini ilk önce Batı'daki egemen sınıflarla kurmuş ve geliştirmiştir. Osmanlı, Batı kapitalizmine açılırken, yine kendi çıkarları gereği Batı'daki egemen sınıfları, bu arada Rum ve Ermeni azınlığını kullanmıştır. Doğu'daki feodal ise bu sömürü ilişkilerini doğrudan doğruya değil, Batı'daki egemen sınıflar kanalı ile yani onlarla bütünleşerek kurmuştur. İşte, Doğu'lu ve Batı'lı egemen sınıfların bu koalisyonu sermaye hareketlerinin daima Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya doğru olması sonucunu doğurmuştur. Feodal üretim biçiminin ortaya koyduğu artık üretim ve bunun dönüşümü sonucunda elde edilen artık değer, Doğu'daki feodalın Batı'dakilerle işbirliği süreci içinde, Doğu'da değil, Batı'da değerlendirilmektedir. Kısaca, Doğu'da kazanılan, Batı'da yatırılmakta ve harcanmaktadır. Doğu Anadolu'nun Batı Anadolu'ya göre geri kalmasının, temeldeki ve en önemli nedenlerinden biri bu koalisyondur. Bu koalisyon, aşiret ilişkileri ile birlikte ilerde tekrar incelenecektir.

Öte yandan, Doğu Anadolu'daki üretim ilişkileri "feodal"dır denildiği zaman, burada feodal sömürüyü aramak gereksizdir. Önemli olan, çeşitli ekonomik ve toplumsal de-

birlerini takip etmesi şart olmayıp bir atlama da mümkündür. Bunu ekonomik ve toplumsal koşullar tayin eder.

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus bugünkü Avrupa'yı bir veri olarak değil, tarihsel bir oluşum içinde ele almak gerektiğidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal oluşumunu açıklayabilmek için, Avrupa'daki bütün ekonomik ve toplumsal oluşumların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşılıklarını aramak büyük bir zaruretler.

ğışmeler sonunda meydana gelen yeni kurumların feodal yapı ile nasıl bütünleşip yeni yeni dengelerin ortaya çıkışını kavramaktır. Doğu'da kapitalizme geçiş süreci vardır. Fakat, bu süreç içinde ortaya çıkan yeni ekonomik ve toplumsal müesseseler (banka, kredi, siyasi parti vs.), eski düzenle bütünleşip toplumu yeni bir dengeye ulaştırmaktadır. Fakat bu oluşumlar toplumu tüm olarak feodal biçimden kurtarmamaktadır. İlerde bu durum da tekrar ele alınacaktır.

ÇİZELGE 16: ÜRETİM ARAÇLARININ DAĞILIŞI

	Karasaban (Bin)	Pulluk	Mibzer	Traktör	Biçer Döver	Dört Kagnı	Tekerlekli araba
Erzincan	22	3.400	3	109	2	1.100	1.900
Erzurum	56	11.000	40	46	49	4.300	2.888
Kars	45	12.900	78	164	92	1.600	2.400
Ağrı	20	3.940	26	51	21	1.400	456
Tunceli	15	47	2	26	3	125	92
Bingöl	13	22	—	1	—	1.600	—
Muş	18	3.370	26	49	13	11.400	2.180
Bitlis	8	2.100	3	17	1	3.500	162
Van	13	7.000	1	11	7	11.000	213
Adıyaman	19	48	5	32	2	—	272
Malatya	22	400	5	267	8	3	102
Elazığ	20	760	29	148	40	739	1.420
Siiirt	16	267	11	40	18	3	78
13İl toplamı	28.700	45.254	229	961	249	11.370	33.764
Gaziantep	18	1.810	176	523	47	189	1.260
Urfa	31	492	239	331	129	5	408
Diyarbakır	34	693	90	192	91	39	841
Mardin	25	164	65	97	47	2	282
4İl toplamı	10.800	3.159	570	1.143	314	235	2.791
Hakkâri	4	71	—	—	—	—	—
18İl toplamı	399.000	48.484	799	2.104	563	112.605	36.555

Kaynak: KIBKEE Çizelge 22

**ÇİZELGE 17: KÖYLÜK YERLERDE MEVCUT ULAŞTIRMA ARAÇLARI
(BAĞLANTILAR DA DİKKATE ALINMALIDIR)**

	Köy					
	Sayısı	Traktör	Otobüs	Kamyon	Pikap	Motorsiklet
Erzincan	559	109	143	56	5	2
Erzurum	1.039	46	15	78	13	—
Kars	764	115	11	25	1	1
Ağrı	544	51	1	21	1	—
Tunceli	414	25	5	14	1	—
Bingöl	325	—	1	4	1	—
Muş	366	27	6	49	1	—
Bitlis	253	17	—	20	2	1
Van	546	19	2	32	2	1
Adıyaman	339	32	1	8	1	—
Malatya	587	148	41	67	2	1
Elazığ	469	40	—	2	2	—
Siirt	469	40	—	2	2	—
13 il Toplamı	6.716	896	253	452	40	9
Gaziantep	572	522	14	141	27	14
Urfa	644	331	3	41	12	11
Diyarbakır	663	192	9	19	6	8
Mardin	708	88	10	26	16	8
4 il toplamı	2.587	1.133	36	227	61	41
Hakkâri	133	—	—	—	—	—
18 il toplamı	9.436	3.029	289	679	101	50
Bağlantılar	9.970					
Toplam	19.406					

Kaynak: KİBKEE, Çizelge 8 a.

**ÇİZELGE 18: KAHVEHANE VE KÖY ODASI DURUMU
(BAĞLANTILAR DA DİKKATE ALINMALIDIR)**

	Kahvehane Sayısı	Köy Odası Sayısı	Köy Sayısı
Erzincan	42	60	559
Erzurum	63	83	1.039
Kars	23	24	764
Ağrı	8	3	544
Tunceli	30	18	414
Bingöl	6	1	325
Muş	13	5	366
Bitlis	5	—	253
Van	17	6	546
Siirt	12	7	469
Adıyaman	27	7	339
Elazığ	59	28	587
Malatya	55	2	511
Gaziantep	62	16	572
Urfa	16	42	644
Diyarbakır	32	20	663
Mardin	13	13	708
Hakkari	—	1	133
18 il toplamı	473	321	9.436
İçel	344	233	538
İsparta	124	129	208
Burdur	133	125	209
Antalya	249	279	604
Niğde	128	68	211
Ankara	188	588	1.164
Kayseri	78	36	491
Bolu	114	453	781
Tekirdağ	274	239	282
Eskişehir	246	279	401
Yozgat	44	8	639
Kocaeli	164	90	266
12 il toplamı	2.080	2.517	10.078

Kaynak: KİBKEE Çizelge: 44

ÇİZELGE 19: KOOPERATİF VE KREDİ DURUMU

	Köy Sayısı	Tarım-Kredi Kooperatifi		Aile Sayısı	Kredi Alabilen Aile %	Kredi Alamayan Aile %	Kredi alan ailelerde aile başına düşen kredi (TL.)
		Var	Yok				
Erzincan	559	48	511	46	21	79	590
Erzurum	1.039	4	1.035	90	27	73	550
Kars	764	46	718	92	24	75	210
Ağrı	544	—	544	32	72	23	331
Tunceli	414	—	414	27	47	53	482
Bingöl	325	—	325	27	19	81	546
Muş	366	—	366	31	41	59	504
Bitlis	253	—	253	19	9	91	547
Van	546	25	521	31	46	54	411
Adıyaman	339	41	293	43	11	89	580
Malatya	511	14	497	60	21	79	410
Elazığ	587	6	581	41	20	80	560
Siirt	469	1	468	38	13	87	520
13 il toplamı	6.716	185	6.531	550	377	69	480
Gaziantep	572	35	537	51	9	91	1.085
Urfa	644	27	617	55	8	92	2.230
Diyarbakır	663	—	663	58	0.4	99.6	740
Mardin	708	—	708	59	8	92	430
4 il toplamı	2.587	62	2.525	223	6.3	92.7	1.122
17 il toplamı	9.333	247	9.051	773	25.2	74.8	631
Hakkâri	133	—	133	15	6	94	940

Kaynak: KİBKEE, Çizelge 39

ÇİZELGE 20: GÜBRELEME DURUMU

	Köy Sayısı	Gübreleme Usulu		Çiftlik Göbresi	Ticari Göbre
		Var	Yok		
Erzincan	559	539	20	533	118
Erzurum	1.039	725	314	667	84
Kars	764	264	500	252	20
Ağrı	544	17	527	15	2
Tunceli	414	409	5	392	0
Bingöl	325	306	19	304	6
Muş	366	109	257	107	11
Birleşik	253	204	49	3	—
Van	546	152	394	152	1
Adıyaman	339	272	67	271	10
Malatya	510	465	45	460	130
Elazığ	587	568	19	540	99
Sinir	469	318	151	317	6
13 il toplamı	6.716	4.349	2.367	4.083	484
%		64.8	35.2	60	7.1
Gaziantep	572	343	229	326	43
Urfa	644	143	501	131	22
Diyarbakır	663	282	381	280	4
Mardin	708	383	325	283	—
4 il toplamı	2.587	1.151	1.436	1.120	69
%		44.4	55.6	43	1
17 il toplamı	9.303	5.500	3.803	5.203	543
%		60	40	55	5.7
Hakkâri	133	115	18	116	
%		88	12		

Kaynak: KİBKEE, Çizelge 22.

ÇİZELGE 21: SULAMA SUYU DURUMU

	Köy Sayısı	Sulama Var	Suyu Yok	Sulanan Arazi %	Sulanmayan Arazi %
Erzincan	599	413	146	8	92
Erzurum	1.039	773	266	6	94
Kars	764	392	435	4.9	95.1
Ağrı	544	306	238	5.1	49.9
Tunceli	414	292	122	5	95
Bingöl	325	299	26	5.5	94.5
Muş	366	207	159	3	97
Bitlis	253	203	50	6.1	93.9
Van	546	457	89	6.5	93.5
Adıyaman	339	237	102	3.2	96.8
Malatya	510	110	400	11.1	88.9
Elazığ	587	468	119	25.0	75.0
Siirt	471	289	180	2.5	97.5
13 İl toplamı	6.716			6	94
Gaziantep	572	165	407	2.5	97
Urfa	644	128	516	0.4	99.6
Diyarbakır	663	262	401	1.6	98.4
Mardin	708	232	476	2.1	97.4
4 İl toplamı	2.587			11.6	98.4
Hakkari		133	131	2	

Kaynak: KİBKEE, Çizelge 35

**ÇİZELGE 22 : ALTI ve DAHA YUKARI YAŞLARDAKİ NÜFUSUN
OKUMA-YAZMA DURUMU (1965)**

	GENEL		ŞEHİR		KÖY	
	Bilen %	Bilmeyen %	Bilen %	Bilmeyen %	Bilen %	Bilmeyen %
Erzincan	45	55	72	28	37	63
Erzurum	37	63	61	39	28	72
Kars	37	63	60	40	31	69
Ağrı	26	74	62	38	18	82
Tunceli	39	61	66	34	33	67
Bingöl	26	74	50	50	22	78
Muş	24	76	51	49	81	82
Bitlis	24	76	46	54	14	86
Van	24	76	50	50	15	85
Adıyaman	21	79	38	62	17	83
Malatya	40	60	57	43	38	62
Elazığ	38	58	57	43	28	72
Siirt	21	79	41	59	12	88
13 il ort.	30	70	54	46	24	76
Gaziantep	37	63	48	52	27	73
Urfa	21	79	36	64	15	86
Diyarbakır	26	74	48	52	14	86
Mardin	20	80	42	58	13	87
4 il ort.	26	74	43	57	17	83
Hakkari	17	83	49	51	10	90
18 il ort.	28	72	52	48	21	79
Türkiye ort.	48.7	51.3	66.9	33.1	38.5	61.5

Kaynak: DİE, Genel Nüfus Sayımı, S. XXXII, XL.

ÇİZELGE 23: ORTAKÇI-KİRACI VE TARIM İŞÇİLERİ

	Genel Aile Adedi (Bln)	Ortakçılar	Kiracılar	Tarım İşçileri
Erzincan	46	1.294	458	15.698
Erzurum	90	2.560	628	25.032
Kars	92	156	59	50.520
Ağrı	32	970	1	10.599
Tunceli	27	1.664	756	7.407
Bingöl	27	1.173	748	8.445
Muş	31	416	173	9.971
Bitlis	19	441	115	6.014
Van	31	295	—	4.504
Adıyaman	43	4.193	113	10.172
Malatya	60	916	—	16.975
Elazığ	41	1.006	55	12.103
Siirt	38	1.093	1.845	12.235
13 il toplamı	550	16.177	3.951	189.675
Gaziantep	51	1.837	112	16.061
Urfa	55	10.766	748	18.050
Diyarbakır	58	8.524	—	18.226
Mardin	59	4.005	236	19.249
4 il toplamı	223	25.132	1.086	71.586
Hakkâri	12	142	154	5.281
18 il toplamı	788	41.451	5.191	266.542

Kaynak: KİBKEE, İlgili İller, Çizelge: 29

ÇİZELGE 24: KÖYDE KİRA DA OTURAN AİLELER

	Köy Sayısı	Köyde Kirada Oturan Aile (Köy)		Köyde Aile Sayısı (Bin)	Kirada Oturan Aile Sayısı
		Var	Yok		
Erzincan	559	91	468	46	904
Erzurum	1.039	294	745	90	2.014
Kars	764	72	692	92	812
Ağrı	544	45	499	32	364
Tunceli	414	74	340	27	479
Bingöl	325	18	307	27	83
Muş	366	66	300	31	327
Bitlis	253	37	216	19	140
Van	546	34	512	31	277
Adıyaman	339	126	213	43	2.596
Malatya	511	23	487	60	488
Elazığ	587	58	529	41	481
Siirt	469	108	361	38	1.411
13 il toplamı	6.716	1.036	5.680	550	9.376
Gaziantep	572	293	279	51	3.300
Urfa	644	380	264	55	10.219
Diyarbakır	708	38	625	58	836
Mardin	663	53	655	59	1.060
4 il toplamı	2.587	764	1.823	223	15.415
Hakkari	133	9	124	15	70
18 il toplamı	9.436	1.799	7.537	788	26.861

Kaynak: KİBKEE, İlgili iller, Çizelge: 29, 47

IV. NÜFUS ARTIŞI ve TOPRAK MÜLKİYETİ İLİŞKİLERİ

A. NÜFUS ARTIŞI ve TEMELDEKİ KAVGAYI GİZLEME ÇABALARI

Toprak mülkiyetinde büyük bir dengesizlik olduğunu, yukarıdaki bölümlerde belirtmiştik. Gelir dağılımındaki dengesizlik, sosyal sınıflar arasındaki uçurum, insan ilişkilerinde görülen anonimleşmemiş durumlar, hep bu toprak mülkiyeti dengesizliğine göre biçimlenen oluşumlardır. Öte yandan din, eğitim, aile, siyaset, demokrasi gibi üstyapı kurumları da bu yapıya göre belirlenip, ona göre fonksiyonel bir karakter göstermektedir. Bu bakımdan, "Doğu sorunu" etnik etkenlerin yanında daima bu mülkiyet dengesizliğinde düğümlenip kalmaktadır.¹⁰² Fakat nüfusun büyük bir hızla artışı, temeldeki bu sorunun daha belirgin bir biçimde ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Nüfus ve toprak ilişkileri bölümünde gösterdiğimiz gibi, Doğu Anadolu'daki nüfusun artış hızı, Türkiye ortalamasının üstündedir. Artan nüfusun, tabandan yukarı doğru yaptığı baskı ise gerçekten çok önemlidir. Çünkü, nüfus artışıyla birlikte toprak, yayla, geçim sağlayabilecek bir iş gibi istekler de büyük bir dinamizm kazanmaktadır. Toprak, yayla ve iş istekleri şimdilik devlete yönelik olsa bile, dönüp dolaşıp toprağı kontrol edenlere yönelceğı şüphesizdir. Doğu Anadolu'da feodal yapıyı, yani statükoyu parçalayacak tek unsur, nüfus artışı ve bu oluşumun tarımdaki makineleşme ile çok dinamik bir kımlığe bürünmesidir. Bundan önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, tarımdaki makineleşme, özellikle traktörleşme hızı gerçekten çok yüksektir. 1965-1966 yılları arasında Türkiye'deki traktörleşme hızı % 19 iken, Doğu'da bu oran % 40'dır. 1966-

102. Doğu sorununu sınıfsal açıdan ele almak gerektiğı büyük gerçektir. Fakat doğru-dürüst sınıfsal analizler yapabilmek için etnik etkenleri de dikkate almak gerektiğı yine büyük bir gerçektir.

Bu arada etnik ve ulusal sorunun aynı olmadığını, farklı şeyler olduğunu da belirtmek gerekir. Ulusal sorun, alım-satım kapasitesi büyük kapitalist pazarların meydana gelişıyla ortaya çıkar. Dolayısıyla ulusal sorun feodalizmin sorunu değildir. Fakat etnik sorun kapitalizm öncesi toplumlar için de söz konusudur.

1967 yılındaki artışlar da aşağı yukarı böyledir. Bu ise makineleşme ile birlikte, çok büyük bir köylü grubunun tarım sektörünün dışında kalması ve kendisine tarım sektörü dışında iş olanakları araması demektir. Öte yandan, normal bir şehirleşme olayı olmadığı, yarı tamamen demografik bir yığılma olup, bu yığılma fonksiyonel bir duruma getirilmediği, kentleşme ile birlikte sanayileşme ve tarımda modernleşme olamadığı için, feodal yapıya dayanan statüko er geç parçalanacaktır. İşte geniş toprakları ve buna paralel olarak geniş halk yığınlarını kontrol eden kişiler, temeldeki bu gelişmeyi çok iyi gördüklerinden bu sorunu gizleyebilmek ve halkın bu konuda bilinçlenmesini önlemek için hem baskı yapmakta, hem de kamuoyunun dikkatini daha başka ve ana sorunun çok dışındaki alanlara doğru kanalizetmeye çalışmaktadırlar.

B. FEODALİTEDEN DEREBEYLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ

Temeldeki ana sorunu gizleyen etkenlerden biri, çeşitli tarikat ve mezhep gruplarının, din ve irticanın fikri çatışma alanına sokulmasıdır. Bunun yanında, milliyetçilik anlayışının yeni fikirlere, özellikle devrimci fikirlere kapalı olduğu iddiasıyla büyük toprak sahipleri, "Kürt Milliyetçiliğini" ana çelişkiyi gizleyebilecek bir etken olarak da kullanmak istemektedirler. Örneğin, "Milliyetçi adamın kendi ağasını ve şeyhini sevmesi gerekliliğini" savundukları gibi.

Ağanın kullandığı başka bir taktik, doğrudan doğruya baskıdır. Ağa, bu baskıyı günden güne sayısını artırdığı adamlarıyla yapmaktadır. Bu baskının halk üzerindeki etkisi o derece büyük ve olumsuz olmaktadır ki, halk buna karşı yeni direnme yolları aramakta eskisi kadar pasif kalmamaktadır. Bunun en belirgin örneği, "Ağa köyleri"nin ortasında "Ahali Köyleri"nin türemiş olmasıdır. Bu oluşumu izlemek çok ilginçtir. Az nüfuslu ağa köylerinin hemen orta yerlerinde kurulan ve nüfusu gittikçe artan bu köyler son yılların eseridir. Ahali köylerinin nüfusu, çevredeki ağa köylerinden, ağanın zulüm ve baskısına dayanamayarak gelen ailelerle artmaktadır. Köylü, ahali köyünde ev sahibi olabilmektedir. Fakat geçimini sağlamak için yine ortakçı, kiracı veya maraba olarak çalışmak zorundadır. O halde, ağa kö-

yünden ayrılıp gelmek, sırf ağa ile köylü arasındaki kişisel bağları koparıp, köylüyü daha az bağımlı bir duruma getirmektedir. Kilis'te Yavuz'lu, Nusaybin'de Girmeli, Akçakale-Urfa yolu üzerinde Sultantepe köyleri, yeni yeni oluşan bu tip ahali köylerindendir. Ahali köylerinin en önemli özelliği, nüfuslarının çevredeki ağa köylerine oranla daha kalabalık oluşudur.

İşte ağa, çözümleri baskı yolu ile önlemeye çalıştığı andan itibaren feodalitenin bünyesinde bulunan az çok hukukilik ve meşruluk durumu kaybolmakta, derebeylik ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla biz feodalite ve derebeylik ayrımını bu oluşuma göre temellendiriyoruz. Fakat başlangıçta da ifade ettiğimiz gibi, feodaliteden derebeyliğe veya derebeylikten feodaliteye geçişi hiçbir zaman üretim ilişkilerinin tarihsel doğrultusundaki bir değişme olarak anlamamak gerekir. Doğu Anadolu toplumunun esas çelişkilerinden biri de bu noktada meydana gelmektedir. Bu, Doğu sorununda esas çatışma ve düğüm noktasıdır. Bir yanda nüfus artışının ortaya koyduğu kaçınılmaz değişmeler, öbür yanda ise bu değişmeyi engellemeye ve bastırmaya çalışan ağaların gücü vardır. Esas sorun, tabandan gelen bu çok güçlü itme ile tepede bulunan küçük bir zümrenin bu itmeyi bastırmaya çalışması ve bu itmenin etkisini azaltabilmek için halkın dikkatini başka alanlara kanallize etmek istemesidir.

Feodaliteden derebeyliğe geçişin göstergelerinden biri de eşkıyalık olaylarının artmasıdır. Aslında mevcut düzene karşı olan bu hareketler henüz toplumsal bir bilinç kazanamadığı için yine ağaların sınıfsal çıkarları doğrultusunda kanallize edilmekte, bir ağaya karşı olan eşkıya başka bir ağanın hizmetine girmektedir. Fakat, toprak sahibi ağaların servetlerini, artık feodal törelerin sağladığı olanaklarla koruyamayıp zor ve baskıya başvurmaları, kendilerini koruyacak gayri resmi bir silahlı kuvvet beslemeleri, düzenlerinin temelden sarsıldığını göstermektedir.

C. DOĞU MİTİNGLERİNİN SINIFSAK DİNAMİKLERİ

Yukarda söylediklerimiz, Ağustos 1967 ile Kasım 1967 tarihleri arasında, Doğu Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yapılan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını

protesto eden mitinglerde gayet somut bir biçimde belgelenmiştir.¹⁰³

Mitingler, her ne kadar, Doğu'lu toplumcu aydınların mevcut düzene ve bu düzenin devamı için iktidarların, bu düzeni denetleyen kişilerle işbirliği yapmasına karşı bir hareket olarak başlamışsa da, tabanda geniş halk kütlelerinde çok olumlu etkiler uyandırmıştır. Bu az gelişmiş alanlarda önderlerin oynadığı rolün ta kendisidir.

Geniş halk yığınlarının tabandaki bu katılım ve bilinçlenmeleri, Doğu Mitingleri'nin en önemli özelliklerinden ve sonuçlarından biridir. Burada önemli olan, Doğu Mitingleri'nin toplumsal bir nitelik kazanması ve bu yönde yoğunlaşmasıdır. Mitinglere çeşitli sosyal sınıflardan kimseler katılmış ve konuşmuşlardır. Topraksızlar veya az toprağı olanlarla, hiçbir şeyi olmayanların yanında ağalar ve şeyhler gibi mülkiyet ilişkilerini denetleyen kişiler de katılmışlar ve konuşmuşlardır. Birinci gruptakiler ağa ve şeyhlere ve bunlarla işbirliği yapan iktidarlara karşı çıktıkları halde, ikinci gruptakiler, Kürt halkının ezilmişliğinden ve yüzyıllar boyunca geri bırakılmışlığından hareket ederek¹⁰⁴ bu durumu yaratan merkezi otoriteye karşı çıkmış ve kamuoyunu dinamik tutmaya çalışmışlardır.

103. Mitingler, aşağıda gösterilen kabasa ve şehirlerde, gösterilen tarihlerde yapılmıştır: 13 Ağustos 1967, Silvan - 3 Eylül 1967, Diyarbakır - 1 Ekim 1967, Siverek - 8 Ekim 1967, Batman - 15 Ekim 1967, Tunceli - 22 Ekim 1967, Ağrı - 19 Kasım 1967, Ankara.

Bir de, 12 Kasım 1967'de Erzurum'da Doğu Mitingleri'ne karşı düzenlenen ve "Anadolu Şahlanış Mitingi" adı verilen bir miting yapılmıştır. İsmail Beşikçi, Doğu Mitinglerinin Analizi, s. 3

104. Aslında gerek Türk halkı, gerek Kürt halkı birlikte ezilmişlerdir. Fakat Kürt halkı, farklı bir etnik gruba mensup olduğundan daha çok ezilmiştir. Bununla beraber, Doğu'lu feodal egemen sınıfın böyle konuşması doğaldır. Çünkü, Türkiye başlıca iki halkın yaşadığı bir ülkedir. Türk halkı uluslaşmasını az-çok tamamlamıştır. Kürt halkının uluslaşması ise feodalizmin yıkılıp, kapitalist üretim ilişkilerinin yoğunluk kazanmasıyla mümkündür. İleride de belirteceğimiz gibi, Doğu Anadolu'da feodalizmden kapitalizme geçişin objektif koşulları vardır. Ve bu dönüşüm başlamıştır. Bu süreç içinde, Doğu'lu feodal egemen sınıf, ancak Batı'daki kapitalist egemen sınıfla bütünleşerek yapabildiği sömürüyü (bu sömürü Doğu'lu bakımından çok az bir sömürdür) tek

Ağaları mitinglere katılmaya zorlayan nedenlerden biri de yaptıkları birikimin çok yavaş ve elverişsiz olmasıdır. Ağa, bu birikimi artırmanın ve hızlandırmanın yollarını ara-
makla ve Batı'daki kapitalist toprak ağalarına benzemek is-
temektedir. Gerçekten, Batı'daki ağa, tarımsal makineleşme-
den, tarımı kredilerinden geniş ölçüde yararlanarak ve
tarımsal fiyatların saptanması konusunda parlamentoya
baskı yaparak, kapitalist ilişkiler düzenini kurmuş, birikimi
hızlandırmış ve geniş bir kapital yaratmıştır. Feodal yapı bu
gelişimle birlikte tasfiye edilmiştir. Bu durumu gören Do-
ğu'daki toprak ağaları da Batı'dakiler gibi olmak için çaba
göstermektedirler. Bunun için, Doğu-Batı dengesizliğini ileri
sürerek devletin Doğu'da daha fazla yatırımlara girişmesini,
baraj, su kanalları, yol, elektrik, fabrika gibi altyapı tesisleri-
ni yapmasını istemektedirler. İşte bu noktada feodal ağa,
kendi sınıfsal statüsü konusunda son derece bilinçlenmiş
olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü feodal ağa, Batı Ana-
dolu'daki kapitalistlerle bütünleşme süreçleri içinde pek çok
tecrübe ile birlikte kapitalist bilinci de kazanmıştır. Feodal
sömürü küçük bir sömürüdür. Çünkü artık ürünü azdır.
Artık ürünün az olmasının temel nedeni ise teknolojinin in-
san ve hayvan gücüne ve kol gücüne dayanmasıdır. İşte, fe-
odal sömürünün düşük bir sömürü olduğu bilincine varan
Doğu'lu egemen sınıf, sömürüyü büyötmek istemekte, bu-
nun temel gereğı olan altyapı tesislerinin Doğu'ya da getiril-
mesi gerektiğini savunmaktadır. Kapitalist sömürü konu-
sunda bilinçlenemeyen ağalar ise Doğu-Batı dengesizliğini
ileri sürmekte yarar görmemişlerdir. Çünkü devletin, bu sa-
yılan altyapı tesislerini yapması, mevcut yapıyı parçalayıcı
esas etkenlerden biridir. Baraj, su kanalları, yol, fabrika gibi
altyapı tesislerinin yapılması, arkasından haberleşme ve
ulaştırma araçlarının yoğunlaşması ve bunların gerektirdiğı
teknik bilgilerin gelişmesi, toplumsal yapıda temele inen de-
ğişmeler meydana getirecek güçtedir. Her şeyden önce, kişi-

başına kendisi yapmak isteyecektir. Böylece çok daha büyük bir artık
ürünü kapatacak, daha çok sömürü yapacaktır. İşte bu sırada Do-
ğu'lu egemen sınıf kendi sınıfsal çıkarlarını, tüm Kürt halkının çıkarı-
mış gibi göstererek bu şekilde konuşabilir. Bunun dinamiğı, Doğu
Anadolu'da yoğunlaşmaya başlayacak kapitalist ilişkilerdir.

sel bağların egemen olduğu feodal yapı parçalanarak daha anonim ilişkiler kurulacak, aynı ödemelerin yerini ücret sistemi alacaktır. Bu oluşum ağanın iradesinin dışında, kendisiyle çelişecek oluşumu da yaratacak, kapitalist toprak ağalığı ve sermaye karşısında daima hak ve çıkarlarını dile getirmek olanağı bulan ve örgütlenen güçlü bir sınıf belirecektir. Oysa, feodal yapıda bunların hiçbirisi yoktur. Köylü, ağaya tamamen kişisel bağlarla bağlıdır. Ve bu kişisel bağların ortaya koyduğu düzen ise tamamen durgun bir toplum yapısı görünüşündedir. Öte yandan, feodalitenin Doğu Anadolu'da görülen bu biçimi, Ortaçağ Avrupa'sındaki feodaliteden geridir. Çünkü o zaman köylü yalnızca üretim ilişkileri yönünden senyöre bağlı idi. Dini işlerin yürütülmesinde ise bağlı olduğu bir papaz vardı. Oysa Doğu Anadolu'daki feodalitede, toprakları kontrol eden kimsenin bir tarikat reisi veya bir şeyh olduğunu görmek gayet kolaydır. Mülkiyet ve üretim güçleriyle, dini fonksiyonların aynı ellerde toplanması, feodal toplum yapısının bile biçimini değiştirmiş ve ona teokratik bir kimlik vermiştir. Batı Anadolu'daki ağa, sadece mülkiyeti ve üretimi kontrol ettiği için ağadır. Mülkiyet ve dinin aynı ellerde toplanması Doğu Anadolu toplum yapısına özgü bir özelliktir. "Toprak ve din" ilişkilerini bundan sonraki bölümde tekrar ele alacağız.

Altyapı ile üstyapı kurumu olan dinin, birbirleriyle bu kadar sıkı bir ilişki içinde bulunduğu sistem az bulunur. Bu durumu altyapının, yani mülkiyet ve üretim ilişkilerinin üstyapı kurumlarını sıkı bir şekilde şartlandığı şeklinde de yorumlayabiliriz. Fakat altyapı ilişkileriyle tamamen bütünleşmiş bu üstyapı kurumlarının altyapı ilişkilerinin değişmesine de engel olduğu bir gerçektir. Çünkü, çeşitli tarikatların ve mezhep gruplarının da farklı coğrafi kesimlerde egemen olması, herhangi bir tarikatın mevcut olduğu yerde başka bir tarikatın bulunmaması, sömürmenin soylu ve ulu kişiler tarafından nasıl organize edildiğini, sömürme alanlarının paylaşıldığını, yani temeldeki ekonomik çıkarları gayet açık bir şekilde gösterecek niteliktedir. Doğu Anadolu'da mülkiyet ve dini fonksiyonların aynı ellerde toplanması, tarihsel bakımdan kaçınılmaz bir durum olarak meydana gelmiştir.

Ağaların hepsinin mitinglere katıldığını söylemek yanlış

olur. Bir kısım ağalar, özellikle feodal toplum yapısı içindeki "kontrol edici" rollerini çok iyi kavrayanlar ve kapitalist bilinci henüz kazanamayanlar, mitinglere şiddetle karşı çıkmışlar, Doğu-Batı dengesizliğini bile kabul etmemiş, AP iktidarının Doğu politikasını övmüşlerdir. Ağaların mitinglere katılıp katılmamaları, geçmişteki durumlarıyla da yakından ilgilidir. Geçmişte hükümet politikasına karşı çıkanlar, hükümetle daima çatışma durumunda olup milli liderlik iddiasına kalkışanlar, özellikle yine siyasi iktidara karşı olan Doğu Mitingleri'ne de katılmış, AP ile uyuşma halinde olanlar ise mitinglere katılmadıkları gibi, düzenleyenlere de karşı çıkmışlardır. Bütün bunlar, Doğu Mitingleri'nin sınıfsal bir yapı üzerine oturduğunu ve mitinglerin sınıfsal bir açıdan değerlendirilmesi gerektiğini gayet açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Fakat sınıfsal analizler yaparken etnik etkenleri de gözden uzak tutmamak gerekir.

Doğu Anadolu'da son yıllarda meydana gelen sosyo-ekonomik değişmelerle ilgili olarak toplum bilimci Behice Boran şöyle diyor: "Son 25-30 yıl içinde Türkiye'deki genel değişmeyi geriden de izlese ve kapitalist üretim düzeninden söz edilmese de, Doğu Anadolu'da da değişmeler olmuştur. Tarıma makine girmeye başlamış, ortakçılık çözülmüştür. Eski ağa ailelerinin yeni kuşakları şehirlerde oturmayı tercih edip, avukat, eczacı, doktor vs. olmuşlardır. Böylece, eski aileler düzenden ayrılmakta, eski aile yapısı çökmektedir. Fakat bu ağa ailelerinin toprakları, köyde yeni türeyen, eski ağalar kadar kuvvetli olmayan, yeni bir sınıf tarafından kontrol edilmekte ve yeni bir sınıf meydana gelmektedir."¹⁰⁵ Behice Boran'ın bu düşünceleri doğrudur. Gerçekten ağaların bir kısmı, şehre yerleşerek topraklarını da tamamen elden çıkararak köy ile ilişkilerini kesmektedir. Fakat, bu sık görülen bir olay değildir. Bu bakımdan ağanın köyden kente kayması sürecini daha derin bir şekilde incelemek gerekir. Kanımızca, ağaların köylerden kasaba ve kentlere yerleşmeleri bir gerçek ve sosyo-ekonomik bir olaydır. Bazı ağaların, köyden başka, kasaba ve kentlerde evi, 3-4 karısı olduğunu belirtmiştik. Özellikle genel oy ve seçim mekanizmasından sonra bu oluşum daha da hızlanmıştır. Çünkü, ağa, il encü-

105. Behice Boran, Türkiye'de Sosyalizm Sorunları, 2. Bs., s. 186-187.

meni, il genel meclisi gibi birtakım siyasi ve idari kurumlara da girmiştir. Fakat, ağa, hiçbir zaman toprağı elinden çıkar-mamıştır. Ağanın kendisi kentte de otursa, köyde onun adı-na toprağı işleyen, toprağı işleyenleri denetleyen birçok ada-mı vardır. Oğlu okusa, avukat, eczacı, doktor, dışçı vs. olsa da ağa, kendi mülkiyeti konusunda çok bilinçlidir. "Doğu Anadolu'da kız ile erkek değil, toprakla toprak; sevgililer de-ğil, köy ile köy evlenir" biçiminde söylenen söz, bu bilinci gösterir. Ağa veya ağalar mülkiyetlerini parçalamamak için, çocuklarını başkalarıyla evlendirmemekte, araya yabancıları sokmamaktadırlar. Böylece, evlenmeler ve miras hukuku ile meydana gelmesi muhtemel "toprağın parçalanması" olayını önlemektedir. Ağaların kendi çıkarları konusundaki bu bi-linci, büyük toprak mülkiyetini Osmanlı döneminden zama-nımıza kadar getirmiş, Cumhuriyetin getirdiğı birçok yasa-nın uygulanmasını hükümsüz bırakmıştır. Bu durum hâlâ devam etmektedir.

Öte yandan bu sosyo-ekonomik yapının aile kurumuna yansınması üzerinde önemle durmak gerekir. Yukarıda "top-rakla toprağın evlenmesi" şeklinde ifade ettiğimiz şey, aslında "Berdel Ailesi" kuruluşudur.

Berdel Ailesi, Doğu Anadolu'da özellikle Kürt Aşiretleri arasında yaygın olan bir aile biçimidir. Berdel Ailesi, birbir-leriyle aşağı-yukarı aynı yaşta hem kızları, hem de oğulları olan iki ailenin, karşılıklı olarak hem kızlarını, hem de oğul-larını birlikte evlendirmeleriyle meydana gelir. Halk arasın-da, değiş-tokuş olarak bilinir ki, iki aile aynı zamanda ku-rulmuş olur. Burada hemen şunu belirtelim ki, Berdel Ailesi'nin kuruluşunda, evlenecek olan eşlerin birbirleriyle aynı yaşta olmaları önemli değildir. Önemli olan, alınan bir kıza karşı kız vermek veya verilen bir kıza karşı bir kız al-maktır.¹⁰⁶ Berdel Ailesi'nin kuruluşunun iki temel nedeni vardır. Biri maddi bakımdan fakir olan ailelerin başlık ver-meme durumu, ikincisi ise aşiret reisleri, ağalar, şeyhler, se-yitler arasında akrabalık bağlarını kuvvetlendirmektir. Şeyh-seyit, aşiret reisi ve büyük toprak ağaları, kendi deyimleriyle

106. İsmail Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti), s. 163.

Kırmançlar'a¹⁰⁷ yani halka kızlarını vermezler. Şeyh kızı, kendisi gibi asil olmayan birisini alamaz. Şeyh kızı, ancak şeyh oğlu veya ağa, aşiret reisi gibi kişilerin oğluyla evlenebilir. Böylece feodal egemen sınıf, evlenimler yolu ile bütünleştiği gibi, toprak mülkiyetinin parçalanmasının da önüne geçer. Berdel Ailesi'nin çok önemli olan başka bir özelliği de feodal aristokrasinin sürekliliğini sağlamasıdır.

Bütün bunlar, toplumsal yasaların ve toplum dinamiklerinin parlamenter yasa ve kararlardan daha ağır bastığını göstermektedir. Bu bakımdan, Behice Boran'ın "Eski ağa aileleri şehre yerleşiyorlar. Köyde onların topraklarını ellerine geçirenler yeni bir sınıf olarak beliriyorlar" görüşünü iyi değerlendirmek gerekir. Zira, aslında köyde yeni bir sınıf meydana gelmekte, eski ağa ailesinde içerikte bazı değişimler olmaktadır. Bu değişme feodal ağaların kapitalistleşmeye başlamasıdır. Örneğin ağa kentte politik işlerle, kredi işleriyle uğraştığı için köye sıklıkla uğrayamamakta, bu nedenle kâhyanın fonksiyonları artmaktadır. Çizelge 14-15'de kentte oturup köyde toprak denetleyen ailelerin oranı ve denetledikleri topraklar konusunda yeterli rakamlar vardır. Bu bilgilerin o çizelgelerle birlikte ele alınıp incelenmesi yerindedir. Bütün bunlar, köydeki ağalığın şehir ve kasabalarda da aynen devam ettiğini, sadece kararların şehirlerde alındığını, kumandanın şehirden verildiğini gösterir.

Çizelge 15'deki durum şudur: Topraklar geniş ölçüde kentte oturan toprak sahipleri tarafından denetlenmektedir. Bu oran Diyarbakır'da % 88, Urfa'da % 77'dir. Bu illerde köyde oturan ve asıl üretimi yapan çiftçi ailelerinin sahip olduğu miktarlar ise % 12 ve % 23'dür. Ayrıca toprak sahibi olan ailelerin Urfa'da % 6'sı, Diyarbakır'da % 3'ü kentlerde oturmaktadır. Toprağın 4 ilde % 70'i, 18 ilde ise % 30'u kentteki toprak sahipleri tarafından denetlenmektedir. Araş-

107. Kırmanç, Kürt demektir. Fakat Doğu'nun feodal egemen sınıfı kendini Kırmanç kabul etmemekte, bu terimi ezilen, sömürülen, horlanan Kürt halkı için kullanmaktadır. Bu Osmanlı devrindeki Ümmetçilik ideolojisinin kalıntılarıdır. Fakat Kürt halkı uluslaşma sürecine girdiği zaman Kırmanç değer kazanacak, aşağılayıcı anlamını kaybedecektir. Osmanlı İmparatorluğu devrinde horlanan Türkmen'in Türk halkının uluslaşmaya başlamasıyla değer kazanması gibi...

tırmalarımıza göre, kentteki toprak sahibi ailelerin tamamı mutlak rant sahibidir (Pazar için üretim söz konusu olmadığı için differansiyel rant da söz konusu değildir). Yani toprak sahibi, köye, kâhyasını bırakmakta, köylü çok önemli işleri dışında daima kâhya ile ilişki kurmaktadır. Ağa ise toprak dışında yeni kontrol alanları yaratmaya çalışmakta, ticari faaliyetlere katılmakta veya işlerini tek başına idare etmektedir. Bunun yanında, han, apartman, otel, sinema, dükkân... gibi çeşitli binaların bizzat sahibi de olabilmektedir. Bu, şehirlerde ve kasabalarda yeni gelişen burjuvazi ile feodal ağanın ayniyetini ortaya koyar. Bu durum küçük kasabalarda daha belirgindir. Örneğin Bulanık'ta küçük sanatları kontrol eden 2-3 büyük aile vardır. Yeni yeni yatırımlar, hizmetler, banka kredileri, ticari faaliyetler, kentlerarası insan nakliyatı vs. yine bu aileler tarafından denetlenmektedir. Küçük kasaba burjuvazisi olarak gözüken bu aileler aslında 1950'lerden itibaren kasabaya gelip yerleşen feodal ağalardır ve bu ağalar köylerdeki ilişkilerine son vermemişlerdir. Bu durum feodal ağaların, yavaş yavaş Batı'daki egemen sınıflarla bütünleştiğini gösterir. Bu bütünleşmeyi izlemek gerekir.

Öte yandan, feodal mülkiyet ilişkilerini denetleyen ağaların köylerden kasabalara ve şehirlere doğru kayması, bu ilişkileri, köyde olduğu gibi bu kez de kasabalarda ve kentlerde denetlemeye başlamasıdır. Bu ise kent ve kasabaların, esas amaç olan kırsal alanları etki altında tutması değil, tersine, kırsal alanların kasaba ve kentleri etki alanı içine almasıdır. Oysa Ortaçağ Avrupa'sında kentler, daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, feodal ilişkiler alanının dışında kalan bir ünedir. Denetleyenler (senyörler) denetlenenler (köylüler) yanında orta sınıfı meydana getirip kentlerde otururlar, ticaret ve sanayi ile uğraşırlar. Kentlerdeki bu ekonomik ilişkiler feodal olmaktan çok ileri olup, kapitalizm öncesi ilişkilerdir. Kentlerdeki lonca örgütünün gelişmesi bunun en önemli belirtisidir. Zaten Avrupa'da feodal üretimden kapitalist üretime geçişte, kentlerdeki bu gelişimin kırsal alanları daha çok etki altına alması rol oynamıştır. Kentlerin hızla gelişimi endüstri ve ticaret faaliyetlerini geliştirmiş, feodalitenin en güçlü olduğu devirlerde fonksiyonsuz kalan kralların, yeni gelişen bu sınıfla işbirliği yap-

masıyla merkezi otorite kuvvetlenmiş, bütün bu oluşumlar karşısında feodal beyler zayıflamış ve hızla gelişen kentler kırsal alanlarla tamamen bütünleşerek burjuva devrimini yaratmışlardır. İşte klâsik Avrupa feodalitesindeki kentlerin fonksiyonları kısaca budur. Kentlerin, feodal ilişkiler alanının dışında kalması Avrupa feodalitesinin çok önemli bir özelliğidir.¹⁰⁸ Oysa bundan önceki bölümlerde de gösterdiğimiz gibi, Doğu Anadolu'da da özellikle nüfus artışı ve traktörleşmeden dolayı kentler hızlı bir biçimde büyümektedir. Fakat, şehirlerde hızla artan bu nüfusu fonksiyonel duruma getirecek endüstri ve çalıştırma olanakları yaratılamadığından yapısal bir çelişki ortaya çıkmaktadır. İşte, ağaların köylerden kasaba ve kentlere doğru kayması, köylerde egemen olan feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerini buralarda da denetlemesi demektir. Örneğin banka kredilerini kontrol edenler, geniş ölçüde köylerden şehirlere yerleşmiş ağalardır. Ağa, geniş topraklarını teminat göstererek çok büyük krediler almakta ve bu kredileri emrindeki köylülere yüksek faiz veya ucuz emek karşılığında dağıtmaktadır veya bu krediyi hiçbir zaman köye kadar götürmeyip, şehirde başka işlere yatırmaktadır.

İşte, feodal toplumda tarımın modernleşmesi bu biçimde olmakta ve geniş halk yığınlarının çıkarları dışında bunları denetleyenler lehine gelişmektedir. Ağanın küçük yerleşme birimlerinden büyük yerleşme birimlerine doğru olan bu hareketi onları başka olanaklarla da karşı karşıya getirmekte, (banka, kredi) önceden sadece toprağı denetleyen ağalar, bu kez toprakla birlikte banka ve kredi olanaklarını da denetlemektedirler. Kilis, Gaziantep, Nusaybin, Mardin, Silvan, Diyarbakır, Siirt, Birecik, Urfa, Iğdır gibi yerlerde bu oluşumu izlemek çok ilginçtir. Bütün bu oluşum içinde ağaya kudret kazandıran etkenlerden biri de, ağanın daha büyük yerleşme birimlerine kaydığı sürece birtakım siyasi ve idari fonksiyonları (il genel meclisi üyeliği, encümen üyeliği gibi) benimsemesi olayıdır. Bu ise ağanın denetim kuvvetini daha çok artırmaktadır.

Ağaların köy ve kasabalardan kentlere yerleşmeleri, on-

108. A.M. Poliak, İslâm Feodalizmi, Çev: H.Z. Ülken, SD. İstanbul 1942, Sayı 1. s. 253.

ların halkın gözünde kuvvet ve prestijlerini artıran etkenlerden biridir. Bu, köylünün sosyal güvenliği ile ilgilidir. Bilindiği gibi, ağalık kurumunun en belirgin fonksiyonlarından biri de sosyal güvenlik unsuru olmasıdır. Devlet, çeşitli hizmetleri (eğitim, sağlık, asayiş vb.) halk yığınlarına intikal ettiremediği için bunları ağa karşıliyordu. Aslında devletin birtakım kamu görevlerini Doğu Anadolu'ya intikal ettirmesi sonunda ağanın fonksiyonları ile Devletinkiler birbirleriyle çatışma durumuna girmiştir. Çünkü, ağa da nihayet, yöresel düzeyde küçük bir devlettir. Dolayısıyla devlet kurumlarıyla her zaman çatışması doğaldır. Fakat, ağalar, son zamanlarda kapitalist ilişkilerin getireceği kârların bilincine vardıklarından devletle sürtüşme yerine onunla anlaşma, bütünleşme yollarını aramakta ve bulmaktadırlar.

İşte ağaların köylerden kentlere doğru kayışları, hele birtakım siyasi fonksiyonları da benimsemeleri, onların sosyal güvenliği sağlama rollerine daha geniş olanaklar kazandırmaktadır. Ağaların sosyal güvenlik bakımından artan bu rollerine karşılık üretim ilişkilerindeki denetim yetkilerinin daha da arttığı büyük bir gerçektir.

Bu bakımdan, ağaların köylerden kentlere doğru hareketi bir modernleşme değil, tersine, doğal gelişimi feodal ilişkiler çerçevesi içinde eriterek durduran ters bir oluşumun meydana gelmesine ve çelişkilerin daha da keskinleşmesine sebep olan bir olaydır. Dolayısıyla bu süreç içinde, kırsal alanların feodal ilişkileri şehirleri daima etkileri altına aldıklarından, şehirleşen, kasabalaşan köylerden çok, köyleşen kasaba ve şehirlerden söz etmek, toplumsal ilişkiler yönünden daha doğrudur. Bu olaylar, Doğu Anadolu'daki şehirlerde hızlı bir nüfus büyümesi olduğu halde, neden hâlâ sermaye birikiminin yapılp daha ileri üretim düzenine geçilemediğini açıklayan ilginç olaylardır. Çünkü, kentlerde oturan ağa aileleri için önemli olan, toprağın kendisi değil, onun getireceği gelirdir. Teknolojinin ve toplumsal ilişkilerin geriliği dolayısıyla hızlı bir birikimin meydana gelebilmesi ise güç olduğu için, bu böyle olmaktadır. Bütün bunlara rağmen, Behice Boran'ın görüşünün her zaman ve her yerde araştırılması gereklidir.

ÖZET

Doğu Anadolu'da nüfus 6 milyon'a yakın olup, Türkiye nüfusunun % 18.8'ini meydana getirir. Bölgenin yüzölçümü ise Türkiye'nin yüzölçümünün % 30'u olup, km²'ye 27 kişi düşmektedir.

Doğu Anadolu toplumu, geniş ölçüde tarım toplumu karakterini göstermektedir. Toprak mülkiyetine sahip olmayıp yaz kış çadır hayatı yaşayan, devamlı yer değiştiren, ovaların ve yaylaların mevsimlik olanaklarından yararlanarak hayvancılık yapan göçebe aşiretlere bölgenin hemen hemen her yerinde rastlanır.

Resmi rakamlara göre, Doğu Anadolu'daki köy sayısı 9.436'dır. Mezraa ve yayla gibi köy-altı yerleşme biçimlerinin sayısı ise 9.970'dir. Kent ve kasabaların dışında toplam olarak 19.406 yerleşme birimi vardır, ki bu çok dağınık bir yerleşme biçimidir. Mezraa bölgenin güney kesimlerindeki, yayla ise kuzey kesimlerindeki mülkiyet ve üretim biçimleriyle uyuma halinde olan yerleşme biçimleridir. 9.436 köyde nüfusun % 53.5'i, 9.970 köy-altı yerleşme biçiminde % 19.2'si, kasabalarda % 11.9'u şehirlerde ise %15.3'ü yaşamaktadır. Bölgede nüfus büyük bir hızla ve Türkiye ortalamasının üstünde artmaktadır (% 029). Öte yandan yine traktörleşme çok büyük köylü nüfusunu tarım sektörünün dışında bırakmakta, nüfusun köylerden kentlere doğru kaymasına sebep olmakta, fakat bu nüfusu kentlerde çalıştıracak istihdam olanakları bulunmadığından yapısal bir çelişki doğurmaktadır.

Doğu Anadolu'da çiftçi ailelerin % 38'i topraksızdır. Urfa, Mardin, Gaziantep ve Diyarbakır illerinin meydana getirdiği bölgede bu % 45'dir. Öte yandan toprağa sahip olan ailelerdeki toprak dağılışı da çok dengesizdir. Örneğin 1-25 dönüm arasında toprağa sahip olmaları, topraklı çiftçi ailesinin % 52'si olduğu halde, toprağın % 13'ünü, 2000 dönümden fazla toprağa sahip olanlar ise topraklı çiftçi ailelerinin % 4'ünü meydana getirdikleri halde, toprağın % 33'ünü denetlemektedirler. Bu duruma göre, toplam çiftçi ailelerinin % 38'i topraksız, % 45.4'ü de 1-50 dönüm arasında toprak denetlemekte olup, denetledikleri bu topraklar genel tarım arazisinin % 27'sidir. Yine toplam çiftçi ailelerinin % 14.2'si

51-200 dönüm arasında toprak denetlemekte olup, denetledikleri toprak genel tarım arazisinin % 40'ı civarındadır. Çiftçi ailelerinin % 2.4'ü ise 201 dönümden fazla toprak denetlemekte olup, denetledikleri bu toprakların genel tarım arazisi içindeki oranı % 33'dür. Topraksızların durumu ve toprak dağılışındaki bu dengesizlik Doğu Anadolu toplumu-nun temel toplumsal yapı çelişkilerinin en önemlisidir.

Bazı köylerin mülkiyeti tüm ağaların olduğu gibi, kent ve kasabalarda oturup köylerde toprak sahipliği edenlerin oranı da büyüktür. Doğu'da toprakların çok büyük bir kısmı, kent ve kasabalarda oturup köyde toprak sahipliği edenler tarafından denetlenmektedir. Örneğin şehirde oturanların kontrol ettiği ortalama toprak 261 dönüm olduğu halde, köydeki esas çiftçi ailelerinin denetlediği ortalama toprak 24 dönümdür. Bu miktarlar, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep ve Mardin illerinin meydana getirdiği bölgelerde 413 ve 14'dür. Oysa toprak sahibi olanlardan kent ve kasabalarda oturanların oranı bütün bölgede % 4.3 olduğu halde, köylerde oturanların oranı % 95.5'tir. Kentte oturup köylerde toprak sahipliği etmek, Doğu Anadolu'daki feodal üretim biçiminin temel özelliklerinden biridir.

Doğu Anadolu'daki bu arazi tasarruf biçimi, geniş ölçüde Osmanlılar'dan gelmektedir. Bölgedeki araziler daha çok "Yurtluk" ve "Ocaklık" adı altında, devlete sadık kalmaları karşılığında "Ekrad Beylerine", yani Kürt beylerine verilmiştir. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferinden sonra (1514) hızlanan bu usûl, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar devam etmiştir. Yurtluk ve Ocaklık adı altında Kürt beylerine verilen bu topraklar, Osmanlı toprak sisteminin, timar sisteminin dışında tutulmuş, Kürt toplumunda Osmanlılar'dan önce varolan ve babadan oğula geçen bir mülkiyet sistemi aynen devam etmiştir. Mülkiyet ilişkilerinin bu feodal karakteri yine Yavuz Sultan Selim devrinde başlayarak, "Şeyhlik" gibi üstyapı kurumları ile bütünleşme olanağı bulup temel çelişkilerin açıklığa kavuşmasını önlemiştir.

Doğu Anadolu'daki üretim biçimi çok yönlü bir karakter göstermektedir. Bölgenin güney kesimleri yani Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Gaziantep illerinin meydana getirdiği kesim

Batı Anadolu'nun -aslında dışa bağımlı- kapitalizmiyle karşı karşıya gelmiştir. Bu bakımdan bu kesimde aynı yerde ve aynı zamanda gerek feodal, gerek yarı feodal, gerekse kapitalist, hatta feodalizmden önceki üretim ilişkilerini iç içe ve ya yan yana görmek mümkündür. Bölgenin kuzey kesimleri ise kapitalist ilişkilerle, henüz yoğun bir biçimde karşı karşıya gelmediklerinden kapalı ekonomi yapısını muhafaza etmektedirler. Güney kesimlerde aşiret sistemleri çözüldüğü halde kuzey kesimlerde henüz yoğundur.

Doğu Anadolu'daki üretimin teknolojisi çok ilkeldir. Daha çok öküz, at, karasaban ve kağıya dayanmaktadır. Üretim araçları gibi ulaştırma ve haberleşme araçları da çok ilkeldir. Haberler ve haber kaynakları ağa tarafından denetlenmektedir. Bu bakımdan köylerde herkese açık kahvehaneler yerine "ağanın odası" vardır. Doğu Anadolu'daki üretim teknolojisi ilkel olup geniş ölçüde insan ve hayvan gücüne ve uzvi enerjiye dayandığı için artık ürünü çok azdır. Dolayısıyla bu üretim biçiminin yani feodal üretim biçiminin ortaya koyduğu sömürü çok düşük bir sömürüdür. Doğu'nun feodal egemen sınıfı kapitalist ilişkilerin yani kapitalist sömürünün bilincine yavaş yavaş varmaktadır.

Öte yandan ortakçılık, yarıcılık, marabalık gibi işletme biçimleri üretimde verimin düşük olması sonucunu doğurduğu gibi, üretim biçiminin bünyesi gereği bütün artık üretimin toprağı denetleyenlerde yani ağada birikmesine ve yine ağa lehine artık değere dönüşmesine sebep olmaktadır. Bütün bunlardan dolayı feodal üretim biçiminin parçalanması ve kapitalist ilişkilere geçiş engellenmektedir. Bunların yanında modern tarım tekniklerinin yani gübreleme, sulama, ilaçlama gibi tekniklerin uygulanamaması verimi düşürücü başka bir etkidir. Yukarıda işaret ettiğimiz kapitalist bilincin gelişmesi süreci içinde modern tarım tekniklerine ihtiyaç duyulacak, böylece şimdilik çok zayıf olan iç dinamizm kuvvetlenecektir.

Fakat son yıllarda nüfusla birlikte traktörleşme de büyük bir hızla gelişmektedir. Örneğin 1965-1966 yılları arasında Türkiye'deki traktörleşme hızı % 19 iken Doğu'da % 45'dir. 1966-1967 yıllarında ise yine % 51.1'e karşılık % 24.1'dir. Traktörleşmenin bu kadar büyük bir hızla gelişme-

si tarım sektöründe çok büyük bünye değışikliklerinin meydana gelmesine sebep olacak güçtedir. Traktörleşme ile birlikte çok büyük bir nüfus kitlesi köylerden kentlere doğru kayacaktır. Fakat kentlerde bu yeni gelecek nüfusu istihdam edebilecek sanayi olanakları henüz yoktur. Örneğin Türkiye'deki sanayi kuruluşlarının (gerek devlete, gerek özel sektöre ait) sadece % 3'ü Doğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Tunceli, Bingöl, Muş, Adıyaman, Urfa, Mardin, Hakkâri gibi illerde ise sanayi kuruluşları adına hiçbir şey yoktur. O halde, hızlı nüfus artışı ve traktörleşmenin köylerden kentlere doğru iltiği bu nüfus, bu kadar elverişsiz sanayileşme olanakları karşısında istihdam olunamayacağından mevcut düzen zorlanacaktır. İşte bu oluşumu yakından sezinlemeye başlayan egemen çevreler, mülkiyet ve üretim ilişkilerini artık zora ve baskıya dayanarak denetlemeye başlamışlardır. Her ağanın gayri resmi bir ordusu vardır ve silahlıdır. Bu, ağaya ve ağanın mülküne gelecek saldırıları karşılamakla görevlidir. İşte eşkıyalık olaylarının artış nedeni ağalığın bu baskıcı rolüne karşı halkın direnmesinden başka bir şey değildir. Böylece feodalitenin bünyesinde mevcut olan hukuk-sallık ve meşruluk kaybolup, derebeylik başlamaktadır. Temelden gelen bu itmelere karşı ağalığın baskıcı gücü, Doğu Anadolu toplumunun başka bir yapısal çelişkisidir. Ağalar, şimdilik, düzene karşı olan her türlü hareketi bile kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda kanallize etmeyi başarmaktadırlar. Fakat sınıfsal bilinç kütlelere yayıldığı zaman, şimdi, belirli belirsiz düzene karşı olan hareketler, o zaman doğrudan doğruya düzeni denetlemeye çalışan egemen sınıflara karşı olacaktır.

DOĞU ANADOLU'DA FARKLI YAPISAL GELİŞMELER

I. ERZURUM ve KARS'TAKİ YAPISAL ZITLIKLAR

A. İLERİCİLİK ve GERİCİLİK KAVRAMLARI

1924 Anayasası'nın 75. maddesinde "... Asayiş ve umumi muâşeret adabına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dini ayin yapılması serbesttir" denilmektedir. Bu durum, 1961 Anayasası'nda daha güven verecek biçimde formüle edilmiştir. "... Kimse devletin sosyal, iktisadi, siyasi, temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez veya kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkanlar veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır; dernekler yetkili mahkemece ve siyasi partiler Anayasa Mahkemesi'nce temelli kapatılır."

Bunlar anayasadaki hükümlerdir. Fakat, toplumsal yapı hiçbir zaman bu hükümlerle bütünleşememiş, anayasa maddelerinin daima gerisinde kalmıştır. Öte yandan, toplum yapısını anayasa hükümleriyle bütünleştirecek yapısal değişimler yapılmadığı için, toplumun kendi dinamikleri ve bu dinamiklerin işleyişi parlamenter yasaların varlığını hiçe saymış ve onlardan daima ağır basmıştır. Bugün de olan budur. O halde Türkiye'nin sorunları, anayasa, idari tedbir

olarak getirilen çeşitli yasaklamalarla ve hukuksal kurumların aracılığı ile çözümlenemez. Önemli olan toplumsal yapıya esas biçimini veren ekonomik ve toplumsal dinamiklerle hukuksal kurumlar arasında bir bağ kurmaktır. Bu bağ kurulamadığı sürece, toplumumuzun sorunlarını, bu arada laiklik sorununu da çözümlemek olanağı yoktur.

Şu şaşmaz gerçeği hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir. Laiklik, belirli bir toplumun ve bu toplumdaki üretim ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkan bir üstyapı kurumdur. Bu toplum, endüstri toplumdur. Batı'da feodal yapı parçalanıp ticari ilişkilerin gelişmesi ile kilisenin değeri azalmaya başlamış. 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl ortalarında yapılan burjuva devrimleriyle de kilisenin toplum hayatı üzerindeki ezici etkisi ortadan kalkmıştır. O halde, laikleşme endüstrileşme hareketleri ile atbaşı gitmekte, laiklik endüstri toplumunun ve onun üretim ilişkilerinin ortaya çıkardığı bir üstyapı kurumu olarak belirlemektedir.¹ Türkiye'deki durum ise böyle bir gelişim çizgisinin dışına düşmekte ve zıtlaşmaktadır.

Devrim, herhangi bir toplumda, mülkiyet ve üretim ilişkilerinde halk yararına yapısal değişimler yapmak ve herhangi bir iktidarın dayandığı meşruiyet kavramını değiştirmektedir.² 1923 devrimi bunlardan sadece ikincisini yaptı. Üretim ilişkilerinde Osmanlı rejimi ile Cumhuriyet rejimi arasında en ufak bir değişiklik olmadığı halde, aslında üretim ilişkilerine göre biçimlenmesi gereken bir üstyapı kurumu, köklü bir değişikliğe uğradı. Bu, iktidarın kaynağı konusunda ortaya çıkıyordu. Osmanlı iktidarının taşıyıcısı ve uygulayıcısı olan padişah, hükmetme yetkisini ilahi kurumlardan (Tanrı, Kur'an, Hilafe) aldığı halde, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, otoritesini doğrudan doğruya halktan almaktadır. Dinde görülen ve toplum hayatının tamamını kapsayan laikleşme bir devrim idi.³ Fakat bu devrim, kendisini temellendirecek ve sağlamlaştıracak üretim ilişkilerinde-

1. Muzaffer Sencer, Dinin Türk Toplumuna Etkileri, İstanbul 1968, s. 220 vd.

2. Mümtaz Soysal, Anayasaya Giriş, SBFY, Ankara 1968, s. 143 vd.

3. Taner Timur, Türk Devriminin, Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli, SBFY, Ankara 1968, s. 117 vd.

ki yapısal değişmelerin bir sonucu olmadığı için, büyük toplumsal bunalım ve patlamaların da meydana gelmesini engelleyemedi. 1925 Şeyh Said İsyanı bunun en önemli örneğidir. 1945'den sonra ise çok partili demokratik rejime geçişte, ağalarla birlikte şeyhlerin de kurumlaşması, irtica faaliyetlerinin siyasal iktidarlarla "gizli-açık" her türlü işbirliği yapmasını sağlamıştır. Prof. Yavuz'un TÖS'ün düzenlediği Devrimci Eğitim Şûrası'nda yaptığı konuşmalarda ısrarla üzerinde durduğu konu budur. Prof. Yavuz'a göre, cumhuriyetin kuruluşundan zamanımıza kadar gelen devrede bütün siyasal iktidarlar aydın din adamı yetiştirmek sloganı ile hareket edip, İmam-Hatip okullarının açılmasına hız vermişlerdir. Oysa, temeldeki ana çelişkiler devam ettiği sürece aydın din adamı yetiştirmek bir varsayıştan öteye geçemez.

"Cumhuriyetin ilk 20 yılında din adamı yetiştirilmemiş olması bir hata sayılmaz. Çünkü din adamı yetiştirme işi mevcut müesseselere bırakılsa, ya da bu amaçla yenileri açılmış olsa idi, eski zihniyeti savunanların bunlardan birer üs olarak faydalanmasını önlemek kolay olmazdı."

"Din savunucuları İkinci Cihan Savaşı'nın sonunda girilen (1945) çok partili dönemin yarattığı havadan yararlanarak umduklarından çok başarı sağlamasını bilmişlerdir..."

"Son 20 yılda din adamı yetiştirmek üzere 69 İmam-Hatip okulu, 4 Yüksek İslam Entitüsü, 1 İlahiyat Fakültesi ve sayısı 50 bini aşan Kuran Kursu açılmıştır. Bunlardan yetişenler, aydın din adamı ihtiyacını savunanları haklı çıkaracak bir gelişme sağlayamamış, inisiyatif hep, 50 yıl öncesine dönerek toplumu din adına kontrol etmek isteyenlerin elinde kalmıştır."⁴

Cumhuriyetten sonra merkezi otoriteye karşı girişilen isyanlarda, geniş ölçüde dini sloganlar kullanılmıştır. Fakat bu dini sloganların arkasında emperyalizmin ekonomik ve siyasal çıkarlarını görmek gayet kolaydır. Bu bakımdan 1925'de Şeyh Said'e, Genç'de silahını patlatmasından 3-5 gün sonra İngiliz Silah Fabrikalarının kataloglarının gelmesi

4. Fehmi Yavuz, *Din Eğitimi ve Toplumumuz* Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 145-150,

Ayrıca Bk. 8 Eylül 1968 tarihli Cumhuriyet ve Akşam gazeteleri.

çok anlamlı ve üzerinde uzun uzun düşünülmesi gereken bir olaydır. (*)

Bütün bunlara rağmen 1925'lerden sonra Doğu Anadolu'daki şeyhlik kurumuyla etkili bir şekilde mücadele edilmemiştir. Siyasi iktidarın medreseleri kapatma eylemi bütün gürültülere rağmen Doğu'da son derece yüzeyden yürütülmüştür. Çünkü siyasi iktidarın mücadele ettiği feodalizm değil Kürt sorunudur. Kürt sorununu gizleyebilmek için feodalizm ve onun dini üstyapısı olan şeyhlik kurumuy-la ister istemez ittifak yapılmıştır.

Toplumsal yapımız başta toprak mülkiyeti, giderek gelir-dağılımı olmak üzere birtakım temel çelişkilere dayanmaktadır. Bu temel toplumsal yapı çelişkileri, geniş halk yığınlarının yaranna devrime dönüşünceye kadar bu oyunlar da devam edecektir. Fakat egemen sınıflar, bu temel çelişkileri gizlemek için dini ve irticayı toplumsal çatışma alanına sokup, kamuoyunun dikkatini bu tarafa çevirmekte ve egemen durumlarını yine sürdürmek istemektedirler. Toplumcu aydınların bu durumu görmelerinde büyük zorunluluk vardır. Bu bakımdan geniş halk yığınlarını kucaklamak zorunda olan devrimci bir eylemde temeldeki ana çelişkiyi her zaman açıklığa kavuşturmak, tek tek meydana gelen olayları daima temel çelişkilere bağlamak, hele kamuoyunun dikkatini başka yönle-re kanallize edecek her türlü çatışmalardan uzak kalmak gerekir. Bu çatışmalar sadece emperyalizmin işine yarar. Zaten emperyalizm tarafından körüklenmektedir.

Bir kez, bugün toplumumuzda, gericiliğe verilen anlam çok yanlıştır. Gericilik hep dinde, dini faaliyetlerde arandığı için mücadele hedeflerinin ortaya konulması da yanlış olmuştur. Gericilik ve ilericilik, şimdiye kadar olduğu gibi, dine ve dini faaliyetlere değil mülkiyet ve üretim ilişkilerinde benimsenen davranışlara bağlıdır. Üretim ilişkilerinde halk yararına yapısal değişimler yapılmasını kabul eden ve bunun mücadelesini yapan kişi ilericidir, etmeyen ise gericidir.

(*) Bu olay dini sloganların gerisinde emperyalist güçlerin varlığını belirtmekle beraber, isyanların nedeni olarak ileri sürülen "emperyalizm" etkenini ispatlayacak güçte değildir. Çünkü: insan ister istemez "neden silahın kendisini değil de kataloğunu gönderiyor" diye düşünüyor. Bu konuya ileride yine geleceğiz.

Yoksa bir insan dini görevlerini yerine getirdiği ve hatta dini sloganları kullanarak yurttaşları sömürdüğü, şeriat devleti istediği için gerici değildir. Çünkü bu dini sloganlar, hiçbir zaman ekonomik ve siyasal çıkarlardan bağımsız olmayıp onların gereği olduğu için ortaya çıkmaktadır. Ve yine egemen sınıflar tarafından dinamik tutulmaktadır.

Öte yandan sınıf gerçeğini gizleyen en önemli etkenlerden birisi "İlericilik" ve "Gericilik" kavramlarına verilen anlamlarla ilgilidir. Türkiye'de uzun yıllar, özellikle Tek Parti döneminde ilericilik ve gericilik, genel olarak laik fikirlerin benimsenip benimsenmemesine bağlanmış, Müslüman olduğunu, dindar olduğunu, camiye gidip Kuran okuduğunu söyleyen bir adamın adı "gerici", bütün bunlara yançizenler ise "ilerici" olmuştur. Oysa, ilericilik ve gericilik, laik fikirlerin benimsenip benimsenmemesi veya dine bağlı olup olmamakla ilgili bir kavram değildir. İlericilik ve gericilik doğrudan doğruya üretim biçimindeki değişmelerle ilgilidir. Örneğin Türkiye'de, Ortaçağ artığı feodal üretim biçimini ve feodal kurumların tasfiye edilmesini isteyen ve bunun mücadelesini yapan kimse veya kurumlar ilericidir. Fakat bu kurumları ayakta tutacak emperyalizmle sıkı ilişkiler kuran kimse veya kuruluşlar gerici dirler. Çünkü gerçek laiklik, bünyesinde feodal ve yarı feodal kurumları barındıran toplumların değil, endüstri toplumlarının ortaya çıkardığı bir kurumdur.

Gericiliğin dini faaliyetlere bağlanan bu anlamı, her şeyden önce otoriter ve tepeden inme Osmanlı bürokrasinin bir devamı sayabileceğimiz Cumhuriyet Halk Partisi'nin toplumumuza karşı işlediği en büyük günahlardan biridir. Gericilik, ekonomik faaliyetler açısından ele alınması gereken bir kavram olduğu halde, CHP bunu halka yanlış anlatmış, kravat takıp şapka giyen, şalvarını çıkarıp pantolon giyen "din ve devlet ayrı ayrı şeylerdir" diyen kişi ilericilik yaptığını sanmıştır. Böylece, CHP, Atatürk'ün yarattığı devrimci ruhu yozlaştırmış ve yozlaşma ile birlikte egemen sınıflar kendi sınıfsal çıkarlarını ustalıkla gizlemişlerdir.

Bütün bu oluşum içinde "din" in oynadığı rol, geniş bir üstyapı kurumu olarak, çok etkili bir biçimde statükonun değişimini engelleyip, egemen sınıfların saltanatlarına deva-

minı sağlamasıdır. Dolayısıyla altyapıya yani mülkiyet ve üretim ilişkilerine etki edip temel toplumsal yapı çelişkisinin devrime dönüşmesini engellemiş ve geciktirmiştir. İşte, dinin bir üstyapı kurumu olarak meydana getirdiği bu ezici etki, ancak mülkiyet ve üretim ilişkilerinde yapısal değişimler yapılarak giderilebilir.

Dinin bu etkisini çok iyi değerlendirmesini bilen egemen sınıflar sınıf gerçeğini gizlemek için dinci ideolojiyi, giderek irticayı usta bir biçimde kullanmaktadırlar. Emperyalizm ile sıkı ilişkileri olan ve dinci ideoloji ve irticayı kullanan işbirlikçi burjuvazi ve feodal mütegalibe, halkın kendi sınıfsal çıkarı konusunda bilinçlenmesini önleyerek sömürü düzenini sürdürmekteydiler. Bugün, feodal mütegalibe ve işbirlikçi burjuvazinin geniş ölçüde sözcülüğünü yapan Bab-ı Ali basınının, şeriat isteyerek Arabistan Devleti'ne özlem duyanların, Müslüman Kardeşler'in Hizbit-ül Tahrir vs.'nin bütün Orta Doğu'yu kapsayan faaliyetlerinin, Amerika'nın Arabistan yarımadasındaki en önemli petrol şirketi Aramco tarafından desteklenmesi dinci ideoloji ve irticanın sınıf çıkarlarını korumak ve sınıf gerçeğini gizlemekte ne kadar etkili olduğunu gayet açık bir biçimde göstermektedir.⁵

Emperyalizm ve onun işbirlikçisi olan komprador burjuvazi, Türkiye'deki sınıf gerçeğini gizleyebilmek için var gücü ile çalışmakta, feodal üretim ilişkilerinin tasfiyesini hedef alan bütün görüş ve faaliyetlere cephe almakta ve bunun için her türlü çareye başvurmaktadır. Emperyalizm ve komprador burjuvazinin denetimi altındaki Bab-ı Ali basını, sınıf bilincini vermeye çalışan sol fikirlere, kişi ve kurumlara sabah-akşam sövmekte, kendi sınıfsal çıkarlarından habersiz, uyutulmuş yığınları, bu kişi ve kurumlara karşı kışkırtmakta, camilerde şeriat devleti özlemini dile getiren konuşmalar yapılmaktadır. Burada, bu kişilerin iplerini elinde bulunduran emperyalizm etkenini görmeden, sırf bu kişilere karşı mücadele açmak son derece tutarsız bir davranıştır. Çünkü, bu kişiler hiçbir zaman kendilerine buyruk değil, ancak emperyalizm ve onun işbirlikçilerinin desteği ile hareket etmektedirler. Emperyalizm tarafından desteklenen Bab-

5. Mehmet Emin Bozarslan, Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu, And Yayınları, İstanbul 1969, s. 253-262.

1 Ali basınının bir kısmı, dinci ideoloji ve irticayı körükleyerek sınıf gerçeğini gizlemeye çalıştığı gibi, zaman zaman da ilerici ve devrimci fikirleri yozlaştırarak kendi sınıfsal doğrultusunda kullanmakta ve yine sınıf gerçeğini gizlemeye çalışmaktadır.⁶

Bütün bunlardan dolayı esas ilericilik, esas toplumculuk ve devrimcilik, hacı, hoca, imam, gazete yazarı ile değil, onların da ipini elinde bulunduran sermayedar sınıflarla ve bu egemen sınıfların ideolojisini gerçekleştirmeye çalışan her çeşit bürokrat ve yönetici kadrolara karşı yapılan mücadeledir. Bu biçimde oluşacak olumlu bir mücadele de, ancak hedeflerin doğru dürüst belirlenmesi ve temel toplumsal çelişkilerin açıklık kazanmasıyla mümkündür. Aksi halde üretim ilişkilerinde yapısal değişiklikler yapmadan laikleşmenin kök salacağına inanmak ve bunun mücadelesini yapmak temelsiz ve havada kalır. Örneğin Prof. Hüseyin N. Kubalı'nın, bir cami vaizi hakkında, Cuma namazı dolayısıyla okuduğu hutbede dini siyasete alet ettiği ve hilafetin gerekli olduğunu söylediği iddiasıyla, soruşturma açılması için savcılığa ve devlet yetkililerine başvurusu⁷ toplumsal temeli,

-
6. Örneğin fırsat buldukça ilerici ve laik fikirlere karşı sövmekten geri durmayan, din sömürücülüğünde başta giden Tercüman gazetesi her 10 Kasım'da Atatürk'ün tam sayfa resmini koymakta ve yas tutmaktadır. Bunun sebebi Atatürkçüler'in safında ve ilerici gözüküp kendi sınıfsal çıkarlarını halkın çıkarıymış gibi göstermeye çalışmasıdır. Bu gazete, emperyalizmin Türkiye'deki mutemet adamlarından Mıgırdış Sellefyan'ın kontrolü altındadır. (Devrim, s. 3-4, Kasım 1969) Öte yandan son zamanlarda Saklanbaç, Fotoroman tipi dergilerin Günaydın, Tercüman gibi gazetelerin baskılarının büyük bir artış göstermeleri egemen sınıflar tarafından halkın kendi çıkarı konusunda bilinçlenmelerine nasıl engel olduğunu gösteren önemli olaylardan biridir.
 7. Prof. Kubalı, bir cenaze törenine gitmiş ve cami hatibi hakkında, Cuma namazı dolayısıyla okuduğu hutbede, dini siyasete alet ettiği ve hilafetin gerekli olduğunu söylediği iddiasıyla soruşturma açılması için savcılığa başvurmuş, bu arada, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı ve Milli Güvenlik Kurulu'na da bir mektup göndererek olay hakkında bilgi vermiştir. (Bk. 15 Eylül 1969 tarihli Cumhuriyet, Milliyet ve Akşam gazeteleri). Bu ihbar üzerine savcılık harekete geçmiş hilafeti savunan va-

devrimci ve ilerici karakteri olmayan bir mücadeledir. Çünkü bu tür olaylar ne ilk kez meydana gelmiş, ne de bir daha tekrarlanmayacak. Kökü Osmanlı toplum yapısının derinliklerine uzanan, 1923'de yeni bir kılıfa girerek zamarımıza kadar gelen, köklü yapısal değişmelere bağlanamadığı sürece daha da sürecek olan bir olaydır. Çünkü laiklik, feodal kalıntıları hâlâ bünyesinde taşıyan toplumların değil temel ilişkilerini devrime dönüştürmüş endüstri toplumlarının ürünüdür. Bu, Mustafa Kemal'i ve onun devrimini inkâr eden bir görüş değil, tersine, onun çağdaş düşünce akımlarıyla diyalog durumuna getirilerek tamamlanmasını dile getiren bir özlemdir.⁸

Nitekim, Prof. Kubalı'nın bu mücadelesi ile irtica gücünden doğal olarak hiçbir şey yitirmemiş, aksine daha çok güçlenmiş, Kanlı Pazarlar düzenlenmiş,⁹ Yargıtay Başkanı

iz yakalanmıştır. Olay dinamizm kazanmış ve Prof. Kubalı'ya sağcı kuruluşlardan ölüm tehditleri gelmeye başlamıştır. Fakat çok büyük bir öğrenci topluluğu büyük bir içtenlikle Hoca'nın yanında olduklarını belirtmişlerdir. (Bk. 17, 18, 19 Eylül 1968 tarihli, aynı gazeteler.)

Daha sonra Prof. Kubalı, öğretmen ve öğrenci örgütleriyle Kültür Kuruluşları ve sendikalara bir çağrıda bulunmuş, "yeni bir irtica tipi çıktı... 1- Umumi açıdan din öğretim ve eğitim, 2- Dini irticanın pençesinden kurtarma, 3- İrtica faaliyetlerini daha kuvvetle yasaklama, 4- Siyasi iktidarla irtica arasında gizli-açık her türlü işbirliğini önleme ile ilgili yeni tedbirler düşünmek, teşkilatlı ve sistemli bir mücadele metodunu araştırmak ve kaçınılmaz mücadeleyi azimle yapmak için işbirliğine çağırıyorum" demiştir. (Bk. 27 Eylül 1969 tarihli aynı gazeteler.)

8. Şu olay Atatürk Devrimleri'nin ve Lâikliğin hangi koşullar altında ve nasıl korunduğunu göstermesi bakımından çok ilginçtir. Tek parti yıllarında, birgün Hasankale taraflarında bir köyde, köyün ileri gelenleriyle fakir aileler arasında bir kavga çıkar. Kavgayı sebep olan olayda fakir aileler haklıdırlar ve haklı olduklarına yüzde yüz inanmaktadırlar. Bunun için karşı tarafı hükümete şikayete karar verirler. Şikayete gitmek üzere yola çıktıklarında karşı taraftan bir grup önlerine geçerek şunu söylerler: "Eğer bizi şikayet ederseniz, biz de sizi şikayet eder ve bunlar, Atatürk'e sövdüler, Atatürk'e sövülmesine dayanamadık, hırslandık ve bunları dövdük deriz." Bunun üzerine şikayetçiler şikayetten vazgeçerek geri dönmüşler.

9. 17 Şubat 1969 tarihli gazeteler.

İmran Öktem'in cenazesine karşı çirkin hücumlarda bulunulmuş,¹⁰ Kayseri'de öğretmenlere karşı saldırıya geçilmiş,¹¹ Erzurum'da folklor geceleri basılmıştır.¹² Ve bütün bu olaylarda siyasi iktidar ile irtica arasında kuvvetli bir bağ olduğu görüşü açıklık kazanmıştır. Bütün bu olaylarda ölen yurttaşları öldürenlerin bulunamaması, bu inancın daha da kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Öte yandan, kurucusunun Sultan Abdülhamit olduğu ilan edilen ve hilafet görüşüne sıkı sıkıya bağlı Milli Nizam Partisi adı altında bir parti kurulmuştur.¹³ Bu partinin kurucusu ve milletvekili olan Prof. Necmettin Erbakan, "Türkiye'de din hürriyeti yoktur. Solcuların ekonomik teşhisi doğrudur, dinle devlet ayrı ayrı şeydir, lafı boştur, hilafetin büyük faydaları olabilir" görüşünü savunmaktadır.¹⁴ Görüldüğü gibi sınıfsal bir temele dayandırmadan irtica ile mücadele, havanda su dövmekten başka bir şey değildir.

Günümüzde "ilericilik" ve "gericilik"e verilen anlam hayli değişmiştir. Laiklik anlayışı, artık bugüne kadar yanlış olarak izlenen dinci görüş açısından değil, ekonomik görüş açısından değerlendirilmektedir. Bu anlayışın sökülüp atılması çok zor olmasına rağmen, TİP'nin CHP'deki "Ortanın Solu" hareketinin ve öteki devrimci kuruluş ve yayın organlarının bu konudaki faaliyetleri dikkate değer.¹⁵

10. 4-5 Mayıs 1969 tarihli gazeteler.

11. Temmuz 1969 tarihli gazeteler.

12. 23 nisan 1969 tarihli Akşam, Ayrıca Bk. 21 Mart 1970 tarihli gazeteler.

13. 10 Şubat 1970 tarihli gazeteler.

14. 25 Eylül 1969 tarihli Milliyet gazetesi.

15. Behice Boran bir yazısında şöyle demektedir: Toplumda geçici kuvvetler nelerdir? Mevcut düzenden yararlanan, toplumsal dönüşümlerden özel çıkarlar görecektir sınıf ve gruplardır, yani bugünkü düzende mali gücü ve politik nüfuzu elinde tutanlardır. Bu kuvvetler, anayasa ve dönüşümlere karşı durarak artık devrini tamamlamış bir ekonomik-sosyal düzeni sürdürmeye, toplumsal değişmeyi kösteklemeye çalışıyorlar. Mutlu azınlığı teşkil eden bu çıkarıcı sınıf gericidir. Çünkü, gericilik toplumsal yapının değişmesini istememek, onu engellemektir. (Behice Boran, Kalkınma ve Gericilik Üstüne, Sosyal Adalet, yıl 2, sayı 7, Ekim 1964, s. 5-6; İlerici Demokratik Hareketin Başarı Şartla-

Öte yandan, bilimsel faaliyetlerin en büyük amacının da geniş halk yığınlarının yüceltilmesi olduğu tartışma konusu yapılmaktadır. Bilimsel faaliyetlerin gerçek ölçüsü halk yığınlarının somut çıkarlarıdır. 20-30 bin dönümlük toprağa tek kişinin sahip olmasına karşı susan bir bilim adamı hiçbir zaman tarafsız ve nesnel olduğu savunmasında bulunamaz.

Toprak konusundaki temel çelişkiler devrime dönüşmeden, istendiği kadar iyi sulama ve gübreleme sistemleri bulunsun, elektrik, yol gibi altyapı tesisleri yapılsın, olumlu bir sonucun alınması olanaksızdır. Böyle davranmakla geniş yoksul halk yığınlarına değil ancak egemen sınıflara hizmet edilmiş olur.

Fakat şurası da açıktır ki, sınıf gerçeğini gizleyen çok önemli bir nokta da, bizzat üniversite çevreleri tarafından sık sık kullanılan bilimde "objektiflik" ve "tarafsızlık" gibi aslında hiç de bilimsel olmayan deyimlerin etrafında toplanmaktadır. Bünyesinde hâlâ feodal ve yarı feodal unsurları barındıran, derin sınıf farklarının mevcut olduğu bir ülkede "hiçbir sınıf veya kişiden yana değilim, tarafsızım" demek,

rı, Sosyal Adalet, yıl 1, sayı 2, 26 Mart 1963, s. 10) Ayrıca Bk. Mehmet Ali Aybar, Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1968, s. 197-212, 639-668

Yine bunun gibi, CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, 2 Ağustos 1969 tarihinde Bandırma ve Erdek'de düzenlenen toplantılarda yaptığı konuşmalarda şöyle demiştir: "İlericilik ve Gericilik çekişmesi aslında dinsel değil, ekonomik bir çekişmedir. Her gerici hareketin ardında birtakım yerli ve yabancı çevrelerin, bazen ayrı ayrı, bazen işbirliği halinde yürüttükleri bir çıkar mücadelesi vardır. Yerli çıkarıcılarla yabancı sömürücüler, iktisadi egemenliklerini devam ettirebilmek uğrunda yaptıkları mücadeleye yüce ve kutsal bir görünüm verebilmek amacıyla din silahını kullanırlar.

"Devrimci aydınlarımız da şimdiye kadar bu oyuna gelmişler ve hiç gerekmediği halde, din silahının karşısına boy hedefi gibi dikilmişlerdir. Yeni yeni bazı aydınlarımız mücadelenin iç yüzünü, niteliğini görmeye başlamışlardır." (3 Ağustos 1969 tarihli Cumhuriyet gazetesi.) Bülent Ecevit, bu tür konuşmalarını sonraları da sürdürmüştür. Örneğin 13 Mayıs 1970'de Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nde yapılan konuşma (14 Mayıs 1970 Cumhuriyet)

aslında feodal ve burjuva sınıflarından, yani egemen sınıflardan yana olmak demektir. Bu görüş siyasi bir kavram, yutturmaca bir tutumdur. Tarafsız kalmak, nesnel olmak, nüfusun % 7-8'ini bulamayan feodalite veya burjuvadan veya nüfusun % 90'ını geçen işçi, topraksız veya az topraklı sınıflardan yana olmamayı değil, aksine nüfusun çok büyük bir kısmını meydana getiren işçi, köylü ve az topraklı sınıflardan yana olmayı gerektirir. Yaptığı araştırmalar sonucu ülke topraklarının % 8'inin nüfusun % 41'i tarafından kullanılmasını gören bir bilim adamı "Ben tarafsız ve objektifim, sadece bu durumu saptamakla yetinirim, gerisini siyasiler düşünsün..." derse, bu onun, hiçbir zaman tarafsızlığını veya objektifliğini göstermez. Tam tersine egemen sınıfların tamamıyla yanında, hatta onlarla çıkarbirliği içinde olduğunu gösterir. Çünkü, çağın sorumluluğunu yüklenmiş bir bilim adamı çalışmasını sadece bu gibi saptamalarla bitiremez. Toprak dengesizliğinin, geniş halk yığınlarının lehine çözümlenmesini sağlayacak analizleri de yapmak zorundadır. Aynı biçimde, gelir dağılımında çok büyük dengesizlikler olduğunu saptamak da yeterli değildir. Bu kutuplaşmayı, halk yığınlarının lehine çözümleyecek analizleri de yapmak gerekir. Fakat şimdiye kadar uydurma tarafsızlık ve objektiflik adına bu analizler yapılmamış, bu tutum da ancak sınıf gerçeğinin gizlenmesine yaramıştır.

B. SINIF GERÇEĞİ ARTIK GİZLENEMEZ

Artık Türkiye'de egemen sınıfların ve bu egemen sınıflara dayanan siyasi iktidarların bütün baskı ve şiddet gösterilerine rağmen sınıf gerçeğini gizleme olanakları yoktur. Çeşitli gözlem ve araştırmalar, Türkiye'deki sınıf çelişkilerinin günden güne daha da arttığını göstermektedir. Nüfus artışı, nüfusun köylük yerlerden kentlere kayışı, artan nüfusa iş olanaklarının yaratılamayışı, işsizlik vs. gibi toplumsal yapı dinamikleri bu çelişkilerin su yüzüne çıkmasına sebep olmakta ve bu temel toplumsal yapı çelişkileri halk yığınlarını daha çok etkilemektedir. 1968, 1969 ve 1970 yıllarında meydana gelen öğrenci, işçi, köylü hareketleri ise sınıf çelişkilerinin açıklık kazanması yönünden çok uyarıcı dersler vermiştir. Bu uyanış, emekçi halk yığınlarını, Türkiye'nin te-

mel sorunlarına çözüm yolu getirecek bir biçimde örgütlenmeye itmekte ve umut verici bir hava içinde gelişmektedir. Olayları sınıf açısından değerlendirmeyen bilim adamları, örgüt ve kişilerin, bu gelişme karşısında tam anlamı ile çaresizlikten ve silinip yok olmaktan kendilerini kurtaramayacakları ise tarihi bir gerçektir.

C. ERZURUM'UN TUTUCULUĞU, KARS'IN İLERİCİLİĞİ

Erzurum'un soyo-ekonomik yapısına, mülkiyet ve üretim ilişkileri açısından baktığımız zaman şunları görüyoruz: Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri üretici fonksiyonlarından çok toplama ve dağıtma fonksiyonlarının geliştiği kenttir. Yani Erzurum üretmez,¹⁶ başka yerlerde üretilen malları toplar. Sonra da büyük ithalat ve ihracat merkezlerine gönderir. Veya büyük ithalat ve ihracat ve endüstri merkezlerinde üretilen malları Erzurum'a getirir. Buradan, bu mallara ihtiyacı olan çevre il ve ilçelere dağıtır. Erzurum'un

-
16. Kanımıza göre, Erzurum'daki Şeker Fabrikası da üretici bir role sahip değildir, tersine, bir aracı sınıfın meydana gelmesini fabrika bile desteklemektedir. Erzurum ovasında şeker pancarı yetiştirme olanakları sınırlıdır. Fabrikanın işleyebileceği kapasitenin çok büyük bir kısmı (% 85'den fazla) lğdır ovasından sağlanmaktadır. Fabrika lğdır'da yetişen pancarı Erzurum'a getirmek için nakliye işini ihaleye çıkarmaktadır. Bu ihale işinden milyonlar kazananlar vardır. Öte yandan bu nakliye masraflarının lğdır'daki esas üreticiye ödettirilerek ücretten düşürülmesi ayrı bir adaletsizliktir. Örneğin, kilo başına 18 kuruş verilecekse 17 kuruş verilmektedir.

Erzurum'da kurulan şeker fabrikasının tarımsal faaliyetler üzerindeki olumlu etkisi buğday üretimi yerine pancar üretimini başlatmasıdır. Bu ise kadınların da erkeklerle beraber tarımsal faaliyetlere (özellikle çapalama, ot yolma) katılması sonucunu doğurmuştur. Bu üretim çeşidinde meydana gelen bir değişikliğin kadın-erkek ilişkilerinde nasıl bir değişiklik yaptığına dair güzel bir örnektir. Aynı oluşumlar lğdır'da da görülmektedir.

Ürün çeşidindeki değişikliklere Doğu Anadolu'nun hemen hemen her yerinde rastlamak mümkündür. Örneğin sulama şebekesinin kurulmasıyla birlikte Diyarbakır'da Dicle Vadisi'nde Buğday yerine pirinç ekilmeye başlanmış, Maraş, Gaziantep gibi yerlerden pirinç ekicileri gelmişlerdir.

Üretici olmayan, fakat toplayıcı ve dağıtıcı olan bu fonksiyonları, burada çok geniş bir aracı sınıfının gelişmesine sebep olmuştur. Erzurum'un köylerle bağlantısını sağlayan toptancı tüccarlardan sık sık şu sözü duymak mümkündür: "Kar, amur ortadan kalksa, Kürtler şehire inse de alış-veriş biraz kızışsa..." Bu sözün anlamı çok açıktır. Bahar gelecek, kar, yağmur, çamur ortadan kalkacak, köylüler evre il ve ilçelerden Erzurum'a gelecek ve toptancı tüccarın stoklarını eritecekler.

Erzurum'da yukarda belirttiğimiz, toplama ve dağıtma fonksiyonlarının gereği olarak meydana gelen bu aracı sınıf ise çıkarları bakımından gerici bir çizgide bulunmaktadır. Erzurum'daki toptancı tüccar, mülkiyet ve üretim ilişkilerinden dolayı elinde tuttuğu ve denetlediği bu çıkarları sürdürebilmek için başlıca iki etkeni dinamik tutmak konusunda çaba göstermektedir. Bunlardan biri "din", öteki ise "komünizmle mücadele" sloganıdır. Aslında bu, iki etkenin arkasında emperyalizmin Erzurum ile olan ilişkilerini görmek büyük bir zorunluluktur. Bunu daha sonra "Atatürk niversitesi"ni incelerken daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Örneğin, anayasa teminatı altında bulunan, parlamentoda da temsilcisi olan ve hemen hemen bütün Türkiye'de örgütlenmiş olan TİP, Erzurum'da henüz kurulamamıştır. Bu olayda, parti yöneticilerinin ilgisizliği de söz konusu olmakla beraber, tutucu güçlerin halkın bilinçlenmesine engel olmaları en önemli bir nedendir. Bu geniş aracı sınıflar, "Din elden gidiyor" ve "Komünizmle Mücadele" sloganlarını dinamik tutabildikleri lde, halkın bilinçlenmesine engel olabilmekte ve sömürü olanaklarını devam ettirebilmektedirler. Bunun için, bu aracı sınıf bölge basınına büyük lde desteklemekte ve beslemektedir. Tamamen işbirlikçi sermaye çevreleri tarafından kontrol edilen bölge basını, bu koşullar altında ancak sola ve solculara kfrettiği lde ayakta durabilme olanağına sahip olmaktadır.

Öte yandan, Erzurum kent halkının homojen olması, tutuculuğu öngören ikinci bir etkendir. Bu durum hoşgrrllk fikrinin gelişmesini engellemekte, yabancı kavramı keskinlik kazanmaktadır. Ancak, Erzurum için geçerli olan bu etkenler, Kars için geçerli değildir.

Kars, Erzurum gibi toplama ve dağıtma fonksiyonlarının

geliştiği bir kent değildir. Gerçi Kars'ta Erzurum gibi üretici fonksiyonlar gelişmemiştir. Fakat Kars'ta Erzurum'da olduğu gibi aracı bir sınıf da gelişmemiştir. Erzurum, Kars, Ağrı'yı içine alan bölgede, yün, deri, peynir, koyun vs. gibi ürünlerin toplama merkezi Erzurum olduğu gibi, gaz, bez, tuz, şeker gibi tüketim maddelerinin dağıtım yeri yine Erzurum'dur. Öte yandan, Kars'daki yerli halk, Erzurum'daki gibi homojen değil, heterojendir. Türk, Kürt, Çerkes, Malakan gibi etnik gruplara, Alevi-Sünni gibi mezhep gruplarına mensup kişi ve aileler bir arada yaşamak zorundadır. Bu birlikte yaşama zorunluluğu etnik gruplar ve mezhep grupları arasında her şeyden önce hoşgörölölölük fikrinin yayılmasına sebep olmuştur. Örneğin, Türkler, Kürtlerin gelenek ve göreneklerine saygı duymakta, Kürtler, Çerkeslerin varlığına katlanabilmektedir. Yine Aleviler Sünnilere, Sünniler de Alevilere tahammöl edip birbirlerinin inançlarına saygı duymaktadırlar. Etnik gruplar veya mezhep grupları arasında hiçbir çatışmanın mevcut olmadığını iddia etmiyor, bir arada yaşamak ve bu durumu sürdürmek zorunda olan etnik ve mezhep grupları arasında hoşgörölölölük fikrinin yayıldığını belirtmeye çalışıyoruz. Bu hoşgörölölölük fikri ise her şeyden önce yabancılaşma kavramını yumuşatmakta, herhangi bir yeni fikrin veya yeniliğin toplum tarafından büyük bir sertlikle karşılanmamasına, aksine yeniliklerin kolaylıkla kabul görmesine sebep olmaktadır. Örneğin Erzurum'da bir türlü kurulamayan TİP, Kars'da büyük bir gelişme göstermiş, halk yığınları arasında örgütlenme olanakları bulmuş ve geniş bir militan kadrosu yetiştirmiştir. Oysa, 1967 yaz aylarında partinin Erzurum'da kurulmasına karşı büyük bir tepki gösterilmiş ve sermayedar çevrelerin endişesi, halk yığınlarından gelen bir tepki olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Büyük kavga, güröltü ve kanlı olayların meydana geldiği o günlerde bölge basını, devamlı olarak solculara söğüp saymış, "Erzurum Doğu'nun kilididir, Erzurum Müslümandır. Komünizmle mücadelenin kalesidir. Erzurum Türk'tür, Türk kalacaktır. Erzurum'un şerefli tarihi TİP gibi komünist bir partinin kurulmasına asla izin vermeyecektir..." gibi sloganlar işlenmiştir. Ayrıca, TİP'ni kurmaya çalışanlar sahtekârlıkla suçlanmış ve Vali'nin bu işe el koyması istenmiştir.¹⁷

17. 30 Haziran 1967 tarihli Hakikat ve Hürsöz gazeteleri.

Burada etnik gruplar bakımından önemli olan nokta da şudur: Kars'da etnik gruplar ekonomik bakımdan dengelidir. Yani üretim güçlerinin denetimi bakımından etnik gruplar arasında bir denge vardır. Servet sadece Türklerde veya Kürtlerde birikmemiş, etnik gruplar arasında dağılmıştır. Oysa, Erzurum'da da etnik gruplar vardır (Kars'a nazaran açık-seçik belli değilse de), fakat ekonomik bakımdan kuvvetli olanlar sadece Türklerdir. Mezhep grupları vardır (Kars'a oranla açık-seçik belli değilse de), fakat üretim güçlerinin denetimi, giderek gelir dağılımı, mezhep grupları arasında dengeli bir dağılım göstermektedir.

Kanımıza göre, Erzurum'un tutuculuğu ve Kars'ın ilericiliği, bu kentlerin toplama ve dağıtma fonksiyonları, yerli halkın homojenliği ve heterojenliği üretim güçlerinin ve gelir dağılımının denetimi gibi konularla birlikte ele alınmalıdır. Bu durumun, bölgedeki öteki büyük yerleşme yerlerinde, Iğdır, Ardahan, Sarıkamış, Hasankale'de farklılıklar gösterdiği şüphesizdir.

D. ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

“Üniversite bir yandan insan gereksinimleri, öte yandan bunları karşılayabilecek kaynaklar ve bunların kullanılma yöntemleri hakkında bir soruşturma yürütür. Soruşturmayı yeni tanımlarla tamamlar. Soruşturma ve tanımlama etkinliğinin sürekliliği, üniversitenin ayırıcı niteliği ve evrensel bileşenidir.

Öte yandan üniversite, günümüzde, giderek artan önemi içinde eğitimin en üst basamağı olarak, altyapı ile üstyapı arasındaki yapısal ilişkilerin en etkili yeridir. Ve altyapı, üstyapı koşullarına ve bunların karşılıklı etkileri bütününe bağlı olarak, üniversite kavramının toplum-yapısal tanım ve bölgesel bileşenidir. Bu evrensel ve bölgesel bileşenler, belirli bir zaman ve mekân birimleri içinde üniversitelere ‘biçim ve boyut’ kazandırır.”¹⁸

18. T.M.M.O.B. Mimarlar Odası İstanbul Şubesi, XIV. Dönem Çalışmaları Raporu, Eüyük Kent Dışı Üniversiteler Sorunu Komisyonu, İstanbul Ocak 1970.

Öte yandan, üniversite “gerçeği baskıdan uzak arama” olanaklarının en yüksek düzeyde olduğu bir kurumdur. “Gerçeği baskıdan uzak arama” geleneksel bir veri değil, üniversite, faaliyetler için zorunlu olan temel bir fonksiyondur. Biz Atatürk Üniversitesi’ni bu açıdan ele almak istiyoruz.

Atatürk Üniversitesi büyük kentlerin dışında kurulmuş bir üniversitedir, bölge üniversitesi olarak kurulmuştur. Bütün az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de, ekonomik ve toplumsal yapı, hem mülkiyet ilişkileri ve üretim güçlerinin denetimi bakımından dikey, hem de bölgelerarası ekonomik ve toplumsal dengesizlik bakımından yatay bir farklılaşma göstermektedir. Bu farklılaşma giderek büyük kent ve büyük kent dışı ortamlar arasında da kendini göstermektedir. Bu koşullar altında sanayileşmesini henüz tamamlamamış az gelişmiş ülkelerde bütün kamu hizmetleri büyük kentlerde birikmekte, yine büyük kentlere taşradan hızlı ve yoğun bir nüfus akını olmaktadır. Toprak mülkiyetindeki temel toplumsal yapı çelişkilerinin keskinleşerek devam etmesi büyük kentlere olan nüfus akınını hızlandırdığı gibi, nüfusun hızlı bir şekilde artışı da bu oluşumu desteklemektedir. Demek ki, az gelişmiş ülkelerde büyük kentler, çeşitli kamu hizmetlerinin, teknolojik ve kültürel faaliyetlerin odak noktası olmaktadır. Halbuki “Sanayileşme aşamasını tamamlamış ülkelerde, büyük kentler, teknolojik ve kültürel gizli güç (potansiyel) odağı olma niteliğini iletim ve ulaşımındaki büyük atılımların gölgesinde giderek yitirmekte ve bu durumdaki ülkelerde, altyapı planlaması yolu ile teknolojik ve kültürel gücün yayılması desteklenmektedir. Bu yolla bazı merkezlerin, insanüstü ölçülerde büyüme eğilimleri önlenmeye çalışılmaktadır. Gelişmiş memleketlerdeki büyük kent dışı üniversiteler politikası, yurt yüzeyine yayılabilen sanayi kuruluşlarının yardımı ile iletim ve ulaşım olanaklarının yanı sıra bilim, teknik ve kültürel merkezler dışına götürebilen üçüncü bir öge yaratmak olarak tanımlanabilir.”¹⁹

Bilindiği gibi Türkiye’de kültür kurumları geniş ölçüde Ankara ve İstanbul’da toplanmaktadır. Fakat son zamanlar-

19. T.M.M.O.B. y.a.g.r.

da önem kazanmaya başlayan bölgelerarası dengesizlik edebiyatı üzerine, bu iki büyük kent dışındaki bazı illerde de üniversite açmak gerektiği fikri yaygınlaşmaya başlamıştır. İzmir'de Ege, Erzurum'da Atatürk ve Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi bu amaçlarla kurulmuştur. Ege Üniversitesi kuruluş sürecine girdiği zaman İzmir de ekonomik-toplumsal ve kültürel yönlerden büyük kent haline gelmiştir. Yoğun bir ithalat ve ihracat merkezi niteliğini kazanan kent Akdeniz havzasına tam ananıyla açılmış, büyüme endüstrileşmenin gereklerine göre ayarlanmıştır. Bu nedenlerden dolayı İzmir'de kent-üniversite ilişkileri bir sorun durumuna gelmemiştir. Fakat önce Erzurum'da daha sonra da Trabzon'da önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Türkiye yer yer feodal ve yarı feodal unsurlardan sıyrılarak az gelişmiş bir kapitalizmle, giderek emperyalizmle bütünleşmeye doğru giden geçiş halinde bir toplumdur. Böyle bir toplumda ekonomik ve toplumsal değişimi sağlayan temel dinamik ve üretim gücü toprak olduğu için toprak dağılımı üzerinde özellikle durmak gerekir.

Çiftçi ailelerinin % 41'i, 20 dekardan az araziye sahip olup genel arazisinin % 11'ini denetledikleri halde, % 0.2'si, 1000 dekardan çok araziye sahip olup, genel tarımı arazisinin % 8'ini denetlemektedirler.²⁰ Çiftçi ailelerinin % 30'a yakın bir kısmının da topraksız olduğunu düşünürsek, tarım kesiminde son derece çelişkili olan bu durumu açıkça görmek mümkündür. Yer yer feodal ve yarı feodal unsurlar gösteren toplumumuzun temel çelişkileri budur. Fakat bu çelişki beraberinde başka çelişkileri de getirmektedir. Örneğin 50 dekardan az arazi denetleyen işletmelerde kişi başına ortalama 485 TL düştüğü halde, 1000 dekardan fazla arazi denetleyen işletmelerde kişi başına ortalama 47.750 lira düşmektedir.²¹ Giderek, tarım kesiminde, en az gelirli % 20 işletme toplam gelirin % 3.4'ünü aldığı halde, en çok gelirli % 20, % 64'ünü almaktadır.²² Yine tarım kesiminde, Ziraat Bankası

20. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1963 Tarım Sayımı,

21. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 240.

22. Korkut Boratav, 100 Soruda Gelir Dağılımı, Gerçek Yay. İstanbul 1969, s. 202.

kredilerinden, işletmelerin % 50'sinden fazlası ortalama 296 TL alırken, yüzbinde üçü, 629.000 lira para almaktadır.²³

Bütün bu rakamlar Türkiye'deki en somut gerçeğin sınıf gerçeği olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla bu temel gerçeği göremeyen veya küllemeye çalışan hiçbir çözüm yolunun başarılı olamayacağı şüphesizdir. Fakat üniversite bu temel gerçeği, şimdiye kadar, çeşitli ideoloji ve kavramları kullanarak bilinçli bir biçimde küllemeye çalışmış, böylece egemen sınıfların yanında yer almıştır. Son zamanlarda Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısıyla ilgili, dışı dokunur araştırmaların tamamının üniversite dışı kurumlar tarafından yayınlanması ve çoğunun akademik kariyerin dışındaki kişi ve kurumlar tarafından yapılmasının temel nedeni budur. Bu doğal bir gelişimdir. Çünkü, Türkiye, ekonomik bakımdan dışa bağımlı bir ülkedir. Ekonomik bakımdan dışa bağımlılık toplumsal değişimin temel dinamiğinin Türkiye'nin dışında aranması gerektiği sonucunu ortaya koyar. Fakat dışa bağımlılığı ortaya koyan ekonomik güçler yani emperyalizm Türkiye'ye gelirken kendi kendini meşrulaştıracak ideoloji de getiriyor. İşte bu ideolojiyi Türkiye halkları karşısında meşru hale getiren en önemli kaynak, üniversitenin sınıf gerçeğini gizleyen ve bu ideolojilere sahip çıkan ve bu ideolojilere bilimsel kılıf aramaya çalışan tutumudur.

"Emperyalizmin kültürel baskısının önlenmesi ancak ekonomik emperyalist sızıntıların durdurulması oranında olanak sınırları içine girecektir. Az gelişmiş ülkelerde büyük kent dışı bölgeler ile ekonomik yönden çok durağan ilişkiler içindedirler. Altyapıdaki bu hareketsizlik iki önemli sonuç vermektedir:

1. Bir yandan büyük kent dışı bölgeler tutucu bir toplum bilincinin sürdürüldüğü kapalı ortam nitelikleri saklarlar.

2. Öte yandan büyük kentler, teknolojik alanda ülkenin öteki bölgelerini sürüklemeye başlarlar. Bu sürüklenişin sonucu olarak, büyük kent dışı ortamlardaki toplumsal bilinç biçimlenmelerinde, büyük kent dışı değerleri birer referans kavram halinde revaç bulurlar.

23. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 242.

Büyük kent dışı bölgelerde büyük kent üniversitelerinin modelini uygulamak ise büyük sorunlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla büyük kent modelini Anadolu'ya götürmeye çalışmak biçimsel bir çaba olmaktan öteye geçmemektedir, çünkü Erzurum, Diyarbakır, Trabzon gibi kentler yetersiz ekonomik ilişkiler yüzünden, altyapı ile üstyapı arasındaki geçiş strüktürünün en üst halkasındaki üniversiteyi gereksinir duruma gelmeden birer üniversite kenti olmaya zorlanmışlardır... Milli Eğitim Bakanlığı tarafından atanan ve denetlenen rektör ve dekanlar eliyle yönetilmekte kuruluş amacından kayarak iktidardaki partinin ideolojisini yaymakla yükümlü bir SARI ÜNİVERSİTE biçimine dönüşmek tehlikesini taşımaktadırlar. Bu tipte üniversiteler ülkeye yeni kadrolar yetiştiremezler. Yürürlükteki düzenin yeni kadrolarının daha geniş olanaklara ve daha doğru kuruluş gerekçesine sahip büyük kent üniversiteleri tarafından sağlanacağı açıktır. Büyük kent dışı üniversitelerde, bilimsel araştırma, soruşturma, düşünce üretme, tanımlamalar yapma özgürlüğü, politik güdüm nedeniyle kısıtlı, hatta olanaksızdır. Ve nihayet, altyapı ile bağlantı yokluğu yüzünden, bölgesel gelişmeye katkı da söz konusu olamamaktadır.”²⁴

Yukarıda belirttiğimiz gibi büyük kent dışı üniversiteler her şeyden önce kurulduğu bölgenin sosyo-ekonomik yapısı içinde ele alınmalıdır. Yine yukarıda belirttiğimiz gibi Erzurum üretici olmaktan çok tüketici bir kenttir ve bu durum geniş bir aracı sınıf ortaya çıkarmıştır. Bu aracı sınıf dünyanın bütün az gelişmiş ülkelerinde olduğu gibi son derece tutucudur. Yöresel basının geniş ölçüde bu sınıf tarafından denetlenmesi, Komünizmle Mücadele Derneği gibi kuruluşların, giderek İmam-Hatip Okulu, İslam Enstitüsü, Kuran Kursları gibi kurumların, bu sınıfın, kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda faaliyette bulunması doğal bir olaydır.

Sosyo-ekonomik yapısı güçlü bir aracı sınıfa belirlenen bir kent elbetteki emperyalizmin faaliyette bulunacağı odak noktalarından biri olacaktır. Çünkü emperyalizmin, toplama ve dağıtma fonksiyonlarının geniş ölçüde cereyan ettiği bir kenti ve bu kentteki değişimi denetlediği sürece, toplama ve dağıtma fonksiyonlarının uzandığı öteki kentleri de denetler.

Nilekim Erzurum'da değişimin denetimi aynı zamanda Erzurum'un çevresini de içine alan geniş bir bölgenin de denetimi demektir.

Bu tür özellikleri olan bir kentle üniversite kurulması hangi sonuçları ortaya çıkarır? Bir kez üniversiter faaliyetlerde temel bir fonksiyon olan "Gerçeği baskıdan uzak arama" anlayışıyla, kentin sosyo-ekonomik yapısı bir süre çelişme durumunda kalır. Giderek bozkırın çekirdeği yutması örneği sosyo-ekonomik yapı da bu anlayışı yutmaya, yozlaştırmaya başlar ve kendi sınıfsal çıkarlarına uyarlı bir kurum haline getirir. Yani bozkır, çekirdekdeki atılımcı ve ilerlemeyi sağlayan dinamikleri kendi bünyesi içinde nasıl parçalıyor, eritiyor ve yok ediyorsa, bu sosyo-ekonomik yapı da "Üniversite"nin özündeki anlamı parçalar, yozlaştırır ve yok eder. (*)

Genel süreç bu olmakla beraber Atatürk Üniversitesi kuşa süre de olsa, böyle bir çelişme durumu bile yaşamamıştır. Çünkü Amerika, Erzurum'un bu yapısal özelliklerini yakından kavradığı için, Atatürk Üniversitesi ile başlangıçtan beri ilgilenmiş, Üniversiteye karşı aşırı bir ilgi duymuştur. Orta-Doğu Teknik Üniversitesi'nde dahi uygulanma olanağı bulunmayan "Mütevelli Heyeti"ni ısrarla savunan Amerika

(*). Kemal Tahir, Bozkırdaki Çekirdek (Remzi Kitabevi, İstanbul 1967) romanında bozkır ile çekirdek arasındaki diyalektik bağı Orta Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı ile Köy Enstitüleri arasında da göstermek istemiştir. Bilindiği gibi, "Bozkır"ın bağrına düşen çekirdeki yok edici, parçalayıcı, çekirdek içindeki dinamizmi yok edici bir yapısal özelliği vardır. Çekirdeğin özelliği ise bunun zıddıdır. Herhangi bir toprak parçasına düşen çekirdek, orada yeşermek, gelişme dinamizmine sahiptir. Eğer çekirdek uygun bir toprak parçası bulursa yeşerir, çorak bir toprağa, bozkıra düşerse yok olur gider. Bozkırın bağrına bir çekirdek düştüğü zaman gerek bozkırın gerekse çekirdeğin yapılarında varolan dinamikler işlemeye başlar. Eğer çekirdekteki dinamizm çok kuvvetli ise bozkırı yener, yeşerir ve giderek bozkırı da daha elverişli toprak parçası yapar. Aksine bir durum söz konusu olursa, bozkırın dinamiği çok kuvvetli olup çekirdekteki atılım gücünü parçalar, onu bozkırın öteki maddeleri gibi atar, kabuk durumuna getirir.

Kemal Tahir, Bozkırdaki Çekirdek romanında, önce Orta Anadolu Çorum dolaylarının sosyo-ekonomik yapısını belirtmeye çalışır. Bu yapıda ortaya çıkan en önemli ekonomik güç, yavaş yavaş gelişen ticaret burjuvazisidir. Tefecilik faaliyeti gelişmektedir. Tabandaki ilişki-

ve onun mütemet adamlarıdır. Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde işleme olanağı bulamayan Mütevellî Heyeti'nin Atatürk Üniversitesi için tavsiye edilmesi boşuna değildir. Amaç bölgede üretim ilişkilerini ve üretim güçlerini denetleyen kişileri üniversite yönetiminde söz sahibi etmektir. Öte yandan Amerika'daki (Nebraska) Üniversitesi ile bir anlaşma yapılmış ve bu anlaşma 11 yıl devam etmiştir. Bu arada birçok Türk, Amerika'da master'i yapmak olanağı bulmuştur. Dolayısıyla Atatürk Üniversitesi kentin sosyo-ekonomik yapısıyla hiç çatışmamış, ta kuruluşuyla birlikte, kendini bu yapının gereklerine göre ayarlamış, bu yapı ile bütünleşmeye başlamıştır. Amerikalılar Erzurum'dan ayrılırken üniversitede mutemet adamlarını yani işbirlikçilerini bırakmışlardır. Şimdi üniversitede "Amerika elimizden tutmadan kalkınamayız, bizi ancak Amerikan yardımı kalkındırır, Amerika bizi kalkındırarak..." diyen birçok öğretim üyesi ve öğretim yardımcısı vardır. Bu emperyalizm bakımından paha biçilmez bir kazançtır.

Geniş bir tüketim merkezi olan Erzurum'da tüketicinin dinamiğini sağlayan kurumlardan biri de üniversitedir. Üniversitenin duyduğu bütün gereksinimler kentteki ticaret burjuvazisi tarafından karşılanmakta, böylece, devlet olanakları bir avuç burjuvazi elinde birikmektedir.

leri biçimlendiren başlıca etken budur. Çatıda politik kadrolarda (CHP Genel Merkezi) bu yapıya uyarlı değişimler olmaktadır. Yani, yeni yeni gelişmekte olan ticaret burjuvazisi ekonomik güçle beraber, politik gücü de ele geçirmeye çalışmaktadır. İşte ortam budur. Bu ortam her türlü ilerici atılımı önleyici, yozlaştırıcı bir öze sahiptir. Bu ortama, günün koşullarına göre son derece ilerici bir kurum, "Köy Enstitüleri" getiriliyor. Köy Enstitüleri'nin toplum yapısını değiştirmek, ortaçağ kalıntısı kurumları ortadan kaldırmak gibi ilerici bir görevi var. Bu bakımdan, Köy Enstitüleri'nin toplum yapısına aşılmasıyla birlikte Orta Anadolu'nun (Bozkır) sosyo-ekonomik yapısıyla, Köy Enstitüleri (Çekirdek) arasındaki diyalektik bağ işlemeye başlıyor. Köy Enstitüleri'nin sosyo-ekonomik yapıyı değiştirip bozkırı yeşertmek gibi bir amacı var. Bozkır ise yapının değişmemesi konusunda bilinçli ve direniyor. Sonunda sosyo-ekonomik yapının dinamiği Köy Enstitüleri'ninkine göre daha hızlı ve yoğun bir biçimde işliyor ve Enstitüleri işlemez duruma getiriyor. Böylece çekirdekteki ilerici özü parçalıyor ve onu kendine uyarlı bir kurum durumuna getiriyor.

Aracı sınıf üniversiteyi çok kısa bir zamanda etki alanı içine almış kentte sosyo-ekonomik bakımdan güçlü olan kişiler, üniversitenin bünyesinde cami yaptırmak için faaliyete geçmiş, bu konuda üniversitenin de çok geniş yardımlarını görmüştür. Aslında üniversitenin, akademik sorunlar ötesinde bir yığın yerleşim sorunları vardır. Bu sorunlar bir tarafta dururken ve kentlerdeki camilerde ancak 5-6 kişi ile namaz kılınırken, bir de üniversiteye camiın gereği var mı, ya da bu camiın adı neden Atatürk Üniversitesi Camii'dir, diye şaşmamak gerekir. Bunlar aslında Erzurum'un sosyo-ekonomik yapısına uyarlı eylemlerdir. Bunlar, fakir-fukara halkımızın kendi öz sınıfsal çıkarları konusunda bilinçlenmesini önlemek, dikkatini sömürü düzeninin dışında tutmak için ortaya atılmış bir taktır.

Bunun gibi, Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük merkezlerde görülen Özel Yüksek Okullar Erzurum'da olmadığı halde, öğretim üyeleri bakımından Atatürk Üniversitesi ile Erzurum Eğitim Enstitüsü ve Yüksek İslam Enstitüsü arasındaki ilişki, Ankara veya İstanbul'daki üniversitelerde çalışan öğretim üyelerinin Özel Yüksek Okullarla olan ilişkisinden farklı bir ilişki değildir.

Bütün bunların dışında Komünizmle Mücadele Derneği ve iktidar partisinin il örgütü ile iyi ilişkiler kuran, hatta bu örgütlerde görev alan öğretim üyeleri ve öğretim yardımcılarının faaliyetleri, aracı egemen sınıfın ideolojisini daha çok meşrulaştırmış ve bu ideolojiye bilimsel (!) bir kılıf geçirmeye çalışmıştır. Öğretim üyelerinin²⁵ yardımcılarının bu tutucu kurumlarda resmi veya gayri resmi görevler almaları gerek bu kurumların yetkilileri, gerekse üniversite yetkilileri tarafından kamuoyuna daima "halk ile üniversite arasında sağlam bir bağ var" biçiminde duyurulmuştur.

Görüldüğü gibi Erzurum'daki aracı egemen sınıf üniversiteyi çok kısa bir zamanda etkisi altına almıştır. Burada artık, "Mütevelli Heyeti'ne lüzum var mı? Yok mu?" gibi bir tartışmaya hiç gerek yok. Çünkü Mütevelli Heyeti'nin yapacaklarını üniversite bünyesinde yapacaklar zaten vardır.

25. Bu uzun ünvanların istismarından başka bir şey değildir. Uzun ünvanların elde edilmesi yine önemli bir konudur ve üzerinde durulmaya değer.

Önemli olan ve üzerinde durulması gerekli bir konu da "Bölge Üniversiteleri" kavramı ile ilgilidir. Yukarıda değindiğimiz gibi Atatürk Üniversitesi de Bölge Üniversitesi olarak kurulmuştur. Fakat belirtmeye çalıştığımız nedenlerden ötürü şimdiye kadarki faaliyetleriyle de Doğu Anadolu'nun sorunlarına hiçbir çözüm getirmemiş, öteki üniversitelerin kötü bir kopyası olmaktan öleye gidememiştir. (*)

Bugün Doğu Anadolu'nun ekonomik ve toplumsal yapısında meydana gelen en önemli süreç feodalizmin kapitalizme doğru evrildiğidir. Ekonomik ve toplumsal alanda meydana geleri bu değişimin siyasal planda, aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenme sistemlerini yıkıp, çok daha ileri bir aşama olan uluslaşma sürecini başlatacağı da şüphesizdir. Fakat son redece önemli olan bu olay hakkında Atatürk Üniversitesi şimdiye kadar, -bu konu üzerinde bir baskı aracı olmaktan öteye- hiçbir fikir belirtmemiştir. Sınıf sorununda olduğu gibi, bu konuyu da küllendirmeye çalışmıştır. Son derece önemli olan bu konuda üniversitenin henüz hiçbir fikir belirtmemesi, onun toplumsal koşullardan habersiz, toplumun temel dinamiklerinden tamamen kopuk bir varlık olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

"II. Mahmut, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk fakülte olan ve Fransızca öğretim yapması kararlaştırılan Galatasaray Tıbbiyesi'nin açılış söylevinde: 'Sizlere Fransızca okutmaktan benim müradım, Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenni tıbbi öğrenip refte refte kendi lisanımıza almaktır ve ondan sonra memaliki mahruse-i şahanenin her bir tarafına, Türkçe olmak üzere neşreylemektir'

(*) Üniversitenin Ziraat Fakültesi'nde, Fitoteknik, Toprak, Zooteknik gibi alanlarda, özellikle Doğu Anadolu'ya yönelmiş bir yığın araştırma yapılmıştır. Tarım alanında verimi artırmaya yönelmiş bu araştırmalar şüphesiz ki, değerli araştırmalardır. Fakat üniversite, verim artışının esas üreticiye yansımaları için neler yapmıştır? Yoksul geniş halk yığınlarını, yani esas üreticiyi mutluluğa ulaştırmak için bu araştırmaların sonuçlarını nasıl değerlendirmek gerekir? Bu sorulara her şeyden önce mülkiyet ve üretim ilişkileri açısından yani sınıf açısından cevap aramak gerekir. Sorunun can alıcı noktası da budur. Sorunlara mülkiyet ve üretim ilişkileri açısından bakılmadığı sürece, yapılan araştırmaların, araştırmacısına ün sağlamaktan öte bir anlam ve önemi yoktur.

demekle, Türkiye'nin hâlâ geçerli olan eğitimi ve yüksek öğrenim politikasının ve modelinin ana çizgilerini belirtmişti.

Gerçekten üniversitelerimiz görünürde, bilim evrenselliği ölçüsü olarak aldığımız batı uygarlığının az gelişmiş olan ülkemize ithalinin en kısa yolu olarak düşünülmektedir.”²⁶

Bu koşullar altında, üniversite var gücüyle Batı'daki yapıtları Türkçe'ye aktarmaya çalışmakta, bu modellere dayanılarak Türkiye'nin sorunlarına çözüm yolu bulunmak istenmektedir. Özel çalışmalar yaparak Türkiye'nin ve bölgenin somut gerçeklerini incelemek isteyenlerin, araştırmaları gerçekleri ortaya çıkardığı, her şeyden önce egemen sınıfların çıkarlarına dokundukları için baskı altında tutulmaktadırlar. Amerika'nın Atatürk Üniversitesi ile olan ilişkileri de, Amerika'nın ekonomik ve politik görüşünün üniversite yolu ile Türkiye'ye ithalinden başka bir şey değildir. O halde Amerika yani emperyalizm, Doğu Anadolu'nun iki büyük kentinden biri olan Erzurum'un ve ticaret burjuvazisinin bünyesindeki değişimi denetlemek istemiştir, bu isteğini başarı ile sürdürmektedir. Durum Prof. Fehmi Yavuz'un dediği gibi “Üniversiteleri medreseleştirme” çabasından başka bir şey değildir. Prof. Fehmi Yavuz şöyle demektedir: “Üniversiteleri medreseleştirme çabası içinde olanlar, sorumluların tutumlarından büyük ölçüde faydalanmaktadır. Atatürk'ün adını taşıyan Erzurum'daki üniversite onların ağına düşmüş görünüyor. Yarı feodal düzen içinde bulunan Doğu illerinde bazı medreselerin hiçbir zaman kapatılmadığı da bilinmekte idi.”²⁷

O halde, temel toplumsal yapı çelişkilerini devrime dönüştürmek için gayret sarf etmeden, kültürel hayatı geliştirmek amacıyla, herhangi bir yerde üniversite açmak, tutucu güçleri örgütleyip kuvvetlendirmek ve eylemlerini meşrulaştırmaktan başka hiçbir işe yaramamaktadır.

Çünkü temeldeki toplumsal yapı çelişkileri devam ettiği sürece, bu çelişkileri devrime dönüştürmeden getirilecek her türlü tedbirler temel çelişkilerle bütünleşir ve yine egemen sınıfların lehine işlemeye devam eder. Atatürk Üniversitesi

26. T.M.M.O.B. y.a.g.r.

27. Fehmi Yavuz, Deve Kuşları gibi, 16 Nisan 1970 Milliyet gazetesi.

Doğu Anadolu'nun ekonomik, toplumsal ve kültürel sorunlarına ışık tutsun diye kurulmuş, fakat temel toplumsal yapı çelişkilerini devrime dönüştürecek hiçbir yapısal değişme yapılmadığı için, Atatürk Üniversitesi bölgenin sorunlarına ışık tutmak şöyle dursun, tersine bu çelişkilerle bütünleşmiştir. Öte yandan bir Bölge Üniversitesi olarak kurulduğunu iddia etmekle beraber, Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve etnik koşullarını hiç dikkate almayan, almak istemeyen bu üniversite kurulduğu günden beri halkın dışındadır. Bütün bunlar Dr. Gülseren Akder'in ısrarla üzerinde durduğu gibi fizikteki birleşik kaplar kanunu, toplum yapısını oluşturan kurumlar için de geçerlidir. Buna göre toplumsal yapıyı oluşturan kurumlar aynı düzeydedir. Birbirlerinden ne ileridir ne de geri. Üniversite Türkiye toplumunun üniversitesidir ve tabiidir ki Türkiye'nin temel toplumsal yapı çelişkileri üniversitenin bünyesinde de görülecektir. O halde temel toplumsal yapı çelişkileri devrime dönüşmeden getirilecek her türlü çözüm yolları başarısız ve anlamsız olduğu gibi, temel toplumsal yapı çelişkileriyle bütünleştiği için de sorunlara daha karmaşık bir hüviyet getirmektedir. Bu, üniversitede bile böyledir.²⁸

-
28. Fen Edebiyat Fakültesi'nde yapılan asistanlık imtihanları ile ilgili yolsuzluk iddialarını bölge basınından incelemek ilginçtir. 12-13 Ocak 1968 tarihli Devrim gazeteleri.

Öte yandan, Erzurum'da Halk-Üniversite ilişkilerini, yukarıdaki çerçeve içinde değerlendirebileceğimiz somut iki olay izledik: Birincisi 22 Nisan 1969 tarihinde, üniversitede, Fikir Kulüpleri Federasyonu, Erzurum Şubesi tarafından düzenlenen bir folklor ve şiir gecesinin, gerici kuvvetler tarafından sabote edilmesi, ikincisi ise 20 Mart 1970 tarihinde, öğrenci sorunlarına ilgi göstermeyen üniversite yönetimini protesto için, bir öğrencinin kendini yakarak intihara teşebbüs etmesiyle başlayan olaylar.

Her iki olayda da şehirdeki ticaret burjuvazisi ve onun üniversitedeki işbirlikçileri, üniversitedeki ilerici fikirleri ezmek için, kanlı tertipler planlamış ve bunu sahneye koymuşlardır. Her ikisinde de her türlü sınıf bilincinden yoksun kademeler, kapıcılar, "Üniversiteyi namussuz solculardan temizliyoruz, yaşasın Müslüman Türkiye" sloganlarıyla öğrencilere karşı saldırıya geçmişlerdir. Üniversite idarecileri, öğren-

II. GEÇİŞ HALİNDEKİ BİR TOPLUM: GÖÇEBE ALİKAN AŞİRETİ

A. AŞİRET YAPISI

Göçebelik, toplumsal gelişimin ilk aşamalarında görülen ekonomik, toplumsal ve politik bir düzendir. Toplumun geçim ve yaşama olanaklarıyla yani üretim ile ilgili olduğu için ekonomik, öteki toplumlarla sürdürülen ilişkileri saptadığı için de politiktir. Bu bakımdan aşiret biçimindeki toplumsal örgütlenme göçebelikle bütünleşmiş olup; göçebelik aşiret biçimindeki bir örgüt, aşiret örgütü de göçbeliği gerektirmiştir. Bununla beraber göçebelik ve onun gereği olan göçebe aşiret düzeni, toplumların toprağa yerleşme süreci içinde geçici bir yaşama düzenidir. Ekonomik ilişkilerin karmaşık bir biçim alması özellikle kapitalist ilişkilerin yoğunlaşması sırasında önce göçebelik sonra da göçebe düzeni ortadan kalkacaktır. Bu ifadeden anlaşılabileceği gibi "göçebe aşiret sistemi"yle "yerleşik aşiret sistemi" toplumsal gelişimin doğrultusu içinde birbirlerini izlerler. Saf ve bozulmamış biçimiyle aşiret sistemi göçbeliği içerdiği için, yerleşik bir aşiret, aslında aşiret özelliğini geniş ölçüde kaybetmiştir. Fakat göçebelik ortadan kalkmakla beraber aşiret örgütünün ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumlarının "yerleşme olayı"ndan sonra da devam ettiği bir gerçektir. Öte yandan toprağa bağlanmakla birlikte "göçebelik", "yarı göçebelik" ve "yaylacılık" biçiminde devam etmektedir.

Göçebe aşiret sistemini, mevsime göre, büyük mesafeler arasında sürü göçmelerini ifade eden "transkumance" olayından da ayırmak gerekir. O halde göçebe aşireti şöyle tanımlayabiliriz: Sabit bir konuta ve toprağa bağlı olmadan, tarımsal faaliyetlerin yalnızca küçük baş hayvancılığı ile uğ-

cileri ezmek için, hademelere, kapıcılara, şehirdeki temizlik işçilerine karşı bildiri yayınlamışlardır. Bu koşullar altında Atatürk Üniversitesi'nin, bir avuç ticaret burjuvazisi hariç, Doğu halkına bir yararı olmadığı, Erzurum'da, iç dinamizm gereği ortaya çıkacak devrimci gelişmeleri bile önlediği ortadadır. Bu olaylar serisine, bir üçüncüsünü daha ekleyebiliriz. 22.07.1970 tarihinden sonra, bazı asistanların gerekçe gösterilmeden Atatürk Üniversitesi'ndeki görevlerine son verilmesi ile ilgili olarak başlayan olaylardır. Bu olaylarla ilgili belgeler ayrıca yayınlanacaktır.

raşan, hayvanlarına daha iyi otlaklar bulabilmek için mevsim ve bitki örtüsü durumuna göre, yaylalardan steplere, steplerden yaylalara göçüp, daima çadır hayatı yaşayan, kan akrabalığı bağı ve bizlik duygusu gibi bağlarla birbirlerine bağlı, daima bir şefe bağlanmayı tercih eden, az-çok kapalı bir ekonomiye sahip, geleneksel, fakat laik bir toplumdur. Gerçek göçebelik ise böyle bir grubun ekonomik, toplumsal ve siyasal faaliyetleri ve yaşama düzenidir.

Göçebe Alikan Aşireti kışı, Garzan, Beşiri, Kurtalan, Kozluk (Siirt), Silvan (Diyarbakır), İdil, Cizre, (Mardin) gibi Güneydoğu steplerinde, yaz mevsimini, Aveberhan, Kariz, Nemrut, Süte, Süphan-Düav (Bitlis), Çatak (Van), Zövaser (Muş) gibi Van Gölü çevresindeki çeşitli yaylalarda geçiren bir Kürt aşiretidir. Göçebe Alikan Aşireti Van Gölü çevresiyle Mardin Ovası arasında hareket eden aşiretlerin en büyüklelerinden biridir.

Alikan Aşireti'nin tarihsel gelişimi, bölgenin tarihsel gelişimi ile yakından ilgilidir. Aşiretin toplumsal ekolojisi ile bütünleşip, sosyal organizasyonunun gelişmesi çevrenin sosyal yapısı ile sıkı bir biçimde ilgilidir. Bu bakımdan, Alikan Aşireti'nin, hareket alanının nüfus yapısı, ekonomik durumu, dil, eğitim ve öğretim durumu, yol, haberleşme ve sağlık koşulları, bu bütünleşme ve gelişmede çok büyük rol oynar. Çevredeki nüfus artışıyla birlikte, aşiretin hareket sahası daralmakta, dolayısıyla yaylak ve kışlaklara çok büyük kira bedelleri ödenmektedir. Bu ise aşiretin hayatına yeni bir yön verecek olan ekolojik problem yaratmaktadır.

Bizzat göç olayı, Alikan Aşireti'ni çeşitli zaman ve yer koşulları içerisinde, çeşitli sosyal grup ve yerleşme birimleriyle karşı karşıya getirmekte, bu ilişkiler sürecinde çeşitli mal ve hizmet alışverişi olmakta, bu ise aşiret hayatını dinamik kılmaktadır. Alikan Aşireti geleneksel ve durgun bir toplum olmayıp, toplumsal tabakalaşmanın hakim olduğu ve bu toplumsal tabakaların toplum içinde bazı fonksiyonel ayrımlar meydana getirdiği dinamik bir toplumdur. Aşiret hayatında her an birtakım değişiklikler olmakla beraber, düzen yine denge durumundadır. Bu dengeyi doğrudan doğruya grup dinamizminin ortaya çıkardığı tampon mekanizmalar sağlamaktadır. Örneğin geleneksel durumda gerek aşiretin hare-

ket ettiği alandaki nüfusun az olması, gerek bu nüfusun ihtiyacı olan toprağın yeterli olması, bunun yanında İran, Irak ve Suriye sınırlarının göçebe hareketlerine kapalı olmaması sonucu, aşiret istediği yaylaklarda ve kışlaklarda istediği kadar konaklayabilmektedir. Oysa nüfusun hızlı artışı, artan nüfusun yeni toprak istekleri, toprağı denetleyenlerin sayısının artışı, toprağın değerini ve fiyatını artırmıştır. Böylece geleneksel durumda, elini kolunu sallayarak yayladan yaylaya istediği gibi dolaşan aşiret, yeni durumda istediği zaman istediği yere gidemediği gibi gideceği veya konaklayacağı araziye kiralamak zorunda kalmaktadır. Çünkü, çevrede toprağın denetimi olayı yoğun bir biçimde devam etmekte, nüfus artışı bu oluşumu hızlandırmaktadır. Böylece “kolektif kiralama” denen bir kurum belirmektedir. Her aile, sahip olduğu koyun miktarına göre, bu kira bedelinin ödenmesine katılmaktadır. Yaylaları kiraya verenlerin feodal beyler veya bölge idare makamları olması pek önemli değildir. Yalnız toplumsal gelişmenin çok erken safhalarında görülen “kolektif mülkiyet” ile buradaki “kolektif kiralama”yı birbirine karıştırmamak gerekir. Kolektif mülkiyette, mülkiyet unsurları tamamen grubun ortak malıdır. Ailelerin mülkiyeti belirmemiştir. Özel mülkiyetin belirmesi, toplumsal gelişmenin daha ileri araşamalarında görülen bir olaydır. Oysa, kolektif kiralamada toprağa bağlı olmayan ve toprak mülkiyetine sahip bulunmayan, fakat özel mülkiyetin tamamen belirmiş olduğu bir grupta, sırf dış toplumsal koşulların zorlamasıyla, toplumu yeni bir dengeye ulaştıran bir kurumun belirmesi söz konusudur. Yalnız, ortaya çıkan yeni kurumların toplumu ne dereceye kadar ve ne kadar süre dengede tutacağı, dış toplumsal koşulların baskısı ile yakından ilgilidir. Zaten, tampon fonksiyonlar da sabit ve değişmeyen bir denge unsuru olmayıp, ilerleyen ihtiyaçlar karşısında daima bünye değişikliklerine uğrayarak toplumu yeni yeni dengele-re ulaştıran bir unsurdur.

Toplumsal ve kültürel değişmede görülen ikinci tampon mekanizma veya fonksiyon, geleneksel durumda topluma hakim olan kurumların geçiş halinde üzerlerine yeni yeni fonksiyonlar almaları biçiminde belirmektedir. Böylece geleneksel toplumun toplumsal kurumları geçiş durumunda bünye değişikliğine uğrayarak yeni yeni görevler yapmakta

ve gerilimleri önlemektedirler. Bunlardan en önemlisi, aşiret reisliği kurumunda görülen değişimlerdir. Geleneksel durumda tamamen siyasal bir fonksiyonu olan aşiretin şeref ve namusunu öteki aşiretlere karşı koruyan, aşiretlerarası çatışmalarda aşiretin stratejisini tayin eden, kendi aşireti içindeki çatışmalarda yargıç rolü oynayan reis, yeni durumda bu görevleri dışında aşirete çok daha önemli olan birtakım hizmetler görmek zorundadır. Örneğin yukarda açıklamaya çalışılan kolektif kiralama işi, yeni durumda tamamen aşiret reisliği kurumunun yerine getireceği bir görevdir. Aşiret reisi konaklanacak yaylaların sahipleriyle önceden temasa geçer, fiyat konusunda anlaşılır, bu bedeli, hayvanların sayısına göre aşiretin üyelerinden toplar ve ilgili kimseye öder. Bugün, aşiret reisi ancak bu görevi gerektiği gibi yerine getirdiği, aşiretine iyi yaylaklar ve kışlaklar sağladığı zaman değer kazanır. Bu kurumun, geleneksel durumdaki yargılama yetkisi, dış etkenlerle bütünleşme ölçüsünde resmi kurumlara yani mahkemelere geçmekte, aşiretlerarası anlaşmazlıklar ise yukarıda sayılan nedenlerden ötürü gün geçtikçe azalmaktadır. Öte yandan aşiret reisliği kurumunda meydana gelen değişme sosyal organizasyondaki değişme ile paralel gitmektedir.

Daha çok kan bağı ile birbirlerine bağlı bir aşireti politik bir birlik olarak da ele almak mümkündür. En küçük birim olan çadır, daha sonra zoma, kabile, aşiret, ulukişi gibi basamaklar aynı zamanda siyasal bir kademelenmeyi de göstermektedir. Ancak, esas siyasal birlik kabile ve aşirettir. Bir de ulukişi vardır. Ulukişi eski düzende aşiretlerarası bir konfederasyon lideri gibi görülmektedir. Aşiretlerin siyasal, toplumsal ve ekonomik çatışmalarında birbirleriyle daha iyi anlaşabilen, aynı çıkarları gerçekleştirmek isteyen aşiretler bir araya gelmekte ve kuvvetli bir kişiyi de reis tayin etmektedir. Fakat yeni düzende ulukişi ortadan kalktığı gibi bir de zoma denen yerleşme birimleri doğmuştur. Zoma ne kabilelerdir ne de aşiret, sadece aşiret içinde bulunan çeşitli kabilelerden ailelerin yan yana geldikleri bir yerleşme birimidir. Önceleri sadece kabileler bir yerleşme birimi meydana getirirken, şimdi aşiret içinde çeşitli kabilelerden birtakım aileler yan yana gelerek bir yerleşme birimi meydana getirmektedir. Dolayısıyla, politik güç de ulukişinin, aşiret reisinin

kişiliğinde temsil edilmektedir. Bu durumda, akrabalık bağının zaten önemli bir unsur olarak belirmediği, zoma bugünkü aşiret organizasyonunda tamamen politik bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat bu değişme toplumda bir buhran yaratmamıştır. Toplum dinamizminin ortaya çıkardığı tampon mekanizma sayesinde yine denge durumuna ulaşmıştır. Bu tampon fonksiyon aşiret reisinin yüklendiği yeni görevidir. Bunun meydana gelmesinin nedeni ise aşiret dışı toplumsal güçler özellikle köy, kasaba gibi yerleşik gruplardan gelen baskılar karşısında artık kabile dayanışmasının yeterli olmadığı, aşiret içi bir dayanışmanın kaçınılmaz olduğu anlayışı, yani doğrudan doğruya dışa karşı güvenliği ilgilendiren bir sorundur.

Bu toplumsal kurumlardan biri de "Çerçi"dir. Geleneksel durumda tamamen kendine yeterlik gösteren göçebe ekonomisi dış iktisadi ilişkilerini tamamen çerçilerle devam ettirmektedir. Çerçi, hayvanlarıyla birlikte çadırlara kadar gelmekte ufak-tefek mallarını (çay, şeker, incik-boncuk vs.) göçebenin yün ve peyniri ile trampa etmektedir. Oysa yeni durumda üretim olanaklarının artması, göçebenin bunları tüketememesi, onun dışarı ile daha fazla ve yoğun ilişkiler kurmasını gerektirmiş ve bu süreç içinde geleneksel durumda dış ilişkilerde görülen çerçi, ya alım satım olanaklarını daha çok geliştirerek göçebenin bu üretimini değerlendirmiş veya göçebe, alım satım kapasitesi daha geniş olan kasaba tüccarı ile ilişki kurmaya başlamıştır. Burada çerçinin yeni fonksiyonu, yeni beliren kasaba tüccarı ile artan üretimi değerlendirerek buhran ve gerilimleri önlemek göçebenin dışa açılması ve dış etkenlerle bütünleşmesinde tampon görevi yaparak denge sağlamaktır. Tüccar ve göçebeler arasındaki ilişki, tamamen borçlanma ve faiz mekanizmasına dayanmakta ve bu ilişki tüccar lehine işlemektedir. Çünkü, tüccar bu ilişkiler sonunda, toplumun dışarı açılmasında tampon bir görev benimsediği gibi, göçebelerin fazla üretimini bu ilişkiler sonunda kendisine geçirmekte ve bunu paraya çevirerek birikim yapmaktadır. Bu şimdilik, çok zayıf ve az gelişmiş bir kapitalist birikim olarak görülmektedir. Bütün bunlar ise göçebe aşiretlerde mevcut olan feodal üretim biçiminin parçalanıp daha ileri bir aşamaya geçmesine engel olmaktadır.

Toplumsal değişme süreci içinde beliren üçüncü tampon fonksiyon bizzat aşiret üyelerinin geleneksel durumda benimsenmeyen bazı görevleri benimsemeleridir. Göçebe Kürt toplumunda erkek evladın babasından öğrendiğı ve babasının evladına öğrettiğı biricik sanat ve faaliyet “çobanlık”tır. Oysa, yeni durumda bizzat göç olayı aşireti çeşitli zaman ve mekânda çeşitli sosyal gruplarla, kamu idareleriyle ve güvenlik makamlarıyla karşı karşıya getirmekte ve yeni ilişkiler ortaya çıkmaktadır. Geleneksel durumda aşiretin dış ilişkilerini düzenleyen aşiret reisidir. Öteki aşiretlerle çatışmanın yeri ve zamanını saptamak; aşireti öteki aşiretlere ve kamu yönetimine karşı temsil etmek reisin görevlerindedir. Oysa, yeni Türkiye Devleti, aşiretleri resmi bir yönetim saymadığı gibi, çeşitli sosyal ve ekonomik baskılar da aşiretlerin ilgilerini daha başka alanlara sürüklemiş, böylece aradaki anlaşmazlıklar azalmış, dolayısıyla aşiret reisi birtakım fonksiyonlarını yitirmiştir. Reis bu fonksiyonları ile birlikte emretme gücünü de yitirmiş yalnız yaylak ve kışlak kiralamak suretiyle aşiretine yararlı olmaya çalışan bir kimse durumuna gelmiştir. Gittikçe artan dış ekonomik ve toplumsal baskılar, kira bedellerinin gittikçe artması, aşiret hayatını zorlaştırmış ve bu zorluklar onu yerleşmeye doğru itmiştir. Bu nokta ise tüm olarak aşireti değil, alileleri ilgilendiren bir sorundur. Bütün bu süreç içinde yenileşen aşiret, geleneksel değerlerinden sıyrılarak, hareket ettiğı alana hakim olan değerleri bulmak ve benimsemek zorunda kalmıştır. Şimdilik bunlardan göze çarpan en önemli iki tanesi, askerlik yapmak ve Türkçe öğrenmektir.

Bilindiğı gibi, göçebe Kürt aşiretlerinde hakim olan dil “Kürtçe”dir. Aşiret yüzde yüz Kürtçe konuşur. Türkçe bilenlerin oranı ise yüzde 20-25 kadardır. Artan ilişkilerini daha sağlam bir biçimde yapması için didinen, özellikle yöresel idarelerle ve devletle daha yakın ilişkiler kurmaya çalışan aşiret üyeleri Türkçe öğrenmenin gereğine inanmışlardır. Bu, onların okul gibi resmi birtakım kurumları kolaylıkla kabul etmelerini sağladığı gibi “askerlik yapıp adam olmak” eğilimini de artırmıştır.²⁹ Önceden askere gitmemek için kıy

29. Örneğin 1964 - 1965 yaz aylarında zamanın Bitlis Valisi'nin Nemrut Dağı'nda açtığı gezici yaz okulları, yine aynı yıllarda Ahlat Kaymak-

köşe kaçanlar şimdi büyük bir memnuniyetle askere gitmektedir. Aşağıdaki çizelge bu durumu gayet açık bir biçimde göstermektedir.

Eskiden asker olmamak için kıyı bucak kaçan kimseler artık gönüllü olarak askerlik şubelerine başvurmaktadır. Bu özellik geleneksel bir toplumun hareket ettiği alanın değer yargılarıyla bütünleşmesinin örneklerinden biridir. Böylece hemen hemen bütün Türkiye'ye hakim olan "Askerlik yapmayan adam olmaz" anlayışı göçebeye de yerleşmektedir.

Soru: Önceden Askere Gitmemek İçin Gizleniyordunuz, Şimdi Neden Gitmek İstiyorsunuz?

	%
Türkçe ve okuma-yazma öğretir	45.9
Devlet mecburi götürmektedir	5.4
Çeşitli bilgiler verir	10.8
Şehirde, çarşıda, pazarda adam içine çıkmamızı sağlar	21.6
Vatan hizmetidir	16.2
Başka	—
Toplam	100.0
Sayı	37

Kaynak: İsmail Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar S. 194

Kürt aşiretleri üzerinde sosyolojik araştırmalar yapan Ziya Gökalp bu konuda şunları söylemektedir: "Aşiret fertlerinden yalnız aşiri mefkureler bulunduğunu, vatanî mefkurenin henüz teşekkül etmediğini söylemiştik. Binaenaleyh, bunlar uzak yerlere gidip askerlik edemezler. Bunlardan yöresel taburlar teşkil ederek, arzu edenlerin inşaat ve imalat-ta istihdam edilmeleri mümkündür. Eski teşkilatınızda ya-ya, müsellemler, yörük, doynuk namındaki askerler

mı Mecit Sönmez'in göçebe çocuklarını Ahlat Bölge Yatılı Okulu'na alıp okutma faaliyetleri Türkçe öğretmek bakımından çok olumlu sonuçlar vermiştir. Yalnız, Türkçe öğretmek bakımından olumlu olan bu olayın özü itibarıyla yanlış olduğunu, asimile edici etkilerini ileride tartışacağız. İsmail Beşikçi, Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar, s. 246 vd.

umumiyetle yolları, köprüleri yaparlar ordunun teknik işle-riyle uğraşırlardı. Bir kısım Kürtleri göçebe kalmaya, yerle-şik aşiret yahut ağa köyü halinde yaşamaya sevkeden en büyük amillerden biri de askerliktir. Çünkü bu vaziyetlerde kaldıkça, asker firarisi olarak kendi obalarında yahut köyle-rinde yaşayabiliyorlar, halbuki ahali köyleri haline gelince, firarı olarak yaşayamazlar. Hükümetin gayesi ise bütün bu halkları ahali köyleri haline getirmektir. Bu havaliye ait ka-nunları o şekilde kapmalı ki bütün bu iptidai teşkilatların ahali köyleri haline gelmeleri mümkün olabilsin.”³⁰

Aşiret hayatındaki bu değişmenin Ziya Gökalp'in anlat-tığı düzeyden bu düzeye ulaşması önemli bir gelişmedir.

Böylece, erkek evlat geleneksel durumda mevcut olma-yan fakat geçiş halinde ortaya çıkan yeni durumlarda birta-kım görevleri benimsemiş, bu görevlerle dış ilişkiler daha iyi kurulmuş ve değişmenin ortaya çıkaracağı bunalımlar ön-lenmiştir.

Geçiş durumunda başka görevlerin benimsendiğini de görmek mümkündür. Bu, doğrudan doğruya çerçinin yaptığı birtakım hizmetlerin aşiretin üyelerinden birisi tarafından yapılmasıdır. Geleneksel durumda tamamen dışarıdan gelen çerçi yeni durumda bir toplumsal farklılaşma sonucu, bizzat aşiretlerden çıkmaktadır. Böylece aşiretten birkaç kişi dışar-dan çerçinin gelmesini beklemeden, çerçinin yaptığı görevi kendileri benimsemektedir. Bu da, toplumsal farklılaşmanın en güzel örneklerinden biridir.

Bütün bunlardan dolayı sosyal değişme süreci içinde bizzat toplumsal dinamizmin ortaya çıkardığı tampon fonk-siyonlarla, toplum buhransız ve gerilimsiz olarak yeni yeni dengelere ulaşmaktadır. Fakat birinci tampon mekanizmada belirttiğimiz gibi, kolektif kiralama toplumu uzun süre den-gede tutacak bir özellik göstermemektedir. Dış ekonomik ve sosyal koşulların gittikçe artan baskısı karşısında aşiret ha-yatı gün geçtikçe zorlaşacak ve bu oluşum yavaş yavaş top-rağa yerleşmeyi öngörecektir. Bunun sonunda ise insan iliş-kileri anonimleşmiş bir karakter kazanacaktır. O halde sosyal değişme süreci içinde toplumsal kurumlar birbirleriy-

30. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, s. 18

le yeni yeni ilişkiler kurarak toplumu yeni yeni dengelere ulaştırabilirlerse de, toplum tüm olarak çözülme ve toprağa yerleşme durumu ile karşı karşıyadır. Bu eğilimin hızlı veya yavaş olması hükümetin siyasal tercihleri ve sosyal politika hedefleriyle sıkı bir biçimde ilgilidir.

B. ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Göçebe Alikan Aşireti'nde, üretim, daha çok tüketim için yapılıyor görünüyorsa da, belirli bir tüketim fazlasını görmek de mümkündür. Fakat bu üretim fazlası ekonomiyi kapalı olmaktan kurtaramamaktadır. Çünkü göçebe birçok mal ve hizmeti kendi bünyesi içinde yaratır. Göçebe yaşayışı zaten basit ve hayvancılığa bağlı olduğu için, çeşitli ihtiyaçlar, hayvan ürünlerinden de sağlanabilmektedir. Örneğin çadır, göçebenin tamamen kendi malıdır. Bütün araç ve gerecini kendi sağlar. Yiyecek maddelerinin ekin yani un hariç olmak üzere yüzde yüzü, giyecek maddelerinin çok büyük bir kısmı doğrudan doğruya göçebe tarafından sağlanır.

Göçebenin üretim araç ve gereçleri yani teknolojisi çok ilkeldir. Bunlar süt ve yapınlarını üreten, koruyan ve saklayan, yün ve kıldan bazı yapınlar elde edilmesine yarayan bazı araç ve gereçlerdir. Göçebe peyniri özellikle tulum peyniridir. Peynir yapımında kullanılan ve şilaf denilen maya bizzat göçebe tarafından yapılır. Tulum veya tuluk, koyun ve keçi derilerinden yapılır. Bu deriler yıkanır, tuzlanır ve kurutulur. Sonra tekrar ıslatılarak dikilir ve şişirilir. Göçebe sütü ve suyu bu tulumlarda taşınır. Yün ve kılı, yapılmış maddeler haline getirmek için kullanılan araç ve gereçleri ise şu biçimde sıralayabiliriz: İğ, kirman, yün tarağı, dokuma tezgâhı. Bunlardan bazılarının (iğ-kirman) her evde bulunmasına karşın, bazıları sadece aşiretin ileri gelen birkaç çadırında bulunur (tezgâh). Tezgâhı olmayanlar, bazı angaryalar karşılığında olanlarınkinden yararlanırlar.

Görüldüğü gibi göçebe teknolojisi çok ilkeldir. Bu ilkel teknolojinin en belirgin sonucu ise artık-ürünün son derece az olmasıdır. Fakat zamanla, göçebenin, yerleşik tarımsal toplumlarla daha çok ilişki halinde bulunması, üretilen hayvan ürünlerinin tüketim ihtiyaçlarını aşması, çeşitli değiş-tokuş usullerinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu-

rada, a) çerçi, b) kasaba tüccarı, c) kent tüccarı olmak üzere, göçebenin ekonomik, toplumsal ve politik ilişkilerini yürüttüğü başlıca üç kademe sayabiliriz:

Çerçi göçebe ekonomisinde çok önemli rol oynayan bir kurumdur. Çerçi kasabadan sağladığı bir miktar para ile şeker-çay, incik-boncuk, boya, bisküvit, çocuk oyuncakları vs. satın alır. Bunu bir katıra yükler ve zoma zoma gezer. Bu şeyleri oralarda yün, kıl, kitre (yayla otlarından sağlanan bir maddedir, zamk endüstrisinde kullanılır) karşılığında değiştirir. Burada tamamen trampa ekonomisi yürürlüktedir. Para geçerli değildir. Elma, armut, karpuz vs. getiren çerçiler de vardır. Çerçi ile yapılan bu alış-verişi kadınlar yürütür. Göçebeler çerçiden başka, kasaba tüccarı ile ilişki kurarlar. Bu düzeyde pazarlık zomada olmaz. Göçebe malını kasabaya götürür. Fakat malın çeşidinde herhangi bir değişiklik yoktur. Buna karşın aldığı mallarda değişiklik olmuştur. Ayakkabı, elbiselik gibi giyim-kuşam malzemesi ve kapkacak alır. Ve artık ekonomide para rol oynar. % 50-60 trampa; % 40-50 paralı ekonomi vardır.

İlişkilerin kent tüccarı ile olan düzeyinde ise hem ekonomik ilişkilere konu olan araç ve gereçler, hem de mekanizma farklıdır. Burada göçebenin başlıca ürünü koyun ve yündür. Bu 'kademede peynir değerinden kaybetmiştir. Para ekonomisi hakimdir. Tüccar aldığı koyun ve yün karşılığında para ve kredi verir. Burada kredinin rolü şudur: Bir tüccar göçebenin koyun ve yünlerinin başka birisine satılmasını önlemek için, önceden, göçebeye kredi açar, yani ara verir. Böylece, göçebeyi kendine bağlamış olur. Bazen bir tüccarın her yıl, aynı göçebenin koyun ve yünlerini aldığı da görülür. Bu pazarlık doğrudan doğruya tüccarın çadırları, ziyareti sırasında, yani sürü başında yapılır.

Burada belirtmek istediğimiz en önemli nokta, bütün bu ilişkilerin yani kasaba tüccarı, çerçi ve kent tüccarının, göçebe ekonomisinin bünyesinde aynı zamanda ve aynı mekânda görülebilmesidir. Yani çerçi, kasaba tüccarı ve kent tüccarı ve hatta giderek büyük kent tüccarı, göçebe Alikan Aşireti'nin dışarı ile olan ilişkilerinin yoğunlaşması sırasında birbirlerini izleyen ekonomik ve toplumsal ilişkiler değildir. O halde iç içe ve yan yana bir durum gösterirler. Çerçi ile

olan ilişkilerde tamamen trampa söz konusu olup feodalizm öncesi bir üretim biçiminin özellikleri vardır. Çünkü burada para söz konusu değildir. Kasaba tüccarı ile olan ilişkiler feodaldır. Çünkü göçebe, yün, kıl, peynir gibi bazı üretim artıkları tüccara kaptırmakta, bunun karşılığında gaz, tuz, bez, şeker vb. gibi ihtiyaç maddelerini almaktadır. Bu safhada yine değiş-tokuş söz konusudur. Fakat kasaba tüccarı ile olan ilişkiler, göçebeler bakımından feodal olduğu halde, kasaba tüccarı ile olan ilişkiler, göçebeler bakımından feodal olduğu halde, kasaba tüccarı bakımından feodal niteliğini biraz aşmıştır. Çünkü az da olsa bir birikim vardır. Kent tüccarı ile olan ilişkilerde bu ikileşme daha çok belirgindir. Kent tüccarının aşirete bakan yüzü feodal olduğu halde, büyük kent tüccarına kadar yönü kapitalisttir. Çünkü kent tüccarı (buna tefeci de diyebiliriz) aşiretlerden koyunları toplarken feodal törelerden yararlanır ve bu töreleri kendi çıkarlarına göre kullanır. Bu hayvanları daha büyük tüketim merkezlerinde değerlendirmeye başladığı zaman artık feodal değildir. Batı'daki kapitalistlerle ilişki kurarak onlarla bütünleşmeye çalışır.

O halde:

1. Aşiretin ekonomik ilişkilerinde 3 önemli yön vardır.

a) Feodalizm Öncesi, b) Feodal, c) Kapitalist.

2. Üretimde feodalizm öncesi ve feodal ilişkiler hakimdir. Fakat üretim, giderek kapitalist pazar içindir.

Aşiretin çerçi ve kasaba tüccarı ile olan ilişkileri, aşiret bakımından, feodalizm öncesi bir üretim biçimi ve feodaldır. Çünkü pazar için üretim söz konusu değildir. Aşiretin ürettikleriyle üretemediklerinin değiş-tokuşu söz konusudur. İleride gelir dağılımı ve sosyal sınıflar bölümünde de görülebileceği gibi beş kademeye ayrılabilen gelir gruplarından sadece % 5.5'i yani 2 aile yılda 17.000 TL'ye yakın bir birikim yapabilmektedir. Geriye kalan % 94.5'i yani 35 aile ise son derece az bir birikim yapmaktadır. Aslında bunlar birikim de değildir. Çünkü ekolojik baskıların günden güne artmasına paralel olarak **görünmeyen masraflar** da artmaktadır. Aşiretin çerçi, kasaba tüccarı ve kent tüccarı ile olan ilişkileri çerçi ve kasaba tüccarı bakımından ise feodal ilişkileri bi-

raz aşmakta, kent tüccarı ve daha ileri ilişkiler bakımından ise iyice kapitalist olmaktadır. Bu durum sınıfsal bir dönüşümün belirtilerini de ortaya koymaktadır. Önemli nokta göçebe aşiret ile esas tüketiciler arasında rol oynayan bu aracı sınıfın kendi arasında da ekonomik tabakalaşmanın görüldüğüdür. Çerçi, kasaba tüccarı, kent tüccarı, giderek büyük kent tüccarı arasında büyük gelir farklılıkları vardır. Bu tabakalaşma sert değildir. Çerçi birikimini artırdığı zaman, kasabada bir dükkân alıp yerleşmekte, kasaba tüccarı da zenginleştiği zaman, kasabayı terk edip kente yerleşmekte ve daha büyük işlerle uğraşmaktadır. Aşiretin bütün bu dış ilişkilerinde toplumsal güvenlik endişesi de rol oynamaktadır. Kent ve kasabalardaki tüccarlarla ilişki kuran aşiret, güvenliğini de sağlamakta, fakat borçlanma ve faiz mekanizması artık ürünün devamlı olarak onlar birikimi sonucunu doğurmaktadır.

Aşiretteki üretim ilişkilerine karakterini veren başka bir unsur da, aşiret üyelerinin, reislerine karşı, belirli süre içerisinde vermek zorunda oldukları koyun, yün, para gibi şeyler ve kerpiç taşımak, ekin taşımak vs. gibi yerine getirmek zorunda oldukları bazı angaryalardır çobanlık vs. Burada ödenmeyen emek de söz konusudur. Reis, emeğe hiçbir ücret ödemediği bazı mal ve hizmetlere sahip olabilmektedir. Bütün bunların ötesinde, üretim ilişkilerine feodal karakterini veren esas unsur, yaylak ve kışlakların kiralınmasında ve göç sırasında çeşitli kurum ve kişilerin, tırmak parası, ayak bastı parası, yol kesti parası, zarar-zıyan parası gibi mali hukuk bakımından ne olduğu belli olmayan paraların alınmasında ortaya çıkmaktadır. Kolektif kiralama olayı ve çeşitli paraların alınması sırasında, aşiret üyelerinin emeği hiçbir ücret ödenmeden toprak ve yayla sahipleri tarafından zapt edilmektedir. (*)

(*) Yaylak ve kışlak hakları alınması Osmanlı devrinden kalma törelerdir. Bu konuda Evliya Çelebi'de bazı bilgiler var: "... 1586 yılında 3. Murat Han veziri Çağala zade Sinan Paşa, Demavend kalesini yedi günde fethedip, yerle bir etmiş ve Demavend dağından beş yüz bin koyun sürmüştür. Hâlâ bu yaylada on kere yüz bin kadar hayvan bulunur. Bu yaylaların doğu tarafında yaylayan Avşar, Kerhani, Dembali, Dumdumi Türkmenlerinden yayla haklarını, Acem şahı tarafından tayin edilmiş Rey şehri Hanı alır. Ama yine bu Demavend

C. GELİR DAĞILIMI ve SINIFLAR

Gelirin meydana gelmesinde rol oynayan esas unsur koyundur. Göçebeler gerek koyun satışından, gerek koyuna bağlı olarak yün, kıl, peynir, yağ vs. satışından gelir elde ederler. Aşağıdaki çizelgelere baktığımız zaman gelir ve giderlerin birbirlerine paralel gittiğini görürüz. Fakat gelir grupları arasındaki, son derece dengesiz dağılımı görmemek olanaksızdır. Örneğin, birinci gelir grubunun toplam gelire oranı % 0.6 olmasına karşın, beşinci gelir grubunda bu oran % 27.5'tir. Başka bir deyişle ailelerin % 8.3'ü gelirin % 0.6'sını tasarruf ederken, % 5.5'i, % 27.5'ini tasarruf etmektedir. Aynı şeyi, gider grupları için de söylemek mümkündür. Bu, göçebe aşiretlerin ilkel komünal toplumlara özgü, basit bir grup olmadığını, kendi bünyesi içinde keskin bir biçimde sınıflaştığını, dolayısıyla statik değil, dinamik bir toplum olduğunu göstermektedir.

Gelirin büyük bir kısmı koyun satışından (% 54.4), önemli bir kısmı da (% 40) peynir ve yün satışından meydana gelir. Giderin büyük bir kısmı ise, % 21.2 ile arazi kirasına (yol kesti parası, ayak bastı parası, tırnak parası, zarar-zıyan parası vs. dahil), % 23.5 ile yem parasına ve % 28-30 ile gıda maddelerine gidiyor.

Aşiret içinde, gelir dağılımında büyük farklılaşmalar olmakla beraber meslek farklılaşması yoktur. Genellikle herkes çobandır. Fakat dış etkenlerle bütünleşme eğilimi arttıkça böyle bir farklılaşma da görülebilir. Örneğin çerçinin yaptığı işi, aşiret içinden birisinin yapması olanağı vardır.

•

dağının güneyinde ve batısında yaylayan Arap, Türk ve Zebari Kürtlerinden yayla hakkını İmadiye Hakimi ile Akra Beyi alırlar." (E. Çelebi, Cilt 7, s. 121) Ayrıca Bk. Evliya Çelebi, Cilt 6, s. 282, 284.

Halil İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu, Belleten, Cilt 23, sayı 92, Ekim 1959, s. 593.

Ömer Lütfi Barkan, 15. ve 16. yüzyıllarda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, EFY, İstanbul 1943, Bk. Erzurum Kanunu madde 28 (s.67), Aydın Kanunu madde 44 (s. 12), Bozuluş Kanunu, s. 141.

ÇİZELGE 25: ALIKAN AŞİRETİ'NDE GELİR ve GİDER GRUPLARI

Gelir ve Gider Grupları	Hane Sayısı	%	Aile Başına Erişkin Nüfus Ortalaması	Aile Başı Gelir Ort. TL.	Aile Başı Gelir Ort. TL.	Aile Başı Artırım TL.
1	3	8.3	2.1	1.100	1.150	-50
2	9	24.3	3.9	2.140	1.974	166
3	18	48.4	5.2	9.110	7911	1.199
4	5	13.5	6.6	23.600	18.187	5.413
5	2	5.5	8.1	61.250	44.334	16.916
Toplam	37	100.00				

Kaynak: İsmail Beşikçi, Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar
(Göçebe Alikan Aşireti, Çizelge 30, 31, 32, 33, 34)

ÇİZELGE 26: ALIKAN AŞİRETİNDE GELİR DAĞILIMI ve SINIFLAR

Gider Grupları	Hane Sayıları	%	Aile Grupları Arasında Gelir Dağılımı	%	Gider Grupları Arasında Gelir Dağılımı	%
1	3	8.3	3.400	0.6	3.450	1.2
2	9	24.3	18.850	4.5	17.771	5.9
3	18	48.4	126.188	39.1	127.791	34.5
4	5	13.5	118.000	28.2	90.770	28.0
5	2	5.5	122.500	27.5	88.008	27.4
Toplam	37	100.00	424.938	100.0	327.790	100.0

Kaynak: İsmail Beşikçi, y.a.g.e., Çizelge 30, 32.

D. TOPLUMSAL DEĞİŞMEDE GÖZLENEBİLECEK BAZI OLUŞUMLAR

Toplumsal değişme, her şeyden önce bir yapısal farklılaşmayı, sonra da bütünleşmeyi ifade eder. Değişme süreci içinde geleneksel toplum önce dış dünyaya açılır, bu sırada toplumsal kurumlarda birtakım yapısal farklılaşmalar olur, sonunda değerler sistemi ve insan ilişkileri, kendisinden ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan daha ileri olan bir

toplumun değerler sistemi ve ilişkileriyle bütünleşir. İşte bu oluşum içinde, geleneksel toplum, eski durumda kendi bünyesinde var olan değerleri yitirip yeni düzenin değerlerini benimser. Fakat geleneksel toplumun laik değerleri iktisadi kalkınma bakımından daha elverişli ve pozitif olduğu halde bu pozitif değerler negatif olanlarla yer değiştirmektedir. Burada, aslında sınıfların belirmesi ve egemen sınıfların kendi sınıfsal çıkarlarını ve kendi sınıflarının değerler yapısını tüm halkın ve grubun imiş gibi göstermeye başlaması söz konusudur.

Şurası şüphesiz ki, göçebelik toplumsal gelişmenin erken safhalarında görülüp, bugün kalıntı halinde devam eden bir yaşama biçimidir. Geniş hayvan sürülerini besleyebilmek için yaz ve kış, iklim ve bitki örtüsü olanaklarından yararlanmak isteyen göçebe bu faaliyetlerini mümkün olduğu kadar kent, kasaba ve köy topluluklarından ve bunların etki alanlarından uzak yerlerde yapmak istemektedir. Bu bakımdan gerek yaylaklar, gerek kışlaklar bu topluluklardan daima uzak, dağların yüksek kısımları ve yaylaların تنها yerleridir. Dolayısıyla göçebe aşiretlerin insanları ile kent ve köy halklarının ilişkileri gayet dar olmuştur. Öte yandan, bu iki grup arasında zamanla beliren sosyal kast bu ilişkileri daha çok sınırlandırmıştır. Burada sosyal kast deyimiyle kastettiğimiz husus şudur: Aslında gerek göçebeliler, gerekse yerleşik gruplar aynı halktan yani Kürt halkındandır. Bunun Kürtçe'deki karşılığı "Kurmanç" dir. Kurmanç sözünü, Kürt feodal aristokrasisi, Kürt halkı için kullanır. Ulusal bilincin henüz gelişmemiş olduğu aşiret sisteminde "Kurmanç" sözünün aşağılayıcı bir anlamı vardır. Kurmanç'ın aşağılayan anlamından sıyrılarak değer kazanması, ancak aşiret sistemlerinin yıkılışıyla birlikte ortaya çıkar. İşte yukarıda belirttiğimiz etnik kast Kurmanç sözüne verilen anlamda ortaya çıkmaktadır. Yerleşik gruplar feodal aristokrasinin değer yapılarının daha çok etkisi altında kaldıklarından, onların göçebelere karşı daha yukarıdan bakmaları doğaldır.

Öte yandan İslam dininin, özellikle kasaba ve kentlerde hakim olan ezici etkilerini (bu etkiler İslam dininin egemen sınıfların ideolojisi doğrultusunda, yani yanlış olarak yapılan yorumu sonucu ortaya çıkmıştır) göçebe Kürt aşiretle-

rinde görmek olanağı yoktur. Burada, toplumun kanun ve kuralları hiçbir zaman dini olmayıp doğrudan doğruya insanın tabiatla olan ilişkilerinden, toprağı kullanma ve topraktan yararlanma tarzlarından doğmaktadır. Daima tabiatın güçlükleriyle karşı karşıya olan göçebe, onu en üstün bir biçimde değerlendirmeyi aramakta ve bulmaktadır. Bu bakımdan, bizzat iktisadi faaliyetler ve mülkiyet ilişkileri göçebenin laik olması sonucunu doğurmakta ve bu laik özellikle göçebe ahlakının ve karakterinin teşekkülünde büyük rol oynamaktadır. Burada, göçebenin laik olmasından dini değerlerine bağlı olmadığı ve sahip çıkmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Yine beş vakit namazını kılan, Hicaz'a gidip gelen, Kuran-ı Kerim okuyan kimseler vardır. Fakat, din hiçbir zaman insanlar arası ilişkilerde bir baskı aracı değildir. Örneğin toplum, göçebeliğin yapısal karakterinden dolayı bir mabet yaratmadığı gibi, dini görevleri yerine getirecek aracı bir kişiye de ihtiyaç duymamıştır. Bu kişi gerektiği zaman çevredeki köylerden sağlanmaktadır. Hacılar ancak yaşlı oldukları için prestij sahibidirler. Bu bakımdan Göçebe Alikan Aşireti'nde din yalnız prensip olarak kabul edilmiş olup, hiçbir zaman toplumun siyasal ve ekonomik yapısını, en küçük birimlerini, ayrıntıları ile düzenleyecek hükümler koymamıştır.

Fakat yukarda sayılan nedenler ile Göçebe Alikan Aşireti toprağı yerleşmeye başladığı andan itibaren bu pozitif değerlerini yitirip çevrenin negatif değerlerini benimsemektedir. Özellikle kadının kapanması, hacılara ve hocalara karşı büyük bir sempati duyulmaya başlanması ve bunların söz sahibi kimseler haline gelmeleri, ibadetle daha çok vakit öldürülerek tembel ve miskin kişiler haline gelmesi bu olayla birlikte başlamaktadır. Bunun nedeni, çeşitli olaylar sonunda dış dünyaya açılan ekonomik ve toplumsal yapısında farklılaşmalar olan göçebe toplumun çevreye hakim olan değerler sistemini benimseyip onlarla bütünleşme haline gelmeleridir. Yukarıda söylediğimiz gibi, İslam dininin, yanlış yorumlanması sonunda meydana gelen ezici etkileri, çevredeki bütün toplumsal ve kültürel yapılarda hakim olduğu için, göçebeler de çeşitli ilişkiler sonucunda bu değerleri benimsemektedirler. O halde, burada birbiriyle çatışan iki olay görmek gerektir. 1) Göçebelik ilkel bir yaşama biçimidir, gö-

çebenin tarihi ve uygarlığı yoktur. Uygarlık toprağa yerleşme sonunda meydana gelen bir olaydır. Göçebelerin de toprağa yerleşmeleri ve daha ileri bir organizasyon düzeyine ulaşmaları şarttır. 2) İktisadi gelişmenin meydana gelmesi ve hızlandırılması bakımından laik toplum koşulları daha elverişlidir. Bütün toplumsal kuralları, ayrıntıları ile din tarafından tayin edilen toplumlar, iktisadi gelişme için henüz elverişli bir ortam yaratmamışlardır. İşte bu iki olay daima çatışmaktadır. Dolayısıyla topluluk toprağa yerleşerek üstün bir değer kazanmakta ve daha ileri bir organizasyon kurmaya çalışmakta, fakat geleneksel durumdaki bazı politik değerleri de yitirip daha ileri bir organizasyonun negatif değerlerini benimsemektedir.

Göçebe Alikan Aşireti'nin toprağa yerleşmesi sürecinde beliren ikinci olay, kadının toplumsal statüsünden çok şey yitirmesidir. Göçebe aşiretlerde, kadın çok çalışır, aile içi ekonomik ve toplumsal iş bölümünde kadına düşen görevler çok ağırdır. Ailenin bütün yükü hemen hemen kadının omuzlarındadır. Çobanlık hariç, öteki bütün işler kadın tarafından yapılmaktadır. Fakat kadının çok çalışması, hiçbir zaman toplum içinde erkek tarafından ezildiği anlamına gelmemelidir. Kadın, gerek toplumsal ilişkilerde, gerek aile içi ilişkilerde erkek kadar söz sahibidir. Çeşitli olaylar hakkında görüşlerini bildirir, kararlara katılır, hatta bazı ailelerde son kararı kadınlar verir. Bazı kadınlar ailenin dışında, aşireti ilgilendiren bazı iç ve dış sorunlarda bile varlığını hissettirir. Her şeyden önce, baba hukukuna dayanan bir aile sistemine sahip olan göçebe Kürt aşiretlerinde kadın bu hakkı nasıl elde etmiştir? Bunun birçok nedenlerini saymak mümkündür. Fakat en önemlisi hiç şüphe yok ki, çok çalışması ve çalıştığı ölçüde söz sahibi olmasıdır. Zaten aile içi ekonomik ve toplumsal iş bölümünün, yarı erkeğin ve kadının neler yapması gerektiğinin, kesin olarak ayrıldığı toplumlarda, kadınla erkek arasında statü bakımından bir eşitlik saptanmıştır. Aksi takdirde, kadın erkek tarafından daima ezilmiştir.

Fakat çeşitli zorluklar karşısında, aşiretin toprağa yerleşmeye mecbur kalmasıyla birlikte, kadın da yukarıda belirtilmeye çalışılan üstün statüsünü yitirip, aile içinde yalnız

çocukların anası olan fonksiyonsuz bir kişi haline gelmektedir. Geleneksel durumda, çeşitli sorunları erkekle tartışabilen kadın, artık tamamen erkeğe tabi bir hale gelmeye başlamıştır. Geleneksel durumda her an tabiatın zorluklarıyla karşı karşıya olan ve onu tek başına yenmeye çalışan kadın, artık dört duvar arasına sıkışıp kalmıştır. Eskiden çadıra gelen çerçiler ile ve daha büyük tüccarlar ile saatlerce pazarlık ve alış veriş yapan kadın, kente yerleştiği andan itibaren evinin odaları içine sıkışmakta, bakkala bile gidememektedir. Bu olayın birinci olay ile ilgisi büyüktür ve hatta onun sonucudur. Burada da yerleştiği çevre ile ilişkisini artırınmaya çalışan göçebe, yavaş yavaş kendi pozitif değerlerini kaybedip çevrenin negatif değerlerini benimsemektedir. Çünkü çevrede kadın kapalıdır, kadın söz sahibi değildir, alış-veriş yapamaz, evinde oturur, yalnız çocuklarıyla meşgul olur. Burada da yukarıdaki gibi birbirine zıt iki gelişmeyi görmek mümkündür. Birisi göçebenin toprağa yerleşerek daha üstün bir organizasyon seviyesine ulaşması, öteki geleneksel durumda mevcut olan fakat toprağa yerleşmekle ortadan kalkan daha üstün bir organizasyonun olumsuz değerleriyle değiştirilen ve iktisadi gelişme için şart olan kadının üstün statüsünü yitirmesidir.

Bütün bunların temel nedeni ise göçebe toplumun sınıflaşmaya başlamasıdır. Bu sınıflaşma süreci içinde, egemen sınıflar, her şeyden önce kendi sınıfsal çıkarlarını koruyan tutucu ideolojiyi tüm halkın çıkarlarıymış gibi göstermeye çalışmaktadırlar.

Geleneksel toplumun gelişmesi üzerinde rol oynayan etkenlerden biri de köylü zihniyetidir. Sosyal değişme süreci içinde yeniliklere karşı koyan başlıca etken, köylünün çeşitli problemler karşısında gücünün sınırlı olduğuna inanmasıdır. "Bu benim harcım değil, bunu ben yapamam" diyerek çeşitli sorunlardan geri kalır. Bu bakımdan, köylü, tabiata bağlı bir insan tipini karakterize eder. Onun tabiattaki kuvvetlere ve sabıra bağlı bu görüşü iktisadi gelişmeyi geniş ölçüde engellemektedir.

Göçebe aşiretlere bu açıdan baktığımız zaman, aşiret zihniyetinin bir dinamizm içinde olduğunu görmek gayet kolaydır. Daima tabiatla haşır neşir olan göçebe, ilkel tekniği

ile de olsa onu mümkün olduğu kadar kontrol altına almaya ve ondan yararlanma yollarını aramaya çalışmaktadır. Göçebe, her şeyden önce cesur ve savaşıdır. Özgürlük aşığıdır. Başkalarının özgürlüğüne müdahalesini hiç kabul etmez, fakat başka aşiretleri kendi bünyesi içine alıp onları kendine bağlı bir hale getirebilir. Bu nokta üzerinde önemle durulmalıdır. Çünkü, bu onun kabullenici değil egemen olucu ve yaratıcı özelliğini göstermektedir. Oysa göçebe aşiretler toprağı yerleşmeye başladıkları andan itibaren bu pozitif değerlerini de kaybedip çevrenin değerlerini kabul edici bir hale geliyorlar ve kendi değerlerini çevreye kabul ettirecekleri yerde çevrenin değerlerine bağlı oluyorlar.

Ünlü Fransız düşünürü Voltaire Türkler hakkında şöyle diyor: "Türkler asil ve cengaver bir millettir. Her gittikleri yerde üstün kahramanlıklar göstererek imparatorlukları dağılıp parçalamışlar, kendi topraklarına katmışlar, imparatorları dize getirmişlerdir. Fakat at üzerinde ve harpte çok hünerli olan bu millet ilim ve sanatta, teknikte ve sosyal hayatta hiç de ileri değildir. Askerlik sahasında daima kendi düşüncelerini başkalarına kabul ettiren bu kimseler diğer sahalarda hiçbir yaratıcılık gösteremeyip kolayca başkalarına tabi olmuşlar ve başkalarının yaptıklarını kabul etmişlerdir."³¹ Voltaire'in Türkler hakkındaki bu görüşü ile Alikan Aşireti'nde olup bitenler arasında bir paralellik bulmak mümkündür. Göçebelerde de geleneksel durumda gerek çevreye, gerek çevredekilere bağlı olmamak, tersine, onlara egemen olmak gibi yaratıcı bir değer mevcutken, kendisinin-
kinden daha yüksek bir sosyal, ekonomik ve kültürel organizasyonla karşılaştığı zaman bu organizasyona egemen olan değerleri kolaylıkla benimseyip uygulamaktadır. Dolayısıyla burada da iki zıt gelişmeyi görmek gerekir. Birisi göçebelikten yerleşik hayata geçmek gibi üstün bir değer, öteki geleneksel durumda var olan ve geçiş halinde yitirilen üstün değerlerdir. Bütün bunların nedeni ise aşiret sisteminde kuvvetli bir biçimde örgütlenen göçebenin toprağı yerleşme süreci içinde sosyal organizasyonun çözülmesi ve aynı üretim biçiminde fakat biraz daha ileri bir kademede örgütlenmiş grupların egemenliklerini kabul etmesidir.

31. Voltaire, Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler, Derleyen Osman Yerseni, İş Bankası, Kültür Yayınları, 1969, s. 3 vd.

III. BİTLİS ve TATVAN'DAKİ ZIT GELİŞİM

Doğu Anadolu'daki en ilginç yapısal gelişmelerden biri de Tatvan ve Bitlis'deki birbirlerine bağlı fakat zıt oluşumlarıdır. Bilindiği gibi, Bitlis il merkezi, Tatvan ise onun kazasıdır. Fakat 1955'den 1965'e kadar Bitlis ve Tatvan'ın nüfusu aşağıdaki şekilde seyretmiştir.

<u>Yıl</u>	<u>Bitlis</u>	<u>Tatvan</u>
1955	15.000	3.000
1960	16.000	6.000
1965	18.000	12.000

Yukarıdaki çizelgeden de anlaşılacağı gibi on yıl içerisinde Bitlis'deki nüfus gelişmesi az olduğu halde Tatvan'da çoktur. Tatvan'daki bu gelişimin Bitlis'in aleyhine olduğu şüphesizdir. Çünkü Tatvan'daki bu artış hiçbir zaman doğal nüfus artışı değildir. Tatvan ve Bitlis'de birbirine zıt olarak oluşan bu gelişim her şeyden önce kentlerin kuruluş yerleri ile ilgilidir. Karayollarının ve demir yollarının kavşağında bulunan bir iskeleye ve hava alanına sahip olan Tatvan'ın gelişimi şüphesiz çok hızlı olacaktır. Bütün bu olanaklardan yoksun olup sadece Van, Diyarbakır, Siirt yolu üzerinde bulunan, üstelik kuruluş yeri bakımından hiç elverişli bir yere sahip olamayan Bitlis'in ise olumlu bir gelişme gösteremeyeceği açık bir gerçektir. Öte yandan, Tatvan'daki bu hızlı gelişim, sosyolojik bakımdan köy karakteri gösteren kasabalar üzerinde de etkisini göstermektedir. Bu etki nüfus kompozisyonu bakımından Tatvan'ın kozmopolit bir hale gelmesine sebep olmaktadır. Tatvan nüfus kompozisyonu bakımından kendisine çok yakın olan Hizan, Ahlat, Adilcevaz gibi kasabalardan çok farklıdır. Hizan ve Adilcevaz'ın yerli halkı Kürt, Ahlat'ınki ise Türk'dür. Buralarda daha çok aşiret hayatı söz konusu olduğu için, nüfus doğal bir birikim sonucu ortaya çıkmıştır. Tatvan'ın buralardan farklı özelliği ise Lâz, Türk, Kürt gibi etnik bakımdan farklı sosyal grupları barındırmasıdır. Bu farklı etnik grupların yanında bölgesel farklılaşmalar da vardır. Örneğin Kars'lı, Karadeniz'li, Adana'lı, Bitlis'li vs. kimseleri bir arada görmek mümkündür. Dolayısıyla Tatvan'ın nüfusu, çevre bölgelerde olduğu gibi doğal bir nüfus artışıyla değil, çeşitli bölgelerden, çeşitli nedenlerle gelen nü-

fusun birikimi sonucu ortaya çıkmaktadır. Farklı etnik gruplara ve yerlere mensup bu kişilerin bir arada bulunması ise Kars'ta olduğu gibi hoşgörölülük fikrinin yayılmasına sebep olmuştur. Bütün bunlar Tatvan'ı şimdiden dinamik bir gelişme içine sokmuş, yerleşme yerleri bile sosyal tabakalaşmayı yansıtacak bir duruma gelmiştir. Bu dinamizm ise toplumun dışarıya açılıp dış dünya ile bütünleşmesi, sosyal kurum ve değerlerin kentleşmesi bakımından son derece önemlidir.³²

Öte yandan Tatvan'daki nüfus birikimini sağlayan etkenlerden biri de etnik gruplar arasındaki çatışmalardır. Örneğin Ahlat tarafındaki köylerde Kürtlerle Çerkeslerin çatışması, bir tarafın köyü terk etmesine, kent ve kasabalara, genel olarak Tatvan'a yerleşmesine sebep olmaktadır. Kanımıza göre, Doğu Anadolu nüfus hareketlerinin çok dinamik olduğu bir yerdir. Bu süreç içinde en çok yer değiştirenlerden biri de "Terekeme" dediğimiz gruptur. Özellikle Kars ve Ağrı taraflarında oturan ve topraksız olan bu gruplar, Van Gölü çevresinde, Ahlat, Adilcevaz gibi yerlere gelmektedirler. Oysa bu köylerin sakinleri çoğunlukla Çerkes'dir. Fakat Terekemeler'in daha çok artış göstermeleri, bu arada mülkiyet ve üretimi de kontrol etmeye başlamalarıyla her iki grup arasında anlaşmazlıklar başlamakta ve bu anlaşmazlıklar sonunda kendilerini daha zayıf hissedenler, genel olarak Çerkesler, bütün mallarını ve mülklerini satarak köyü terk etmekte ve Tatvan'a yerleşmektedirler. Ahlat'a bağlı Develik, Hulik (Otluyazı), Yoğurtyemez köylerinde bu oluşumların izlenmesi çok ilginçtir. O halde küçük gruplarda, örneğin bir köyde, farklı etnik grupların bir arada yaşamaları büyük gruplarda olduğu gibi (Kars-Tatvan) hoşgörü fikrini doğurup ahengi sağlayamıyor.

Bunun en önemli nedeni nüfus birikiminin yoğun bir hal alıp farklılaşmamasıdır. Nüfusun, farklılaşıp tekrar bütünleşemediği küçük gruplarda, gruplar daima yüz yüze karşı ilişkiler içinde olup, dinamik bir kütle haberleşmesi olanağı yoktur.

32. İsmail Beşikçi, Ahlat'da Sosyal Yapı, Sosyal Değişme ve Turizm, (Ahlat Turizm ve Tanıtma Derneğinin 4. Ahlat Şenlikleri Özel Sayı, 10-11 Ağustos 1968, s. 11-14.

Etnik farklılaşma sorununun bir başka yönü de, farklı grupların yaşadığı köylerin veya mahallelerin arasında görülen, ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişme farkıdır. Bu konuda yine Ahlat'ta çok ilginç bir örnek vardır. Ahlat Belediyesi içinde olan Kırklar mahallesi ile Ahlat'a bağlı bir köy, Karmuç (Yeniköprü)'deki oluşumlar incelenmeye değer. Gerek Karmuç gerek Kırklar mahallesi, Ahlat'a hemen hemen aynı uzaklıktadır (9 km). Kırklar mahallesinde Türkler, Karmuç köyünde ise Kürtler oturmaktadır. Gerek Kırklar mahallesinin, gerek Karmuç köyünün ekonomik temeli tarıma dayandığı halde Kırklar mahallesindeki ekonomik ilişkiler ve Ahlat'la bütünleşme olayı daha dinamiktir. Üretimdeki artış eğilimi kamyon ve traktör gibi üretim araçlarının Kırklar'a girmesine sebep olmuş, buna bağlı olarak da elektrik, su, radyo ve daha başka tüketim malları girmeye başlamıştır. Oysa, Karmuç köyünde bunların hiçbiri yoktur. Köylülerin büyük bir kısmı topraksızdır. Zaten civarda toprak daha çok Kırklar mahallesinde oturanlar tarafından kontrol edilmekte, Karmuç köylüleri bu toprakları maraba, ortakçı veya kiracı durumunda işletmektedirler. Köyün, gerek Kırklar mahallesi, gerekse Ahlat ile bütünleşmesi yok denecek kadar azdır. Hatta Karmuç köyü, Tatvan-Ahlat anayoluna daha yakın olduğu halde bu yine böyledir. Coğrafi olarak birbirlerine çok yakın oldukları halde bu iki yerleşme biriminin birbirlerinden çok farklı gelişme düzeylerinde olması gerçekten ilgi ile izlenmeye değer bir olaydır. Yalnız burada Kırklar mahallesindeki gelişmeyi, "Belediye sınırları içinde olup Belediyenin olanaklarından yararlandığı için gelişmiştir", biçiminde açıklamak çok yetersizdir. Bu farklılaşmanın nedenlerini, etnik etkenlerin de ötesinde aramak gerekir. Bize göre, Karmuç köyü Osmanlı devrinde veya Cumhuriyetin ilk yıllarında merkezi otoritenin büyük bir hışmına uğramış veya yöresel çatışmalarda büyük bir darbe yemiş bir daha da toparlanamamıştır. Bu iki yerleşme birimi arasında zaman zaman çatışma da olmakta, daha çok Karmuç köyünden bazı aileler Tatvan'a gidip işçilik aramaktadırlar. Bize göre, bu iki yerleşme birimi arasındaki ilişkiler, Van Gölü çevresindeki en ilginç oluşumlardan biridir ve ilgi ile izlenmeye değer.

Ahlat'daki Kırklar mahallesi ile Karmuç köyü arasındaki bu duruma Tutak (Ağrı) taraflarında da rastlamak müm-

kündür. Tutak'taki Sincan (Türk köyü) köyü kamu hizmetleri bakımından az çok gelişmiş bir köy olduğu halde, onun hemen 2-3 km. ötesindeki Arabali, Karahalit, Osmanabat, Şehrılan köyleri (Kürt köyleri) hizmetler bakımından son derece fakir ve gelişmemiştir. Doğu Anadolu'da buna benzer durumları Kürtlerle Türklerin yanyana oturdukları köylerde her zaman izlemek olanağı vardır.

Horasan ile Eleşkirt arasındaki Aşık İlyaz (Eşşek İlyas) köyünün durumu ise farklıdır. Bu köy yol boyunda olmasına karşın, örneğin aşağı Tahir hoca ve yukarı Tahir hoca gibi gelişme olanağı bulamamıştır. (*)

Van Gölü çevresindeki ilginç oluşumlardan bir de Ercis ve Tatvan arasındaki gelişme dinamiğinin farkıdır. Kişiler arasındaki ilişkilerin yoğunluğu ve kütle haberleşmesi bakımından her iki kent de dinamiktir ve gelişmektedir. Fakat Ercis daha çok köylük alanlara açılmış bir kentdir. Ercis'li tüccar veya feodallerle, Ercis civarlarındaki köylerde oturan köylüler arasında sıkı bir şekilde işleyen borçlanma ve faiz ilişkileri vardır. Ercis civarındaki köylüler artık ürün bakımından zenginleştikçe dışarıya açılmak zorunluluğunu duymakta ve Ercis'le sıkı ilişkiler kurmaktadır. Böylece Ercis kendi iç dinamiği sonucu gelişip zenginleşen bir kent olmaktadır. Tatvan ise sonradan kurulmuş bir kentdir. Bazı sanayi kollarının geliştirilmesi istenmektedir. Öte yandan karayollarının kavşak noktasında bulunması, Demiryollarının Tatvan'a kadar uzanması, deniz yollarına ait işletmeler, deniz yolları tarafından bir feribot ile Van'a geçilmesi için yapılan çalışmalar, askeri birlikler vs. burayı dinamik bir hale getirmektedir. Fakat Tatvan Ercis'de olduğu gibi köylere açı-

(*) Söylentiye göre, Padişah IV. Murat ordusu ile İran Seferine giderken bu köy içinden de geçmiş. Padişah tarlada bir ihtiyarın yalnız başına çalıştığını görmüş. Askerlerine emir vermiş, ihtiyara yardım etmişler. Böylece işleri çok kısa zamanda bitmiş. İşler bitince IV. Murat ihtiyara, "nasıl?" diye sormuş, ihtiyar çok memnun olduğunu bildirmiş. Sonra ayran, aş-ekmek istemiş ihtiyardan. İhtiyar getirmiş, askerler bir anda silip süpürmüş. Padişah bu sefer yine sormuş. Fakat ihtiyar hiç hoşuna gitmediğini, memnun olmadığını belirtmiş. Padişah beraber çalışmaya evet, beraber yemeye içmeye hayır, böyle şey olmaz. Bundan sonra bu köyün adı (eşşek İlyas) olsun demiş. Köy, Padişah'tan yediği bu darbeden sonra bir daha ihya olmamış.

lan bir kent değildir. Daha çok Türkiye'nin büyük merkezlerine açılma çabasıdır. Kentlerin farklı ekonomik ve toplumsal yapılara açılması yerleşme biçiminde kendini gösterdiği gibi, otel, han, hamam, lokanta, kahvehane gibi kamu hizmetlerinde de kendini göstermektedir. Örneğin sadece köylük alanlarla bütünleşen Ercis'de lüks otel ve lokantalar yoktur. Oysa Tatvan'da bu iş alanı gittikçe gelişmektedir. Çünkü Tatvan'a gelip gitmekte olan kişilerin tercihleri çok geniş olup yüksek maliyeti de gerektirmektedir. Ercis'e gelip giden köylülerin tercihleri ise çok değişik olmayıp yüksek maliyeti de gerektirmemektedir.

IV. TOPRAK MÜLKİYETİ ÇELİŞKİSİNİN KESKİNLEŞMESİ: URFA

Türkiye'de toprak mülkiyeti çelişkisinin en çok olduğu yer Urfa'dır. Daha önce toprak mülkiyeti bölümünde belirttiğimiz gibi, çiftçi ailelerinin % 54'ü topraksız olup toprağın % 73'ünü ailelerin % 19'u denetlemektedir. Öte yandan kent ve kasabalarda oturup köylerdeki toprağı denetleyen ailelerin oranı % 11 olup denetledikleri toprağın genel tarım arazisine oranı % 57'dir. O halde Urfa'da toprak mülkiyeti çelişkisi büyük bir keskinlik göstermektedir. Bu keskinleşmenin başlıca üç etkeni vardır.

a- Topraksız çiftçi ailelerinin sayısı yüksektir.

b- Toprak sahipleri arasında da toprak dağılışı büyük dengesizlikler göstermektedir.

c- Köylerde toprağı olup kent ve kasabalarda oturan ailelerin sayısı da çoktur.

Bu konuda Kemalettin Gazezoğlu şöyle diyor: "Urfa, toprak mülkiyeti tasarrufu konusunda büyük özellikler taşıyan bir ildir. Buralarda geniş araziler mahdud ellerde bulundurulur. Bunlara ağa tabir edilir. Ağalar, iki bölümde toplanabilir. **1)** Miras yolu ile iktisap edilmiş veya bedeli karşılığı satın alınmış arazilerin sahibi olan ağalar, **2)** Devletin özel mülkiyetinde veya tutum ve tasarrufunda bulunan geniş araziye türlü yollarla ele geçirmiş gayrimeşru iktisap ağaları. Yolsuzluklar, hazine arazilerini icar ve isticar işlemlerinde yapılmaktadır. İlçenin kadastro yapılmadığından hazine

arazilerinin fiili miktarlarıyla, Milli Emlâk kayıtları arasında büyük farklar vardır. Örneğin kayıtlarda 500 dekar olan bir hazine emlâkının 3000-5000 dekar geldiği görülür. Kaydi-miktarlar üzerinden icar akti,yapılarak, icar bedeli tahsil ve makbuz kesilir, fiili miktarla kaydi miktar arasındaki dekar farkına tekabül eden kira bedelleri şebeke tarafından cebe indirilir. Dava konusu topraklar, Orta Anadolu'da olduğu gibi mahdut miktarlarda değildir. İcabında kaymakamın bir kararı ile binlerce hatta on binlerce dekarlık köyler, arazisi ve üzerinde çalışanlarla beraber el değiştirir. 1966 yılı Hazi-ran ayında Viranşehir'de oturan Sema Çakır'ın, Viranşehir Belediye Başkanı Suphi Öztop'un ağabeyi Hacı Ali Öztop ta-rafından, gerçeğe aykırı gelir sayımı beyanında bulunarak zirai gelirini az gösterdiği ve bu suretle vergi kaçakçılığı yap-tığı Maliye Bakanlığı'na, Valiliğe ve mükellefiyetini tesis etti-rildiği Diyarbakır Vergi Dairesi'ne ihbar edilmiştir. Mülkiyet için beyanname verdiği Diyarbakır Vergi Dairesi talimatına müsteniden muhbir için gün tayin ve tebliğ edildi. Ölçüm işi 24.6.1966 günü yapıldı. Ve 65 bin dekar arazi tespit edildi. Mükellefi bulunduğu vergi dairesi tarafından Hacı Ali Öztop adına 1.156.000 TL. vergi kaçakçılığı tahakkuk ettirilerek bütün emval ve emlakına ihtiyati haciz konuldu.”³³

Bu olaylar Urfa'da toprak mülkiyet çelişkisini açıkça göstermektedir. Öte yandan, bütün bunların Urfa Valisi ta-rafından açıklanması da ilginçtir. Fakat yine aynı vali, “Hu-kuka bağlı devlet sisteminde mülkiyet hakkının kanununun himayesinde olduğunu”³⁴ söyleyerek yukarıdaki çelişkili du-rumun savunuculuğunu yapmaktan da kendini kurtarama-maktadır. Ağaların bu mülkiyete nasıl sahip oldukları, bu-nun “Hukuka bağlı devlet” sistemiyle ne kadar uyduğu, hukuka bağlı devlet sisteminde, hangi mülkiyetin devletin himayesi altında olduğu üzerinde durulmaması da önemli-dir. Nitekim bu olayla ilgili öteki kişilerin yazıları da, valinin büyük toprak ağalarını korumaya çalıştığını ve çelişkili tutu-mu göstermektedir. Bu durumu şu örneklerle de saptamak mümkündür:

“Zevra köyünden Neme Barış, Doğan Gürbüz Türk Viran-

33. Kemalettin Gazezoglu, Viranşehir Olayları, Urfa Valisi Anlatıyor, 9 Ağustos 1967, Cumhuriyet gazetesi,

34. Kemalettin Gazezoglu, 13 Ağustos 1967, Cumhuriyet gazetesi

şehir'e tayin olmadan önce hazineden 800 dönüm arazi kiralyor. Fakat Zok köylüleri araziye tecavüz ediyorlar ve olay Kaymakamlığa intikal ediyor. Kaymakam duruma müdahale ediyor. Bu arada Neme Barış tarafından ekilip biçilen arazinin 800 dönümün çok üzerinde olduğunu görerek, araziyi ölçtürüyor. Ölçme neticesinde sürülmüş ve sürülebilen arazinin 3.464 dönüm olduğu tespit ediliyor. Bunun üzerine Doğan Gürbüz Türk Neme Barış'ın hazineden kiraladığı 800 dönümün kendisine teslimine, kalan kısmından da her iki tarafın da faydalanmasının yasaklanmasına ve hazineye bırakılmasına karar veriyor. Bu karardan sonra Gürbüz Türk, Mal Müdürlüğü'ne yazdığı bir yazıda 3.464 dönüm araziden 800 dönümünün Neme Barış'a, kalan 2.664 dönümünün de araziye muhtaç köylüye kiraya verilmesi gerekliliğini belirtiyor. Ancak bu hiçbir zaman tatbikata intikal etmiyor. Ve vilâyetten gelen bir telefon emriyle önleniyor."³⁵

"Vakıflar Müdürlüğü'nün Viranşehir'in Kabasirt köyü mevkiinde, toprak tevzii komisyonunca çizilen paftaya göre 4.512 dönüm arazisi bulunmaktadır. Söz konusu vakıf arazisi, Berho Ağa'nın ortağı olan Gafur Zinciroğlu tarafından, 1957 yılına kadar kirasız olarak ekilip biçilmiş, 1965 yılına kadar da sadece 600 TL ödenmiş, 1966 yılında ise 10.000 TL. ödenmeye başlanmıştır. 1967 yılında sözü edilen Kabasirt köylüleri tecavüz etmiş ve tecavüzlerinin hemen akabinde de, kaymakamlığa bir dilekçe vererek aynı araziye kendilerinin 35.000 TL. kira vereceklerini belirtmişlerdir. Kabasirt köylülerinin tecavüzlerinin defi için Vakıflar Müdürlüğü ve müstecir Gafur Zinciroğlu tarafından kaymakamlığa müracaatta bulunulmuştur. Resmî sığata haiz kişilerce söylendiğine göre, bu arazinin Berho Ağa'nın ortağı olan Gafur Zinciroğlu'na teslimi için Vali Bey tarafından kaymakama bir hayli baskı yapılmıştır. Ve arazinin yine Gafur Zinciroğlu'na kiraya verilmesi sağlanmıştır. Böylece 80 topraksız köylünün vereceği 35.000 TL. yerine ağasının vereceği 10.000 TL tercih edilmiştir."³⁶

"Kaziyeyi muhkem hale gelmiş olan mahkeme kararları-

35. Şahin Gürbüz Türk, Viranşehir Olayları, Ölen Kaymakam'ın Kardeşi Anlatıyor, 11 Eylül 1967 Cumhuriyet gazetesi.

36. Şahin Gürbüz Türk, 12 Eylül 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesi, Fikret Otyam, a.g.e., s. 75

na dayanılarak tapuya tescil edilmiş, Albay Eyüb Yiğittürk ve akrabalarına ait 12 tapunun tapu kayıtlarındaki tutarlarının toplamının 893 dönüm olduğu halde, fiilen ellerinde bulunan ve dokuz meskûn köyü kaplayan arazinin ise 20.000 dönüm olduğu büyük bir gerçektir.”³⁷ Bütün bu örnekler, Urfa'da toprak mülkiyeti çelişkisinin tartışmaya yol açmayacak bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir. Zaten, resmi makamlar, bu durumu açıkça belirtmekten kaçınmamaktadırlar. Bölgede topraksız çifçi ailelerinin oranı % 54'dür. Bu oran Hilvan'da % 70, Viranşehir'de ise % 67'dir. Fikret Otyam ise şöyle demektedir: “Anlattılar: Bu bölgede 50.000-70.000 dönüm toprağı olan kişiye büyük, 20.000-30.000 dönüm toprağı olan kişiye orta, 10.000 dönüm toprağı olan kişiye küçük, 5.000 dönüm toprağı bulunan köylüye de fakir ağa gözüyle bakılıyor. İmtiyazsız, sınıfsız bir yana bırakalım, yağmalanmış topraklar üzerinde bulunan topraksız köylü ise % 90.”³⁸

Bu ölçüde geniş toprakları denetleyen ağalar ile bu topraklar üzerinde yaşayan on binlerce topraksız ve yoksul köylü arasındaki ilişki, tamamen ilkel bağlara dayanmaktadır. Bir kısım ağalar, bu durumdan yararlanarak makinaya yatırım yapma yerine, emrindeki çok ucuz ve koruyucusuz emeği kullanmaktadır. Çok azı da makinaya ve onun gerektirdiği teknik bilgiye yatırım yapıp “Kapitalist Ağa” olmaktadır. Bizce her iki durumun analizi de önemlidir. Birincisini, yani toprak ağalarının geniş ve ücretsiz emeği tercih edip, makineye yatırım yapmamaları statükonun devamını sağlayan bir tutumdur. Çünkü çok geniş topraksız kitlelerin, bu ilkel feodal bağların çerçevesi içinde yaşamlarını değiştirme olanakları, bu koşullar altında hemen hemen yoktur. Bu topraksız kitlelerin bilinçlenmesi çok zordur. Çünkü tarımsal faaliyetlerin bünyesi -özellikle öküz, karasaban ve kağının belirlediği- ilkel teknolojiye dayanan tarımsal faaliyetlerin bünyesi bir köylü ailesini her zaman meşgul edebilecek ve köylülerin enerjilerini her zaman eritebilecek güçtedir. Öte yandan, ilkel bağların belirlediği gayri resmi ilişkiler ve onun toplumsal güvenlik anlayışı, kitlelerin bilinçlenip asıl çıkar-

37. Şahin Gürbüz Türk 14 Eylül 1967 tarihli Cumhuriyet gazetesi Fikret Otyam a.g.e., s. 75

38. Fikret Otyam a.g.e., s. 67-68.

larının nerede olduğunu görmelerine engel olmaktadır. Toplumsal güvenlik anlayışı, ağanın toprak mülkiyetini ve kütleleri koruyucu rolünü meşru kılmaktadır. Bu bakımdan ağaların makinalaşma yerine, ucuz emekten yararlanma yolunu seçmesini, ilkel bağları devam ettirebilmeleri için bilinçli bir biçimde sürdürdükleri bir taktik olarak görüyoruz. İkincisi, yani makinalaşma ise bölgede statükoyu parçalayıcı bir unsur olarak belirlemektedir. Makinalaşma sonunda pek çok çiftçi ailesi, tarım sektörünün dışında kalacağından, bu nüfusa yeni iş olanağı bulunamayacağı için statükonun zorlanması, bir zorunluluk haline gelecektir. Makinalaşma gibi hızlı nüfus artışı da toplumun iç çelişkilerini devrime dönüştürecek bir etkidir. Fikret Otyam'ın da bütün röportajlarında belirttiği gibi bu tür kıpırdanmalar başlamıştır. Önemli olan bu kıpırdanmaları bir örgüt içine kanalize edip halk yığınlarını bu konuda bilinçlendirme faaliyetini daha hızlandırmaktır.

Topraklarına makina sokan ağa ile makinalaşmaya yanaşmayıp geniş ölçüde emekten yararlanmak isteyen ağa arasında, feodal ve kapitalist sömürü konusunda bilinçlenme bakımından büyük fark vardır. Topraklarına makina sokan ve bunun gereği olan teknik bilgileri kullanan ağalar, feodal sömürünün, çok düşük bir sömürü olduğunun farkına varmışlardır. Ağa şöyle düşünmektedir: "Bana toprak ağası diyorlar, Batı Anadolu'da da toprak ağaları var. Fakat onlar daha fazla birikim ve yatırım yapıyorlar ve servetlerini arttırıyorlar. Oysa ben bu geniş topraklara rağmen servetimi arttıramıyorum." Servetini arttırmak isteyen Doğu'lu Ağa, Batı'daki toprak ağalarının usullerini benimsemekte ve makinalaşmaya yönelmektedir. Makinalaşma sadece tarlaya traktörün girmesi değildir. Makinayı kullanmak için gerekli olan teknik bilgiler, sulama, gübreleme, pazarlama gibi konular da bu süreç içine girer. Bütün bunlar ise verimi ve birikimi artırıcı unsurlardır. O halde feodal sömürünün düşük bir sömürü olduğunun bilincine varan toprak sahipleri bu sömürüyü genişletmeye çalışmakta, dolayısıyla kapitalistleşmeye başlamaktadırlar. Makinalaşmaya karşı çıkararak insan gücünü kullanmayı tercih edenler ise feodal sömürünün küçük bir sömürü olduğunun, serveti arttırmak için kapitalist sömürü yapmak ve bunun için makina kullanmak gerektiğinin farkına varamayanlardır. Feodal sömürünün küçük bir

sömürü olduğunu kavrayıp, makinalaşmaya çalışmak özü itibarıyla devrimci bir bilinçtir.

“URFA TÜRKÜLERİ URFA'NIN KENDİSİDİR”

Türkülerle toplum yapısı arasında çok büyük bir bağlantı ve uyuşma vardır. Yani türküler kaynağını aldıkları, çalınıp söylendikleri yerlere ve bu yerlerdeki mülkiyet ve kişi ilişkilerine ait derin izler taşırlar. Bunu Fikret Otyam şu sözlerle dile getiriyor: “Urfa'yı yanık türkülerinden bilirdim. Urfa Dağlarında Gezer Bir Ceylân türküsünü hangimiz bir ke-recik duymamışızdır? Bu türküler keder verir, türkü yakılırken nasıl bir acı varsa, dinleyenler de o acıyı duyar. Urfa türkülerini Urfa'nın ta kendisiymiş meğer.”³⁹

Toprak mülkiyetinin açık bir çelişme gösterdiği ve toprak köleliğinin hâlâ varolduğu Urfa'da, türkülerin toprak sahibi-köylü ile ilgili olması çok doğaldır. “Trenimiz, pırıl pırıl bir istasyonda durdu. Işıklı, hareketli, bereketli bir istasyondu bu. Batman'dı istasyonun adı. Yavaş yavaş hepsini geride bıraktık, gittik gittik durduk, Hamanî Sofî bir türküyeye başladı. Ne de güzel sesi varmış meğer. Kürtçe türküler makina gibi hızlı söyleniyor, arada bir nefes alınıyor, o kadar... Türkü olaylara dayanıyor. Hamanî'nin söylediği otuz beş yıl öncesinin türküsü... Toprak ve kan davasının türküsüdür bu...

Valeleley dayi
Lâtife bise denga
Zümrüte dikil gazi
Porkemi le dayi

diye başlıyor, tam otuz beş dakika devam ediyor...

Sinan'da Süleymanî Abdülkadir isimli bir derebey varmış, kölesi Hamınadı tarafından, toprak yüzünden, ava giderken öldürülmüş. İki karısı Zümrüte ve Lâtife üç gün üç gece ağlaşıp bu türküyü yakmışlar. Türkü olayı kısaca şöyle anlatıyor: “Vay anam vay vay, Lâtife üç sesle Zümrüte'yi çağırıyor, bizim için bundan kötü gün olur mu? Saçın kesilsin

39. Fikret Otyam, Gide Gide 2, s. 54.

ağlayalım, kararlar bağlayalım. Vay anam vay Hammedim, bu gün saat beşte Abdülkadir Ağa'yı öldürmüş, evimizi yıkmış, ocağımızı söndürmüş. Ağamız gibi cihanda çesur ve devletli bir ağa bulunmaz. Ne yazık ki arkadan atılan 2 kurşun kendisini devirdi. Halbuki dağlar yıkmaz bir adamdı. Yeğenleri olan ve zamanında 300 tüfeğe sahip bulunan ve koca bir ülkeye sahip bulunan Nasır ailesinden yeğeni Hüs-nü ve kardeşi Genco haydi, haydi Sinan'a gidelim ve Abdül-kadir Ağa'nın intikamını alalım. Tüfekler bağlandı, mermiler kuşandı, Sinan toprağına geldik. Hamınadi burada meçhul bir diyara kaçmış. Bütün atlılar, haydi Beşiri toprağına. Bu-rada yok, arayalım."

Aradan on yıl geçer, ağanın oğlu gelişir. Hammadi'nin izini bulur, çiftlikte ırgatlık yapan Hammadi'yi uyurken öldürtür.⁴⁰

Urfa türkülerine ve Doğu Anadolu'da söylenen türkülerin çoğuna "hoayat" denir. Bu hoayatlarda sosyo-ekonomik koşulların ezici baskıları altında kavrulan, sosyo-ekonomik ve etnik koşullar tarafından belirlenen dar çember içinde insanca yaşama olanaklarına bir türlü kavuşamayan Doğu Anadolu insanının dramı vardır.

Ah demeden
Çürüdüm ah demeden
Ciğerim sarat(*) olmuş
Kan kusup ah demeden
.....
Dertli doğdum anamdan
Dert çektim o zamandan
Bilseydim sonu budur
Hiç doğmazdım anamdan⁴¹

Bu sosyo-ekonomik koşulların baskısı altında eriyerek bütün direnme gücünü kaybeden insanlar, bazen tatlı canlarından bile bezmektedirler.

Ağanın elinden elinden,
Zalımın dilinden dilinden

40. Fikret Otyam, Gide Gide 2, s. 95-96

41. Fikret Otyam, Gide Gide 2, s.62

(*) Sarat: kevgir, kalbur.

.....
Al hançeri vur sineme
Usanmışam ben bu candan

Öte yandan kendisini günden güne daha çok duyuran ekolojik baskılar kavgalara, dövüslere ve çeşitli cinayetlere de sebep olur. Bu aşiretler arasında olduğu gibi, akrabalar ve köyler arasında da olur. Kuvvetli olan zengin olandır, yani geniş toprak mülkiyetine sahip olan ve çevresidir. Başkaldıranlar hem kanun önünde, hem de kaba kuvvet önünde ezilir. Bu durumu aşağıdaki türküden izlemek mümkündür.

Hamit'i vurdular göl çevresinde
Göz yaşları dinmedi Zeyno'nun beyaz çevresinde
Hamit'i sorarsan tarla derdinde
Ağlama Zeyno Hüda kerimdir.
Bir arzuhal yazdım, dibinde mühür
Cumhuriyet mührüdür deyip dizini döğür
Ağanın piçleri ne güne durur
Ağlama Zeyno Hüda kerimdir.⁴²

Hamit az topraklı bir kişidir. Hamit'in toprağı ağa tarafından, kanun yoluyla, kanun adına gasp edilmiştir. Hamit toprağını elinden alan ağaya karşı direnmiş, fakat ağanın oğulları Hamit'i mavzer tüfeğiyle öldürmüştür. Cumhuriyet mühürlü arzuhal (dilekçe) işe yaramamış, ağanın kendi kanunları Cumhuriyetin kanunlarına ağır basmıştır. "Cumhuriyet mühürlü arzuhal" Zeyno'ya kendi toprağını verdirmediği gibi kocası Hamit'in ölümüne ve dizlerini dövmesine sebep olmuştur. Bu türküde açık seçik bir biçimde Cumhuriyetin mühürlü arzuhalı işlemez, işleyen ve geçerli olan ağanın düzenidir, deniliyor. Ve hükümet otoritelerinin, güvenlik kuvvetlerinin, fakir-fukara halkın değil, ağalardan yana olduğu belirtiliyor.

Ağa, toprak mülkiyetinin kontrolundaki üstünlüğü bakımından yıkılmaz bir düzen ve aşılmaz bir duvar halini almıştır. Yasa, ağanın dedikleridir. Para çok şeyler yapmaktadır. "Ağanın piçleri" derken, ağanın para ve toplumsal statü bakımından kuvvetli oluşu, yalancı şahit buluşu, para vere-

42. Nazif Kaleli derlemiştir.

rek başkaları tarafından, kendisine başkaldıranları ezdirdiği anlatılıyor.

Sadece Urfa'da değil, Doğu Anadolu'da söylenen bütün türkülerde, toplum yapılarıyla türküler arasındaki bu bağlantıları görmek her zaman mümkündür.

V. EL TEZGÂHLARINDAN ATÖLYELERE GEÇİŞ: GAZİANTEP, SİİRT

Doğu Anadolu'daki ilginç gelişmelerden biri de Siirt ve Gaziantep taraflarında görülmektedir. Buralarda el tezgâhları geniş ölçüde kullanılmaktadır. El tezgâhları kendine yeterlik gösteren bir ekonominin belli-başlı üretim araçlarından biridir. Bu tezgâhlarda çeşitli kumaşlar dokunduğu gibi ayakkabı, kapkacak vs. de yapılmaktadır. Çul-çuval, halı, kilim vs. gibi sergi eşyaları da bu tezgâhlarda dokunmaktadır. Tezgâhlar, daha çok köylerde ve kasabalarda bulunmaktadır. Köy ve kasabalarda oturan kişilerin emeği ile çalışan bu tezgâhlar, sermaye yönünden kentteki patrona bağlıdır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, patron gerekli hammaddeleri vermekte, köylü de bunları işlemektedir. Köylünün işlediği bu maddeleri patron aracılığıyla büyük tüketim merkezlerinde satışa çıkarmaktadır. Emeğinin karşılığı olarak da, patron köylüye ücret olarak çok zaman aynı bir mal, bazen de işletmesini geliştirmesi için borç para vermektedir. Siirt battaniyelerinin, Şırnak şallarının, Gaziantep kilimlerinin vs. dokunup piyasaya sürülmesinin mekanizması kısaca budur. Köylünün emeği önce artı ürün, sonra da artı değere dönüşmekte ve fakat patronunda birikmektedir. Ancak bu birikim, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine dönüşümünü sağlayamamaktadır. Patron, bu işlere kentteki atölyelerde ve daha ileri teknik olanaklarla devam ettiği zaman bu birikimin olacağı şüphesizdir. Patron şimdilik makinaya yatırım yapmaktan kaçınmaktadır. Çünkü, makinaya yapılan yatırım, daha başka yatırımları da gerektirecektir. Oysa ağa, çevresinde bu tezgâhlarda kullanabileceği gayet geniş ve ucuz, hatta ücretsiz bir emek unsuru bulabilmektedir. Bunun için ağa, bu çok geniş ve ucuz emek olanağı dururken makinaya yatırım yapmayı gereksiz bulmaktadır.

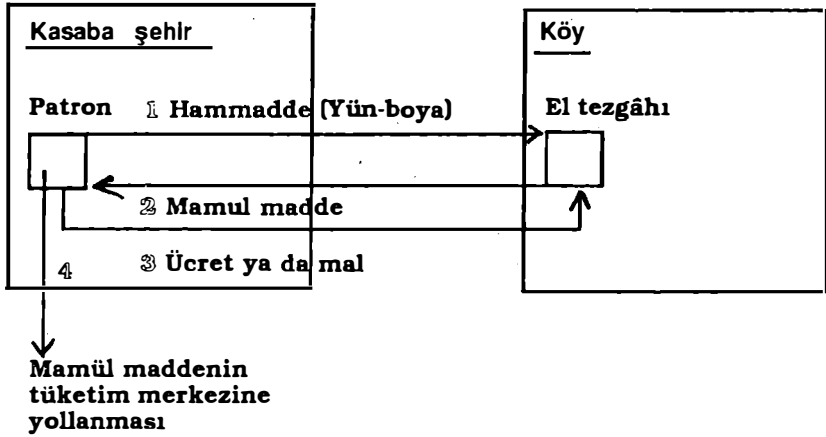
Patron şimdilik kentteki atölyelere yatırım yapmaktan kaçınmasına karşın, bu yolda az da olsa teşebbüse başla-

mıştır. Bu oluşum sonunda ticaret sermayesi, sanayi sermayesi durumuna dönüşecektir. Fakat artı ürün ve artı değer patron lehinde olduğundan, patronun kurduğu bu monopol yüzünden emekçinin ayrı bir tezgâh kurmasının çok güç olacağını unutmamak gerekir.

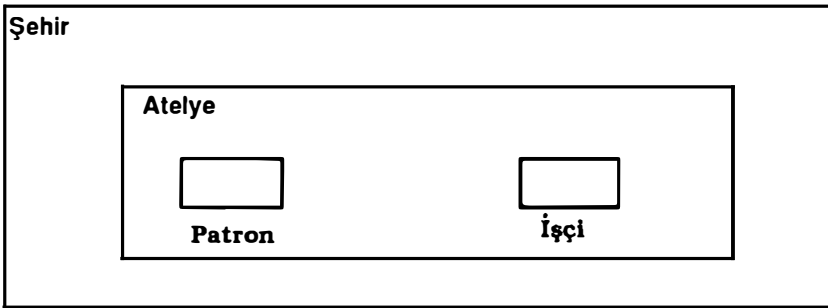
Bu çıkmaza karşı en önemli gelişme, köy ve kasabalar-daki emeğin, kentteki patronlardan bağımsız olarak koöpe-ratifleşmeye başlamasıdır. Fakat, kentteki patronlardan ba-ğımsız olarak geliştirilmeye çalışılan kooperatifçilik hareketi kredi olanaklarından istenilen biçimde yararlanamadığından, gerekli olan durum tam olarak gerçekleşmemektedir. Çünkü, kredi geniş ölçüde kentte oturan, ekonomik ve poli-tik gücü etkili olan patronlar tarafından denetlenmektedir. Büyük sermayeyi denetleyenlerin dışında, daha doğrusu on-ların çıkarına karşı bir kooperatifçilik hareketinin gelişmesi son derece olanaksızdır. Her şeyden önce emeğin değeri-lendirilmesi için çaba gösteren ve emeği örgütlemeye çalışan bir kooperatifçilik hareketine büyük sermayenin ağırlığını koy-ması ise kooperatifçiliği amaçlarından saptırarak büyük ser-mayenin sömürü aracı durumuna getirmektedir. Siirt ve Ga-ziantep gibi yerlerde bunun örneklerine her zaman rastlamak olanağı vardır. Siirt battaniyesi, Şırnak şalı, An-tep kilimi vs. dokuyan deri işleri ile uğraşan emekçiler bu emeklerini daha iyi değerlendirmek ve ürünlerine pazar bu-labilmek için çeşitli kurumlara bu arada bankalara da baş-vurmuşlardır. Fakat bankalar, herhangi bir rehin vs. göste-remedikleri için, bu kooperatiflere kredi vermemişlerdir. Zira kredi alabilmek için, belirli bir mal varlığına sahip olmak ge-rekir.

Bu mal varlığı da ancak varlıklı sınıflarda olacağına göre kooperatifleşme ancak bu kişilerle yanyana gelmek suretiyle olur. Böyle bir kuruluş ise "emek"in çıkarları doğrultusunda değil, daima "sermaye"nin çıkarları doğrultusunda işlemek-tedir. Nitekim Siirt, Gaziantep gibi yerlerde çeşitli elişlerini yaparak piyasaya süren kooperatiflerde emekçiler hiçbir aman ağırlıklarını koyamamakta, daima sermayenin çıkarla-rına ve direktiflerine göre hareket etmektedirler.

DURUM I

DURUM II

Şekil: 1 - El tezgâhlarından Atölyelere geçiş

VI. DİYARBAKIR'DA MAKİNELEŞME: FEODAL BEY-KÖYLÜ İLİŞKİLERİNDEN, PATRON-İŞÇİ İLİŞKİLERİNE GEÇİŞ

A. NÜFUS ARTIŞININ BASKISI

Diyarbakır, Dicle nehriyle sulanabilme olanaklarına sahip geniş ve verimli ovaların ortasındadır. Dicle nehrinden henüz yararlanılamadığı için, ova çok yerde bir çöl görüntüsü içindedir. Sulanmayan topraklarda dönüm başına 10-15 kilo buğday alınmasına karşılık, traktörle tarım yapılan yerlerde bu miktar 100-130 kilo arasında değişmektedir. Bu bakımdan bölgede makinalaşma büyük bir hızla devam etmektedir. "Türkiye'nin doğusundaki (Diyarbakır) toprak anlaşmazlıkları üzerine" konulu bir araştırma yapan Nur Yalman'a göre toprak sahipleri ile kiracılar arasındaki denge 1950'lerde bozulmuş ve bu olayda traktörün çok önemli etkisi olmuştur. "Güçlü bir traktör, Diyarbakır yakınlarındaki geniş ovalarda yaklaşık olarak 10.000 dönüm sürebilir. Bu da, en azından 50 çiftçinin çalışmasıyla başarılabilecek bir iştir. Toprak sahiplerinin kazançları çok büyüktür, hiçbir güçlüklerle karşılaşmadan, 5.000 dönüm ekerlerse büyük harcamalar yapmaksızın ve ürünü çiftçilerle paylaşılmaksızın buğdaydan 350 bin lira kazanabilirler."⁴³

Köye traktörün girmesi köylüler açısından büyük bir yıkımdır. Traktörün girdiği köylerde köylüler büyük bir panik içine girmekte traktör sahibini köyden atmaya çalışmaktadırlar. Fakat ağaların şimdiki gücü temelden gelen bu itmeleri şimdilik bastırabilecek güçtedir. Bu bakımdan, Nur Yalman'ın araştırmasında verdiği örneklerden birini aynen alıyoruz:

"Abdullah Bey Olayı:⁴⁴

Abdullah Bey'in babası İttihatçıydı ve Silvan yakınında bir köy almak için nüfuzunu kullanmıştı. Bu köy ona yıllarca kira getirmiş ve gelir sağlamıştır. İki oğlu vardı. Biri akıl hastasıydı, öteki; Abdullah Bey ise İstanbul Hukuk Fakültesi'nde silik bir öğrenci olarak öğ-

43. Nur Yalman, Türkiye'nin Doğusundaki Toprak Anlaşmazlıkları Üzerine, s. 17.

44. Nur Yalman, a.g.e., s. 17 vd.

renimini sürdürüyordu. Diyarbakır'a döndükten bir süre sonra babası öldü ve ailenin sorumluluğu onun omuzlarına yüklendi. Kendisi uzaktayken, babasının hastalığı sırasında köylerden gelirleri toplamak güçtü. Abdullah Bey, bunların azalmasından kuşkulanıyordu, bu kuşkunun nedeni de, köylülerin kötü hasattan, kötü havadan, çekirgelerden ve öteki doğal felâketlerden yakınmalarıydı. Abdullah Bey babası ile birkaç kez köye gitmişti. Köyün Dicle Nehri kıyısında olmasına karşı, burayı hep çöl gibi hatırlardı. Bir süre sonra Abdullah Bey, babasından kalan toprak üzerinde tarım yapmaya karar verdi. Bu karar halkın hiç hoşuna gitmedi. Bu toprak sahibi hiçbir zaman köyde yaşamamış ve kendi hesabına tarım yapmamıştı. Köylüler, Abdullah Bey'in traktörü ve biçerdöveri ile geleceğini duyunca telaşlandılar. Abdullah Bey'e gelen delegeler, köyde yaşamanın sakıncalarını anlattılar. Haydutlardan ve bölgenin güvenliğinin sağlanmasından söz ettiler. Yumuşak bir dille onu tehdit ettiler. Ama bütün bunlar Abdullah Bey'i, verdiği karardan döndürmedi. Güvenilebilir ve silâhlı on kişiyi de yanına alarak köye gitti günün birinde. Köyün dışında bir ev yapmasına izin verilmişti. Traktörünü toprağına ilk geçirışte bir silâh patladı ve sürücülerden biri yaralandı. Abdullah Bey de köylülerden birini yaralayarak karşılık verdi buna. Birkaç ay çok gergin geçti. Abdullah Bey'in oturduğu evin etrafındaki köpek sayısı ve duvarların yüksekliği arttı.

Abdullah Bey 14.000 dönüm araziden 4.000 dönümünü aldı. Toprağıın büyüklüğü ne olursa olsun ekilebilir topraklar göze çarpacak kadar azaldı köylüler için. Köydeki gerginlik arttı ve köy ikiye bölündü. Bir bölümü Dicle'den aşağıya gittiler ve asıl köye yürüyerek 25 dakika uzaklıktaki bir araziye yerleştiler. Birbirleriyle yakından ilgili (kardeş çocukları) bu iki köy arasındaki ilişki hiç de ahenkli değildi. Ertesi yıl, gerginliğin artması ile asıl köyde bir silâh daha patlatıldı. Gece, adamın biri tarlada öldürüldü. Halk, öldürenin kim olduğunu bilmiyormuş gibi davrandı. Önce suçu Abdullah Bey'in üzerine yıkmaya çalıştılar. Jardarmalar geldi.

Bu arada Abdullah Bey'in adamları köylüleri korkutmuş ve onların mahkemede yalancı tanık olarak Abdullah Bey'i savunmalarını sağlamıştı. Yeterli tanık yoktu. Köylülerin bir bölümü, Abdullah Bey'in istediği gibi tanıklar gösterdi. Böylece Abdullah Bey'in aleyhine olan durum düzeldi. Köyün öteki bölümü ise akrabalarının öteki köyden olanlar tarafından öldürüldüğünden kuşkulanıyorlardı. Öldüren hiç bulunamadı. Ama ya Abdullah Bey veya asıl köyden olan adamların öldürdüğü kanısı yaygındı. Ölen adamın kızı, bundan önce köylülerden birine verilmemişti. Kuşkular da bu durumdan çıkıyordu.

Abdullah Bey, artık köyün kendisini kabul ettiğini ve koşullarının iyiye doğru gittiğini söyledi. Kendisini köyde ziyaret edip edemeyeceğimi sordum. Buna izin verdi ama bazı silâhlı adamların muhafızlığı altında. Sonunda bu dikkate değer kişi ile birkaç saat geçirme fırsatını elde ettim.

Köy ciple Silvan'dan iki saat uzaktaydı. Ağaçsız tepeler ve bir iki evden başka bir şey görülmeyen geniş düzlüklerle, bölgenin oldukça acayip bir görünüşü vardı. Mavi renkli Dicle ile kızgın kırmızı toprak, etrafımızda bir renk zıtlığı oluşturuyordu. Küçük tepeciklerin arasından dikdörtgen biçiminde büyük bir kitle gördük. Sürücü, gittikçe daha çok göze çarpan bu kitlenin Abdullah Bey'in kalesi olduğunu söyledi. Gerçekten bir kaleydi burası. Altı metre yüksekliğindeki duvarlarla çevrilmiş bir kale. Biraz daha yaklaşıncı iyi bakılan bir elma bahçesi ile karşılaştık. Korunma amacı ile yapıldığı apaçık olan, büyük tahta bir kapıdan dikdörtgen bir avluya girdik. Bu büyük kapıyı geçtikten sonra girdiğimiz avluda, homurdanarak dolaşan beş altı köpek karşıladı bizi. Ummadığım iyi bir şey de sürekli akan su ve hatta duş olmasıydı. Daha sonra Abdullah Bey bizi çeşitli tarım araçlarının sergilendiği garaja götürdü. Bahçede bir çeşme ve ferahlatıcı bir havuz vardı. Havuzun kenarına oturduk. Duvarların üzerinde dolaşan tavus kuşları görüntüyü tamamlıyorlardı. Onlar da açıkça muhafız vazifesi görüyorlardı. Dışardan gelen

biri için bu evi çeviren düşmanlığı unutmak kolaydı. Ama bu bir an için unutulsa bile ev sahibinin kemerinde taşıdığı iki tabanca hemen hatırlatıyordu.

Abdullah Bey'in köyün ortasında kurduğu bu yapı bazı önemli değişikliklerin ifadesiydi. Esas köyde saygı duydukları Abdullah Bey olduğu için, koşulları iyi idi. Diyarbakır'da bile bir toprak sahibinin tehlikelerle karşı karşıya kaldığı az görülürdü. Öteki iki küçük köyde ise koşullar iyi değildi. Abdullah Bey, köylülere, üzerinde yerleşmesi için ancak yetecek kadar toprak verdi. Fakat öteki iki köye ise hiçbir şey verilmemişti. Onlar ise sınırların birine yakın bir toprağı ekiyorlardı. Bu kez Abdullah Bey toprak komisyonu getirmiş, tanıklar bulmuş ve bu ekili topraklar üzerinde de kendi isteklerinin uygulanmasını sağlamıştı. Bu yıl onların burada çalışmalarına izin vermişti ama, gelecek yıl vermeyecekti.

Bu değişikliklerin köydeki etkileri dikkate değerdi. Toprağın azlığı, köydeki anlaşmazlıkların başlıca nedenlerindendi. Bu ayrılık ölüm olayından sonra ortaya çıktı. Hemen hemen on aile tepelere doğru çıktılar. Ve burada ev kurdular. Ama şimdi bunların sekizi köyün öteki bölümü ve Abdullah Bey ile olan mücadelelerinden vazgeçmiş durumdadırlar. Ve işçi olarak Diyarbakır'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Nehrin aşağılarına doğru ise köyün öteki bölümünden bazı kimseler yerleşmişlerdir. Kız kardeşi tepede yaşayan bir adamla evli olan muhtar ise bu adamın şimdi, 'Kara bir yürek' taşıdığını yani öç almak istediğini söylüyordu. Onun için de en iyi şey, Diyarbakır'a gitmek olacaktı. Ama o hâlâ inat edip dayanıyordu.

Abdullah Bey'in toprağından ferahlıkla, ama güvensizlikle ayrıldım. Yine dört tane iyice silâhlanmış adamla korunuyordu. Bu durumda ise kimse Abdullah Bey'e karşı bir davranışta bulunmak yürekliliğini gösteremezdi. Abdullah Bey'in Diyarbakır'da arkadaşları vardı. Sivil görevliler, hakimler ve öteki yüksek kişilerdi bunlar. Tümü Abdullah Bey'e saygı gösterirlerdi. Ama onun köyde birçok riskleri göze almakla pek akıllı bir davranışta bulunmadığı kanısındaydılar. Öte yandan

akrabaları, Diyarbakır'da eşleri, İstanbul ve Ankara'da arkadaşları ve önemli bir geliri vardı.

Abdullah Bey olayı, hiçbir biçimde kişisel bir örnek değildir. Diyarbakır'da iken benzer olaylarla karşılaşmışımıdır."

Bu örnek olayda da görülebileceği gibi, makinalaşma, tarım sektöründeki nüfusun büyük bir kısmını kentlere doğru itmekte bir kısmını da, yukarıdaki örnek olayda gösterilmemekle beraber, ücretsiz işçi olarak hayatını devamla zorunlu kılmaktadır. Ancak, bu tarımsal nüfus kentlerde iş olanağı bulabildiği ölçüde, ücretli işçi durumuna gelmektedir. Batı Anadolu'da olduğu gibi, tarımsal sektörde ücretli işçilik henüz başlamamıştır. Fakat hızla gelişen makinalaşmanın Doğu'da tarım sektöründe de ücretli işçiliği başlatması kaçınılmaz bir sonuçtur.

1960-1965 yılları arasında Diyarbakır'daki (merkez kaza) nüfus artışı % 40, kasabalardaki % 36 olduğu halde, köylerdeki artış sadece % 13'tür. Bu, tarımsal nüfusun geniş ölçüde kent ve kasabalara göçtüğünü gösterir. Yine aynı dönemde kadın ve erkek nüfusunda herhangi bir değişiklik olmaması, ailenin köyden tüm olarak koptuğunu göstermektedir.

Bu örnek olayın gösterdiği başka bir özellik ise derebeyliğin baskıcı gücünün, mülkiyeti ve üretimi şimdilik denetim altına alma olanağını bulduğu, fakat temeldeki halk yığınlarından gelen itmelere karşı uzun süre dayanamayacağıdır.

Diyarbakır'daki makinalaşmanın en önemli nedeni, toprak sahipleri tarafından, feodal sömürünün çok düşük olduğunun fark edilmesidir. Sömürüyü artırmanın ve daha çok birikim yapmanın tek yolu ise hızla makinalaşmak ve makinalaşmanın gerektirdiği modern tarım tekniklerini uygulamaktır. Urfa, Mardin, Gaziantep gibi yerlerde de görülen bu oluşum Diyarbakır'da daha yoğundur. Bu her şeyden önce Diyarbakır'daki sınıf yapısının değişimiyle ilgilidir.

Doğu Anadolu'da dikkatle izlenmesi gereken en önemli olay, sınıf yapısında meydana gelen değişimlerdir. Bu değişim feodalizmin kapitalizme doğru dönüşümüdür. Bilindiği gibi toplumların ve üretim güçlerinin genel gelişim doğrultusu bakımından feodalizmi yıkan ekonomik ve toplumsal güç, feodalizme karşı ve feodalizmin dışında gelişen ticaret burjuvazisidir. Bu oluşumun ekonomik dinamikleri şudur: Feodalizmin "ürün-rant" ve "para-rant" dönemlerinde, özellikle "para-rant" döneminde köylü yığınlarında tüketim fazlası ürün birikimi olur. Köylüler, ürün fazlalarını köylük alanlar dışında değerlendirirler. Bu ürünler kentlerde ticaret sermayesinin sömürüsüne tabi olurlar. Bu sömürü kentlerde geniş bir birikim meydana getirir. Zamanla artan bu birikim, kırsal alanları etkisi altına alarak oralara egemen olan feodal üretim ilişkilerini tasfiye eder. Görüldüğü gibi feodalizmi tasfiye eden, feodal üretim ilişkilerinin dışında gelişme olanakları bulan ticaret kapitalizmi olarak belirmektedir. Batı Avrupa'da feodalizmin yıkılışı genel olarak böyle olmuştur. Doğu Anadolu'da ise feodalizmin kapitalizme dönüşümü Batı Avrupa'daki sürece uymamakta, feodalizm kendi içinde yenilenmekte yani feodal egemen sınıf kapitalistleşmeye çalışmaktadır. Bu, Türkiye'nin ekonomik bakımdan dışa bağımlılığı ile ilgilidir. Dışa bağımlı bir ülkede değişimin dinamizmini ülke içinden çok ülke dışında aramak gerekir.

O halde ekonomik bakımdan dışa bağımlı olan Türkiye'de de değişmeyi incelerken emperyalizm etkenini görmek büyük bir zorunluluktur. Herhangi bir ülkenin emperyalizm ile ilişkileri o ülkedeki o ekonomik ve toplumsal güçlerin kendi iç diyalektiği gereği, rahat bir biçimde işleyip işlememesini de tayin eder. Bağımlı ülkelerde toplumun iç diyalektiği emperyalizmin denetimi altında bağımsız bir biçimde işleme olanağı bulamaz. Bu koşullar altında toplumlar kendi iç dinamikleri gereği varacakları devrimci aşamaya varamazlar. Emperyalizmin baskısı, ekonomik ve toplumsal güçleri saptırıcı ve meydana gelmesi kaçınılmaz olan devrimci aşamaları geciktirici bir rol oynar.

İşte Doğu Anadolu'daki feodalizmin kapitalizme dönüşümünün klâsik şemayı izlemeyip farklı bir doğrultuda cere-

yan etmesinin temel nedeni budur. Doğu Anadolu'da feodal egemen sınıfın kapitalistleşmesi olayı araştırılırken, 1923 yılından itibaren Doğu'lu egemen sınıflar ile merkezi otorite arasındaki ilişkileri incelemek gerekir. Bu ilişkiler ileride geniş ölçüde incelenecektir. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, 1923-1945 arasında Doğu'lu ve Batılı egemen sınıflar sağlam bir sömürü koalisyonu kuramamış, yer yer ve zaman zaman sürtüşmeler olmuştur. 1945'den sonra ise çok partili demokratik düzene geçişin getirdiği olanaklar sayesinde bütünleşme olayı başlamış, günümüze kadar gelmiştir. Günümüzde merkezi otorite ile ister sürtüşsün, ister sürtüşmesin bütün Doğu'lu egemen sınıflar yani feodal egemen sınıf, Batı'daki egemen sınıflarla giderek merkezi otorite ile bütünleşmiştir. Bütünleşme süreci içinde Batı'daki egemen sınıflar kapitalist ilişkileri yoğunlaştırıp geliştirmekte, Doğu'daki egemen sınıflar da ancak, Batı'daki egemen sınıflarla bütünleşebildikleri ölçüde sömürüye katılabilmektedir. Bu ifadenin başka bir anlamı da feodal egemen sınıfın, Batı'daki egemen sınıfların sadece bir komisyoncusu olduğudur. Sömürüden en büyük payı Batılı egemenler alıyor, Doğu'daki ise küçük bir payla yetinmek zorunda kalıyor. Her ikisini birden denetimi altında bulunduran emperyalizm ise Doğu'lu ve Batılı egemen sınıflar arasındaki çelişkilerin mümkün olduğu kadar yumuşatılmasına çalışarak, aralarındaki sömürü koalisyonunu pekleştirmektedir.

Bu konuda dikkate alınması ve izlenmesi gereken olay şudur: Emperyalizmin geniş denetim olanakları varolmakla; Doğu'lu ve Batılı egemen sınıflar arasında bütünleşme süreci devam etmekle beraber Doğu Anadolu'daki ekonomik ve toplumsal güçlerin kendi iç dinamiği de işlemektedir. Bu, Doğu'daki feodal egemen sınıfın, feodal sömürünün çok az bir sömürü olup artırılması gerektiği biçiminde özelleştirebileceğimiz devrimci bir fikirle ilgilidir. Feodal sömürü düşük bir sömürüdür. Çünkü "artık ürün"ü azdır. Öküz, karasaban ve kağı tarafından belirlenen bu teknolojinin yarattığı "artık ürün" ister istemez düşük bir "artık ürün" olarak belirlenmektedir. İşte Doğu'daki feodal egemen sınıf Batı'daki kapitalist sınıfla bütünleşmeleri süreci içinde kendi sömürüsünün çok düşük bir sömürü olduğunu fark etmiştir. Kendisi de Batı'daki toprak sahipleri gibi olmak istemektedir. Zira

Batı Anadolu'daki toprak sahipleri geniş bir birikim yapmışlar, emperyalist pazarlarla ilişki kurmuşlar, böylece sömürü olanaklarını yoğunlaştırmışlardır. İşte bütün bunları gören ve kavrayan Doğu'daki toprak ağaları da birikimi, giderek sömürüyü artırmanın yollarını aramaktadırlar. Bu her şeyden önce makinalaşmayı gerektirir. Herhangi bir topluma makina, sadece makina olarak girmemektedir. Makina, örneğin traktör, modern tarım tekniklerini, makinayı kullanabilecek teknik bilgiyi de getirmektedir. Bir yandan makina, bir yandan da makina ile birlikte gelen, sulama, gübreleme, pazarlama, kredi vs. gibi modern tarım teknikleri, verimi geniş ölçüde artırmakta, birikim ve sömürü olanaklarını genişletmektedir. Görüldüğü gibi burada doğrudan doğruya feodal egemen sınıfın kendisi kapitalistleşmeye ve yenileşmeye başlamaktadır. Eğer kapitalizme geçiş, feodalizmin dışındaki bir sınıf tarafından gerçekleştirilmeye çalışılsaydı, bu oluşum kısmen kısa bir zaman içinde tamamlanabilirdi. Fakat sınıf dönüşümü olayının bizzat yine feodaller tarafından gerçekleştirilmeye çalışılması bu oluşumun epeyce uzun sürecinin bir kanıtıdır. Kapitalizme geçiş süresi içinde gözlenebilecek en önemli olay toprak sahiplerinin, köylük alanlardan kalkarak kent ve kasabalara doğru kaymalarıyla, oralarda yerleşmeleriyle ilgilidir. Fakat kasaba ve kentlere yerleşen toprak ağaları, köylüleriyle ilişkilerini tamamen kesmemekte, tarıma dayanan işletmeciliklerini yine sürdürmektedirler. Bu konu, üretimin çok yönlü bir duruma gelmesiyle ilgilidir. Kapitalist ilişkiler gelişirken, feodal ilişkiler yine devam etmekte, özellikle feodalizmin üstyapı kurumları hayaliyetlerini bütün ağırlıklarıyla sürdürmektedir. Öte yandan kentlere yerleşen feodaller, buralarda ticaret faaliyetlerine katılıp han, apartman, otel vs. yapmaktadırlar. Mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetledikleri için, politik hareketleri denetledikleri için krediyi, giderek mülkiyet ilişkilerini daha sıkı ve yoğun bir biçimde denetlerler.

Kapitalizmin yoğunluk kazanması süreci içinde gözlenmesi gereken en önemli olaylardan bir de ilkel bir toplumsal ve siyasal biçim olan aşiret sistemlerinin parçalanması ve daha ileri bir aşamaya doğru geçişidir. Zaten Doğu Anadolu'da feodal ilişkilerden kapitalist ilişkilere geçişin en önemli yanı, aşiret biçimindeki toplumsal ve siyasal örgütlenme bi-

çimlerinin tasfiyesidir. Araştırmamızın hipotezler bölümünde, bir üretim ilişkisi olan aşiret sistemi ile feodalizmin siyasi üstyapısı olan aşiret örgütlerini birbirine karıştırmamak gerektiğini belirtmiştik. Göçebe hayvancılığına dayanan aşiretlerdeki üretim ilişkisi, daha çok doğal ekonominin yani kendine yeterli üretimin koşullarını taşımaktadır. Bu bakımdan, aşiretlerdeki üretim ilişkileri feodal üretim biçimi içinde ele alınabilecekleri halde, aslında feodalizmden daha aşağı bir üretim ilişkisinin karakterini gösterirler. Feodalizmin siyasi üstyapısı olan aşiret örgütleri ise her şeyden önce toplumsal ve siyasal bir biçimdir. Göçebe aşiretlerin toprağa yerleşmeleriyle birlikte göçebe hayvancılığına dayanan üretim ilişkileri tasfiye olabileceği halde siyasi üstyapı yaşamını yine sürdürür.

Doğu Anadolu'da feodalizmin yoğunluk kazanmasıyla birlikte göçebe hayvancılığına dayanan hayat biçiminin, giderek üretim ilişkilerinin ortadan kalkacağı büyük bir gerçektir. Fakat kapitalizmin yoğunluk kazanışının sonuçları burada bitmez. Feodalizmin siyasi üstyapısı olan aşiret örgütleri de parçalanırlar ve uluslaşma oluşumu başlar. Uluslaşmanın belli-başlı dinamiklerini ileride araştıracağız. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, tarıma makinanın ve makinanın gerektirdiği teknik bilginin girmesiyle çok geniş insan yığınları tarım sektörünün dışında kalmakta ve bu işsiz yığınlar köylük alanlardan kasaba ve kentlere doğru akın etmektedir. Böylece sahte de olsa bir kentleşme başlamakta ve nüfus yoğun bir hal almaktadır. Kentlere gelen nüfus, çoğunlukla istihdam olanakları bulamamakta bu ise kişiler ve gruplar arasında gerginliklerin ve sürtüşmelerin artmasına sebep olmaktadır. Hırsızlık, yankesicilik, fuhuş, cinayetler, karaborsacılık hep sahte kentleşmeyle meydana gelen toplumsal olaylardır. Bu olaylar aslında, aşiret örgütlerindeki yüzyüze ve dar insan ilişkilerini parçalayıp, daha geniş ve çok yönlü bir insan ilişkileri ağı meydana getirmektedir. Bütün bunlar aşiretlerdeki "bizlik" duygularını yok etmekte "bizim aşiret", "bizim reis" vs. yerine "bizim millet" sözü gelmektedir. Nüfus yoğunlaştıkça çok yönlü insan ilişkileri ağı da gelişmektedir. Öte yandan kapitalist pazarın meydana gelmesiyle birlikte, Doğu'lu egemen sınıflar artık ürünün tümünü kapatabilmek ve sömürebilmek için, Batı'daki egemen

sınıflarla bir sürtüşmeye girebilir. Ekonomik ve toplumsal değişim her ne kadar emperyalizm tarafından denetleniyorsa da, yüzeyde de olsa böyle bir sürtüşmenin meydana gelmesi olanağı vardır.

Bütün bu analizler göstermektedir ki, feodal egemen sınıfın kapitalistleşmesi sratlı bir biçimde olmasa da aşiret örgütlerini tasfiye edip uluslaşma sürecini başlatmaktadır. O halde feodal egemen sınıfın kapitalistleşmesinin, yani kendi kendisini yenilemesinin başlıca iki önemli sonucu vardır. Bunlardan birisi "emek"i, toprak ağasına olan kişisel bağımlılığından kurtararak "zgr emek"i ortaya çıkarması; buna paralel olarak ilkel bir toplumsal ve siyasal biçim olan aşiret örgütlerini parçalayıp tasfiye ederek, daha ileri bir siyasal biçim olan uluslaşmayı başlatmasıdır. Aslında ekonomik alanda meydana gelen "emeğin özgürleşmesi" olayıyla, siyasal alanda meydana gelen "uluslaşma" olayı birbirlerinden bağımsız düşünülemez. İkiisi bir bütündür ve siyasal düzeydeki değişim ekonomik alandaki değişimin yoğun olup olmadığına göre hızlı veya yavaşır.

Bu oluşum sırasında üzerinde dikkatle durulması gereken noktalardan biri de şudur: Feodalizmi yıkmak, feodalizmi tasfiye etmek özlemi hiçbir zaman feodal egemen sınıftan gelmez. Yukarda değindiğimiz gibi Avrupa'da feodalizmi yıkmak özlemi, feodalizmin dışındaki bir sınıf tarafından geliştirilmiş ve gerçekteşirilmiiştir. Feodalizmi yıkmak, tasfiye etmek özleminin feodaller tarafından desteklenmeyeceği fikri, Türkiye, giderek Doğu Anadolu için de doğrudur. Doğu Anadolu'da feodal egemen sınıfın kapitalistleşme, kendi kendilerini yenileme çabalarını, feodalizmi yıkmak, tasfiye etmek özlemi olarak değerlendirmemek gerekir. Burada olan şudur: Feodal egemen sınıf çok az bir sömürü yaptığını fark etmiş, bunu artırmak istemektedir. Ve bunun yollarını da arayıp bulmaktadır. Fakat feodal devirdeki statüsünü ve fonksiyonlarını da yitirmek istememektedir. Özellikle aşiret reisliği ve şeyhlik gibi kurumlara bağlı kalmak ve bu kurumlar yoluyla otoritesini duyurmak istemektedir. Bu ise kapitalleşen feodallerle halk yığınları arasında bir sürtüşme yaratabilir. Feodalizmin yıkılışı feodalizmin dışındaki bir sınıf tarafından gerçekteşirilmiiş olsaydı, bu sorun kökünden -

z lebilir. Fakat feodalizmin kendi kendisini yenilemeye çalışması, bu sorun üzerinde dikkatle durulmasını gerektiriyor. O halde feodalizmin kapitalizme dönüşümü sırasında meydana gelmesi kaçınılmaz olan " zg r emek" ile feodal aristokrasinin, feodalizmin üstyapı kurumlarına dayanarak, feodal devirdeki statü ve fonksiyonlarını sürdürmek istemesi birbiriyle çelişen bir olaydır.

Görüldüğü gibi tarıma makina görmesiyle ekonomik ve toplumsal yapıda temele inen değışmeler olmaktadır. Bu, her şeyden önce sınıf yapısının değışmesiyle ilgili bir olaydır. Doğ  Anadolu'da Urfa, Mardin, Ga zantepe, Diyarbakır gibi yerlerde, özellikle Diyarbakır yörelerinde oluşan bu olaylar ilgi ve dikkatle izlenmeye değ r. Çünkü Diyarbakır yörelerinde henüz oluşan değışim yine egemen sınıflar lehine olan bir değışimdir; feodal egemen sınıf kapitalistleşmektedir. Bu değışimin en önemli sonucu, emeğın özgürleşmesini sağlayıp feodal düzendeki "feodal bey-köylü" ilişkilerini, giderek "patron-işçi" ilişkileri durumuna getirmektir. O halde Doğ  Anadolu'da geniş halk yığınları yararına meydana gelebilecek bir devrim ancak bu olay içinde gizlidir. Doğ  Anadolu'daki değışimin, Türkiye'nin öteki bölgelerinde, özellikle Batı Anadolu'da cereyan eden değışimden ayrıldığı temel nokta budur. Batı Anadolu'da mevcut kapitalist ilişkiler yoğ nlaşırken, emperyalist pazarlarla daha sıkı bir biçimde bütünleşme olanakları ararken, Doğ  Anadolu'da sınıf yapısında bünyeye değışiklikleri meydana gelmektedir. Fakat sınıf yapısının değışmesi sadece üretim ilişkilerinde meydana gelen bir değışme değildir. Üretim ilişkilerinde meydana gelen değışme, mülkiyet ilişkilerini değıştirdiğ  gibi öteki üstyapı kurumlarını da değıştirir.

C. D YARBAKIRIN DOĞAL İLER C L Ğ 

Erzurum'un yapısal durumundan söz ederken, kentlerin tutucu olup olmamasında, etnik etkenlerin de rolü olduğunu belirtmiştik. Bu etkenlerin rolü iki y nden ele alınabilir. 1)  eşitli etnik grupların bir arada yaşadığı yerlerde, grupların birbirlerinin kültürlerini, gelenek ve göreneklerini kabul etmeleri ile meydana gelen hoşgörü, toplumda yeni ve ilerici fikirlerin gelişmesi bakımından önemli bir ortam ha-

zırlıyor. Nüfusun etnik gruplar arasında dengeli olarak dağıldığı yerlerde, bu hoşgörüyü görme olanağı vardır. Yalnız burada gelir dağılımının etkisini de gözden uzak tutmamak gerekir. Eğer gelir dağılımında etnik gruplardan birisi aşırı derecede büyük bir pay alıyor, öteki etnik gruba çok az bir pay kalıyorsa, burada etnik grupların ortaya koyduğu bir hoşgörü ortamından söz edemeyiz. Hele gelir dağılımının dengesizliği yanında, etnik grupların nüfus kompozisyonu içindeki ağırlığı da dengeli değilse o zaman etnik etkenin meydana getirdiği hoşgörü ortamı tamamen yok olur. Kars'daki gelir dağılımı etnik gruplar arasında bir denge meydana getirdiği için Kars'da ilerici fikirlere açık bir yapı vardır. Oysa Erzurum'da da etnik gruplar vardır. Fakat burada gelir dağılımı tamamen bir grup lehine (Türkler) ağır bastığı için tutucu bir ortam ortaya çıkmaktadır. **2)** Diyarbakır'ın özelliği ise Erzurum'dan da Kars'dan da farklıdır. Buradaki doğal ilericilik doğrudan doğruya etnik grubun kendi yapısından gelmektedir. Bu Türk Milliyetçiliği ideolojisi ile ilgili bir tutumdur. İleride daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız gibi, Türk halkı kapitalist pazarının büyümesi ve güçlü bir ulusal burjuvazinin oluşması sonucu uluslaşmamıştır. Türk halkının uluslaşması tepeden inme sloganlarla olmuştur: "Bir Türk Dünyaya Bedeldir", "Ne Mutlu Türküm Diyene", "Türk, Öğün, Çalış, Güven" vs. Bu oluşum, 1923'den sonra Hilafet'in kaldırılmasıyla birlikte meydana gelen boşluğu doldurmak için getirilen Türk milliyetçiliği fikriyle ilgilidir. Görüldüğü gibi Türk halkı, ekonomik ve toplumsal temeller üzerinde uluslaşmamış, yukarıdan formüle edilen sloganlarla uluslaşmıştır. Yukarıdaki sloganlar toplum tarafından büyük bir kabul görmüştür. Öte yandan ekonomik ve toplumsal temel üzerinde yükselmeyen bu oluşum, ileride ırkçı birtakım gelişmeleri de önleyememiştir. "Türkler Dünyanın en asil ırkıdır" sloganı böyle ortaya çıkmıştır. Burada duygusal etkenlerden sıyrılarak şunu görmek gerekir: Türk halkını uluslaştırmak için yukarıda formüle edilen sloganlar, halkının büyük bir çoğunluğu (bazen tamamı) Kürt olan yörelerde kendini kabul eden bir potansiyel bulmuş mudur? Bulamamıştır. Erzurum ve Diyarbakır'ın yapısal özelliklerini bu noktada aramak gerekir. Erzurum'da Türk milliyetçiliği ve hatta Türk milliyetçiliği

ideolojisi kabul eden geniş bir potansiyel olabildiği halde, Diyarbakır'da böyle bir potansiyel yoktur. Bu olay tutucu siyasi iktidarların politikalarına karşı Diyarbakır'ı daima ileri- ci bir düzeyde tutmaktadır. İşte bu nedenledir ki, emperyalizm Erzurum'daki ticaret burjuvazisinin gelişmesini Atatürk Üniversitesi yolu ile denetleyebildiği halde, Diyarbakır'ı Tıp Fakültesi yolu ile denetleyememektedir. (Ziya Gökalp Üniversitesi yolu ile de denetleyemeyecektir.) Emperyalizm, bu durumu çok iyi değerlendirdiği için, Diyarbakır'daki feodal egemen sınıfın kapitalistleşmesi olayını İncirlik'teki üsleri aracılığı ile denetlemek istemektedir.

Burada önemli olan noktalardan biri de, Diyarbakır der- ken yalnız Diyarbakır kentinin değil daha geniş bir bölgenin düşünülmesi gerektiğidir. Siverek, Silvan, Urfa vs. de bu bölge içinde ele alınmalıdır.

VII. KAÇAKÇILIĞIN TAMPON ROLÜ: KİLİS-NUSAYBİN, DOĞUBEYAZIT, POSOF

A. KAÇAKÇILIĞIN TAMPON ROLÜ

Sınır kasabalarında görülen en ilginç olay, kaçakçılığın büyük bir hızla ve bilinçli bir biçimde devam etmesidir. Ka- çakçılık, gelişigüzel bir olay olmayıp sınıfsal temellere otur- maktadır.

Daha önce, nüfus ve yerleşme bölümünde açıkladığımız gibi, Doğu Anadolu'daki kasabalar geniş ölçüde köy görünü- münde olup kamu görevleri gelişmemiştir. Ayrıca, bölgedeki nüfus, Türkiye ortalamalarının üzerinde bir hızla artmakta- dır. Bu durum karşısında, halk, geçimini sağlamak için ya Ankara, İstanbul, İzmir, Adana gibi endüstri merkezlerine göç etmekte veya kaçakçılığa yönelmektedir. Örneğin Doç. Dr. Cavit Orhan Tütengil ve Doç. Dr. Oğuz Arı'nın yaptığı araştırmalara göre, çalışmak için Adapazarı'na gelenlerin sa- dece % 0.1'i⁴⁵ İstanbul'a göç edenlerin de sadece % 0.4'ü⁴⁶

45. Cavit O. Tütengil, Oğuz Arı, Adapazarı'na Göç ve Çalışma Hayatına İtibak Araştırması, SK, 1966, 7. Kitap s.114.

46. Cavit O. Tütengil, Oğuz Arı, İstanbul'a Göç ve Çalışma Hayatına İtibak Araştırması İFM (Cilt 25, Temmuz 1966, s. 55).

Güneydoğu Anadolu'dandır. Bu da gösteriyor ki, hızlı nüfus artışının ortaya koyduğu basınç büyük endüstri merkezlerine giderek hafifletilemiyor. Tersine, artan nüfus orada kalıyor. Toprak mülkiyeti ve üretim ilişkilerinde, temele inen yapısal değişimler olmadığına göre, gün geçtikçe çoğalan nüfusun, geçimini sağlayan tek kaynak, kaçakçılık geliri olmaktadır. Buna karşılık Posofta yaptığımız araştırmada, orada kaçakçılık söz konusu olmadığından, artan nüfusun büyük bir hızla endüstri merkezlerine doğru kaydığını saptadık. Yalnız burada bir gerçeği çok iyi anlamak gerekir. Doğru Anadolu'daki üretim ilişkilerinin çok yönlü bir üretim ilişkisi olduğunu belirtmiştik. Burada feodalizm, kapitalizm, feodalizm öncesi çeşitli üretim ilişkileri aynı yerde ve aynı zamanda bir arada görülebilmektedir. Bu tür ilişkiler sistemi içinde toprağı olmayan veya çok az toprağı olan, ya da bir varlık olamayan kimseler, çok geniş toprakları denetleyen ağaların yanında, kıracı, ortakçı, maraba olarak çalışıp hayatlarını kazanmaktadır. Fakat, nüfus artışının ortaya koyduğu baskılar öylesine büyümüştür ki, bazı aile ve kişiler böyle bir ilişki sisteminin bile dışında kalmaktadır. Dolayısıyla kaçakçılığa doğru yönelme kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Fakat, bu kişi ve eylemleri denetleyen, tarım sektöründe mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen kimsedir. Bütün bunlar kaçakçılığın tamamen sınıfsal bir temel üzerine oturmakta olduğunu göstermektedir. Öte yandan, Türkiye'de kaçakçılık yapanların Suriye, Irak ve İran'daki bağlantı merkezleri, yine kaçakçı merkezlerine bağlı olan kişi ve tüccarlardır. Özellikle Suriye Hükümeti, gümrük politikasıyla kaçakçılığı doğal bir devlet ögesi haline getirmiştir. Bu durumda, söz konusu ülkelerdeki siyasal iktidarlar tam anlamıyla sosyalist dönüşümleri gerçekleştirmedikçe, adları ve görünüşleri ne kadar devrimci olursa olsun bu mekanizmayı değiştiremeyeceklerdir.

Bu, adı geçen hükümetlerin aldığı yarım yamalak tedbirlerin, geniş halk yığınlarının çıkarlarına yöneltilmeyen tedbirlerin, gerçek çözüm yolu olmadığını ve bu tedbirlerin feodal yapı içerisinde yeniden bütünleşip, yeni yeni anlamlar kazandığını göstermektedir.

Son zamanlarda sınırlardaki, özellikle Suriye, sınırdaki

kaçakçılığı, egemen sınıfların çıkarları ile uyuşturan iki "hukusal düzenlemeye" rastlamaktayız. Bu kararlardan biri, Türkiye Hükümeti tarafından, öteki de Suriye Hükümeti tarafından alınmıştır. Türkiye tarafından alınan kararlar, sınır, Türkiye topraklarında 500 metrelik bir kuşak meydana getirecek bir biçimde mayınlanmıştır. Bu mayınlama işi, iki önemli sonuç doğurmuştur. Bunlardan biri, ekilir biçilir, verimli arazinin mayınlanmış alan içinde kalması, öteki de doğrudan doğruya kaçakçılığı önlemeye çalışmasıdır. Bu ikincisi çok önemlidir ve doğurduğu sonuçlar yönünden üzerinde dikkatle durulmaya değer bir nitelik taşımaktadır. Çünkü, sınır baştan başa mayınlanmadan önce, herkes iyi ya da kötü kaçakçılık yapıyor ve geçimini bu yoldan sağlıyordu. Fakat sınır mayınlandıktan sonra bu iş, yani kaçakçılık, sadece birkaç kişinin yararlanabileceği bir iş niteliğini kazandı. Ve tamamen sınıfsal bir kimliğe büründü. Böylece, patronlar, ikinci derecedeki adamlar, ayak işlerini yapanlar, karşı taraf ile ilişki kuranlar iyice belirgin bir duruma geldiler. Örneğin son 6-7 yıl içinde, bu kararların alınmasından sonra, Kilis'de, bina yapımında görülen büyük artışla bu olay arasında sıkı bir bağlantı vardır. Sınırların mayınlanması sonucu, kaçakçılığın birkaç büyük patronun tekelinde kalması ile büyük binaların birden bire çoğalması, bu karardan ancak egemen sınıfların yararlanabildiğini ortaya koymaktadır. Çünkü, sınırların mayınlanmasından sonra, ancak bazı sınır kapılarında kaçakçılık yapma olanağı ortaya çıkmıştır. Bu sınır kapılarını da ancak bürokrasiyle çok daha sıkı ilişkisi olan egemen çevreler denetlemeye başlamışlardır.

Suriye Hükümeti, 1966 yılında aldığı bir kararla Türklerin Suriye'deki topraklarına el koymuştur. Böylece pasavan sistemi ortadan kaldırılmıştır. Topraklarına el konan kişiler ise topraktan sağladıkları gelirleri elde etmek için zorunlu olarak kaçakçılığa bel bağlamışlar ve böylece kaçakçılık olayı başka bir dinamizm kazanmıştır.⁴⁷ Kaçakçılığın eşkıyalık ile de ilişkisi vardır ki, bu konu bundan sonraki bölümde ele alınacaktır.

47. Özer Öztep, Topraklarına El Konanlar, 23-29 Eylül 1967 tarihli Cumhuriyet gazeteleri.

İran, Irak ve Suriye'den memleketimize kaçakçılık yolu ile giren ve memleketimizden bu ülkelere kaçırılan malların bünyesinde son yıllarda bazı değişmeler olmuştur. 20 yıl kadar önce, bu ülkelere kaçak olarak giren malların başında ipekli ve kadife dokumalar, çeşitli porselenler (Çaydanlık, tabak, çay ve kahve takımları vs.), mişvar semaverler, hurma, kına, gaz (petrol), lüks lambaları, çeşitli cam eşyalar (bardak, sürahi), çok miktarda halı, kumaş, deri ayakkabı, kravat, gömlek vs. gelirdi. Bunlara karşılık ise başta küçük baş hayvanlar (koyun) olmak üzere, deri, yağ, lastik ayakkabı, hayvan hastalıklarına karşı kullanılan çeşitli ilaçlar kaçınılırdı. Bu gün ise bu komşu ülkelere yurdu muza giren eşyalar halı, çeşitli kumaşlar, teyp, silah, radyo, hurma, Suriye Altını vs.'yi sayabiliriz. Bizim ülkemizden adı geçen ülkelere kaçırılan şeylerin başında ise koyun bulunmakla beraber aliyon, eroin, esrar, deri, yağ, battaniye, portakal, ilaç vs. vardır. Son zamanlarda ortaya çıkan bir taktiği daha belirtmekte yarar vardır. Bu taktik şudur: İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük endüstri merkezlerinde satılamayan bazı yerli mallar, kaçakçılığın yoğun olduğu yerlere, örneğin Kilis ve Nusaybin'e getirilip, burada bu malların üzerine yabancı ülkelere ait fabrika ve şirketlerin etiketleri yapıştırılmaktadır. Böylece bu malların yabancı ülkelere gelmiş kaçak mal işlemi görmesi sağlanmaktadır. Özellikle İstanbul, Ankara, İzmir pazarlarında satılamayan yerli kumaşların satışları bu şekilde yapılmaktadır. Kaçakçılıkta ortaya çıkan ikinci taktik ise ihracat ürünleriyle ilgilidir. Bilindiği gibi Türkiye'den Suriye, İran ve Irak'a resmi yollardan bazı mallar ihraç edilmektedir. Fakat bu mallar, dış ülkelere çoğunlukla iç piyasa fiyatının çok altında bir fiyatla satılmaktadır. Örneğin Türkiye'de kilosu 350-400 kuruşa satılan şeker, Suriye'ye 18-20 kuruş gibi küçük bir fiyata ihraç edilmektedir. İşte bu kadar ucuz bir fiyata ihraç edilen bu şekerler orada biriktirilmekte ve kaçakçılık yolu ile tekrar Türkiye'ye intikal etmektedir. Kaçakçılık yolu ile Suriye'den Türkiye'ye gelen bu mallar, iç piyasadaki fiyatından daha ucuza satıldığı için de doğal olarak geniş bir talep yaratmakta, dolayısıyla kaçakçılar büyük çıkarlar sağlamaktadırlar.

Kaçakçılığın odak noktasını meydana getiren hayvan (koyun) ve hayvan ürünleri kaçakçılığı yıldan yıla daha yoğun bir biçimde devam etmiş, hükümetlerin getirdiği tedbirler yeterli olmamıştır. Kaçınılan hayvanların çoğunluğunu koyun meydana getirmekle beraber öteki küçük baş ve büyük baş hayvanların toplamı da az değildir. Hükümetin getirdiği tedbirlerin yeterli olmamasının en büyük nedeni bu malların komşu ülkelerde çok yüksek bir fiyatla, Türkiye'dekinin 2-3 misli daha pahalı satılması veya oralardaki bazı mallarla aynı olarak değiştirilmesidir.

C. KAÇAKÇILIĞIN SINIFSAK TEMELLERİ

Kaçakçılık olaylarını sınıfsal bir temel üzerine oturtmadan analiz etmenin hiçbir olanağı yoktur. Burada kaçakçılık ilişkilerini denetleyen kimse ile ayak işlerini yapan kimseyi kesin olarak birbirlerinden ayırmak gerekir. Kaçakçılık ilişkilerini denetleyen kişiler, kasaba ve köylerde otururlar. Bu kişiler zaten tarım sektöründe egemen olan üretim ilişkilerini denetleyen kişilerdir. İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerde oturup, emperyalist pazarlarla kurulan ithalat ve ihracat ilişkilerini denetleyenler de vardır. Fakat büyük bir çoğunluğuna kapitalistleşmeye başlayan feodaller olarak bakabiliriz. Ayak işlerini yapanlar, yani sınırdan mal götürüp mal getiren, mayına çarpıp ölen, hayatı daima tehlikede olan kimseler ise işsiz olan, toprağı sahip olmayan varlıksız kişilerdir. Bu iki sınıf arasında, bir de feodal ağalara, ayak işlerini yapan adamlar sağlayan aracılar vardır ki, aslında bunlar ayak işlerini yapan kişiler olup, zamanla ağalarının güvenliğini kazanma lütfuna uğramış kişilerdir. Sınıfsal yapıda kaçakçılığı denetleyen kademeleri daha da artırmak mümkündür. Örneğın kasaba veya kentte oturan ve hızla kapitalistleşmeye başlayan feodal ağaları da İstanbul, İzmir gibi daha büyük merkezlerdeki bazı kişiler (bunlar genellikle ihracat ve ithalat ilişkilerini düzenleyen tüccarlardır) vardır. Fakat sınıf yapısındaki bu üç unsuru görmekte büyük bir zorunluluk vardır. Öte yandan kaçakçılık ilişkilerini denetleyen kişilerin devlet bürokrasisinin çeşitli kademeleriyle kurduğı ilişkiler, kaçakçılığı meşru ve hukuki bir hüviyet kazandırmaktadır.

Kaçakçılık Doğu Anadolu'daki sınır kasaba ve köylerindeki halkın geçim kaynaklarından biri ve en önemlisidir. O halde hükümetlerin kaçakçılıkla etkili bir biçimde mücadeleyle girmesi, önemli bir geçim ve gelir kaynağının ortadan kalkması demektir. Hükümet kaçakçılığın yasaklanması ve ortadan kaldırılması konusunda daha etkili tedbirler alıp uygulasa, bu bölgede kaçakçılıktan sağlanan gelire karşılık bu bölge insanlarına sağlayacağı gelirler ne olacaktır? Kaçakçılık etkili bir biçimde yasaklandığı zaman vatandaş kaçakçılıktan sağladığı gelirleri ve hizmetleri doğrudan doğruya hükümetten isteyecektir. Hükümet ise bu sınır bölgelerinden gelecek bu istekleri karşılayabilecek kadar mali güce sahip değildir. İşte hükümet, sınır bölgelerindeki halk yığınlarından gelecek her türlü hizmet isteklerini karşılayamadığı için kaçakçılığa göz yummak zorunda kalmaktadır. Bu konuda hükümet ile kaçakçılığı denetleyen egemen sınıflar arasında üstü kapalı bir anlaşmanın varlığından da söz edilebilir. Bu anlaşma gereği sınır bölgelerindeki halk yığınları, devletten çeşitli kamu hizmetleri isteyerek onu zor duruma düşürmeyecek, "Hükümet" de onların kaçakçılık yapmalarına göz yumacaktır. Aşağıda anlatacağımız iki örnek bu konuya daha anlamlı bir açıklık getirmektedir.

1. "... Bundan birkaç ay önce bir yüzbaşı külliyetli miktarda afyon kaçakçılığı olayına el koymuş. Pikap içinde 190 kilo 70 gram afyon ele geçirmişler. Suçlular da Van'daki jandarma kumandanlığının resmi raporuna göre, Van'lı M.S., Malatyalı V.K., Y.S., İ.Y., Diyarbakırlı K.M., Malatyalı M.G.

Afyon kaçakçılarının cebinde para boldur. Bu değişmez bir kuraldır. Kaçakçılardan bazıları Yüzbaşı F.Ö.'nün karşısına dikilmiş ve gözlerini kırparak, insan haysiyetini yerin dibine geçiren dalkavukluklar yaparak:

'Şu işi hallediver yüzbaşım...'

demişler. Yüzbaşı yanaşmamış bu yalvarılara. Başını kaldırıp yüzlerine bile bakmamış kaçakçıların. Kaçakçılar ellerinin parmaklarını oğuşturmuşlar.

'Yüzbaşım hallediver şu işi... Bu dünya kimseye kalmaz...' diye söylenmişler yeniden. Yüzbaşının kaın kaın çatılmış, kaçakçılarda yüz, duvar örneği. Tınmamışlar bile... İçlerinden biri elini cebine atıp bir deste banknotu masanın üstüne koymuş,

‘Yüzbaşım burada ikiyüz adet binlik var.’

Sonra elindeki çantanın içinden de bir külçe altın çıkarıp paraların yanına uzatmış.

‘Bu da 18 kilo altın, eğer sen istersen.’

Odada yüzbaşı ve kaçakçılar var. Başka kimse yok. Ne hükümet, ne başka bir kontrol. Bütün iş omuzunda üç yıldız taşıyan yüzbaşının elindeki kaleme bağlı... Onu, kaçakçıların istediği gibi işletti mi, bütün meseleler tamam... 200 bin adet lira ile 18 kilo altın kendisinin olacak...

Yüzbaşı F.Ö. bir an bile düşünmemiş. Masanın üzerindeki para destesi ile külçe altınları kapıldığı gibi, rüşvet teklifinde bulunan kaçakçıların kafalarına fırlatmış.

Tabii şimdi soruyorsunuzdur merakla,

‘Sonra? Sonra ne olmuş?’

Sonrası daha hazin. Yüzbaşı görevini yapmış. Kaçakçıları, kaçak afyonlarla birlikte jandarmaların nezaretine verdiği gibi şehre göndermiş... Kaçakçılar doğru nezarete... Ardından mahkemeye... Ardından karar...

‘Delil kıfayetsizliğinden tahliye.’

Kanunun karşısında söz söylemek kımin haddine... Herkesin boynu kıldan ince... Tabii Yüzbaşı F.Ö.’nün boynu da aynı incelikte... Şimdi yüzbaşının hikâyesi dillerde. Kımlar neler söylemiyor bir işitseniz. Yüzbaşıya herkes hayıflanıyor. Çünkü yüzbaşı bu olaydan bir süre sonra ‘Başkale’ yollarında trafik kazasına kurban gidi vermiş... Genç yaşında ölüvermiş.”⁴⁸

2. 23 Mart 1970’de Ankara’da toplanan hayvancılık kongresine Gaziantep Valiliği tarafından bir bildiri gönderilmiştir. Memleketimizin özellikle Doğu Akdeniz ülkeleri için kaçakçılık bakımından cazip bir bölge olduğu belirtilen bildiriye, kaçakçılığın nasıl yapıldığına dair ilginç bir de olay anlatılmaktadır. Bir jandarma erinin sözlerine dayanılarak verilen örnek şöyledir:

“Otomobilimize aldığımız bir jandarma eri bize, hayvanların, huduttan muhafazaya memur edilen kimselerle ka-

48. Necmi Onur, Mezarlarında Yaşayanlar, 2. Bs., İstanbul 1965, s. 30-

çakçılar arasında vuku bulan bir anlaşmayla geçtiğini, bu geçişlerin belli yerlerden yapıldığını, hatta, kaçakçılara güven vermek için silahların mekanizmalarının koyunların geçişine kadar kaçakçılara teslim edildiğini anlattı. Halk arasında buna benzer söylentiler de dolaşmaktadır. Her hayvanın bir geçiş rayıcı varmış. Örneğin koyun başına 10 lira, sığır başına 40 lira gibi. Yine dolaşan söylentilerden anlaşılmıştır ki, hudut vilâyetlerinde, hudut muhafaza erlerinin, bu şekilde kanunsuz yollardan edindiği paraları bir ücret karşılığında memleketlerine kadar götürüp teslim eden şahıslar mevcuttur."⁴⁹

Hayvan kaçakçılığının çok daha geniş bir kitle tarafından yapılmasına karşın afyon, eroin, esrar vs. kaçakçılığı daha küçük bir grubun elinde bulunmaktadır. Afyon kaçakçılığı ile meşgul olanlar genel olarak çok büyük servet sahipleridir. Küçük servet sahipleri bu işte fazla tutunamaz. Çünkü küçük sermayeler bir kez başarısızlığa uğrarsa, bir daha kendini yenilemesine olanak yoktur. Büyük sermaye ise en az 2-3 kısımdan oluşur. Birinci kısmıyla yapılan afyon kaçakçılığı başarısızlığa uğrarsa, ikinci ve üçüncü kısımları ile bu başarısızlık kurtarılmaya çalışılır. Bu yüzden afyon kaçakçılığında, ancak büyük sermayeler tutunabilmekte, küçük sermayeler eriyip gitmektedir. Fakat, bu yolla, bir kere vurgun yapabilen bir kimsenin artık çıkmasına hemen hemen olanak yoktur.

D. KOMŞU ÜLKELER

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile ilişkilerimiz tamamen resmi olup, gayri resmi geçişler hemen hemen yoktur. Aile ve akrabalık ilişkileri de çok zayıftır. Bu bakımdan aktif bir etkileşme olayından söz edemeyiz.

İran ile kurulan ilişkilerin biçimi ise çok değişiktir. Türkiye'nin iç kısımlarında üretilen afyon ve özellikle Doğu Anadolu'da yetiştirilen koyun, Başkale, Özalp, Doğubeyazıt gibi sınır kapılarından kaçırılmaktadır. Bu kesimde aşiret ve akrabalık ilişkileri çok dinamiktir. İran'daki bazı büyük aşiret-

49. Cumhuriyet, 24 Mart 1970.

lerin Türkiye'de kollarını görmek olanağı olduğu gibi, Türkiye'de yerleşmiş bir aşiretin de İran'da kolları vardır. Bütün bu ilişkiler dini bir bağ ile kuvvetlendirilmiş, aile tüketimini biraz aşan bazı tüketim mallarının değiş-tokuşu dinsel bağlarla meşrulaştırılmıştır. "Mademki Müslümanız, mademki aynı ümmetin mensuplarıyız, o halde neden birbirimizi görmeyelim, neden birbirimizle alış-veriş yapmayalım, Müslümanlık ve İslâm dini, daima birbirinizi görün, birbirinizle alış-veriş edin... buyurmamış mıdır?" gibi sözler, gayri resmi ilişkileri meşrulaştıran etkenlerdir. Devlet denetiminden uzak olarak ortaya çıkan bu hareketler, coğrafi etkenler tarafından da desteklenmektedir.

Daha güneyde olan Irak ile ilişkilerimiz ise bambaşka bir özellik göstermektedir. Burada İran'da olduğu gibi kütle halinde mal gidiş-gelişi yoktur. Aile tüketimini aşan bazı malların değiş-tokuşu söz konusu olmaktadır. Bu ailelerin ürettiği 3-5 kilo yünü, 3-5 koyun veya keçinin veya bölge özelliklerine göre üretilen bazı tüketim maddelerinin (yağ, peynir vs.), Kuzey Irak'ta değerlendirilmesi demektir. Bu değerlendirme tamamen aynı ekonomi çerçevesi içinde kalmaktadır. Yani vatandaş Irak'a götürdüğü bu mallar karşılığında, oradan şeker, gaz, tuz, bez gibi bazı tüketim malları getirmektedir. Bu olayın, başka bir anlamı da sınır boyunda herkesin ayrı bir iş yaptığıdır. Aile, akrabalık, aşiret ve tarikat ilişkileri bütün bunları destekleyen başlıca nedenlerdir. Coğrafi etkenlerin elverişsiz olması yurttaşların Hakkâri, Beytüşebap, Şemdinli, Uludere, Yüksekova gibi merkezlerle ekonomik ve toplumsal ilişkiler kurmasını engellemekte, Kuzey Irak'la ilişki kurmasını zorunlu kılmaktadır. Burada kaçakçılık denilen olayın ortadan kalktığını, sınır boylarında malların aynı mübadelesi biçiminde bir olayın ortaya çıktığını, aile, akrabalık, aşiret ve tarikat ilişkilerinin dinamik etkisi sonunda siyasal sınır kavramının biraz daha etkisiz ve kâğıt üzerinde kaldığını görüyoruz. Bu bakımdan söz konusu olan ilişkilerde ticari bir amaç yoktur.

Suriye ile olan ilişkilere gelince: Burada Türkiye'nin çeşitli kesimlerinde üretilen afyon, koyun gibi bazı malların, sınır boyundaki çeşitli kentlerden Suriye'ye kaçırıldığını oradan da kütle halinde tüketim malları getirildiğini görüyoruz.

Sınırlarımızdan giren kütle halindeki bu tüketim malları, sadece sınır kasabalarımızda, hatta Mardin, Urfa, Diyarbakır, Gaziantep gibi illerimizde değil aynı zamanda Anadolu'nun iç kısımlarında, Ankara, İstanbul, Adana, Erzurum gibi büyük endüstri ve ticaret merkezlerinde de yayılmaktadır. Bu kesimde kaçakçılık dediğimiz ilişkileri bütün açıklığıyla görüyoruz. Burada da aile, akrabalık, din ilişkileri sıkıdır. Fakat kaçakçılık artık aile, akrabalık, aşiret ve din bağları tarafından desteklenen ve meşrulaştırılan bir kurum değil doğrudan doğruya ekonomik bir işletmedir.

E. EKONOMİK BÜTÜNLEŞME ve KÜLTÜREL ETKİLEŞME

Güneydoğu Anadolu, Batı İran, Kuzey Irak, Kuzey Suriye hemen hemen aynı feodal ve yarı feodal bir yapının içindedir. Halklar gerek ekonomik ve toplumsal yapıları, gerek etnik kökleri ve kültürleri bakımından birbirlerine çok benzerler. Burada, siyasal sınırlar olmasaydı ne olurdu biçimindeki bir soruyu şöyle cevaplandırmak gerekir: Çok geniş alanlarda varlığını koruyan feodal, yarı feodal ve yer yer feodalizm öncesi üretim biçimleri ve bu üretim biçimlerine uyarlı olarak meydana gelen üstyapı kurumları içinde, siyasal sınırlar halk yığınlarını sadece kâğıt üzerinde ayırmıştır. Siyasal sınırların varlığının halklar arasındaki gayri resmi ilişkilerin kurulmasını önleyememesi ise çok doğaldır. Uzun yüzyıllar Osmanlı Devlet ve toplum sistemi içinde bulunmanın bu olaylardaki rolü büyüktür. Bu bakımdan buralarda, farklı kültürlerin etkileşmesinden değil, aynı kültür yapısındaki halkların bütünleşmesinden söz edilebilir. Öte yandan Ortadoğu ülkelerine hakim olan aşiretçilik, milliyetçilik, devrimcilik, sosyalizm gibi bazı ideolojiler ve siyasal akımlar bu bölgede de kendini göstermekte ve geniş halk yığınlarını etkilemektedir.

Kaçakçılığın başlıca üç nedenini sayabiliriz. Birincisi üretim güçleriyle, insan gücü arasındaki dengesizlik, ikincisi pazarın Türkiye'de değil, Türkiye dışında teşekkül etmesi, üçüncüsü de gümrük politikasıdır. Burada kaçakçılığa konu olan malları Türkiye pazarlarına bağlamanın ve kaçakçılık dolayısıyla Türkiye'ye gelen malların Türkiye'de üretilmesi-

nin olanakları bulunamadığı için, geniş ölçüde kaçakçılık olmaktadır. Öte yandan, Türkiye'ye geniş miktarda tüketim malları girmekte ve bu mallar gayet ucuz olduğundan, Türkiye'de üretilen eşdeğer mallar, bunlarla rekabet edememekte, küçük el sanatları ve yerli sanayi işlemez duruma gelmektedir. O halde kaçakçılık ilişkileri sayesinde Doğu Anadolu, daha çok Ortadoğu'ya açılmakta ve ekonomik bakımdan onlarla bütünleşmektedir. Örneğin İzmir ve Diyarbakır'ın karşılaştırılması bu bakımdan ilginç sonuçlar ortaya koyar: Bilindiği gibi İzmir'de kapitalist ilişkiler günden güne yoğunlaşmakta ve emperyalist pazarlarla bütünleşmeye çalışmaktadır. İzmir'in bu özelliği onu Akdeniz Havzası ile bütünleştirmiştir. Bu süreç devam etmektedir. Diyarbakır ise İran, Irak ve Suriye sınırlarından yapılan kaçakçılık ve bunun sağladığı gelirler sayesinde daha çok Ortadoğu ile bütünleşme süreci içindedir.

F. İRAN ve SURİYE'DE GEÇERLİ TÜRK LİRASI

Sınır bölgelerimizde görülen önemli özelliklerden biri de İran ve Suriye'de Türk Lirası'nın geçerli olmasıdır. İran'da Maku, Tebriz, Tahran gibi sınıra yakın kentlerde, Suriye'de Azez, Halep gibi yine sınıra yakın kentlerde Türk parası geniş ölçüde kullanılmaktadır. Herhangi bir kaçakçı Türkiye'den İran veya Suriye'ye külliyetli miktarda koyun kaçırdığı zaman bunun karşılığını İran'lı tüccar yani İran'lı kaçakçı Türk Lirası olarak ödemektedir. Burada üzerinde durulması gereken konularından biri Türk Lirası'nın İran'a nasıl geçtiğinin araştırılmasıdır. İkinci konu ise İranlı tüccarın ödemelerini neden Türk Lirası ile yaptığıdır. Bu tamamen Türk parasının değeriyle ilgilidir. Türk parası İran Dinarı'na göre daha düşük değerde olduğu için ödemelerde Türk Lirası'nın kullanılması İran'lı tüccar bakımından daha elverişlidir. Örneğin bir İran Dinarı resmi olarak Türkiye'de 5 TL, İran'da 7 TL yapıyor ise İranlı tüccar Türkiye ile yapacağı alış veriş TL ile yapmak isteyecektir. Öte yandan TL'nin değerinin düşük olması bu paranın bazı yabancı şirketlerde birikimini engellemektedir. Örneğin ARAMCO, petrol karşılığı olarak Türkiye'den aldığı Türk Liraları'nı hiçbir zaman biriktirmemekte hemen elinden çıkarmaktadır.

Sınır bölgelerinde özellikle İran'da işlem gören Türk parası gerçekten çoktur. Kaçakçılar bir geçişte 300 bin, 400 bin lira para getirmektedirler. Bu paralar çuvala taşınmaktadır. Çünkü istatistikler Türkiye'nin yabancı ülkelere resmi yollardan yaptığı hayvan ihracatının sayısını 400 bin civarında göstermektedir. Oysa kaçak yollardan bir milyona yakın koyun kaçırılmaktadır. Doğubeyazıt, Özalp, Nusaybin, Kilis gibi sınır kapılarından yapılan kaçakçılık sırasında kaçırılan koyunların sayısı, resmi yollardan ihraç edilen koyunların sayısından 2 misli kadar fazladır. İşte bu kaçak mallar karşılığında Türkiye'deki kaçakçı tüccarlara yapılan ödeme Türk parası ile olmaktadır.

Kaçakçılık, Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısı incelenirken üzerinde dikkatle durulması ve izlenmesi gereken bir olaydır.⁵⁰

VIII. İÇ BÖLGELERLE SINIR BÖLGELERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER: KAÇAKÇILIK ve EŞKIYALIK OLAYLARININ BÜTÜNLEŞMESİ

Daha önceki bölümlerde, toplum yapısının analizini yaparken belirttiğimiz gibi, eşkıyalık, toprak mülkiyeti ilişkilerinin bir sonucu olarak doğmakta ve dinamizm kazanmaktadır. Fakat, son zamanlarda kaçakçılığın eşkıyalıkla bütünleştiği görülmektedir. Bu bütünleşme süreci içinde, eşkıyalar, ya büyük kaçakçıların yardımcısı durumunda olup büyük kaçakçılara yardım ediyorlar, ya da bizzat kendileri kaçakçılık yapıyorlar. Bu konuda, bir İstanbul gazetesinde yayınlanan röportaj gerçekten çok ilgi çekicidir. Buna göre, Doğu'nun ünlü eşkıyaları kendilerine dört ayrı egemenlik alanı tesis etmişlerdir.⁵¹ Bu çeteler birbirlerinin can

50. Bu konu ayrı bir araştırmada incelenecektir.

51. 21 Şubat 1969 tarihli Günaydın gazetesi (Ağrı ve Van taraflarında Ceylan Çetesi, Muş ve Sason taraflarında Samedo ve Cumo Çeteleri, Hizan, Pervari, Cizre taraflarında Mehmet Emin Özbay Çetesi, Mardin, Kurtalan, Beşiri-Batman... taraflarında Tilki Selim Çetesi'nin hayat sahaları vardır. Dört çetenin toplanma yeri ise Gevaç taraflarındadır.) (Nasri Oktay, Eşkıyalar Doğuyu Dört Bölgeye Ayırdı.)

düşmanı oldukları halde, herhangi bir çıkar söz konusu olduğu zaman birbirleriyle gayet rahat bir şekilde anlaşır, belirli bir örgüt etrafında birleşiyorlar. "Her çetenin iki önemli görevi vardır. Birincisi bulundukları bölgedeki ihracata yarayacak hayvanları alıp bunları sevke hazırlamak, öteki de bölgelerinden geçecek olan başka çetelere ait hayvanların sağ salım varacakları yerlere gitmelerini sağlamaktır."⁵² Kaçakçılığa konu olan en önemli unsurlardan biri koyundur. Zira, Türkiye'de ancak 150-200 TL olan koyun, İran, Irak ve Suriye'ye geçince 350-450 liraya satılıyor. Aynı yazıda koyunların köylerden toplanması da şöyle anlatılıyor: "Her köyün satılık belirli koyunu vardır. Bunları gider, zamanında onlardan alır, biriktirme yerinde sürüyü düzenledikten sonra Irak'a veya Suriye'ye satarız. Alıcılar gelir, burada, bizi bulurlar, pazarlık yapılır ve sürüler sevk edilmeye başlar. Sürüler her çetenin bölgesinde onun himayesi altında sevk edilir. Sürüyü ilk toplayan Çelik Çetesi'dir. Bunun başında Samado denilen Abdüssamet Çelik bulunur. Onlar sürüyü getirip bize Sason dolaylarında teslim ederler. Biz bunları Zevdüz Dağları civarındaki Kaplan Çetesi'ne devrederiz. Bu çetenin başında Alâattin Kaplan ve akrabaları vardır. Onlar da sürüyü Sason Dağlarında bulunan Cumo Çetesi'ne sürerler. Sürü eğer Suriye'ye sevk edilecekse, o zaman Kurtalan ve Beşiri dolaylarında faaliyet gösteren Tilki Selim Çetesi'ne devredilir. Yok eğer koyunlar Irak'a geçirilecekse o zaman Şırnak ve Pervari ilçeleri dolaylarında faaliyet gösteren Ceylan Çetesi'ne teslim edilir. Ceylan Çetesi'nin başında Yusuf Ceylan ve sekiz adamı bulunmaktadır."⁵³

Yukardaki ifadelerden anlaşılacağı gibi, iç bölgelerden sınır bölgelerine doğru yapılan hayvan kaçakçılığı kendi başına bir olay değildir. Burada sınıfsal çıkarları görmek gerekir. Kaçakçılık ne yukarda adı geçen dört çetenin istek ve iradesi ile başlamakta ve ne de onlar tarafından sonuçlandırılmaktadır. Bütün bu çetelerin gerisinde, kaçakçılığı yöneten patronlar vardır. Sürülerin çeteler arasında el değiştirir-

52. Nasri Oktay, adı geçen röportaj, 22 Şubat 1969 tarihli Günaydın gazetesi

53. Nasri Oktay, adı geçen röportaj, 23 Şubat 1969 tarihli Günaydın gazetesi.

mesi, bu iddianın en önemli belgesidir. Dolayısıyla, çeteleri, büyük patronların ayak işlerini gören adamlar olarak görmek daha doğal bir açıklama biçimidir. Bütün bunlar, tarım sektörüne hakim olan feodal üretim ilişkilerinin, tarım dışındaki sahalarda, bu arada kaçakçılıkta da devamından başka bir şey değildir. O halde, bu ilişkileri sadece tarım sektöründe değerlendirmek yetmiyor. Bu ilişkilerin tarım dışı sahalardaki uzantısını da görmek gerekir. Öte yandan, İran ve Suriye ile Türkiye'deki büyük fiyat farklarından ötürü ilâç kaçakçılığından bir kalemde büyük vurgunlar yapılmaktadır. Bu vurgunlardan özellikle büyük ilâç firmalarıyla doktor ve eczacılar yararlanmaktadır. Erzurum, Ağrı, Mardin, Gaziantep, Urfa, Van gibi illerin eczacılarındaki birikim, kapitalist nitelikte olduğu halde, Doğu Anadolu'ya yatırılmadığı ve Batı'ya aktığı için, Doğu Anadolu'daki üretim güçlerini ve ilişkilerini etkilemekten uzaktır. Bunun için ilâç kaçakçılığı yapan eczacıların vurgunları ilgi ile izlenmeye değer. Eczacıların içerdeki işbirlikçileri ise doktorlardır.

Doğu Anadolu'da feodalizm kapitalizme dönüşürken çok geniş halk yığınlarının tarım sektöründen koparak kentlere doğru kaymaları kaçınılmaz bir olaydır. Fakat bu yeni nüfusu kentlerde istihdam edebilecek sanayi olanakları yoktur. Dolayısıyla büyük bir nüfus yığılması yani insan kalabalığı meydana gelmektedir. Bu koşullar altında hırsızlık, yankesicilik, karaborsa, fuhuş, cinayetler vs. büyük bir artış göstermektedir. İşte eşkıyalık olaylarını da böyle bir ortam içinde değerlendirmek gerekir. Eşkıyalığın temel toplumsal yapı ilişkilerinin itmesiyle ortaya çıkan bir olay olduğu şüphesizdir. Bu bakımdan eşkıyaların dağa çıkışları başlangıçta halktan yana bir olaydır. Fakat egemen sınıflar, sosyo-ekonomik düzeni denetleyen güçler hâlâ etkili olduğu için, aslında düzene karşı ve düzenin itmesiyle ortaya çıkan bu hareketleri, yine kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda kullanabilmektedir. Bunun mekanizması şudur: Düzeni denetlemeye çalışan egemen sınıfların mülkiyetlerini eskiden olduğu gibi meşru ve hukuki yollardan denetlemesine olanak yoktur. Sosyo-ekonomik güçlerini baskı yolu ile sürdürmeye çalışmaktadırlar. Böyle olunca her ağanın emrinde, silahlı bir kuvveti vardır. İşte eşkıya böyle bir baskıya karşı koyan kişidir. Fakat dağa çıktıktan sonra hayatını yine sürdürmesi

gerekir. Lojistik desteğini sağlaması gerekir. Bu bakımdan ister istemez başka bir ağaya hizmet etmesi, onun adamı olması gerekmektedir. O halde eşkıyalığın başlangıçta halkçı bir yönü olmasına rağmen, giderek yine egemen güçlerin denetimine girmektedir. Ağalarla birlikte sürü kaçakçılığı işlerini yürütmeye çalışmaları, onların tekrar halktan uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Bütün bunlara rağmen yani kaçakçılık ve eşkıyalık olaylarının bütünleşmesine rağmen, eşkıyalığın, düzenin sosyo-ekonomik yapısıyla bütünleştiğini iddia edemeyiz. Feodalizmin kapitalizme dönüşümü daha yoğunlaşıp temel toplumsal yapı çelişkileri halk yığınları üzerinde etkisini daha ağır bir biçimde duyurduğu zaman eşkıyalığın halkçı karakteri daha belirgin bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Görüldüğü gibi Doğu Anadolu'da günümüz koşullarındaki eşkıyalık, tam anlamıyla bilinçli bir biçimde egemen sınıflara karşı bir hareket değildir. Çatışmalar henüz, ağa ile ağa, aşiret reisi ile aşiret reisi arasındadır. Çatışmalar henüz ağa ile köylüler, aşiret reisleri ile köylüler arasında değildir. Düzene karşı olan bilinçli hareketler ise ancak köylülerin, eşkıyaların ve aşiret üyelerinin düzeni denetleyen kişilere karşı olan hareketleriyle başlar.

Önemli bir nokta da eşkıyaların halk yığınlarıyla olan ilişkileridir. Özellikle köylülerin eşkıyaları korudukları, eşkıyalara hayran oldukları büyük bir gerçektir. Fakat halk yığınlarının eşkıyaları korumaları, saklamaları, jandarmanın halka karşı tutumundan ileri gelir. Doğu'da jandarmanın köylülerle ilişkisi daima baskıcı olmuştur. Baskı karşısında köylü ezilmiştir. Fakat köylü çoğu zaman bu baskıya karşı koyamamakta, çaresiz kabul etmektedir. Yer yer ve zaman zaman baskıya karşı direnme olduğu zaman da bunu benimsemektedir. Zira aslında bu kendi ruhunda da yatan özlemdir. Kendi gerçekleştiremediği bir direnmeyi başkasının gerçekleştirmesi onu tatmin edebilmektedir. Bütün bunlardan dolayı eşkıyalar halk tarafından sevilmekte ve efsaneleştirilmektedir. Burada şu soru sorulabilir: Eşkıyalık mademki düzene karşı bir harekettir, o halde neden ağalarla, aşiret reisleriyle, şeyhlerle değil de jandarma ile çatışma oluyor? Bunun birkaç nedeninin sayabiliriz. Bir kez temel toplumsal

yapı çelişmeleri tam anlamıyla açıklık kazanmadığı için eşkıyalar ağalara karşı bilinçli bir mücadele yapamıyorlar. İkinci ise jandarmaların varlıklı sınıflarını yani ağaların çıkarlarını korumaları ile ilgilidir. Şimdilik eşkıyalar ağaların kendi aralarındaki mücadelede vurucu kuvvet olarak kullanılmaktadır.

Burada üzerinde durulması gerekli olan önemli bir konu da eşkıyalığın, neden Siirt, Mardin, Van, Hakkâri, Diyarbakır yörelerinde yapıldığıdır. Bunun ilk nedeni sosyo-ekonomik düzenin itmesi olduğu şüphesiz. İkinci bir neden coğrafi etkenlerle ilgilidir. Bu bölgede eşkıyaların gizlenebileceği, korunabileceği arazi kesimleri ve bitki örtüleri vardır. Üçüncü bir neden de hükümet otoriteleri karşısında çok sıkışan eşkıyaların Türkiye'nin sınırlarının dışında da korunabilme olanaklarına sahip olabilmeleridir. Örneğin Siirt taraflarında sıkışan eşkıyalar zaman zaman Irak'a geçmişler ve orada kalmışlardır. Komşu ülkelerde eşkıyaları kabul eden potansiyel daima olmuştur. Aile, akrabalık, aşiret ve tarikat ilişkileri bu potansiyeli her zaman dinamik tutmaktadır.⁵⁴

IX. DOĞU ANADOLU'DA ÜRETİM GÜÇLERİNİN ve ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN BUGÜNKÜ DURUMU

Doğu Anadolu'da çeşitli yerlerde temelden gelen bir değişim vardır. Bu değişim her şeyden önce sınıfsal yapının

-
54. Eşkıyalık Doğu Anadolu'daki sınıf yapısının dönüşümü sırasında ortaya çıkan olayların en önemlilerinden biridir. Eşkıyaların dağa çıkışları, faaliyetleri, halkla ilişkileri dikkatli ve ciddi bir şekilde izlenmeye değer olaylardır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu devrinde meydana gelen Celali isyanları ile bu hareketleri karşılaştırmak gerektiği gibi, günümüzde, Türkiye'nin öteki bölgelerinde oluşan bu çeşit olaylarla da karşılaştırmak gerekir.

Kurtuluş Savaşı sırasında Batı Anadolu'da meydana gelen olaylarla (Çerkes Ethem, Anzavur vs.) bu hareketler karşılaştırılmalıdır. Yine bunun gibi Yaşar Kemal'in İnce Memet'i ile Kemal Tahir'in Dağlar Umum Müfettişi Uzun İskender (Rahmet Yolları Kesti) Doğu Anadolu'da günümüz koşullarından ortaya çıkan bir eşkıya, toplumların temel yapısal çelişkileri ve eşkıyaların halk yığınlarıyla olan ilişkileri açısından karşılaştırılmalıdır.

bünyesinde meydana gelmekte ve değişimin dinamikleri belirlemektedir. Değişmeyi başlatacak ekonomik ve toplumsal yapı dinamiklerinin belirilmiş olması çok önemli bir özelliktir. Nüfus artışı ve makinalaşmanın başlaması, kapalı grupların özellikle dış ilişkiler alanında değişimler meydana getirmekte, üretim ve tüketim mallarının alınıp-satıldığı yerler, idari işlerin cereyan ettiği yerler, nüfus ve askerlikle ilgili işlemlerin yapıldığı yerler bu koşullar altında değişmektedir. Toplumun dış ilişkiler alanında meydana gelen bu değişimler, iç çelişkilerle devamlı olarak etki-tepki durumunda olup toplumsal gelişimin belirli bir safhasında feodal üretim biçimini ve onun belirlediği toplum yapısını parçalamaktadır. Burada en önemli sorun, hızla artan nüfusu temel toplumsal yapı çelişkileri konusunda bilinçlendirip, örgütlendirmektir.

Bugünkü görünüşü ile Doğu Anadolu'daki üretim ilişkileri çok yönlü bir karakter göstermektedir. Burada feodalizmden daha aşağı düzeyde olan üretim ilişkileri feodal ve yarı feodal üretim ilişkileri, kapitalist üretim ilişkileri aynı yerde ve aynı zamanda yanyana ve iç içe bir durumda görülebilmektedirler. Örneğin bir toprak ağasının köylülerle, aşiret reisinin kabilesiyle ve zomalarıyla, şeyhlerin müridleriyle ilişkileri tamamen feodal bir karakter gösterdiği halde, Batı Anadolu'daki tüccarlarla olan ilişkileri kapitalist bir nitelik taşır. O halde öküz, karasaban ve kağına dayanılarak yapılan artık ürünün toplanmasında feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinden yararlanıldığı halde, toplanan artık-ürünün "değer"e dönüştürülmesi olayında kapitalist üretim ilişkilerinden yararlanılmamaktadır. Altyapıda görülen çok yönlü üretim ilişkilerine paralel olarak üstyapıda da, çeşitli üretim biçimlerine ait toplumsal ve siyasal kurumlar vardır. Romancı Yaşar Kemal'in Ağrıdağı Efsanesi⁵⁵ isimli eserinde bunun çok ilginç örneklerini görüyoruz. "Daha gün doğmadan Ağrıdağı'nın harman olmuş yalp yalp yanan yıldızları altında kavallarını bellerinden çıkarıp Ağrıdağı'nın öfkesini çalmağa başlarlar" (s. 9). "... ve dağ yürüyordu kaval sesinde ve uçurumlar, çığlar, ayaz gecede yıldızlar patlıyordu. Ayışığı patlıyordu. Ve dağ bütün hışımıyla yürüyordu. Terlemiş, soluklanan, bir ulu dev gibi göğüs geçiriyordu Ağrı. Sofi çok

55. Yaşar Kemal, Ağrıdağı Efsanesi, Cem Yayınevi, İstanbul 1970.

derinden Ağrı'nın soluklandığını duyuyordu.” (s.14) “... Sen Osmanlı olmuştun Paşa. Yoksa bu at için bu işleri başımıza açmaz, evleri yakmaz, ocakları söndürmezdin, Ağrı'nın lâneti, Ağrı'nın gazabı, Ağrı'nın hışmı senin üstüne olsun Paşa.” (s. 22)

Burada Ağrı dağının öfkelenmesi, Ağrı dağının yürümesi, Ağrı dağının gazaba gelmesi gibi olaylar hangi toplum düzeninden kalma değerlerdir. Dağların öfkelenmesi, yürümesi, gazaba gelmesi gibi şeyler, şüphesizki feodal topluma has değerler değildir. Feodal toplumlardan daha aşağı toplumlarla has değerlerdir. Örneğin köleci toplumun değerleridir. Fakat bugün buna benzer değerler “Ağrıdağı Efsanesi”nin geçtiği Doğu Beyazıt ve Iğdır yörelerinde hâlâ yaygındır. Bu yörelerde Ağrıdağı'na karşı bir saygı, sevgi, Ağrıdağının hışmına ve gazabına uğramama için gayret gösterme vardır. Yeminler Ağrıdağı huzurunda yapılır. “Ağrı dağı tanığım olsun ki” denir. Doğu Beyazıt ve Iğdır yörelerinde, köleci toplumlarla özgü olan bu değerler üstyapıda sürüp giderken, altyapıda feodalizm kapitalizme doğru hızlı bir dönüşüm yapmaktadır. Bu olay altyapıda, üretim ilişkileriyle ileriye doğru değişimler olmasına karşın, üstyapıda çok daha önceki üretim biçimlerine ait üstyapı değerlerinin kendisini sürdürebileceğini göstermektedir.

Doğu Anadolu'da toplumun ekonomik temelini meydana getiren tamamen topraktır. Öte yandan feodal toplumun siyasal biçimi olan aşiret biçimindeki siyasal ve toplumsal örgütlenme hâlâ varlığını sürdürmektedir. Viranşehir, Hilvan, Birecik, Siverek, Akçakale gibi yerlerde tamamen topraksız olanların oranı % 75'in üzerindedir. Bu kadar geniş topraksız köylü kitlelerinin bulunması, toprakların ister istemez bazı ellerde toplanmasına sebep olmakta, topraksız olanlar ise bu topraklar üzerinde toprak sahipleri adına üretimde bulunmaktadırlar. Buna karşın bu gibi yerlerde toplum dışarıya açılmıştır. Kapitalist ilişkiler de mevcuttur. Fakat birikimin çok az olması, feodal bir yapının henüz tamamen parçalanmadığını ve kapitalist ilişkilerin henüz çok zayıf olduğunu göstermektedir.

Toprak mülkiyeti koşullarının olağanüstü derecede keskinleştiği Urfa gibi yerlerde bu mülk ve üretim ilişkilerini

devrimine dönüştürecek tek dinamik, hızla artan nüfus ve makinalaşma gibi toplumsal süreçlerin, toplumsal gelişimin belirli bir safhasında feodalizmin iç çelişkileriyle diyalog haline gelmesidir.

Bunun ötesinde, sınır kasabalarınızda yapılan hayvan kaçakçılığı ve bu yolla sağlanan birikim de, Doğu Anadolu için tam anlamıyla kapitalist nitelikteki bir birikim değildir. Çünkü kaçakçılık gelişigüzel bir olay olmayıp tamamen sınıfsal temellere oturmaktadır. Doğu'lu ve Batılı egemen sınıfların sömürü konusunda yaptıkları koalisyon ise Doğu'da kazanılan bu birikimlerin daima Batı'ya yatırılmasına sebep olmaktadır. O halde kaçakçılığa konu olan bu hayvanların Doğu Anadolu'daki toplanışlarında tamamen ilkel feodal bağlar rol oynadığı gibi, bu konuda elde edilen birikim, kapitalist nitelikte de olsa Doğu Anadolu'daki üretim ilişkilerini etkilemekten uzaktır. Son zamanlarda kaçakçılık olayları ile eşkıyalık olaylarının bütünleşmesi ise bu etkiyi yaratabilir. Çünkü kaçakçıların eşkıyalarla bütünleşmesi sonucu elde edilen birikimin bir kısmını Doğu Anadolu'da, yani eşkıyalarda bırakmaktadır. Eşkıyaların kaçakçılıktan aldığı pay çok küçük de olsa bu gelişimi izlemek ilginçtir. Bu bakımdan Prof. İdris Küçükömer'in Türkiye'de feodalite yoktur, görüşü doğru değildir. Bu görüş Doğu Anadolu'nun ekonomik ve toplumsal yapısına ters düşmektedir. Prof. İdris Küçükömer'e göre, Türkiye'nin asıl hayvancılık bölgesi Doğu Anadolu'dur. Ve bu resmi ve gayri resmi yollardan Ortadoğu ülkelerinin ve Anadolu'nun öteki bölgelerinin et tüketimini geniş ölçüde karşılamaktadır. O halde Doğu Anadolu'dan mal çıkışı ve bunun karşılığında mal veya para girişi vardır. Ve bunlar artık feodal değil, kapitalist nitelikteki birikim ve gelişmelerdir.⁵⁶

Doğu Anadolu'daki üretim biçimi "feodaldır", "kapitalisttir" veya "yüzde şu kadar feodal, şu kadar kapitalisttir" demek doğru değildir. Üretim biçiminin çok yönlü olduğunu, feodal, yarı feodal, feodalizm öncesi ve kapitalist üretim ilişkilerinin aynı yerde ve aynı süre içinde iç içe veya yanyana yaşayabildiğini görmek büyük bir zorunluluktur. Üretim iliş-

56. İdris Küçükömer, Düzenin Yabancılaşması, Ant Yayınları, İstanbul 1969, s. 135 vd.

kilerinde görülen bu çok yönlülüğün başlıca nedeni, feodalizmin kapitalizme dönüşümünün feodalizm dışındaki bir sınıf (örneğin ticaret burjuvazisi) tarafından değil de, doğrudan doğruya feodalizmin kendisini yenilemeye çalışması ve kapitalistleşmesidir.

Öte yandan, Doğu Anadolu'daki üretim güçlerini ve ilişkilerini belirtirken kapitalist gelişmelerin ve kapitalizmin gereği olarak getirilen üstyapı kurumlarının feodal sosyal organizasyonlar içinde nasıl bütünleşip toplumda yeni bir denge yarattığını, çok doğru bir biçimde izlemek gerekir. Örneğin kapitalist üretim ilişkilerinin gereği olan siyasi partiler, feodal sosyal organizasyonlarda ancak mevcut aşiret anlaşmazlıklarına göre anlam kazanmakta, parti mensubiyeti değil de yine aşiret mensubiyeti rol oynamaktadır. Aynı biçimde, banka ve kredi kurumları yine temel toplumsal yapı çelişkileriyle bütünleşip, feodal sosyal organizasyona göre anlam kazanmaktadır.

Bu konuda Türkiye'deki sosyalist mücadelenin genç öncülerinden Ahmet Aras şöyle diyor: "... Bugün Doğu'da mevcut üretim biçiminin tam feodal olduğunu söylemek büyük bir hatadır. Feodal ilişkilerin mevcudiyeti yanında kapitalist ilişkilere geçiş ve gelişme vardır. Örneğin Malatya Ovası, Iğdır Ovası, Eleşkirt, Pasinler, Malazgirt Ovaları, Erzincan Ovası, Mardin'in pamuk ziraatı yapılan kesimleri, Gaziantep'in Oğuzeli, Tilbeşar Ovaları, Harran ve Birecik Ovaları, Urfa'nın Akçakale, Viranşehir, Ceylanpınar kesimleri (Ceylanpınar Devlet Üretim Çiftliği, beş bin mevsimlik tarım işçisi çalıştırmaktadır), Muş Ovası (Muş Devlet Üretim Çiftlikleri), Adıyaman'ın meyvecilik yapılan yöreleri, Diyarbakır çevrelerinde kısmen sulu ziraat yapılan kesimler ve Zeylan Devlet Üretim Çiftlikleri, tarımda kapitalist ilişkilerin kısmen gelişmiş olduğu kesimlerdir. Ayrıca Sivas Çimento Fabrikası, Erzurum, Erzincan Şeker Fabrikaları, Batman, Garzan Petrol İşletmeleri, Divriği, Maden, Ergani İşletmeleri, Diyarbakır Şayak Fabrikası, Kars'taki süt ve hayvan mahsulleri tesisleri ve Gaziantep Şarap Fabrikası'yla birlikte birçok küçük çaptaki işletme ve atölyeler de Doğu'daki küçük sanayi birikimleri olarak dikkate alınmalıdır.

Ayrıca bu gelişimin tarihi süreç içinde de değerlendiril-

mesi gerekmektedir. Kanımca 1940'dan sonra feodal yapı parçalanmaya başlamıştır. 1940'dan sonra Doğu'lu hakim sınıfın Batılı hakim sınıfla bütünleşerek birlikte sömürüye katılmaları da bu gerçeği doğrulamaktadır. Fakat bölgede Batı'ya nazaran sermaye birikiminin az olması ve yaratılan birikimin özellikle Batı'ya kayması, feodal ilişkilerden kapitalist ilişkilere geçiş sürecini yavaşlatan bir etken olarak belirtilmektedir. Bunun yanında hızlı nüfus artışı ve tarımın makinalaşma hızının yüksek olması durumu da, geçiş sürecini hızlandıran temel dinamikler olarak çok önemli etkenlerdir.

Genel durumu itibarıyla bölgede önemli derecede feodal ilişkiler mevcuttur. Feodal ilişkilerin mevcudiyeti yanında kapitalist ilişkilere geçiş ve hızlı bir gelişme de vardır. Feodal ilişkilerden kapitalist üretime geçiş safhasında, feodal toplumun sosyal organizasyonları fonksiyonel gücünü yitirmekle beraber, varlığını sürdürmektedir. Yalın bir gözlemle bu organizasyonları (aşiret ve tarikat) hâlâ eski gücünü devam ettirdiği kanısına varılarak yanılgıya düşülebilir. Buna dikkat etmek lazımdır. 1968 yılı sonlarında Keban Baraj inşaatında çalışan işçiler arasında grev sebebiyle olaylar, çatışmalar oldu. Bu çatışmalar karşılıklı vaziyet alan iki ayrı sendikanın tutumundan çıktı. Sendikalarda aynı aşirete mensup işçilerin gruplaşması, bu geçiş süreci içinde değerlendirilmelidir. İşçiler kendi aşiretlerinden bir ileri gelenin kurmuş olduğu sendikalarda yer alırken bu aşiret bağlarının etkisinde kalmışlardır şüphesiz. Fakat bu bağların bağlayıcı bir niteliği yoktur. İşçi kendi sendikasının tutumunun çıkarttığı çatıştığını farketmediği anda derhal doğru bir tavır benimsemektedir. Kırılık kesimlerdeki toprak çatışması da bu doğrultuda olmaktadır. Köylü aşiret reisinin sözünü bir dereceye kadar tutmaktadır. Fakat kendi çıkarı söz konusu olduğunda aşiret reisiyle arasındaki bütün bağları çöğneyerek, aşiret reisiyle çatışma düzeyine gelebilmektedir.”⁵⁷

Ahmet Aras'ın bu görüşleri doğrudur. Fakat kapitalist eğilimlerin belirdiği ve geliştiği bu kesimlerin hemen yanında, hatta içinde aşiret ve tarikat gibi kurumların bulunduğu da dikkate almak gerekir.

57. Ahmet Aras, Türkiye'de Feodaliye Var mı? Ant Dergisi, Sayı 138-139.

Öte yandan şeyhlik ve aşiret reisliği kurumlarındaki gelişmeler özellikle 1945'ten sonra hızla yoğunlaşmış, bu kurumlar çok partili demokratik düzenin nimetleriyle bütünleşerek daha çok kuvvetlenmişlerdir. Bu bakımdan bu kurumların zayıfladığını kolayca iddia edemeyiz. Bu konuya ilerde tekrar değineceğiz.

Bölgede hızlı nüfus artışı ile makinalaşma süreci de hızlanmaktadır. Bu hızlanma feodal ağaların kapitalist olmak özlemlerinden ileri gelmektedir. 1967 yılı yaz aylarında Doğu Anadolu'nun çeşitli kent ve kasabalarında yapılan ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını protesto eden mitingler bu özlemleri de yansıtmaktadır. Mitingler, her ne kadar Doğu'lu toplumcu aydınların feodal düzene ve bu düzeni sürdürebilmek için her türlü tedbirleri alan Doğu'lu ve Batılı egemen sınıflara ve AP iktidarına karşı bir protesto hareketi olarak başlamışsa da, tabanda, geniş halk yığınlarında, çok büyük etkiler yaratmış ve Doğu'lu toplumcu aydınların tabandaki halk yığınlarıyla diyalog kurması sonucunu doğurmuştur. Mitinglerde topraksız veya az topraklı ve emeğinden başka hiçbir şeyi olmayan kimseler yanında ağalar, şeyhler ve aşiret reisleri gibi feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyenler de katılmışlardır. Feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen bu kişilerin, yani Doğu'lu egemen sınıfların mitinglere katılmasının başlıca üç etkenini saymak olanağı vardır:

Bir kez nüfus çok hızlı bir biçimde artmaktadır. Artan nüfus, toprak, yayla, iş istemektedir. Bu istekler, şimdilik devlete karşı yapılmış olsa da bu isteklerin sonunda dönüp dolaşıp toprakları denetleyen kişilere geleceği gayet açıktır. Bu durumu yakından sezen ağalar, böyle etkili ve geniş bir kütle hareketinin dışında kalamazlardı. Tabii birinci grup tamamen mülkiyet ve üretim ilişkilerinden doğan kavgayı dile getirip, ağalara, şeyhlere, aşiret reislerine ve bunlarla işbirliği yapan AP iktidarına karşı çıkarken, ikinci grup, yani egemen olanlar da, yüzyıllar boyunca Kürt halkının ezilmişliğinden, Kürtlerin devlet kurumları ve yetkili kişiler tarafından hor görüldüğünden hareket etmişlerdir. Ağa, şeyh ve aşiret reislerinin, sorunu bu biçimde ortaya atarak halk yığınlarının dikkatini etnik bir etkene çekmesi, halkın temel

toplumsal yapı çelişkileri konusunda bilinçlenip örgütlenmesini engelleyecek niteliktedir.

Etnik etkenlerin temel toplumsal yapı çelişkilerinin açıklığa kavuşturulmasını engellemek için bir taktik olarak ileri sürülmesi yanında, Kürt halkına karşı girişilen her türlü ulusal baskıları ve faşist baskıları protesto eden bir tarafı da vardır. Mitinglere her çeşit toplumsal sınıfları kişilerin katılması bu özellik ile sıkı sıkıya ilgilidir.

Doğu'daki ağalar, Batı'daki toprak ağalarının çok geniş birikimler yaparak daha çok zengin oldukları, yani kapitalist ilişkiler kurduklarının farkındadırlar. Doğu'daki ağa da böyle işletmeler kurarak daha fazla birikim, daha fazla yatırım ve daha fazla kâr sağlamak arzusundadır. Çünkü, feodal ilişkilerin egemen olduğu düzende kendisindeki birikim de çok az ve yatırım olanakları çok düşüktür. İşte bunun için ağalar da mitinglere katılmakta, Doğu-Batı dengesizliğini (ekonomik ve kültürel dengesizlik) ileri sürerek devletin Doğu'ya el uzatmasını, özellikle, yol, baraj, su kanalları, gübreleme gibi altyapı tesislerinin kurulmasını istemektedir. Devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu için yukarıda sayılan altyapı tesislerini yapması aslında feodal ilişkilerin tasfiyesini hızlandıracaktır. Çünkü haberleşme ve ulaştırma olanaklarının ve bunların gereği olan teknik bilgilerin yoğunlaşması, sosyal yapıların gerek iç bünyelerini, gerek dış ilişkiler alanını ergeç değiştirecek, daha dinamik ve yoğun insan ilişkileri, kişisel bağların çok büyük rol oynadığı geleneksel ilişkilerin yerini alacak, böylece feodal ilişkiler tasfiye edilecektir.

Feodal sömürünün çok düşük bir sömürü olduğunun farkına varanlar ve bunu artırmaya çalışanlar mitinglere katılmışlar, henüz bu bilince ulaşmayanlar ise yer yer karşı çıkmışlardır. Mitinglere katılan ağalarla, mitinglere karşı çıkan ağaların geçmişlerine baktığımız zaman, bunların bir kısmının merkezi otorite ile dalma uyuştukları veya sömürme işini hükümet kudretinden de faydalanarak sürdürdüklerini, bazılarının ise merkezi otorite ile sürtüştüklerini görebiliriz. Bu bakımdan mitinglere katılmayan, ona karşı çıkan ağaları birinci gruptakilerle, mitingleri destekleyen ağaları da ikinci gruptakilerle bütünleştirebiliriz.

Ağaların Doğu Mitingleri'nde ileri sürdükleri kapitalist olma eğilimi, feodal yapıyı tamamen parçalayacaktır. Diyarbakır'daki makinalaşma eğiliminde olduğu gibi, feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerini denetleyen ağa, şeyh ve aşiret reisleri şimdi tamamen baskıya dayanarak, yani bir derebeyi olarak mülkiyetlerini denetleme olanakları buluyorlarsa da, nüfus artışının ve makinalaşmanın temelden yaptığı baskı, derebeylerin silahlı baskısını da aşacak güçtedir.

Görüldüğü gibi Doğu Anadolu'da köklü bir değişme vardır. Bu değişme feodalizmin kapitalist üretim ilişkilerine doğru yenilenmesidir. Bu konuya ilerde tekrar döneceğiz.

ÖZET

Bu bölümde Doğu Anadolu bölgesinde, farklı bölgelerde farklı yapısal gelişmeler ve bunların dinamikleri üzerinde duruldu. Dikkate değer bir özellik Erzurum ile Kars'ın karşılaştırılmasıyla ortaya çıkıyor. Üretici değil daha çok tüketici fonksiyonların belirgin olduğu kentler geniş ölçüde bir aracı sınıf yaratıyorlar. Bu sınıf, sınıfsal çıkarları gereği tutucu oluyor. Toplama ve dağıtma fonksiyonlarından çok üretim faaliyetlerinin gelişmiş olduğu bir kent ise tutucu olmaktan sıyrılıyor. Burada açıkça ortaya çıkıyorki ilericiilik ve gericiilik dinsel kriterlere göre değil, üretim ilişkilerinde benimsenen tavır ve davranışlara bağlıdır.

Doğu Anadolu'daki yapısal gelişmeleri incelerken çeşitli etnik grupların ve mezhep gruplarının bir arada yaşamalarının ortaya çıkardığı "Farklı kültürlerle ve farklı etnik gruplara tahammül etme ve hoşgörü fikri"nin de dikkate alınması gerekir. Kars, Talvan gibi yerlerde, farklı etnik grupların ve mezhep gruplarının bir arada yaşamaları hoşgörü fikrini doğurmuş, bu ise yabancı kavramını sertlikten kurtarmış, yeni fikirlerin kolayca kabul edilmesini sağlamıştır. Bu, tarım ekonomisinin henüz kapitalist birikim yapamadığı yerlerde şaşmaz biçimde böyledir. İğdır gibi, tarım ekonomisinin özellikle tarla tarımının geliştiği yerlerde ise bu görüş, bazı farklılıklar göstermektedir.

Yalnız etnik grupları incelerken iki şeye daha dikkat etmek gerekir. Birincisi kent nüfusunun kompozisyonunda et-

nik grupların, mezhep gruplarının ağırlığının ne kadar olduğu, ikincisi de bu gruplar arasında gelir dağılımının nasıl bir biçim gösterdiğidir. Örneğin Kars'da gelir dağılımı etnik gruplar arasında bir denge gösterdiği için bir etnik grubun ötekini hor görmesi olayı yoktur. Oysa Erzurum'da etnik gruplar vardır. Fakat bu gruplar arasında gelir eşit şekilde dağılım göstermediği için etnik grupların bir arada yaşama-larından doğan hoşgörülülük ortamı görünmemektedir.

Aşiret, feodalizmden daha önceki bir üretim ilişkisini ifade ettiği gibi, feodalizmin siyasi üstyapısını da ifade eder. Feodalizmden kapitalizme geçerken, göçebe hayvancılığa dayanan üretim ilişkisi tam anlamıyla tasfiye olduğu halde siyasi üstyapı kurumu olan aşiretin bir süre daha yaşaması olanağı vardır. Aşiret sistemlerinin ortadan kalkması kapitalist ilişkilerin yoğunlaşmasıyla mümkündür.

Aşiret içinde çeşitli toplumsal dinamiklerin işleyişi sonunda meydana gelen değişme, yine toplum dinamizminin ortaya koyduğu tampon mekanizmalarla buhransız bir biçimde meydana gelmekte ve toplum daima denge durumunda kalmaktadır. Örneğin Çerçi, kasaba tüccarı, kent tüccarı... hep değişim içinde ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkileri denetleyenler aşiretin, dışarıya karşı toplumsal güvenliğini sağladığı gibi borçlanma ve faiz mekanizmasıyla, aşiretin artık üretimini değerlendirip üretim yapmaktadırlar. Fakat son zamanlarda meydana gelen ekolojik baskılar ise göçebe aşiretlerin hayatında köklü bir değişiklik yapıp göçebe hayvancılığına son verecek niteliktedir.

Tatvan, Van Gölü'nün güneybatı kesiminde kurulmuş gelişme durumunda olan bir kenttir. Karayollarının ve demiryollarının kavşağında olması, deniz ve havayollarına ait işletmeler olması, kentin yaşamına dinamizm vermektedir. Tatvan'ın hızla gelişmesi çok eski bir kent olan Bitlis'in aleyhine olmaktadır.

Urfa Türkiye'de toprak mülkiyetinin en fazla keskinlik gösterdiği yerdir. Burada feodal yapılar kapitalist üretim ilişkileriyle karşı karşıya gelmiş, üretim çok yönlü bir duruma gelmiştir. Bu gibi yerlerde feodal ve yarı feodal, feodalizm öncesi ve kapitalist üretim ilişkilerine aynı yerde ve aynı zamanda iç içe ve yan yana olarak rastlanabilmektedir.

Bize göre, Doğu Anadolu'daki, kapitalizme geçiş eğilimlerinin en önemli belirtisi Siirt ve Gaziantep gibi illerde eskiden mevcut el tezgâhlarından atölyelere geçiş, eğilimidir. Bu eğilim, geleneksel feodal bey-köylü ilişkilerini (bu ilişkiler özellikle kırsal alanlarda gelişmiştir), patron-işçi ilişkilerine (bu ilişkiler de kentlerde gelişmektedir) dönüştürmektedir. Bu gelişim, tamamen ağaların, kapitalist ağalar olmak istemelerinden doğmaktadır. Yani feodal ağalar, kapitalist ağalar oldukları zaman, çok daha büyük bir birikim yapıp daha iyi sömüreceklerini anlamışlardır.

Feodalizmin yıkılması ve kapitalizme geçiş süreçlerinden en önemlilerinden biri de Diyarbakır'da görülmektedir. Burada makinalaşmayla birlikte feodalizme egemen olan feodal bey-köylü ilişkileri, patron-işçi ilişkilerine dönüşmektedir. Feodal ilişkilerin parçalanıp kapitalist üretim ilişkilerine geçişle birlikte feodalizmin siyasi üstyapı kurumu olan aşiretler sistemlerinde de değişimler olmakta, aşiret yapıları kendisinden daha üstün bir siyasi şekil olan ulusa doğru evrilmektedir. Öte yandan Doğu Anadolu'nun etnik yapısı, tutucu siyasi iktidarlarla olan ilişkisinde ona doğal bir ilerilik vermektedir.

Son zamanlarda yoğun bir durum olarak sürüp giden kaçakçılık Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen en önemli olaylardan biridir. Kaçakçılık bugün bir tampon mekanizma görevi oynamaktadır. Zira nüfus büyük bir hızla artmakta, fakat artan nüfusa paralel olarak iş olanakları, giderek beslenme ve barınma olanakları sağlanamamaktadır. İşte kaçakçılık hızlı nüfus artışı ile meydana gelmesi muhtemel olan gerilimleri önlemekte ve toplumu bir süre dengede tutmaktadır. Bu dengenin kısa süreli bir denge olduğu şüphesizdir. Temel toplumsal yapı çelişkileri bu dengeyi bozacaktır. Eşkıyalık Doğu Anadolu'da feodalizmin kapitalizme dönüşümünün yani sınıf dönüşümü olayının meydana getirdiği başka bir olaydır. Eşkıyaların sosyo-ekonomik düzenin itmesi sonucu ortaya çıktığı büyük bir gerçektir. Fakat düzeni denetleyen kişilerin güçleri hâlâ etkin olduğu için, aslında düzene karşı olan bu hareketleri yine kendi sınıfsal çıkarları açısından değerlendirmektedirler. Son zamanlarda kaçakçılarla eşkıyalar arasında bütünleşme

olmuş, eşkıyalar, kaçakçıların sürülerinin sınırlardan ötele-
re geçmesine yardımcı olmuşlardır. Temel toplumsal yapı çe-
leşmeleri açıklık kazandıkça eşkıyalığın halkçı yarı daha açık
bir şekilde ortaya çıkacaktır. Şimdi ağalarla aşşaret reisleri
arasındaki çatışmalarda vurucu kuv-
vet olarak kullanılan eşkıyalar, o zaman doğrudan doğruya
ağalara ve aşşaret reislerine karşı cephe alacaklardır. O za-
man çatışma ağalarla aşşaret reisleri arasında değil, ağalarla köylüler,
aşşaret reisleriyle aşşaretler arasında olacaktır.

DİN ve ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Din bir üstyapı kurumudur. Belirli bir sosyo-ekonomik yapı ve bu yapıyı biçimlendiren üretim ilişkilerine göre, fonksiyonel bir durum alır. Bu bakımdan, din ve toplum ilişkilerini incelerken, toplumdaki yapısal gelişmelere bakmak gerekir. Her dinsel görüş, belirli bir ekonomik aşamanın sonucudur. Örneğin, totemizm, toplayıcılık, balıkçılık ve avcılık gibi en ilkel üretim biçimlerinin, anemizm, göçebe çobanlığın, natürizm ise ilkel tarımın meydana getirdiği dini inançlardır. Müslümanlık ve Hristiyanlık gibi tek tanrılı ve karmaşık dinler ise daha sonraki ekonomik aşamaların bir fonksiyonudur.¹ Öte yandan, feodalizmden kapitalizme geçerken, Müslümanlık ve Hristiyanlık dinlerinin bünyelerinde de, yeni üretim ilişkilerine uygun bazı değişimler olmuştur. Bugün büyük bir hızla gelişmekte olan laikleşme hareketleri ise kütle üretimine dayanan endüstri toplumlarının ortaya koyduğu bir sosyal akımdır. Bu, laikleşmenin endüstrileşmeyle geleneksel tarım toplumundan modern endüstri toplumuna geçişle, yani temele inen yapısal değişmelerle birlikte gelişmesi demektir. Din, belirli mülkiyet ve üretim biçimlerinin bir fonksiyonu olarak beliriyorsa da, üstyapı kurumları arasında statükoyu en çok koruyan veya statükonun sürdürülmesine en çok yarayan bir kurumdur. Toplum yapısını biçimlendiren esas etken, altyapı kurumları yani mülkiyet ve üretim ilişkileridir. Ama, altyapı kurumları,

1. Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul 1968, s. 233 vd.

üstyapı kurumlarından da tamamen bağımsız değildirler. Altyapı ve üstyapı kurumları birbirleriyle devamlı "etki-tepki" durumundadır. İşte bu süreç içinde, din, üstyapı kurumu olarak, altyapıyı, mülkiyet ve üretim ilişkilerini yani statükoyu en çok etkileyen, tutuculuğu öngörüp her türlü değişmeyi engelleyen bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, bütün çağlarda böyle olmuştur.

Bununla beraber, dinlerin, ırk ayrımlarını redderek geniş bir dünya ulusu kurma çabaları, özlerinde ilerici nitelik taşıdıklarını gösterir. Bu ilericilik özelliği, dinlerin felsefelerinden veya din kurucularından ileri gelmemekte, doğrudan doğruya dinlerin halk yığınlarıyla kurdukları bağlardan ileri gelmektedir. Fakat dinlerdeki bu özellik, kısa zamanda kaybolmuş ve dinlerin halk yığınlarıyla bağlarını kopararak egemen sınıfların ideolojilerini meşrulaştıran bir kurum durumuna gelmiştir.²

I. ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMASI

İslamın Alevi ve Sünni diye farklılaşması ve bu farklılaşmanın gerek aktif gerekse pasif olarak zamanımıza kadar gelmesi, İslam tarihindeki en önemli olaylardan biridir. Burada önemli olan, bu iki grup arasında süregelen bu çatışmaların, mülkiyet ve üretim ilişkilerinin denetimi elinde bulunduran sınıflar tarafından, kendi ekonomik ve politik çıkarları uğruna körüklenmesidir. Aslında çatışma, halklar, din ve kültür grupları arasında değildir. Çatışma, her zaman egemen sınıflarla sömürülen sınıflar arasında olmuş, egemen sınıflar, din ve kültür grupları arasındaki bu farklılaşmaların sürmesi için her çareye başvurmuştur. O halde, din ve kültür grupları arasındaki çatışmanın düğüm noktasında, egemen sınıfların çıkarları yatmaktadır. Bu sınıflar, kendi sınıfsal çıkarları uğruna halk yığınlarının yüzyıllar boyunca birbirleri ile mücadele etmelerine ve boğuşmalarına sebep

2. Demirtaş Ceyhun, Haçlı Emperyalizm, Anadolu Devletlerinde Toprak Düzeni ve Devlet-Din İlişkileri Üzerine Bir İnceleme, Habora Yayınevi, İstanbul 1967, s. 110 vd.

Fehmi Yavuz Din Eğitimi ve Toplumumuz, Ankara 1969, (Sevinç Matbaası), s. 145 vd.

olmuşlardır. Burada ihmal edilmemesi gereken bir nokta da, egemen sınıfların çıkarları yanında, emperyalizmin çıkarlarının düşünülmesi gerektiğidir. Bugün az gelişmiş ülkelerde, dolayısıyla Türkiye'deki dil, din ve kültür grupları, emperyalizm tarafından körüklenmekte, halk yığınlarının, kendi sınıfsal çıkarları konusunda bilinçlenmesi engellenmektedir.

A. MEZHEP ve TARİKATLARIN DOĞUŞ NEDENLERİ

"Mezhep, itikatta yani inançta, amelde yani ibadette, muamelatta yani din emirlerine uyulmadığı takdirde, yükümlünün uğrayacağı cezalarda, başta kitap yani Kur'an, sünnet yani hadis olmak üzere rey ve kıyası, yahut akli da bunlara katarak tutulan yoldur. Müçtehidin, yani esaslara dayanarak bir hükme varan kişinin, kurduğu usul ve furo'u kapsayan, bu gidilecek, tutulacak yola 'mezhep' denir.

Tarikata gelince, usul, yani dini inanç, furo yani amel ve muamelat hakkında ayrı bir sisteme sahip değildir. Tarikat, kulu tanrıya ulaştırır, zevk, neşe, irfan, aşk ve cezbe yoludur. Bu yolu tutan kişi, sülilere göre, varlığını tanrıya verir, her şeyde O'nun kudret ve hikmetini görür, tuttuğu yola göre kendi fani varlığını ve bütün fani varlıkları, gerçek varolan Tanrı'da yok eder, O'nun varlığıyla var olduğunu bilir, bilişi görüş, görüşü de oluş haline gelir. En kısa bir anlatışla mezhep ilim yoludur, tarikat ise irfan yolu. Tarikatın esası tasavvufur."³

Müslümanlıkta, ilk zamanlar tam bir birlik vardır. Muhammed zamanında ortaya çıkan bütün anlaşmazlıklar onun tarafından çözümlenir, farklı fikirlerin doğması önlenirdi. Muhammed'in ölümünden sonra ise, Hilafet konusunda ortaya çıkan çeşitli fikir ve görüş ayrılıkları yüzünden kanlı savaşlar olmuş, çeşitli mezhepler doğmuştur.

Ekonomik ve sosyolojik açıdan mezhep ve tarikatların doğuşunun gerçek nedenleri şunlardır: İslam İmparatorlu-

3. Abdülbaki Gölpınarlı, Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, Gerçek Yayınevi (100 Soruda Dizisi 15), İstanbul 1969, s. 185

Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf, Gerçek Yayınevi (100 Soruda Dizisi 14), İstanbul 1969, s. 19.

ğınun gittikçe genişlemesi, pek çok yabancı ırk ve kültür grubunu içine alması demektir. Böylece, imparatorluğun genişleme süreci içinde birçok yabancı kültür ve eski dinin kalıntıları da Müslümanlar arasına girmiş ve gelişme olanağı bulmuştur. Özellikle İran ve Hint kültürleri yeni yeni mezheplerin doğuşunu yakından etkilemiştir. Öte yandan, hilafet makamını ele geçirme konusunda izlenilen siyasal de mezhep farklılaşmasını öngörmüştür. Bu bakımdan, devlet yönetimini ele geçirmek isteyenler, en uygun yol olarak mezhep kurmayı düşünmüşlerdir. O halde, mezhepler, bugünkü modern devletin bir çeşit siyasal partileridir. Devleti yönetme görevi ile dini işlerde en yüksek söz sahipliğinin aynı ellerde toplanması, yani İslâm Devleti ve İmparatorluğu'nun teokratik bir kimliğe bürünmesi bu durumu yaratmıştır. Böylece, imparatorluk içinde her şey din çerçevesi içinde düşünülme-ye başlanmış, mezhep başkanları büyük bir otorite ve prestije sahip olmuşlardır.

Okur-yazar olmayan kimseler, az-çok okumuş olanların etrafında toplanıyor, onlara derin saygı besliyorlardı. Halkın, çoğu İslami kültürden yoksun olduğu için, mezhep kurucuları onları istedikleri gibi yönetiyorlardı. Hatta, Kur'an ve Hadisleri kendi çıkarlarına uygun biçimde yorumlayıp halkı kandırıyorlardı. Mezhep farklılaşmalarının doğuşunu açıklarken, kişisel çıkarları da geniş ölçüde göz önünde bulundurmak gerekir. Birçok kimse, kendi kişisel çıkarlarını sağlamak için mezhep kurma yoluna gitmiştir. Çünkü, mezhep yolu ile çalışmadan kazanç sağlamak kolay oluyordu. İnanan kişiler Şeyh, Veli, İmam gibi adlar verdikleri mezheplerinin başkanlarına canları ve malları ile hizmet ediyorlardı.⁴ Görüldüğü gibi, mezheplerin doğuşunda çıkar, siyasal ve bilgisizlik gibi etkenler büyük rol oynamaktadır. Bugün faaliyet gösteren Nurculuk, Süleymancılık gibi akımların temelinde de çıkar, bilgisizlik ve siyaset vardır.

4. İbrahim Ağâh Çubukçu, Mezhepler ve İslâm Felsefesi, İlahiyat Fakültesi yayını, Ankara 1964, s. 8; İbrahim Yasa a.g.s., 102 vd.

Önceki bölümde değindiğimiz gibi, Muhammed zamanında (571-632) İslamiyette önemli fikir ayrılıkları olmamış, her şey O'ndan sorulup öğrenilmiştir. Dört Halife döneminde ise⁵ hilafet ve imamet bazı fikir ayrılıkları meydana gelmiş, bu sürtüşmeler Ali zamanında ise (656-661) büsbütün artmış ve kanlı olaylar olmuştur.

İslamiyette ilk mezhep ayrılığı "Şia" ile başlar. Sonra "Hariciler" çıkmıştır. Sünnilik ile Şiilik arasındaki en belirli fark, Hilafet sorununda ortaya çıkmıştır. Fıkıh sorununda ise büyük ayrılıklar yoktur. Sünniler İslam Halifesi'nin seçim yolu ile iktidara gelmesini öneriyor, Şiiler ise hilafetin sadece peygamber ailesine ait bir kurum olduğunu iddia ediyorlardı.⁶

1. Sünniler

Sünniler dinsel yargılar ve tapınma bakımından Hanefi, Şafii, Maliki ve Hambeli olmak üzere dört büyük kola ayrılırlar.

Hanefi mezhebi, İmam-ı Azam Ebü Hanefi'nin içtihatlarına dayanır. Ebü Hanefi 699-767 yılları arasında Küfe'de (Irak) yaşamıştır. Dört mezhepten en yaygını olan Hanefi mezhebi, Abbasi, Selçuklu, Osmanlılar'ın da resmi mezhebi idi. Bu mezhep Irak'tan başlayarak, öteki İslam ülkelerine yayılma olanağı bulmuştur. Irak, Suriye, Anadolu, Rumeli, Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Azerbeycan, Kazan, Türkistan, Horasan, Belücistan, Hint, Yemen, Habeş, Mısır, Trablusgarp, Tunus, Güney Afrika gibi İslamlığın yaygın olduğu yerlerde bu mezhebe de sık sık rastlanmaktadır.⁷ Anadolu, Irak, Suriye ve Rumeli'de Hanefi mezhebi daha çok Türkler arasında yayılmıştır. Hanefi mezhebi İslam dünyasında en

5. Ebubekir (632-634), Ömer (634-644), Osman (646-656), Ali (656-661)

6. Peygamber ailesine "Ehli Beyt" de denir. Sünnet kitaplarına göre bu kimseler Muhammed, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin'dir.

7. Muhammed Ebü Zehra, Ebü Hanife, çev. Osman Keskinoglu, Diyanet İşleri Başkanlığı yayını, Ankara 1962 s. 408.

çok benimsenen mezheptir. 550 milyon Müslümanın yarısından çoğu bu mezheptendir.

Hanefi mezhebinden sonra en yaygın mezhep Şafii mezhebidir. Şafii mezhebi 767-819 yılları arasında Mısır'da yaşayan İmam İdris Şafii'nin içtihatlarına dayanır. İbn-i Hal-dun, Mukaddime'sinde der ki, Şafii mezhebinde olanlar Mısır'da öteki yerlerden daha çoktur. Bu mezhep Irak'da, Horasan'da, Maveraünnehir'de yayılmıştır. Bütün İslam merkezlerinde fetva ve tedris işlerinde Hanefilerle yan yana yer almışlardır. Aralarında münakaşalar olmuş, hilafet kitapları her iki tarafın delilleriyle dolmuştur. Mısır'da doğup gelişen Şafii mezhebi kısa sürede İslam dünyasının öteki ülkelerine de yayılmış ve İslam ülkelerinin doğu kesimlerinde Hanefi mezhebine galebe çalmıştır. Fakat daha sonraları tekrar Mısır'a yerleşmiştir.⁸ Bugün bu mezhep Mısır, Suriye, Hicaz, Filistin gibi yerlerde yaygındır. Yemen, Aden, Filipin, Cava, Sumatra, Siyam'da yaşayan Müslümanlar arasında da Şafiilere rastlanmaktadır. Dağıstan'da, Qrta Asya'nın kuzey kesimlerinde, Kuzey Afrika'da da yaygın bir mezheptir. Şafii mezhebinin Türkiye'de en yaygın olduğu bölge Doğu Anadolu'dur. Irak'ta da yaygın olan Şafii mezhebinin Orta-doğu dünyasında genellikle Kürtler arasında gelişmiştir. Şafii mezhebini benimseyenlerin sayısı 160 milyon kadardır.⁹

Yaklaşık olarak 90 milyonu bulan Maliki mezhebi, İmam-ı Malik (711-795) tarafından kurulmuştur. Mezhebin doğup geliştiği yer, Medine kenti olduğu için buna Medine halkının İmamı denir. Maliki mezhebi, aristokrat ve gelenekcidir. Bu mezhep özellikle Kuzey Afrika'da yayılmış, Endülüs'te kökleşmiş ve Endülüs devletinin resmi dini olmuştur. Bu nedenle, Hanefi ve Şafii mezhepleri buralarda gelişme olanakları bulamamışlardır. Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Mera-keş, Sudan ve Afrika sahillerindeki Müslümanlar genellikle Maliki mezhebindendirler. Irak, Suriye, Hicaz ve Kuzey Mısır'da da bu mezhebin taraftarlarını görmek olanağı var-

8. Zikreden: Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafii, çev. Osman Keskinoglu, Diyanet İşleri Başkanlığı yayını, Ankara 1969 s. 357 vd.

9. Osman Keskinoglu, İslâm Dünyası Dün-Bugün, İlâhiyat Fakültesi Yayını, Ankara 1964, s. 87 vd.

dır. Buna karşılık, Maliki mezhebi Anadolu'da hiç gelişememiş, Araplar arasında az da olsa yayılma olanağı bulmuştur.

Sünniler arasında en az yaygın olan mezheplerden biri de Hanbeli mezhebidir. 550 milyona yaklaşan İslam dünyasında Hanbeli mezhebi taraftarları 10 milyon kadardır. Ahmet Hanbel (790-855) tarafından kurulmuş olan bu mezhep Sünni mezhepleri arasında Hadis'e en çok yer veren mezheptir. Hanbeli mezhebi daha çok Arabistan'da doğup gelişmiştir. Bunun yanında Suriye, Irak, Filistin ve Mısır'da da yayılma olanağı bulmuştur. Bu mezhep de Anadolu'da gelişme olanağı bulamamıştır. Vahhabiler de Hanbeli mezhebine dayanırlar. Hanbeli mezhebinin taraftarları çok muhafazakar olup ibadet konusunda çok titizdirler.¹⁰

Bu dört mezhep arasında en yaygın olan Hanefi mezhebi, Türkler, Kürtler, Araplar gibi çeşitli halklar arasında yayılma olanağı bulduğu halde, Şafiilik daha çok Kürtler ve Araplar, Malikilik ve Hanbelilik ise sadece Araplar arasında yayılma olanağı bulabilmiştir. Bu iki mezhebe, Kürtler arasında inananlara az da olsa rastlanıyorsa da, Türkler arasında yoktur. Bu dört mezhebin taraftarları genel olarak birbirleriyle iyi geçinmişlerse de, zaman zaman bunlar arasında da anlaşmazlıklar görülmüştür.

Hanefi mezhebi Müslüman dünyasında ilke ve kurallarıyla en etkili ve oturmuş bir mezheptir. Bu yönü ile Hıristiyan dünyasının Katolik mezhebine benzemektedir. Hıristiyan dünyasında Katolik mezhebi ne ise Müslümanlık dünyasındaki Hanefilik de odur.

2. Şiiler

Şia¹¹ Ali tarafını tutan, hilafetin Ali'nin hakkı olduğu görüşünü savunan ve Ali'nin soyundan gelenlerin Halife olması için çalışan bir mezheptir. Sonraları Sünnilik gibi Şüilik de birçok kollara ayrılmıştır. Bugün Şia denilince, akla ilk olarak "İmâmiyye" mezhebi gelir. "İmâmiyye" imameti mezhebi-

10. Osman Keskinoglu, a.g.e., s. 26-34.

11. Şia, dost demektir. Şialar, kendilerine Muhammed ailesini sevenler ünvanını vermişlerdi. (Bk. Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi, Şiilik-Sünnilik-Bektaşılık-Alevilik), İstanbul 1958, s. 7.

nin usulünden, yani temel inançlarından kabul eden ve peygamberlerden sonra "on iki imam"ın imametine inanmayı şart bilen mezheptir.¹² On iki imamı kabul etmesinden ötürü bu mezhebe "on ikiler" dendiği gibi, hem ibadet ve muamelelerde, hem de inançta, İmam Cafer Sadık'ın atalarından naklettiği "hadis"lere dayandığından "Caferiyye mezhebi" de denir.¹³ Şiilerin sayısı 50 milyona yakındır. Bu mezhep taraftarlarının en çok bulundukları ülke İran'dır. İran'da eskiden Hanefi mezhebi yaygındı. Sonra, Caferiyye mezhebi resmi din olarak kabul edilince, Şiilik İran'da daha süratle yayılma olanağı buldu. Şiiliğin İran'daki yayılması İran ulusunun, ulusal bilincinin gelişmesine paralel olmuştur. Şiilik mezhebi İran'da ulusal bilincin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Irak, Suriye ve Anadolu Türklerinin çoğu ve İran Türkleri Şii'dir. Şiilik, Anadolu'da hem Türkler hem de Kürtler arasında yayılmıştır. Anadolu'da Maraş, Adıyaman, Sivas, Tunceli, Kars, Çorum, Malatya, Elazığ, Hatay, Manisa dolaylarında Şii çoktur. Daha önce de değindiğimiz gibi, Şia'nın en önemli özelliği, Ehl-i Beyt'e (Muhammed allesi, Muhammed, Fatma, Ali, Hasan, Hüseyin) muhabbetle bağlı olup, ötekilerine yüz çevirmesidir. Şii'ler, Şia, Alevi, İmamîyye, Zeyyidiyye, İsmailiyye, Kızılbaş gibi adlarla anılırlar.

Şii mezhepleri arasında en önemlilerinden biri Zeyyidiyye'dir. Bu mezhep Ali'nin oğlu Hüseyin'in torunlarından Ali Zeynel Abidin tarafından kurulmuştur. Yemen'de ve Sina yarımadasında gelişmiştir. Suriye'de Şia'ya Nuseyriler denilmektedir. Dürzi'ler ise Mısır'da hükümet kuran Fatimî hükümdarlarından Hakimi imam olarak tanınırlar. İslami inançla ilgileri olmayan Dürzilerin Lübnan ve Suriye'de yerleşmiş olanların sayısı bir milyon kadardır.

12. On iki İmam şunlardır: Âli Murtaza, Hasan Müçteba, Hüseyin, Ali Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer Sadık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Cevat Taki, Ali Nadi Nakî, Hasan Zeki Askeri, Muhammed Mehdî.

Son İmam Muhammed Mehdî'nin ölmediğine, birgün tekrar yürüyüne çıkıp, bozulmuş düzeni düzeltereğine inanılır.

13. Abdülbaki Gölpınarlı, Mezhepler Tarihi, s. 40.

Şia'nın bir başka önemli mezhebi de Yezidilik'tir. Yezidîlere göre, bu mezhebin kurucusu Yezid b. Muaviye'dir. Bu mezhebin inançları, Mezopotamya'da yaşamış Asur, Elam, Babil kavimlerinin dinlerinin bazı kalıntılarını taşımaktadır. Budizm'in de etkisi görülmektedir. Bu mezhepte de, dini örgütün başında bulunan kişiye şeyh denir. İlgili bölümlerde, Yezidiler hakkında daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

İslam dünyasındaki mezheplerden biri de Harici mezhebidir. Halife Ali, Muaviye ile arasındaki anlaşmazlığın çözümü için hakem tayinini kabul edince, Ali'nin bu tutumunu onaylamayıp ayrılan ve "hüküm ancak Allahındır" sözünü ilke diye benimseyen bu fırkaya Harici denilmiştir. Bu mezhep ancak Kuzey Afrika'daki Berberi kavimleri arasında yayılma olanağı bulmuştur.

3. Sünni ve Şii Mezheplerinin Dışında Gelişen Yeni Hareketler:

Yeni hareketlerin başlıcası Vehabilik'tir. Muhammed Abdülvehhap (1703-1972) tarafından kurulmuş olup, kitap ve sünnete dayanır. İslam görüşünü yeni bir anlayışla ve yüzyılın ruhuna uygun biçimde düzenlemek amacındadırlar.

Senusilik, Senusi Şeyhi Muhammed (1791-1859) tarafından Cezayir'de kurulmuştur. Maliki mezhebinden olan bu şeyh Vehabilîğe taraftardır. Amacı çölde yeni bir hareketi başlatmaktır.

Önemli hareketlerden biri de Batınlılık'tır. Kur'anın bir iç yüzü bir de dış yüzü yani Batını vardır. "Kur'anı, ayetlerin iniş nedenlerini, onlara ait hadisleri bilen, namaz kılandan kılana da fark vardır. Namazda kendinden geçen de, çeşitli düşünenler de. Kur'anı, buyruklarını, yapılmaması emredilen şeylerin batırurı, yani kökünü bilen kişi için ibadetin gereği yoktur" anlayışı Batınlılığın temelini meydana getirir. Bu anlayışta olan kişiye, hangi mezhepten olursa olsun "Batını" denir. Batınlılık'ten birçok batıl din doğmuştur. Bunlar kaynağını Müslümanlıktan alıp gelişmişlerdir. Hurufilik, Şeyhlik, Babilik, Bahailik, Kadiyanilik bunların en önemlilerindendir. İslam inançlarına göre en son peygamber Muhammed olmasına karşın, bu dinleri geliştirenler kendi-

lerinin de peygamber oldukları savında bulunmuşlardır. Bu yönleri ile yeni geliştirilen ve Müslümanlıktan kaynak almayan çalışan bu dinlerle, İslam felsefesi arasında çelişme vardır.

4- Ehli Sünnet Mezhepler, Dört Mezhep

Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli mezheplerine ehli sünnet mezhepleri denir. Genel olarak, bu dört mezhebin hak, dışındakilerin de batıl olduğu görüşü yaygındır. Fakat bu görüş yanlıştır: "Herhangi bir mezhebe mensup olanları iki kısma ayırabiliriz. Birinci kısım, anadan-babadan gördüğü, gerçek olduğuna inandığı, yolunu yordamını öğrendiği mezheptendir, onca Müslümanlık da budur. Başka mezhepler hakkında hiçbir bilgisi ve fikri yoktur. Buna ihtiyaç da duymaz. Başka mezhepten bir kimseyle karşılaşınca onların ibadetlerini yadırgar... İkinci kısım, okumuş, aramış, incelemiş bir mezhebin gerçek olduğuna inanmış ve o mezhebe girmiş kişilerdir. Fakat, bunlar da yalnız kendi mezheplerine bağlanıp, insafı elden bırakırlarsa mezhep taassubu ilk planda kendini gösterir.

Mezhepler arasındaki ayrılıklar teferruattandır. Esasta, hepsi de birdir. Fakat ekonomik çıkarların doğurduğu siyasi ayrımlar, bu görüş farklarını aşılmaz uçurumlar haline getirmiş, aleyhteki saldırıları kamçılarmış, bazı kişiler şu veya bu iktidarın hoşuna gidip gününü gün etmek için vicdani kanaati bir yana atarak, dini inancı hiçe sayıp peygamber ağzından yalanlar söylemeye kadar işi azdırmışlardır.

Çağımızda ise İslamın karşısında çok büyük tehlikeler vardır. İslamın içinde dinler kurduracak kadar ileri giden yabancı sömürgeci ve bunlara maşalık etmekten utanmayan satılmışlar, dini birliği bozup ekonomik çöküntüyü sağlamak için ellerinden geleni yapmışlar ve yapmaktadırlar."¹⁴

İslam bilginlerinden El Ezher şeyhi Şeyh Mahmud Şaltut bu konuda şöyle demektedir:

"İslam mezheplerinden birine uymak zorunlu değildir. Bu mezheplerden birini uygulayan kimse ötekilerini de tak-

14. Albülbaki Gölpinarlı, Mezhepler Tarihi, s. 104-105

lid edebilir. Dört 'mezhep haktır, ötekiler batıldır sözüne gelince, bu yanlıştır. Caferiye mezhebinin hükümleriyle ibadet dört mezhepte olduğu gibi caizdir. Müslümanların bunu bilmesi gerekir.”¹⁵

C. ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMALARININ BAŞLANGICI

Alevi-Sünni farklılaşmalarının tohumları, ilk olarak Ali zamanında atılmıştır. O zamanlar, Ali ile Muaviye, iktidar için birbirleriyle mücadele halindeydiler. Mücadelenin cereyan ettiği 656-666 yılları arasında, halk ikiye ayrılmıştı. Ali taraftarlarına Şii deniliyordu. Gerçekte Ali, Ebubekir'in egemenliğini tanımıştı. Fakat O'nun Peygamberin damadı olması, savaşlarda büyük yararlıklar göstermesi, hilafet ve imamet sorununda bazı kimseleri memnun etmedi. Hatta, Sebetye denilen bir mezhep mensupları, Ali'nin ilahlığını bile ileri sürdüler. Fakat bu mezheplerin bu günkü Alevilerle ilgisi yoktur. Muaviye ise hilafet ve imamet sorununda, peygamberin ve eshabının gittiği ve tuttuğu yolu benimseyordu. Yani Sünniler, belli başlı koşulları yerine getirenlerin bu görevi yapabileceklerine veya oy'a inanıyorlardı. “Dört Halifeler” döneminden hemen sonra ortaya çıkan mezhep kavgalarında Şiiler yenilgiye uğramışlar, Sünni mezheplere dayanılarak kurulan hükümetlerden ve Sünnilerin bizzat kendilerinden sürekli olarak zulüm görmüşlerdir.

Bu arada şunu belirtmekte yarar vardır: Şii, Alevi, Kızılbaş, Bektaşî gibi adlar aynı anlama gelmezler. Şia mezhebi içinde, daha çok tarikat özelliği gösteren bu gruplaşmalar üzerinde ileride tekrar durulacaktır.

Alevi-Sünni çatışmalarının yoğunluk kazanmasında, Emevi hanedanının büyük etkisi olmuştur. Bu konuda İslam bilginlerinden Muhammed Ebu Zehra şöyle demektedir:

“Emeviler'de kuvvetli bir Araplık eğilimi vardı. Bunun etkisiyle İslam öncesi Arap medeniyet ve hayatına ait çok şeyleri dirilttiler. Bu medeniyet mirası içinde hoşla gidip övülecek bazı hususlar yok değildi. Fakat Emeviler bu milliyetçilikte çok aşırı gittiler, Arap olmayan unsurlara karşı milliyetçiliklerini taassup derecesine vardırıdılar. Onların

15. Abdülbaki Gölpınarlı, Mezhepler Tarihi, s. 106.

haklarını çığnediler. Oysa onlar da şeriat nazarında öteki Müslüman kardeşleriyle eşit idiler. Zira İslamda bütün insanlar eşittir. Arabın, Arap olmayana üstünlüğü yoktur. Üstünlük, din emirlerini sıkı sıkıya yerine getirmekle mümkündür, milliyet üstünlük sağlamaz. Bütün bunlara rağmen Emeviler Arap olmayanlara köle nazarıyla baktılar ve onlara çok zulüm yaptılar. Hatta orduyla savaşa gittiklerinde ganimetten hisse almak hakkından onları mahrum ettiler. Böylelikle Allahın ganimet hakkındaki hükmüne karşı geldiler. Bu bakımdan İslam dünyasındaki ilmiye adamları Emeviler'e karşı ayaklananların başında gelmektedir. Öte yandan yeni yeni Müslüman olmaya başlayan ve Arap olmayan halklar da Emeviler'e karşı ayaklanmaya başladı.

İslam ülkeleri bu gibi nedenler yüzünden çalkalanıyor, fesat içinde yüzüyordu. Zaman zaman ayaklanmalar yatışı-
yor, fakat fitne gizli gizli devam ediyordu. Emevi Devleti'ni bir daha belini doğrultamayacak derecede yıkmak için gizli çalışmalar hiç durmuyordu. Hilafetin Abbasiler'e geçmesi için daima propaganda yapılıyordu. Sessizce yapılan bu çalışmalar nihayet muvaffak oldu ve Emevi Devleti yıkıldı."¹⁶

Abdülbaki Gölpınarlı da Muhmammed Ebu Zehra'nın bu konudaki görüşüne yakın bir görüş ileri sürmektedir:

"Şiiliğin Irak ve İran'da yayılmasının nedeni, Halife Ali'nin Kufe'yi merkez edinmesinden ve sonra da Emeviler'in İslami esaslardan ayrılıp Arap milliyetine dayanan bir siyaset gütmelerinden Arap olmayan Müslümanları (mevali-köleler) saymalarından, onları daima kendilerinden aşağı görmelerinden doğmuştur. Arap olmayanların, Emeviler'in düşman oldukları Ali'ye ve Ali evladına bağlanmaları, Emevilerin bu aşırı milliyetçi siyasetinden meydana gelmiştir. Fakat İran'ın dışındaki yerlerde gelişen Şii hareketini İran milliyetine bağlamak doğru değildir."¹⁷

Görüldüğü gibi, Şiiliğin özellikle Arap olmayan halklar arasında yayılmasında Emevi saltanatının olumsuz tutumu büyük rol oynamıştır. Gerçekten Araplar arasında Şiilere çok az rastlanmaktadır.

16. Muhammed Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.88.

17. Abdülbaki Gölpınarlı, Mezhepler Tarihi, s. 39; Ayrıca Bk. Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi, s. 7.

D. DOĞU ANADOLU'DAKİ ALEVİ-SÜNNİ ÇATIŞMALARI ve MERKEZİ OTORİTE ile İLİŞKİLER

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi Sünniler, amel ve ibadet bakımından dört mezhebe ayrılırlar: Hanefi, Şafii, Maliki, Hambeli. Bu mezheplerden Hanefi mezhebi Türkler arasında çok yaygındır. Hatta bu mezhep, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dini olmuştur. Şafii mezhebi ise daha çok Kürtler arasında yaygın olup, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da gelişmiştir. Fakat her iki mezhep arasında amel ve ibadet bakımından büyük bir fark yoktur. Öteki iki mezhep ise Anadolu sınırlarının dışında gelişmiştir. Alevilik de daha çok Türkler arasında yaygındır. Bazı Türkler, Müslüman olduktan sonra bile, bazı bakımlardan eski Türk dininin etkilerinden kurtulamamışlardır. Böylece, Alevilikle Müslümanlık Türklerin eski dini olan Şamanizm birbirleriyle karışmış ve giderek uyuşma haline gelmiştir. Alevilik Kürtler arasında, Türkler arasında olduğundan daha az yayılma olanağı bulmuştur. Bu, İslamlığın yayılışı sırasında Kürtlerin, Araplara Türklerden daha yakın olduğunu gösterir. Zira, özellikle Emeviler saltanatı devrinde Arap olmayan halklar hor görülmüş, Şiilik böylece kuvvet kazanmıştı. Şii Kürtlerin Doğu Anadolu'nun güney kesimlerinden çok, kuzey kesimlerinde bulunması bunun güzel bir kanıtıdır.

1. Anadolu'da Şii Propagandası

1502 yılında, İran'da Safevi Devleti'nin kurulması Şia tarihinde son derece önemli bir dönüm noktasıdır. Bu devletin kurucusu olan Şah İsmail'in ilk iş olarak Anadolu'daki Şiiler üzerinde yoğun bir propagandaya girişini küçümsenmeyecek başarının başlangıcı olmuştur. Anadolu Selçukluları devrinde II. Gıyasettin'in hükümdarlığı zamanında Anadolu'da, özellikle Çorum, Amasya, Sivas, Tokat, Malatya yörelerinde Baba İshak tarafından yönetilen çok sayıda Kızılbaş ayaklanmaları vardır. Şah İsmail'in halifelerinden olan Nur Halife Orta Anadolu'daki Alevilerin yoğun oldukları yerlerde müridleri aracılığı ile propagandalarını sürdürmüşlerdir. İran'daki Erdebil tekkesi güçlendikçe Anadolu'daki fa-

aliyetleri de artmıştır. Osmanlı Padişahı Beyazıt'ın yumuşak mizacı Şiiilerin Anadolu'daki yayılmasını kolaylaştırmıştır.¹⁸

2. Yavuz Selim'in Doğu Seferi

Anadolu'da Alevi-Sünni çatışmasının politik bir karakter kazanması ilk kez Yavuz Sultan Selim döneminde olmuştur. Bu bakımdan Yavuz Sultan Selim'in Doğu seferini yani 1514 yılındaki Çaldıran seferini büyük bir dikkatle incelemek gerekir.

İran'da Şii devleti kurulmuş, büyük bir gelişme gösteriyordu. Anadolu'da Kızılbaşlar, Hatayi mahlası ile şiirler yazan Şah İsmail'i bir kurtarıcı olarak kabul ettikleri gibi, bazı şairler de Osmanlı Devleti'ne karşı Şiiliğin zaferini isteyen nefesler kaleme alıyordu. Bu sırada Anadolu'da şehzadeler arasında taht kavgaları oluyordu. Şah İsmail'in sebep olduğu karışıklıklar sonunda Anadolu'da 50 bin kişi ölmüştü. Anadolu'da durum tam anlamı ile karıştı. 1512'de tahta çıkan Yavuz Sultan Selim ilk önce, kardeş ve taht kavgalarına son vererek "merkezi otoriteyi" güçlendirdi. Sonra da Şii hareketini durdurmak için tedbirler almaya başladı. Devrin ünlü bilginlerinden Müftü Hamza, "Kızılbaş"lar için, onları halkın gözünden düşürmek için bir fetva verdi. Bu fetva, Osmanlılar'ın o devirdeki fikir ve düşüncelerini göstermesi bakımından son derece önemlidir:

"Ey Müslümanlar bilin ve haberdar olun ki, reisleri Erdebil oğlu İsmail olan Kızılbaş topluluğu, peygamberimizin şeriatını, sünnetini, İslam dinini, din ilmini, iyiyi ve doğruyu beyan eden Kur'an-ı küçük gördüler. Yüce Tanrının yasakladığı günahlara helâl gözü ile baktılar. Kutsal Kur'anı, öteki din kitaplarını tahkir ettiler ve onları ateşe atarak yaktılar. Hatta kendi mel'un reislerini Tanrı yerine koyup ona secde ettiler. Hazreti Ebubekir'e, Hazreti Ömer'e söğüp, onların halifeliklerini inkâr ettiler. Peygamberimizin karısı Ayşe ana-mıza iftira ettiler ve sövdüler. Peygamberimizin şeriatını ve İslam dinini ortadan kaldırmayı düşündüler. Onların burada bahsedilen ve bunlara benzeyen öteki kötü sözleri ve ha-

18. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt 11, s. 253-257; Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi, s. 195 vd.

reketleri benim ve öteki bütün İslam dininin alimleri tarafından açıkça bilinmektedir. Bu nedenlerden ötürü şeriat hükümünün ve kitaplarımızın verdiği haklarla, bu topluluğun kafirler ve dinsizler topluluğu olduğuna dair fetva verdik. Onlara sempati gösteren, batıl dinlerini kabul eden ve yardımcı olanlar da kafir ve dinsizlerdir. Bu gibi kimselerin topluluğunu dağıtmak bütün Müslümanların vazifesidir. Bu arada, Müslümanlardan ölen kutsal şehitlerin yeri cennet'i âla'dır. O kafirlerden ölenler ise hakir olup cehennemin dibinde yer tutacaklardır. Bu topluluğun durumu kâfirlerin (kitap sahibi Hristiyan ve Yahudilerin) halinden daha kötüdür. Bu topluluğun kestiği veya gerek şahinle gerek ok ile gerekse köpek ile avladığı hayvanlar murdardır. Onların gerek kendi aralarında gerekse başka topluluklarla yaptıkları evlenmeler muteber değildir. Bunlara miras bırakılmaz. Sadece İslamın Sultanının, onlara ait kasaba varsa, o kasabanın bütün insanlarını öldürüp mallarını, miraslarını, evlatlarını alma hakkı vardır. Ancak bu mallar İslamın Gazileri arasında taksim edilmelidir. Bu toplamadan sonra onların tövbe ve nedametlerine inanmamalı ve hepsi öldürülmelidir. Hatta bu şehirde onlardan olduğu bilinen veya onlarla birlik olduğu tespit edilen kimse öldürülmelidir. Bu türlü topluluk hem kâfir ve imansız hem de kötülük yapan kimselerdir. Bu iki sebepten onların öldürülmesi vacibdir. Dine yardım edenlere Allah yardım eder, Müslümana kötülük yapanlara Allah da kötülük eder (Bi Saru Görez ismiyle maruf Müftü Hamza).¹⁹

-
19. Şahabettin Tekindağ, Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında, Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, Tarih Dergisi, Sayı 22, Mart 1967, s. 54-55 (Ferman Türkçeleştirilmiştir.) Osmanlı üretim biçimini ve toplumsal yapısını açıklarken bu vesika üzerinde son derece dikkatli bir şekilde durmak gerekir. Başlangıçtaki bölümlerde de belirttiğimiz gibi Osmanlı, üretim biçimi yönünden Avrupa'dan çok ileri olduğu için, orada yayılma olanakları bulamamış, Avrupa'dan geri bir üretim biçiminde fakat sağlam bir şekilde örgütlendiği için yayılabilmiş ve orayı egemenliği altında tutabilmiştir. Bu, geri üretim biçiminde daha sağlam bir şekilde örgütlenmeyi sağlayan, askeri unsura ve merkezliliğe dayanan feodalitedir. Bize göre, burada çok önemli olan bir özellik vardır: Osmanlı, Avrupa'ya gittiği zaman oraların dinine ibadetine karışmamış serbest bırakmıştır. Bu, başlangıçta da belirttiğimiz gibi feo-

Öte yandan İbn-i Kemal'in daha geniş olarak kaleme aldığı bir Risaleden, Şah İsmail ile Şiiler hakkında Sünnilerin görüşünü öğrenmek mümkündür. Bu Risalede, dinsizliğine ve dinden çıkarılmasına hükümlenen Şah İsmail ile askerlerine karşı açılacak savaşların, öteki din düşmanları ile yapılacak savaşlar gibi cihat sayılacağı belirtiliyor, Şiilerin öldü-

dal hukukun toplumsal güvenlik anlayışının bir gereği idi. Fakat aynı Osmanlı bizzat kendi dininden olana ve kendi egemenlik sahası içinde bulunan halklara aynı toleransı uygulamış, yukardaki fetvada görüldüğü gibi şiddetle karşı çıkmıştır. Bu, üzerinde durulmaya değer bir olaydır.

Öte yandan Osmanlı'nın kuruluşu ve genişleme devirleri arasında din, halk ve devlet ilişkilerini iyi değerlendirmek gerekir. Romancı Kemal Tahir, Devlet Ana (Bilgi Yayınları, Ankara 1968) isimli romanında, Osmanlı Beyliği'nin 1290 yıllarındaki lâik karakterlerine dokunmakta ve bu lâik karakterin devletleşme süreci üzerindeki olumlu etkilerinden bahsetmektedir. Bu görüş doğrudur. Ama sadece Osmanlı'nın kuruluş devirleri için geçerlidir. Bilindiği gibi Osmanlı, o zaman aşiret hayatı yaşıyordu. Aşiret hayatının her şeyden önce hayvancılık ekonomisi temeli üzerine oturması ve bu hayvancılık ekonomisinin gerekli kıldığı göç, aşiretteki insan ilişkilerinin ister istemez, lâik bir sonucudur. Bu bakımdan aile içinde ve giderek siyasal iktidarda kadının da söz sahibi olması toplum düzenini tayin eden kuralların dinden değil ekonomik zorunluluklardan doğması gibi lâik unsurlar Osmanlı'nın kuruluşunda ve merkezileşmesinde gerçekten büyük roller oynamıştır. Yine bu özellikler Osmanlı'yı zamanın öteki toplumlarına üstün kılan meziyetleridir.

Osmanlı'nın kuruluş devrinde sahip olduğu lâik özellikleri İmparatorluğun daha sonraki gelişim süresi içinde göremiyoruz. Osmanlı üretim biçimi yönünde kendisini yenileyip daha güçlü bir ekonomik yapıya geçemeyince din kaideleri siyasal iktidardaki ağırlığını daha çok duyurdu. Böylece ârfi hukukun etki alanı daraldı ve şer'i hukuk büyük ağırlık kazanmaya başladı. Bu süreç içinde Osmanlı Saraylarını Arabistan'dan gelen molalarla doldurmuşlar ve minderler üzerinde bunlar çöreklenmeye başlamışlar, devlet de lâik karakterini kaybetmiş ve tutucu olmuştur. Yukardaki fetva, devletin bu dönemine rastlamaktadır. Bu bakımdan Yavuz Sultan Selim devrindeki iktidar-din ilişkileriyle, Kemal Tahir'in Devlet Ana ve ortaya koyduğu iktidar-din ilişkileri arasında çok büyük bir fark vardır.

Burada Demirtaş Ceyhun'un ısrarla üzerinde durduğu "halk dini-devlet dini" ayırımı kesin olarak meydana gelmiş, saray ile halk birbir-

rülmesinin mümkün olup, mallarının helal, nikâhlarının ise batıl olduğu açıklanıyordu.²⁰ Bu fetvaların kaleme alınmasından sonra Kızılbaşlar'a karşı büyük bir şiddetle harekete geçildi, müfritlerin tespit edilmesine başlanarak katliama geçildi. Bu katliamı, eserini Yavuz Sultan Selim'e ithaf eden Defterdar Mehmet, Efendi şöyle anlatıyor: "Her şeyi bilen Sultan, o kavmin uşaklarını kısım kısım ve isim isim yazmak üzere, memleketin her tarafına bilgin kâtipler gönderdi. Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar olanların defterleri divana getirilmek üzere emredildi; getirilen defterlere nazaran, ihtiyar, genç 40.000 kişi yazılmıştı, ondan sonra her memleketin hakimlerine memurlar defterler getirdiler; bunların gittikleri yerlerde kılınç kullanılarak, bu memleketlerdeki, maktullerin adedi 40.000'i geçti."²¹ Kızılbaşlara karşı girişilen bu savaşlar, İstanbul halkı tarafından büyük bir hararetle destekleniyordu. Savaşta Şiiiler büyük bir yenilgiye uğradı ve Şah İsmail ünlü tahtı ile birlikte esir alındı.

Yavuz Sultan Selim, böyle bir katliam ile yetinmekle kalmamış, kendisine yardım etmeyen Kürt Aşiret Reisleri'ni cezalandırmış, buna karşılık kendisine isyan etmeyen, hatta kendisini destekleyen "Şafil Kürt Aşiretleri"ne ve "Kürt Bey-

lerinden tamamen kopmuşlardır. (Demirtaş Ceyhun, Haçlı Emperyalizmi, Anadolu Devletlerinde Toprak Düzeni ve Devlet ile Din İlişkileri Üzerine Bir İnceleme, Habora Yayınevi, İstanbul 1967, s. 115

Ceyhun'a göre, "dinlerin özlerindeki dinamizm, artık günümüzde halk dinlerinde saklıdır. Halk dini ile devlet dini arasındaki en büyük çatışma, devlet dininin statik, halk dinin dinamik olmasıdır. Bu dinamizmin temeli dini inançların egemen sınıflar tarafından kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda yozlaştırılmaları ve halk yığınlarının gerçek dini doğruları aramaya başlamalarıdır."

Bu özellikleri bugün de görmek mümkündür. Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu'daki Göçebe Kürt aşiretleri tamamen lâik toplum karakterleri gösterirler. Fakat bu göçebe aşiretler toprağa yerleştikleri vakit, lâik özellikleri yitirmekte ve çevrenin tutucu etkilerini benimseyip bu çerçeveyi aşamamaktadırlar. Bu, kasaba ve şehirlerde İslâmın ezici etkilerini gösterdiği gibi yine İslâmın tarım ekonomisi ile büyük bir uyuşma içinde olduğunu da ortaya koymaktadır.

20. Şahabettin Tekindağ, a.g.m., s. 55

21. Şahabettin Tekindağ, a.g.m., s.56

leri"ne topraklar vermiş ve bu topraklar "Yurtluk-Ocaklık" adı altında işletilmiştir. Yavuz'un bu politikası ise Doğu'daki Alevi Türk Aşiretlerle, Şafii Kürt Aşiretleri arasında sonu gelmez çatışmaların başlangıcı olmuştur. Örneğin, İdris-i Bitlisi sayesinde, Kürt Aşiret Reislerine nüfuz etmek olanağı bulunmuş, onları kendisine bağlamak için özel fermanlarla toprak bağışlanmıştır. Bu olaylara daha önceki, mülkiyet ve üretim ilişkilerinin tarihsel gelişimi bölümünde değindiğimiz için burada tekrar ele almayı gereksiz görüyoruz.

3. Anadolu'da Kızılbaş İsyanları

Yavuz Sultan Selim'in izlediği politika ile daha da önem kazanan Sünni-Alevi çatışması, yüzyıllarca sürmüş ve Anadolu'da birçok kanlı olaylara yol açmıştır. Selçuklular devrindeki Baba İshak, Osmanlılar'ın ilk zamanlarında Simavnalı Şeyh Bedreddin, daha sonra ortaya çıkan Şah Kulu ve Turhallı Celâl isyanlarının temelinde hep Alevi-Sünni çatışması saklıydı. İran'da, Şii devletinin gelişmesi Osmanlılar kadar Mısır'daki Memlük Devleti'ni de etkiliyordu. Çünkü hem Memlüklüler hem de Osmanlılar'ın amacı, Hint ticaretini kendi denetimleri altına almaktı. Bunun için de, İran'ın ekonomik ve politik gelişmesi her iki devleti ister istemez endişeye düşürüyordu. Şah İsmail'e gerek Memlük Sultanı'nın gerekse Osmanlı Padişahı'nın düşman gözü ile bakmasının en önemli nedeni bu endişe idi.²²

İmparatorluğun resmi mezhebi Sünni (Hanefi) olduğu için, özellikle Şiiler çok mağdur olmuş, Padişahların lütuflarına erişememişlerdir. Bu durumda devlet otoritesinin baskısından kurtulmak, bu baskının gücünü hafifletmek isteyen Alevi aşiretler تنها yerlere, dağların tepelerine ve vadilere sığınmışlardır. Bu, Doğu Anadolu'da köylerin neden mer'a, kom, yayla gibi küçük parçalara bölündüğünü açıklayacak çok önemli bir olaydır. Kanuni Sultan Süleyman ve Yavuz Sultan Selim devrindeki mezhep çatışmalarını, daha çok, devrin halk ozanlarından Pir Sultan Abdal'ın şiirlerinden öğreniyoruz. Pir Sultan Abdal tarzındaki söyleyişler ça-

22. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi cilt 11, s. 345-361 Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi, Cilt 11, s. 27 vd.

ğımız Türkiye'sinde, özellikle Erzincan, Sivas ve Maraş taraflarında da hâlâ devam etmektedir.²³

Çaldıran savaşında Yavuz Sultan Selim'in askerlerini coşturan etkenlerden biri de Şah İsmail'in "Şah Hatayi" mahlasıyla yazdığı şiirlerdir. Yavuz'un askerleri Şah İsmail'in askerlerini boğazlarken, Şah İsmail'in, şiirlerini dillerinden düşürmedikleri Şah Hatayi olduğunu bilmiyorlardı. Bir yanda Şah Hatayi'nin şiirleriyle coşuyorlar, ona kavuşmak için büyük bir sabırsızlık gösteriyorlar, öte yandan da onun askerlerini boğazlıyorlar ve kılınçtan geçiriyorlar. Bu, Anadolu toplumlarının en dramatik çelişkilerinden biridir. Bu çelişki halklar arasında değildi. Egemen sınıflar, kendi sınıfsal çıkarları için halk yığınlarını birbirleri ile boğuşturmada gösterdikleri başarıyı bu olayda da ortaya koyuyorlardı.

23. Pir : Sultan Abdal, Sivaslıdır. Anadolu'da Şii hareketinin çok yoğun ve yaygın olduğu bir devrede yaşamıştır. Bu devrede, Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'in işbaşında olduğu tarihtir. Kanuni Anadolu'da zayıftır. Yağma azalmıştır. Devlet toprakları bölge beylerinin kontrolü altındadır. Sömürü artmış ve Alevi Türkmenleri yoksul düşmüştür. İşte Pir Sultan Abdal bu dönemde ortaya çıkarak Osmanlı Padişahlarının Anadolu'daki mezhepler konusunda izledikleri politikaya isyan etmiş, özellikle baskı yolu ile Şii hareketini ortadan kaldırmalarına karşı çıkmıştır. Şiirlerinde geçen Hızır Paşa, aslında Pir Sultan'ın çocukluk arkadaşıdır. Medresede beraber okumuşlardır. Fakat Hızır Paşa bir yolunu bulup saraya girmiş, Pir Sultan ise tekke kalmıştır. Pir Sultan, Sivas'ta Yavuz Sultan Selim'in Şii'lere karşı güttüğü bu kanlı politikadan dolayı merkezi otoriteye karşı çıkan halk yığınlarının önderidir. Merkezi otoriteye karşı büyük bir isyan hareketi vardır. Sivas'taki bu isyan hareketinin bastırılması görevi ise Hızır Paşa'ya verilmiştir. Hızır Paşa büyük bir ordu ile Sivas'a gelir, kanlı savaşlardan sonra isyanı bastırır ve Pir Sultan Abdal'ı yakalatırıp, Sivas Kalesi'ne hapsedirir. Hızır Paşa, medrese ve çocukluk arkadaşı Pir Sultan'a şunları söyler: "Seni affettirmek benim elimdedir. Yalnız, bu gece, zindanda üç koşma yazacaksın, fakat şiirlerinin hiçbirinde Şah kelimesi geçmeyecek, mümkün olduğu kadar padişahımızı öveceksin. Aksi takdirde idam edileceksin." Pir Sultan, o gece üç şiir yazar. Bu şiirlerin birinci dörtlükleri aşağıdadır.

4. Hamidiye Alayları

1891 yılında Padişah II. Abdülhamit tarafından kurulan Hamidiye Alayları'nın kuruluş nedeni de aynı idi. Egemen sınıflarının çıkarlarını sürdürmelerini sağlamak. Abdülhamit bozulan birliği sağlamak için her türlü politik oyuna giriyordu. Hamidiye Alayları bu politik oyunlardan yalnız biri idi.

Kendinden önceki tarihlerde olduğu gibi Abdülhamit devrinde de Doğu Anadolu'da Kürtlerle Ermeniler bir arada yaşıyorlardı. Genel olarak Ermeniler kentlere, Kürtler ise kırsal alanlara yerleşmişlerdi. Ermeniler kentlerde ticaret yapıyor, ev için eşya imal ediyor, demircilik, terzilik, cericilik gibi sanatlarla uğraşıyorlardı. Gerek ticaret, gerekse basit üretim yolu ile Ermeniler küçümselemeyecek bir birikim

"Hızır Paşa bizi berdar etmeden
Açılın kapılar Şah'a gidelim
Siyaset (*) günleri gelip çatmadan
Açılın kapılar Şah'a gidelim

"Kurban olam kalem tutan eline
Katip ahvalimi Şah'a böyle yaz
Şekerler ezeyim şirin diline
Katip Ahvalimi Şah'a böyle yaz.."

"Şu görünen yayla ne güzel yayla
Bir dem süremedim giderim böyle
Pîrim ben gidiyom sen himmet eyle
Ben de bu yayladan Şah'a giderim."

Görüldüğü gibi, bu şiirlerde Pir Sultan, Şah'ı imdada çağırmış, ona kavuşmak umudu ile dolup taşmıştır. Bu meydan okumalar karşısında gazaba gelen Hızır Paşa ise onu Sivas meydanında astırmıştır. Fakat Pir Sultan Abdal bundan sonra halk gözünde efsaneleşmiştir. (Pertev Naili Boratav-Halil Vedat Fıratlı, İzahlı Halk Şiiri Antolojisi, Ankara 1943, s. 73 vd.)

Pir Sultan Abdal'ın şiirleri günümüze kadar değerlerinden hiçbir şey yitirmeden gelmiştir. Çağımızın büyük halk ozanlarından yine Sivaslı Aşık Veysel'in aşağıdaki söyleyişi ile Pir Sultan'ın söyleyişi arasında büyük bir benzerlik vardır:

sağladılar. Bu birikim, Ermenileri kapitalist ilişkilere daha çabuk yaklaştırdı. Bu gelişme, Ermeni halkının milliyetçilik hareketlerini hızlandırdı. Fransız ihtilaliyle başlayan milliyetçilik hareketleri Avrupa'daki çeşitli halklarda olduğu gibi, Anadolu'daki Ermeni halkı üzerinde de etkili oldu.

Ermenilerin aksine, kırsal alanlarda hayvancılık yaparak yaşayan, feodal üretim ilişkileri düzeninde ve aşiret biçiminde bir siyasi örgütlenme içinde bulunan Kürt halkı, bu milliyetçilik hareketlerinden etkilenemiyordu. Ermenilerde gelişen bu milliyetçilik hareketlerini çok iyi değerlendiren II. Abdülhamit, bu gelişmeyi Kürt aşiretlerini ileri sürerek önlemenin en doğru yol olduğunu gördü ve bu durumu değerlendirmesini bildi. Bu yol, Kürt aşiretleri arasındaki kavgaları tahrik etmek ve mezhep farklılaşmalarından doğan ayrılıkları körüklemek idi. Hamidiye Alayları bu amaçları gerçekleştirmek için kuruldu. Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurulan bu alayların sayısı 36 idi. Bu alayların komutanlarının hepsi de aşiret reisi idi. Alayların bir başka özelliği de, alayları meydana getiren aşiretlerin tümünün Sünni mezhep taraftarı Kürt aşiretlerinden olmasıdır. Bu olay, devlet lütfuna bir kez daha erişen Sünni Kürtlerin, Alevi Türk ve Kürt aşiretlerine baskı yapma olanaklarını artır-

"Kim okurdu kim yazardı
Bu düğümü kim çözerdi
Koyun kurt ile gezerdi
Fikir başka başk'olmasa"

Yine ayrılık gayrılığa dokunan, bir olmak birlik olmak özlemleriyle yanıp tutuşan, Sivaslı Aşık Şah Turna'da Pir Sultan Abdal'ın etkilerinin ne kadar derin olduğunu şu şiir gayet güzel bir şekilde göstermektedir.

"Senlik-benliği nideyim
Sulha aşığım doğrusu"

Bütün bunlar, halk türküleri ile toplum yapısı arasındaki bağın çok kuvvetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ve üzerinde durulmaya değer.

(x) Siyaset = İdam (Bk. Bülent Daver, Siyasal Bilim'e Giriş, SBFY, Ankara 1968, s. 3) Burada siyaset, rezillik, kokmuşluk, kokuşmuşluk anlamına gelmektedir.

miş ve bunların hem kendi aralarındaki hem de Alevi Kürt aşiretleriyle olan mücadelelerinin yıllar boyu sürme sonucunu doğurmuştur.

HAMİDİYE ALAYLARI²⁴

1. Mil Partisi

(Milan Aşireti Reisi İbrahim Paşa)

<u>Aşiretin Adı</u>	<u>Bulunduğu Yer</u>	<u>Alay sayısı</u>
Çıbran	Karlıova	4
	Varto	
	Bulanık	
Hassenan	Malazgirt	6
Zıkran	Hınıs	
	Tekman	
	Karayazı	
	Hacıömer	2
Milan		5
Karaçeki	Viranşehir	1
Berezan	Urfa-Suruç	2
Toplam		<u>20</u>

II. Siliv Partisi

(Hayderan Aşireti Reisi

Mirliva Hüseyin Paşa)

Hayderan	Muradiye	5
	Patnos	
	Van	
Ademan		1
Takorıyen	Ağrı	1
Zılan		2
Celâli	Ağrı	1
Sipkan	Eleşkirt	1
Zılanlı Selim Paşa,	Ağrı	1
Babkürdî Mistoyi		
Miran,	Tutak	1
Toplam		<u>13</u>
Bölge Alay Kumandanlıkları		3
Mil Partisi + Siliv Partisi + Bölge		
Alay Kumandanlıkları		<u>36</u>

24. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, 2. bs. MEBY, Ankara 1965, s. 95 vd.

Her Hamidiye Alayı 1200 kişiden kuruluydu. Alay komutanlarının bazıları okuma-yazma bile bilmiyordu. Bildikleri tek şey, ata binmek ve cirit kullanmaktı. Alayların subayları, aşiretlerin ileri gelenleri, erleri de aşiret üyeleri idi. Hükümet tarafından silahlandırılan Hamidiye Alayları düzenli bir askeri örgüt olmaktan uzaktılar. Askerlerin toplanması, aşiret reislerinin isteğine bırakılan alaylarda komuta zinciri iyi kurulamadığından savaşlardaki başarıları iyi değildi. Fakat, Kürt aşiretleri birbirleriyle yaptıkları savaşlarda üstün maharet gösteriyorlardı.

Otuz altı Hamidiye Alayı'nın kuruldukları yerler ve bu alayları meydana getiren aşiretler çizelgedeki gibi idi.

5. Bugünkü Durum

Kökü yüzyıllar öncesinde olan "Alevi-Sünni" çatışmaları, günümüzde tekrar su yüzüne çıkmış bulunmaktadır. Aynı ulusun yurttaşları olmalarına karşın, bu mezheplerin mensupları birbirlerine daima yabancı kalmışlar, hatta aşılana düşmanlık duygularının etkisiyle birbirlerine karşı kıskırtılmışlardır. Egemen sınıflar tarafından tezgâhlanan bu oyun, günümüzde de, özellikle son yıllarda, tekrar önem kazanarak gelişmektedir. Bu iki mezhep mensupları arasında, birbirlerine hâlâ Yavuz Sultan Selim'in fetvacı müftüsünün duyguları ile bakanların yarattığı yabancılaşıma, düşmanlık, köylerde daha belirgindir. Sünni ve Alevilerin bir arada oturdukları köyler çok azdır. Birbirlerinden hâlâ kız alıp vermezler.

Sünnilerin merkezi otorite ile olan ilişkileri onlara tarih boyunca daha geniş haklar sağlamıştır. Ekilir-biçilir en verimli araziler Sünnilerin elindedir. Sünniler, sağladıkları bu dokunulmazlık ve geniş halk yığınları üzerine yapılan etkili propogandalar sonucu ve Alevilerden başka mezhepten oluşlarından yararlanarak, Alevileri bir arada yaşadıkları köylerden de atma yollarına çekinmeden başvurmaktadırlar. Bir Sünni, Alevinin yaptığı yemeği yemez, onlarla yakın ilişki kurmaktan kaçınır. Aralarında hâlâ kanlı kavgalar olmaktadır. 1967 yılında Elbistan'da düzenlenen âşıklar gecesinde

doğan kanlı çatışma bu sürtüşmenin en canlı örneklerinden biridir.²⁵

Öte yandan, son yıllarda Alevilerin Kürtlerle, Sünnilerin de Türklerle bütünleştirilmeleri, Alevi-Sünni farklılaşmasının başka bir yön kazanmasına sebep olmuştur. Fakat bu görüş yanlış bir değerlendirmenin sonucudur. Çünkü gerçekte, Aleviler Türklerle, Sünniler ise Kürtlerle birlikte görülmektedirler. Aslında bütün bu kışkırtmaların yanlış ve kasıtlı değerlendirmelerin temelinde, ekonomik ve politik çıkarların yattığı açık-seçik görülmektedir. Ana çelişki, Alevi Sünni halkları arasında değil, halkları ve kültür gruplarını birbirine düşürerek, bu çatışmalardan çıkar arayan sermaye ile emek arasındadır. Emek ve sermaye arasındaki çelişkileri emperyalizmin körüklediği hiçbir zaman gözden kaçırılmamalıdır. Bu konuyu, ileride "aşiret yapısı-din" ve "politika ilişkilerini" incelerken ayrıntılı olarak ele alacağız.

E. ALEVİLİĞİN İĞDIR ve DERSİM'DEKİ FARKLI GÖRÜNÜŞÜ

İlgili bölümlerde de belirttiğimiz gibi, Anadolu'da Alevilik hem Türkler hem de Kürtler arasında gelişme olanağı bulmuştur. Alevilik, Ege, Orta ve Doğu Anadolu'da farklı coğrafi bölgelerde gelişmiştir.

-
25. 13 Haziran 1967 Cumhuriyet gazetesi..., Doğan Kılınç'ın düzenlediği şairler gecesinde yaptığı konuşmada "Türkiye'de 10 milyon Alevi olmasına rağmen bir senatör dahi çıkaramıyor. Hürriyetlerimiz elimizden alınmıştır. Çoğumuz oraya buraya sürülmüşüz. Ticaretten mahrum edilmişiz. Amerika'da Papaz ve kiliselere yardım edilmezken, Türkiye'nin cami hocalarına aylık vermesi lâikliğe aykırı bir davranıştır. Bize Kızılbaş diyorlar. Ona bakacak olursanız kanımız da kızıl, Atatürk'ün madalyası da kızıl... Daha buna benzer nelerimiz kızıldır..." demesi üzerine orada bulunan Sünniler galeyana gelmiş ve ortalık bir anda karışmıştır. Gençlik İstiklâl Marşı'nı söyleyerek "Türklüğü kimse bölemez" demiştir. Daha sonra olay büyümüş, şehir halkı Aleviler ve Sünniler diye ikiye ayrılmış. Ortalık bir meydan muharebesine dönmüştür.

Alevi Sünni çatışmalarının daha başka örnekleri için Bk. Fikret Öt-yam Gide Gide 6.

Türkiye'de genel olarak Aleviler ilerici olarak bilinirler. Alevilerin ilerici olarak bilinmelerinin temel nedeni, bu mezhep mensuplarının yüzyıllarca Osmanlı merkezi otoritesi tarafından hor görülmeleri ve insanca işlem görmemelerinden ileri gelmektedir. Anadolu'daki Alevilere ta Yavuz Sultan Selim zamanından beri yapılan baskılar, ardı arkası kesilmeyen horlamalar, bunlarda ister istemez bir eziklik yaratmış ve onların ilerici ve devrimci nitelik kazanmalarını sağlamıştır. Ancak, bu genel kuralı, her yerde ve her zaman görmek olanağı yoktur. Sorunun tamamen sınıfsal bir anlamı da vardır.

Dersim'deki ve Iğdır'daki Alevilerin karşılaştırılması bu yönden ilginç sonuçlar vermektedir. Iğdır'ın sosyo-ekonomik bünyesinde, gelir dağılımına bakıldığı zaman Azeri Türklerinin ve Kürtlerin gelirden aldıkları payların çok dengesiz olduğu görülür. Gelirin çok büyük dilimi, Azeri Türklerinin denetimi altında bulunmaktadır. Bu durum, onlara üretim ilişkilerini, mülkiyeti ve bunlara dayanarak kasabadaki politik kurumları da denetleme olanağını vermektedir. Iğdır'daki Azeri Türklerin Alevi olmalarına karşın, kasabadaki gelirden en büyük payı almaları, onların merkezi otorite tarafından ezilmiş olmaktan doğan ilerici ruhlarını yitirip, tutucu olmalarını sağlamaktadır.

Iğdır'da Aleviler genellikle kasaba merkezine yerleşmişlerdir. Ticaretle uğraşmaktadırlar. Ticaret sayesinde geniş bir birikim yapılmıştır. Bu arada tarımla uğraşan ve bu yolla birikim yapanlar da vardır. Tarıma makine girdikten sonra, bu yoldan sağlanan birikim de artmaya başlamıştır.

Iğdır'ın merkez kasabasında yaşayanlar Türkler olmasına karşın, Kürtlerin büyük çoğunluğu, kırsal alanlarda hayvancılık yaparak, aşiret düzeninde yaşamaktadırlar.

Merkez kasabada yaşayan Kürtler ile Azeri Türkler devamlı çatışma durumundadırlar. Bu çatışmaya Kürtlerin Sünni (Şafii), Azerilerin Alevi olmaları kadar, ekonomik çıkar da sebep olmaktadır. Gelir dağılımından daha az pay alan Kürtler, Azerilere karşı direnerek paylarını artırmak istemektedirler. Bu çatışma, Kürtlerle Azerilerin ayrı ayrı mahallelerde oturmalarına sebep olmuştur. Çıkan anlaşmazlıkların zaman zaman mahalleler arası kavgaya dönüştüğü de olmaktadır.

Dersim'deki Alevilere gelince, bunların durumları öteki yerlerdeki Alevilerden genel olarak farklı değildir. Dersim coğrafi bakımdan engebeli ve dağlık bir araziye sahiptir. Arazisi geniş vadilerle parçalanmıştır. İklim de oldukça serttir. Daha çok hayvancılığa elverişli olan Dersim'de halk aşiret düzeninde yaşar. Artık ürün çok az olduğundan birikim yapmak olanakları, dolayısıyla sömürü olanakları da azdır. Bu bölge, Türkiye'deki gelir dağılımından çok az pay almaktadır. Bu, geniş halk yığınları için böyle olduğu gibi, varlıklı sınıflar için de böyledir. Varlıklı sınıf hiçbir zaman geniş bir birikim yapacak güçte değildir. Uzun yüzyıllar Osmanlı merkezli otoritesi tarafından hor görülen ve ezilen Dersim Alevileri, bu horlanmaya ekonomik baskı da eklenince ilerici ve devrimci bir ruha sahip olmaktadır. Alevilerin ilerici ve devrimci bir ruha sahip olduklarını belirtirken, gelir dağılımından aldıkları payı da gözden uzak tutmamak gerekir. Gelir dağılımından büyük pay alan Alevilerde, horlanmaktan ve ezilmekten doğan devrimci ruh yavaş yavaş kaybolmaktadır. Dersim ve Iğdır'daki Aleviler buna güzel örnektir.

Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Alevilerde devrimci ve ilerici ruh bakımından görülen önemli ayrımlar, inanç ve ibadette de kendisini gösterir. Iğdır ve Dersim Alevileri bu konuda da örnek gösterilebilirler. Iğdır Alevilerinde ibadet çok sıkı kurallara dayanmıştır. Birçok Alevi topluluklarında görülmeyen cami burada vardır. Aleviler de hac'ca giderler.²⁶ Alevilerin hac yeri Mekke değil, Ali, Hasan, Hüseyin'in türbeleridir. Iğdır'daki Alevilerin ibadet ve inançları İran Alevilerinininkine benzemektedir. Bu ibadet biçimi Hanefi mezhebininkinden çok farklı değildir.

26. Alevilerin en önemli hac yerlerinden biri MEŞHED ALI yani Necef'tir. Necef, Irak'ta, Küfe'nin 10 km. batısında bir kenttir. Bu kent çöl kenarında bulunan, çorak bir tepe üzerinde yer almaktadır. Yaygın bir geleneğe göre, Halife Ali, Küfe civarında, kenti Fırat nehrini taşmalarından koruyan setlerin yakınında bir yere gömülmüş. Ki burada daha sonra Necef şehri kurulmuş ve gelişmiş. Emeviler zamanında, Ali'nin mezarı Emevi hanedanında gizli tutulduğu için sonraları mezarın çeşitli yerlerde olabileceği söylentisi ortaya çıkarılmıştır. Necef'te yüksek, Şii medresesi bulunduğu gibi, İran'dan ve başka ülkelerden gelen cenazeleri kabul eden ünlü bir kabristan da vardır. (Bk. İslâm Ansiklopedisi, cilt 9, Necef-Maşhad Ali maddesi).

Dersim Alevilerinin ibadet ve inançları karmaşık olmayıp, basittir. Iğdır'da olduğu gibi burada da cami, dolayısıyla Namazın ibadette önemli yer yoktur. Dersim Alevileri arasında namaz kılana çok az rastlanır. Ayrıca, burada yine Iğdır Alevilerinde olduğu gibi hac'ca gidene de rastlanmaz. Toplum daha laik olduğu için açık olan kurallara sahiptir. Kadının toplumdaki yeri, kadının kapanmayışı, toplum içinde söz sahibi olması Dersim Alevilerinin öteki gruplara oranla daha lâik koşullara sahip olduğunu gösterir.

Alevilere ait önemli ziyaret yerlerinden biri de Meşhed-i Hüseyin, yani Kerbelâdır. Ali'nin oğlu Hüseyin, halifelik makamındaki hakkını elde etmek için Mekke'den Irak'a yürürken, Küfe naibinin ordusuna karşı burada yapılan savaşta şehid düştü ve buraya gömüldü. Peygamberin torununun başsız cesedinin gömüldüğü bu yer çok geçmeden Şiilerin ünlü bir ziyaret yeri oldu. Kerbelâ kentinden batıya doğru giden yol üzerinde Hüseyin'in çadırı karargâhı bulunur. Kentin batısındaki, çöl manzaralı yaylada Şii'lerin mezarları uzayıp gider. Halk arasında, Hüseyin'in türbesi civarına gömülenlerin cennete gidecekleri inancı yaygındır. Bu nedenle, birçok yaşlı ve sakat ömürlerinin son günlerini yaşamak ve burada gömülmek için Hüseyin'in türbesi civarına gelirler. (Bk. İslam Ansiklopedisi, Cilt 6, Kerbelâ, Meşhed-i Hüseyin maddesi).

Halife Ali'nin türbesinin bulunduğu Meşhed'i Ali yani Necef ve oğlu Hüseyin'in türbesinin bulunduğu Meşhed-i Hüseyin yani Kerbelâ'dan başka Meşhed diye anılan bir kent de İran'da vardır. İran'daki Meşhed, Horasan Eyaleti'nin merkezi olup İran Şii'leri için önemli ziyaret yeridir. Meşhed kenti, bir anlamda, İslam'dan önceki TUS kentinin yerini almıştır. Meşhed kentinin büyüüp gelişmesi, İran'da Safevi'lerin iktidarı ele almasıyla başlamıştır. Bu hanedanın ilk hükümdarı olan Şah ismail (1501 - 1524) Şii mezhebinin devletin resmi dini ilan etti. Gerek Şah İsmail'in zamanında gerekse O'ndan sonra da Meşhed kenti, özelliğini korudu ve türbelerin ziyareti olağanüstü derecede gelişti. Meşhed, İran'ın ziyaret yerleri arasında baş yeri alır. İslamiyetin büyük makamları arasında olan Meşhed, Şii din adamlarına göre, yedinci sırayı alır. Meşhed'den önce, Mekke ve Medine değil, Necef, Kerbelâ, Samarra, Kazımaye gelir. Her Şiinin kendi mezarını sevilen insanlardan birinin yanında istemesi, ziyaretgâhlarının yakınlıklarında geniş mezarlıkların kurulmasına sebep olmuştur. Meşhed'e her yıl, İran, Hindistan, Afganistan ve öteki ülkelerden cenazeler getirilmektedir. Müslüman halk arasında ruhaniler önemli rol oynar. Her yerde molla ve dervişler görülür. Bunlar arasında Ali soyundan olduklarını iddia eden şeyitlere rastlanır. Bunda, dini inançların ve Hali-

Dersim'deki Alevilerin devrimci ve ilerici özelliklerini halkların etnik yapısı ile de açıklamak mümkündür. Dersim Alevileri Kürttür. Kürt halkının, çeşitli nedenlerden ötürü hor görüldüğü ve bu horlanmaya karşı bir bilinç kazandığı, dolayısıyla ilerici bir atılıma sahip olduğu şüphesizdir.²⁷ Iğdır'daki Aleviler ise Azeri Türklerindendir.

fe Ali'ye oğulları Hasan ve Hüseyin'e bağlılığın istismarı yer alır. Bu ise sınıfsal temeli olan olaydır. (Bk. İslam Ansiklopedisi, cilt 8, Meşhed maddesi)

Üzerinde durulması gereken bir şey de Meşhed kentinin hem İran hem de Irak'ta bulunmasıdır. Bu geliş güzel bir olay veya bir rastlantı olmayıp, Şiiliğin İran halkının ulusal bilincinin gelişmesinde oynadığı rolü gösterir. Meşhed kentinin gelişmesinin, Erdebil Tekkesi etrafında gelişen İran siyasi otoritesinin yani Safevi Hanedanı'nın güç kazanmasına paralel gitmesi anlamlıdır. Şiiliğin İran halkının uluslaşmasındaki rolü o kadar büyüktür ki, Safevi Hanedanı atalarına daha yakın olabilmek için onların mezarlarını her zaman ziyaret edebilmek için hatıralarına bir kent bile inşa ettirebilmiştir. Meşhed kentinin Irak ve hem de İran'da bulunmasının Şii'lerin Ehli-Beyt'e bağlılığından başka bir anlamı yoktur.

Şiilikten başka mezheplerin, örneğin Hanefi, Şafii'nin bu çeşit bir rolü yoktur. Ulusal bilincin gelişmesine sebep olan mezhep sadece Şii mezhebidir.

27. Iğdır ve Dersim'deki Alevilerin ilerici ve devrimci ruhunu anlamamıza yardım eden somut bir olay 23 Ağustos 1969 tarihinde Tunceli'de cereyan etmiştir. Halk Oyuncuları (HO) adlı bir tiyatro topluluğunun Pir Sultan Abdal oyununun oynanmasına engel olan il yöneticilerini halk protesto etmiş ve çıkan olaylarda iki kişi ölmüştü. Oyunun Tunceli'de oynanması için, bu işi organize eden TİP'e verilen izin oyunun oynanacağı gece iptal edilmişti. Halk Vilâyetin bu kararını protesto etmiş, çıkan karışıklık sonunda başta tiyatro oyuncuları olmak üzere birçok kişi tutuklanmıştı. Bu arada TİP'in milletvekili adayı Kemal Burkay'a poliste işkence edilmiştir. Bu olayda üzerinde durulması gereken nokta, halkın, TİP yöneticilerine ve HO'larına karşı Polis'in yapmak istediği silâhlı baskıya cesaretle karşı koymasındır. (Bk. 24.8.1969 tarihli gazeteler, Forum, sayı 370, Dost dergisi, Sayı 59, ANT dergisi, 140, Türk Solu, Sayı 94)

II. ŞEYHLİK: BÜYÜK TOPRAK MÜLKİYETİNİ MEŞRULAŞTIRAN DİNSEL KURUM

A. ŞEYHLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ ve KURUMLAŞMASI

Tarikatın başında bulunan ve müridlerine yol gösteren kimselere “Şeyh” denir.²⁸ iddialarına göre, Tanrı’yı bilme, tanımına, anlama ve Tanrı’ya ulaşma kurallarını ancak kendileri öğretebilirler.

Mehmet Emin Bozarslan “İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık” adlı kitabında, tasavvuf ve tarikatçılığın İslami bir kurum olmadığını, Türk toplumuna Hint ve İran’dan geçmiş olabileceğini iddia etmektedir:

“Eğer tasavvuf, İslami bir müessese olsaydı, Mekke ve Medine’den çıkmış olması gerekmez miydi? Tam aksine olarak görüyoruz ki Hicaz’dan böyle bir şey çıkmamış, hiçbir sahabe, Peygamberden, tasavvufa dair tek bir şey nakletmemiş, bilâkis, Doğu’dan, bilhassa İran ve Hindistan’dan çıkış diğer İslam ülkelerine yayılmıştır. Hicaz’dan Mekke ve Medine’den hiçbir tasavvuf liderinin çıkmamış olmasına karşılık, bütün tasavvuf büyüklerinin İran, Pakistan ve Hindistan’dan çıkmaları tasavvufun İslami olmadığına delil teşkil etmiyor mu?”²⁹

“Demek ki, ilk tarikatlar Peygamber’den 300 küsur yıl sonra kurulmuşlar ki, o zaman mezhep imamı dahi çoktan ölmüşlerdi. Eğer din de böyle bir şey olsaydı, Peygamber ve sehabelerden sonra dinimizin bütün emir ve hükümlerini yayınlayan müçtehitlerin de tarikatlardan bahsetmeleri gerekmez miydi? Halbuki hiçbir mezhep imamı tarikatları söz açmamıştır. Sonra, üçüncü asırda kurulmuş tarikatlar da bugün yoktur. Bugün mevcut tarikatların hemen hepsi Hicret’in 6. ve 7. asrında kurulmuştur. Eğer İslam dininde tarikatçılık olsaydı bunun tâ Peygamber ve sahabe zamanından beri kurulmuş olması gerekmez miydi? Peygamberden 5-6

28. Teşkilatın tanımını daha önceki bölümde vermiştir.

29. Mehmet Emin Bozarslan, İslamiyet Açısından Şeyhlik ve Ağalık, Toplum Yayınevi, Ankara 1964, s. 66.

asır sonra kurulan ve İslamiyetin menşei olmayan yerlerden çıkan bir müessesenin İslami olmasına imkân kalır mı?"³⁰

"Tasavvufun ruhu geliştirmek ve kalbi temizlemek olduğu anlaşıncı onun bazı esaslara ve ayrı ayrı nizamlara bağlanmış şekli olan tarikatçılık da hemen hemen aynı amaçla kurulmuştur. Tarikatçılığa göre, tarikatın büyüğü olan kimse, mürid'in manevi mürşidi, kalbi bir doktoru ve ruhi bir terbiyecisidir. Bir adamın manevi mürşit olması için halk üzerinde nüfuz ve tesir sahibi olması ve kalben irşad edeceği kimsenin kalbine tesir yapabilmesi ve böyle bir yetkiye sahip olması gerekir. Böyle bir yetkinin verilmesi ise İslami görüş açısından incelendiği zaman, çok sakat olduğu ortaya çıkar. Çünkü İslamda böyle bir yetkinin verilmesi söz konusu olsaydı, bütün mürşitlerin en büyüğü olan Hz. Muhammed'e verilmiş olması gerekirdi. Böyle bir yetki olsaydı, dini yaymak için mücadele etmesine, eziyetlere katlanmasına, tehlikelere atılmasına lüzum kalmazdı. Herkesin kalbi üzerine manevi bir tesir yapar, kalbini temizler, imana getirirdi. Bu bakımdan Müslümanlıkta manevi ve kalbi bir tesir değil, öğretmek ve öğrenmek prensibi ve metodu vardır. Öte yandan Kur'an'da, bir insanı başkasının manevi etkisi ile hakikati kabul etmeye davet eden tek ayet yoktur."³¹

Ayrıca, şeyhin manevi etkisine mazhar olabilmek için İslamiyetin emirlerini yerine getirmek ve kalbi o etkiden yararlanabilecek kadar temiz tutmak gerekir. O halde, böyle bir kimsenin böyle bir etkiye niçin ihtiyacı olsun?

Tarikatçılar, "Allah ile kul arasında vasıta olmak" iddialarını ispatlamak için şöyle derler:

"Her insan Allah'ın rahmetine kavuşacak, tövbesi, duası ve öteki iyi işleri kabul olunacak, yani derdini Allah'a arzedecek durumda olmadığı için, kendine bunları temin edecek birisi lâzımdır. Şeyhler de Allah'ın sevdiği insanlar olduğu için bu işi onlar yaparlar. Yani bir insanın yaptığı iyi işleri Şeyhler Allah'a kabul ettirir ve buna karşılık verilecek mukafat da onlar vasıtasıyla ferde ulaşacaktır. Oysa Kur'an-ı Kerim onları doğrudan doğruya dua etmeye çağırıyor. Al-

30. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s.73

31. Mehmet Emin Bozarslan a.e.g. s.86

lah'ın rahmetinin iyilik edenlere yakın olduğunu söylüyor, 'Şeyhin vasıtasıyla çağırın' demiyor. Bundan anlaşılıyor ki, insan doğrudan doğruya Allah'a yalvarır derdini ona arzeder, yardımını ister, bu işlerde kendisine hiç kimse aracı olamaz."³²

Bütün bunların ötesinde Kur'anda Tasavvuf, Sofi gibi sözler yer almamaktadır. Peygamberin "Tanrıyla oturup kalkmak isteyenler sof giyenlerle düşüp kalksınlar" anlamına gelen bir Hadis'i olduğu ileri sürülürse de, bu uydurma hadislerdendir.³³ Sofiler, Muhammed'den itibaren tüm din ulularını ve ehli-beyt imamlarını hep tasavvuf mesleğinden gösterirler. Oysa, tasavvuf imamlarının, tasavvufun kurucularından Ebû Haşim hakkındaki düşünceleri lehte değildir.

"İlk sûfî, Ebû Haşim olduğuna göre, ilk tasavvuf mümessileri de miladın 8 ve 9. yüzyıllarında yaşayanlardır. Daha sonra gelişmeye ve bünyeleşmeye başlayan tasavvuf, aynı zamanda yerleşmeye, dergâhlar kurmaya başlamış, mümessilleri akli ikinci plana atarak aşk ve irfan yolunu tutmuşlar, bunlara mensup olanlar bir kuvvet haline gelmiş, töreler, görenekler belirlemeye başlamıştır. Özel kısveler, giyim biçimleri, mensuplar arasında mertebe ve dereceler esasta bir olmakla beraber bazı özellikler yüzünden zümreler doğmuştu. Hâris Esed-ül Muhâsibî'ye mensup olanlara 'Muhâsibîyye', Ebû-Yezid'e mensup olanlara 'Tayfûriyye', Sehl Abdullah'a mensup olanlara da 'Sehlîyye', Hamdûn-ı Kassar'a mensup olanlara 'Kassariyye' gibi adlar verilmeye ve ilk tarikatlar doğmaya başladı. Hakim zümre, bu tarikatlara önem vermesi, yönelmesi, saygı göstermesi karşısında, halkı denetim altında tutabilmek için bizzat kendileri tekkelere kurmaya, tekkelere kolaylık göstermeye ve tekkeler için vakıflar bağlamaya ve bu suretle de mensupları kendilerine taraftar edinmeye başladı."³⁴ Oysa, "Kur'anın ve onu bildiren peygamberin orta ve dengeli bir görüşü vardır. Bu görüşü hiçbir zaman gerçek hürriyeti tam yoklukta bulan Buda

32. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 87

33. Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf Gerçek Yayınevi (100 Soruda Dizisi) İstanbul 1969, s. 1, Sof, yünlü elbise, safi yünlü elbise giyen kişi demektir. Tasavvuf mesleğini benimseyenler yünlü elbise giyerlerdi.

34. Abdülbaki Gölpınarlı, y.a.g.e., s. 29-30

diniyle, yuhut malı ve mülkü tamamıyla terk etmeyi söyleyip kuşların yiyeceklerini buluşlarını, ovadaki zambakların giyme kavuştuklarını örnek veren Matyus ile Kayser'e ait olanın Kayser'e verilmesi gerektiğini emreden İncil'le kıyaslayamayız. Fakat, buna karşın, Müslümanlık sınırını genişlettikçe bir yandan Roma-Bizans... bir yandan Hind-İran uygarlığı ile ve bu uygarlığı yoğuran dinlerle temasa gelmiş, bunların etkisi altıda kalmış, bir yandan da aşırı zenginlik, yüksek ve müreffeh bir zümrenin türeyişi, Emevilerin daha ilk devrinde Arap Kısırâsı olan Muaviye'nin, kapıcılık, hadımlı, perdecili tahtlı saray kurusu, buna karşı duyulan derin nefret, aynı zamanda iç kavgaların verdiği bezinti, İslamda aşırı ve kaba zâhitliğe yol açmıştı.³⁵

Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi, tarikatçılık ve şeyhlik, İslami bir kurum değildir. Fakat, İslam ülkelerinde, bu arada Türkiye'de çok yaygın bir duruma gelmiş ve büyük halk kütlelerini peşinden sürüklemiştir. Dini duygulara ve dine çok değer veren halk, Tanrı'yı ve gerçeği öğrenebilmek için Kur'an-ı okuyup anlayacağı yerde, şeyhlere inanmış, onlara kayıtsız şartsız teslim olarak, sözlerinden dışarı çıkmamaya başlamıştır. Öte yandan, dünya nimetlerinden yoksun ve cahil olan halk, ümidini ahirete bağlamış ve ahirete ulaşabilmek için şeyhe bir kat daha inanmıştır. Şeyhler de, halkın kendilerine bu bağlılığını ve teslimiyetini çok iyi değerlendirmişler, tekkelerini, zamanla dokunulmazlığı olan kurumlar durumuna getirmişlerdir. Devlete karşı güveni olmayan veya devletten hiçbir yardım göremeyen halk, şeyhine ve tekkesinin dokunulmazlığına sığınarak, güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Zenginler, mallarını güvenlik altına almak için tekkelere vakıf yapmışlar, halk da, şeyhin müridi olmak suretiyle, şeyhin ve tekkenin dokunulmazlığından yararlanarak, devletin taşra örgütünün ve jandarmanın ezici etkilerinden korunmaya çalışmıştır.

1. Tarikat Yapısı

"Her tarıkatta müride, bir manevi yolculukta önderlik eden şeyhe, doğru yola götüren, aydınlatan anlamına gelen

35. Abdülbaki Gölpınarlı, y.a.g.e., s. 27-28.

'mürşid' denir. Mürşid'in hakimliğini kabul eden ve ona uyan kişiye 'salik' denir, Şeyh dervişlik yolunda tarikata girme işini tamamlamış kişidir. Halife denen kimseden bu aşamaya ulaştığına dair icazet almıştır. Bu bakımdan her tarikatta aşağı yukarı şu dereceler vardır:

Mürid, salik

Şeyh

Halife

Pir

Bazı tarikatlarda, müridle şeyh arasında 'nakiyb' denen ve şeyh vekilliği durumunda bir kişi daha vardır ki, bunun görevi, zikir törenini yönetmek, müridlere rehberlik etmektir.³⁶ Tarikatın kurucusu olan ve hiyerarşide en üst mevkide bulunan kişiye 'pir' denir. Tarikattan ayrılarak yeni bir şube kurana 'Pir-i Sani' denir."

"Tasavvuf ehli olan kişiye derviş denir. Dervişlerin toplandıkları yere 'Tekke' denir. Tekkeye, huzur veren yer, büyüklerin kapısı anlamına 'Dergâh' da denir. Tarikattan birinin mensuplarına mahsus olan ve o tarikatın büyüklerinden birinin yatıldığı yere 'Hânkaah' denir. Bir de gelip geçen dervişlerin birkaç gün konuk edilebilecekleri küçük tekkeler vardır ki, bunlara 'zaviye' adı verilir."³⁷

2. Şeyh ve Tekkelerin Gelirleri

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki şeyh ve tekkelerin gelirleri üç bölümde toplanabilir:

a) Müridlerin armağanları

b) Tekkelerin yaşaması için kurulan vakıflar

c) Devlet yardımları

Örneğin, Selçuklu ve Osmanlı sultanları şeyhlere büyük saygı göstermiş ve yardım etmişlerdir. II. Murat'ın Ankara dolaylarında faaliyet gösteren "Bayramiye Şeyhi" Hacı Bay-

36. Abdülbaki Gölpınarlı, y.a.g.e, s. 19-20.

37. Abdülbaki Gölpınarlı, y.a.g.e., s. 18-19

ram Veli'nin müritlerini vergiden muaf tutması ve bunu duyan halkın, Hacı Bayram Veli'nin müridi olmaya başlaması, şeyhliğin kudret kazanmasında önereli bir olaydır. Bunun gibi, her devrin siyasileri, mevki sahibi olabilmek ve mevkilerini devam ettirebilmek için şeyhler kanalı ile halkı istismar etmişlerdir. Savaşlar din uğruna yapıldığı gibi, Şeyhül İslamlık ve sadrazamlık mücadelelerinde de "din elden gidiyor" sloganları ile cahil halk ve asker karşı karşıya getirilmiştir.

Bütün bunlar Anadolu'da teokratik feodalitenin gelişip kök salmasında rol oynayan en önemli etkenlerdir.

Şeyhlerin ve tarikat mensuplarının zamanla toprak mülkiyetine sahip olduklarını da görüyoruz. Zaten bugün Doğu Anadolu'da ağalık ve şeyhlik, bazı yerlerde tek elde toplanmıştır. Geniş toprak mülkiyetine dayanan kişi, bu özelliğinden ötürü zamanında ya şeyh halîne gelmiş ve şeyh zamanla varlığını ve servetini geliştirerek toprak sahibi olmuştur.³⁸ Bu iki fonksiyonun bir arada yürütülmesi ise şeyhlerin karşısına çok daha güçlü çıkmalarını sağlamıştır. Şeyhleri, cahil halk karşısında güçlendiren, rüfuzlarını geliştiren etkenlerden biri de, keramet ve mucize sorunudur. Her şey hakkında birçok keramet uydurmakta, yalan yanlış birçok şey söylenmekte ve bu oyunlarla halk aldatılıp şeyhlere bağlatılmaktadır. Ayrıca, şeyhin, bu keramet ve mucizelerle, okumak, üflemek ve dua etmek suretiyle birçok hastalığı da iyi ettiğine inanılmıştır. Bu ise halkı, modern tıbbın gerekle-riyle dalma çatışma durumuna getirmiştir. Bütün bunların sonucu olarak halk, şeyhini memnun etmek ve onun kanalı ile cennete daha iyi ve güven içinde kavuşmak için, çoluğunun çocuğunun nasibinden kesip, dışından tırnağından artırıp kazancının çoğunu şeyhin evine gönderir. Böylece şeyhin ev, buğday, peynir, yağ, yumurta, bal gibi yiyeceklerle dolup taşar. Dolayısıyla şeyh de, hiçbir iş yapmadan, dini istismar gücü sayesinde, yoksul ve zavallı köylünün üretimini büyük bir kısmını kendisinde toplar ve değerlendirir.³⁹

Şeyhlikten söz ederken, Bektaşî ve Alevî tarikatlarında ünvan olarak kullanılan "Dedelik"ten de söz etmemiz gere-

38. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s.125

39. Mehmet Emin Bozarslan, a.g.e., s. 108

kir. Şeyhlerin ve Dedelerin sosyal yapıya olan etkileri, hemen hemen aynı ise de, Dedeler, olumlu bazı fonksiyonları da benimsemişlerdir. Bektaşî ve Alevilikte en yüksek makam “Çelebilik”tir. Çelebilik’ten sonra “Baba” gelir. Üçüncü makamın sahipleri olan “Dedeler” ise köy ve bölgelerin din ulularıdır.⁴⁰ Bunların hepsi de, peygamberler soyundan geldiklerine inanırlar. Dolayısıyla bunlar, verasetle babadan oğula geçen bir kurumdur. Çelebi ve Babaların dergâhta oturmalarına karşılık, Dedeler bölgelerinde köyleri gezerek halkı aydınlatmaya çalışırlar. İşte Dedeler, bu uğraşları sırasında birtakım sosyal ve idari fonksiyonları da benimsemişlerdir. Köylüler arasındaki anlaşmazlıkların çözümü, suçluların cezalandırılması, Dedenin huzurunda ve onun başkanlık ettiği bir nevi “halk mahkemeleri”nde yapılır. Köy içinde herhangi bir maddenin alınışı ve satılışı, servet derecesine göre değil, kur’a ile saptanır. Herkes payına düşene razı olur. Köy içindeki her üretimde Dedenin de hakkı vardır. Bu bakımdan Dede de kur’aaya dahil edilir. Dedenin evi, bulunduğu bölgenin misafirhanesidir. Dede, konuklarını iyi ağırlamak zorundadır. Ayrıca, Dedenin malının kamu hizmetine hazır olduğuna inanılmıştır. Bu bakımdan halk arasında “Dedenin arpası yemlik, koçu kurbanlık” denir. Dedelerin, yani Dedeğin bu olumlu fonksiyonları Kemal Tahir’in “Devlet Ana” adlı romanında anlamlı bir biçimde açıklanmaktadır.⁴¹ Zaten Devlet Ana romanında göçebe Kayı Aşireti’nin, aşiretin kendi iç dinamikleri ve çeşitli ekolojik baskılar altında yerleşme eğilimi göstermesi ve giderek yerleşmesinde, aşiretin merkezileşip büyümesinde, devletleşme sürecinde Ahilik, Dedelik gibi kurumların lâik davranışların, kadının toplumsal yapıdaki önemli yeri, toprak ve insan ilişkilerinin çok önemli rolü olduğu gösterilmektedir.

Fakat zamanla, Dedeğin bu olumlu fonksiyonları da olumsuz biçime dönüşmüş ve onlar da şeyhler gibi halkın

40. Yahya Benekay, Yaşayan Alevilik, Varlık Yayınları, İstanbul 1967, s. 10 vd.

41. Kemal Tahir, Devlet Ana, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967, s. 31 vd. 307, 274, 430, 477, 510, 555.

dini inançlarını sömürmeye başlamışlardır.⁴² Cumhuriyet kurulduktan sonra çıkarılan çeşitli yasalar ve hükümet tasarrufları ile tekkeler kapatılmış; "Şeyh", "Dede" gibi ünvanların kullanılması, büyüçülük ve üfürükçülük gibi şeyler yasaklanmıştır. Fakat bu yasakla birlikte, bu kurumların yerine getirdiği görevleri yapacak devlet kuruluşları getirilmemiştir. Memur aynı memur, jandarma aynı jandarma, zihniyet aynı zihniyet olarak kalmış. Halk-Hükümet ilişkilerinde yapısal bir değişme olmamıştır. Hatta yeni hükümetin otoriter bir politika benimsemesi, bu ilişkileri halk aleyhine çevirmiştir. Dolayısıyla hükümetten yakın bir ilgi göremeyen halk, kurtuluş yolunu yine şeyhine sığınmakta bulmuştur. Böylece, Cumhuriyetten önce yapılan din sömürücülüğü, Cumhuriyetten sonra da yasağa karşın, önceleri gizli gizli yapılmaya başlanmış ve bu gizlilik içinde yer yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Halka sağlık örgütü ve doktor götü-

42. Dedelik kurumunun giderek yozlaşması ve sömürü aracı durumuna gelmesi Kemal Tahir'in Rahmet Yolları Kesti romanında anlatılmaktadır. Romanda öz olarak Cumhuriyet Merkezi Otoritesinin gelişmesi karşısında, eşkıyaların hareket alanlarının daralması anlatılmakta, bu arada Dağlar Umum Müfettişi Uzun İskender'in bir Alevi dedesi olan Kasım Dede'ye yaptığı baskıdan söz edilmektedir. Dağlar Umum Müfettişi Uzun İskender, kız kaçırmak amacıyla, beraberine eşkıyalığa özenen iki kişiyi de alarak yola çıkmasındaki esas düşüncesinin Kasım Dede'ye baskın yapmak olduğu sonradan ortaya çıkmıştır:

"Sandık tepeleme pırtı doluydu. Safi ipek pırtı ki lambanın ışığında şavklaniyor da adamın gözlerini kamaştırıyor, sırma işlemeli ipekli, sırma işlemeli kadifeler, sırma işlemeli bürümcükler, gümüşlü karı çepkenleri, şalvarlar, sıkmalar... seyrine doyulmaz bir hazine.

— Gönlünüz ne kadar çekerse alın, diye yeniden yalvardı, bunlar benim değil sizin yavrularım, gönlünüz ne kadar çekerse alırsınız. Yağ kutusu bunlardan birindedir. İçinde tam dört bin kayme vardır. Ben elimde saydım tam dört bin lira.

.....

— Aman kardaşlar bunlar tüm para... Essahmış yahu! Ulan Dede aferin. Ulan Dede sen sözünün eri bir Dede imişsin oğlum!

— Yahu olur mu? Daha çok var. Aşağıda bizim eşek yüklüleriyle paramız var. Bu böylece dört bin liradır. Ben hiç dava mı ederim. Dava neymiş. Delirdim mi ben? Benden fazla size lâzım.

rülemediği için, halk yine eskisi gibi şeyhın nefesinden şifa beklemeye başlamıştır. Üstelik bu dönemde şeyhlerin tasarrufunda bulunan vakıflar da ellerinden alındığından, geçimleri tamamen müritlerinin armağan ve adaklarına kalmış; bu nedenle halk eskiye oranla daha çok sömürülmüş ve yokluk içine düşmüştür. Öte yandan, 1926-1937 ve 1960'da alınan kararlarla, ağalarla birlikte şeyhler de sürülmüş, fakat her sürgünden sonra tekrar geriye dönüşlerine izin verildiği için, şeyhler daha çok güçlenmişler ve kökleşmişlerdir. İlerde ele alınacağı gibi, 1945'de çok partili düzene geçişle birlikte şeyhlerin fonksiyonlarında da değişimler olmuş, güçleri ve halk üzerindeki etkileri yeni düzen gereği biraz daha artmıştır.⁴³

B. SÜNNİ ve Şİİ TARİKATLARI

Mezheplerin ve tarikatların sayısı hakkında kesin bir

.....

Bütün Bunlar... Dede'nin avanak Alevi milletinden topladığı hediyeler ki pahasına Mustafa Kemal Paşanın gücü yeterse yeter.

.....

— Aman! diye sıçradı. Sonra suya atılır gibi sandığa daldı, elinde ağır bir torba olduğu halde doğruldu:

— Ulan Zeynel. Ulan bu ne bu? Bu neyin nesi bakalım ha... Buna altın dememişler mi namussuz?

.....

Torbayı şöyle bir tarttı. Böylece en azından üç-dört sağ okka gelir...

— Bunlar altın öyle ya Dede. Bunlar hep altın. Tekmili para.

— İyi bildin hep para. Al götür yavrum. Koynuna sokuver ananın ak sütü gibi." (s. 200-215).

Kemal Tahir, Rahmet Yolları Kesti romanındaki bu küçük bölümlerde bir Alevi Dedesinin ne kadar sömürü ve birikim yaptığını, giderek halktan nasıl koptuğunu ortaya koymaktadır.

43. Cumhuriyet kuruluşundan sonra altyapı ilişkilerinde neden değişimler yapılmadığını Sahiba Sertel hatıralarında çok açık bir şekilde anlatmaktadır.

(Sabiha Sertel, Roman Gibi, Ant Yayınları, İstanbul 1969)

bilgimiz yok. Mîl ve Nihal adlı kitapta 57'si Sünnî ve 16'si Şîî olmak üzere Müslümanların 73 fırkaya ayrıldığını belirtmektedir.⁴⁴ Sufiler arasında 12 tarikat olduğu ileri sürülmektedir. Bu 12 tarikat, Kadîrî, Rîfâî, Bedevî, Desukîy, Sadî, Sazılı, Halvetî, Mevlevî, Bektaşî, Celvetî, Nakşibendî, Bayramî'dir. Kendi aralarında da birçok kollara ayrılan her tarikat kendi koruyucusunun adıyla anılır.

Kadîrî'lik Geylanlı Abdülkadir (1097-1165) tarafından kurulmuştur. 10'a yakın kolu olan bu tarikat özellikle Türkler ve Hintli Müslümanlar arasında yayılmıştır. Kadîrîlik Rûmeli'de Alevî bir yapıya bürünmüştür. Kadîrîlik de Rûfâîlik'te olduğu gibi, çeşitli hüneler vardır. Şiş saplamak, ateşte oynamak, kızgın fırına girmek gibi şaşırtıcı hüneler. Geylanîlik Doğu Anadolu'da Sîrt, Van, Bitlis ve dolaylarında gelişme olanakları bulmuştur.

Rûfâî tarikatının kurucusu Ahmet Rûfâî'dir (1111-1182). Bu Tarikatın çok orijinal bir ayını vardır. Ateşle oynamak ateşte kızdırılmış yassı ve ince ucu olan demir şişlerin yassı yerlerini yalamak (bunlara güldemiri denir), vücutlarının bazı yerlerine, özellikle omuz başlarına, yanaklarına şiş saplamak, ateşte kızdırılmış serpuşlar giymek ayınlerde görülen gösterilerin başında gelmektedir. Bu Tarikatın 13 kolu vardır.

Mevlevî tarikatı en büyük tarikatlardandır. Kurucusu Mevlâna Celalettin Rûmî'dir (1189-1273). Bu tarikatın da ayınleri orijinal olup sanat özelliği taşır. Ayınlerde ney, kudum, zil gibi sazlar çalınır.⁴⁵

Bu üç tarikatın İslam dünyasındaki taraftarları çok olup, nüfuz sağlamışlardır. Bunlardan başka 500 yıl kadar yeniçeri Ocağının resmi tarikatı olan Bektaşîlik vardır. Bektaşîlik, esnasında sadelik, hurafe düşmanlığı, hür düşüncesi ve nükteleri ile dikkati çekmektedir.

"Melametiler denen grup, tasavvuf içinden, tasavvufçulara karşı çıkan bir zümredir. Melametiler, Tanrıya ulaşmak için zikrin değil fikrin rol oynadığına inanırlar. Melameti kabul edenler, zaviye, tekke, dergâh, hankaah kabul etmiyor-

44. Ziya Şakir, a.g.e., s. 53

45. Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf, s. 187 vd.

lar. Her yer sohbet meclisi olabilir. Vakıf, onlarca gayeden tamamen ayrılmaktı. Aynı zamanda halktan kesilmek, hususî giyim ve kuşamlarla kendilerini belirtmekse, yokluğa değil, tam bir varlığa bürünüştü ve tasavvufun ruhuna aykırıydı. Vakıfla değil, herkes kazancıyla yaşayacak, aynı zamanda yaşatacak da. Kur'an'ın V. sûresinin 54. ayetinde, dinden dönüldüğü takdirde 'Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen, insanlara karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı üstün olan, Allah yolunda savaşan ve kınayanın kınayışından korkmayan bir toplumun' onların yerine getirileceği belirtilmektedir. Sufilerin törenlerini, halktan ayrılışlarını, idarecilere yamanmalarını beğenmeyip, gene tasavvuf umdelerine dayanmakla beraber, onlara karşı reaksiyoner bir harekete geçenler melamet ve melamet terimlerini bu ayete dayanarak almışlardır. Melametiler halktan ayrılmayan, halkı kucaklayan bir ideolojiyi temsil etmişler, bu ideolojinin halka yayılması, özellikle işçi ve esnaf sınıfını teşkilatlandırmıştır. Bu teşkilata 'fütüvet' denir. Kentlerde 'Ahi' denen fütüvvet şeyhlerinin bağlı oldukları, bütün teşkilatın genel reisine 'Ahi Babası' denir. Fütüvvet ehli Ali'yi baş sayar ve Ahi denen fütüvvet şeyhlerinin silsileleri mutlaka Ali'ye ulaştırılır.⁴⁶

Bektaşılık, Hacı Bektaş Veli tarafından (1209-1271) Anadolu'da kurulmuştur. Bektaşılık de Melametten doğan tarikatlardan biridir. Bektaşılık Tarikatını kuran Hacı Bektaş Veli 1240 yıllarında Amasya'da asılan Baba İlyas'ın Halifesi olup, Baba İshak tekkesine mensuptur. "Bektaşilikte, öteki tarikatlarda olduğu gibi, aşık, mühib, derviş, baba, halife dereceleri vardır. Aşık tarikata girmek isteyen kişidir. Belirli imtihanlardan geçip tarikata girdiği zaman 'muhib' adını alır. Muhiblerden 'derviş' olmak isteyen dervişliğe karar verir. Kendisine Bektaşî tacı tekbir edilerek giydirilir. Babalık, derviş yetiştirebilir."⁴⁷ Beştaşılık Caferî mezhebini kabul ettiğini belirtmekle beraber bazı farklar vardır.

Alevilik tarikat değildir. Çünkü, herhangi bir Alevi istediği zaman, istediği tarikata girebilir. Ancak, annesi ve ba-

46. Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf, s. 118-134

47. Abdülbaki Gölpınarlı, Mezhepler Tarihi, s. 269 vd.

bası Alevi olmayan bir kimse Aleviliğe giremez. Alevi yani Kızılbaş yabancıdan kız alamaz, alırsa düşkün olur. Alevilikten ayrılmış sayılır. Alevilikte Dedelik yani Şeyhlik inhisar altındadır, dedeler soy güderler. Kızılbaş (Alevi) isterse Bektaşilik Tarikatı'na girebilir, ama Bektaşî Kızılbaş olamaz. Bu nedenledir ki Bektaşilik ile Kızılbaşlık ayrıdır.

Her Bektaşî kendini Alevi de saymayabilir.⁴⁸

C. DOĞU ANADOLU'DA TARİKATLAR ve MEDRESELER

Önceki bölümde sözünü ettiğimiz İslamiyetten 6-7 yüzyıl sonra, 12. ve 13. yüzyıllarda İslam dünyasında ortaya çıkan tarikatlardan Doğu Anadolu'da en çok yayılma olanağı bulan tarikat Nakşibendi Tarikatı'dır. Bu tarikatın kurucusu Buhara civarında bir köyde doğan Bahaddin Nakşibendi'dir (1318-1389). Aslen Türk olan Nakşibendi'nin kurduğu bu tarikatta daha sonra Lahor'lu İmam Rabbani bazı değişiklikler yapmıştır. Şah Abdullah Devlevi'den izin alarak Süleymaniye'ye gelen Mevlana Halit bu tarikatı Kürtler arasında yaymıştır. Görüldüğü gibi, Nakşibendi Tarikatı Sünni tarikatıdır. Bu nedenle İmamların çoğu bu tarikatı kolayca benimsemişlerdir.

Son zamanlarda ortaya çıkan ve etkisiz duruma gelen Ticanilik, Kadirilik ve Nakşibendiliğin bir karışımı olduğu gibi, Süleymancılığın kurucusu Süleyman Hilmi Tunakan da Nakşibendi Şeyhlerindendir. Öte yandan Said-i Nursî de bir zamanlar bu tarikatın şeyhi olarak faaliyette bulunmuştur. Nakşibendi Tarikatı'nın 10'a yakın kolu vardır.⁴⁹

Aşağıdaki çizelgede Nakşibendi Tarikatları hakkında öz bilgi edinilebilir:

48. Abdülbaki Gölpınarlı, y.a.g.e., s. 277 vd.

Yahya Benekay, Yaşayan Alevilik, Varlık Yayınları, İstanbul 1967, s. 16; İslâm Ansiklopedisi, Cilt 6, Kızılbaş maddesi, s. 789-795.

49. İslâm Ansiklopedisi, Cilt 9, Nakşibend maddesi, s. 52-54.

Nakşibendi Tarikatının Kolları	Tarikat Kollarının Şeyhleri	Yaygın Olduğu Alanlar
I Seyidi	Seyyit Tahaê Nêyrê	Hakkâri, Başkale, Kuzey Irak, Batı İran
II PAlevi	Şeyh Eylê Paloê	Tekman, Hınıs, Böngöl, Lice, Diyarbakır, Palo, Varto.
III Küfrevi	Şeyh Eminê Şervanê Şeyh Muhammedê Kufraê	Patnos, Tutak, Eleşkirt, Ağrı Kağızman, Sarıkamış, Karayazı
IV Taği	Hizanlı Gevs	Bitlis, Van, Muş, Mutki, Çatak, Kurtalan, Batman, Karayazı
V Miri	Şeyh Qasimê Cızirê	Urfa, Mardin, Cizre, Kuzey Irak, Kuzey Suriye

Bu tarikatlara bağlı olmakla beraber, küçük kollar halinde beliren bazı tarikatlar daha vardır. Bunların Doğu Anadolu'da dağılışı şöyledir: a) Şeyh Selim'in tarikatı Lice çevrelerinde, b) Zoqeydli Şah Mahmud'un Zoqueydi tarikatı Kozluk ve Garzan'da, c) Şeyh Eladdine Oxune'nin tarikatı Mutki ve Baykam'da, d) Şeyh Ehmede Xezna'nın tarikatı da Kuzey Suriye, Nuseybin ve Kızıltepe'de yayılmışlardır.

Bunlardan başka taraftarı daha çok olan iki bağımsız tarikat vardır. Bunların önemli bir özelliği, şecereye dayanmaları ve soylarını peygambere bağlamalarıdır.

1- Şeyh Abdurrezaki Ensari'nin lideri olduğu Ensari Tarikatı Diyarbakır'ın Mardinkapı mahallesinde, Ergani, Çermik, Dicle ve Kulp'ta,

2- Şeyh Fettullah'ın lideri olduğu tarikat da Mardin ilinin önemli bir kesiminde yayılmışlardır.⁵⁰

Tarikatlar konusunda üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da Sünni tarikatlardaki Şeyhlik kurumu ile Alevi tarikatlardaki Dedelik kurumunun aynı şey olmaması-

50. Doğu Anadolu'daki tarikatlar hakkında bu bilgiler, Ahmet Aras'ın Şubat 1969 ile Nisan 1969 tarihli özel mektuplarından derlenmiştir.

dir. Bu iki kurum arasındaki belirli fark, çok az kişinin Şeyh olmasına karşılık, daha çok kişinin Dede olabilmesidir. Örneğin Hizan bölgesinde sadece bir tek Şeyh olmasına karşılık, Aleviliğin hakim olduğu Tunceli bölgesinde binlerce Dede vardır. Bir başka önemli fark da, Dedeliğin soy gütmesine karşılık, Şeyhliğin herkese açık olmasıdır. Yani babası Dede olmayan bir kişi Dede olamazken, babası Şeyh olmayan bir kişi Şeyh olabiliyor.

D. TARİKATLAR ve EKONOMİK İLİŞKİLER

İlgili bölümde görüldüğü gibi, Nakşibendi tarikatının çeşitli kollarının Doğu Anadolu'daki gelişme alanları birbirinden farklıdır. Bu, yukarda açıklamaya çalıştığımız sömürü alanlarının paylaşılması sonucudur. Bir tarikatın bünyesinde meydana gelen bu farklılaşma, tarikatların çoğalıp yaygınlaşmasını da açıklamaktadır. Yani bir tarikat içinde, ikinci derecedeki bölümler, sadece büyük ailelerin halkı sömürmesine karşı ortaya çıkmıştır. Örneğin Küfrevilerin ortaya çıkışının nedeni, bütün sömürüyü Palevilerin yapması ve kendilerine sömürülecek hiçbir şey kalmamasıdır. Küfreviler bunu bir tarikat kurmak suretiyle başarmışlar, böylece sömürebilecekleri bir egemenlik alanı kurmuşlardır. Tarikatlarının yayılma alanlarının bağımsız oluşu, her bölgede ayrı bir tarikatın gelişmiş olması çok anlamlı bir olaydır.

Tarikat reisinin dış ilişkiler alanını, yani ekonomik ve politik ilişkiler alanını değerlendirirken şu noktayı daima göz önünde bulundurmak gerekir: Bir kimse hem aşiret reisi, hem dinsel lider, hem de ulusal liderlik iddiasında bulunabilir. Yani, bir kimse, bu üç fonksiyonu da bir arada yürütebilir. Bu, onu çok güçlü kılar. Örneğin, Şeyh Sait böyle bir liderdir. Şeyh Sait'in "Ulusal Liderlik" görevini benimsemesi, onu merkezi otorite ile daima karşı karşıya getirmiş, isyan hareketlerinin baş göstermesine sebep olmuştur. Aynı biçimde, yine derebeyi durumunda bulunan Şerefhan, Bedirhan Paşa ve Cemil Paşalar da daima ulusal liderlik görevini benimsemiş ve bu yolda çalışmışlardır. Bazı şeyhler ise sadece bir dini lider olarak görülmektedir. Küfreviler, Tağiler böyledir. Bunlar, ulusal liderlik görevini benimsemediklerinden merkezi otorite ile hiçbir zaman çatışma durumuna gel-

memişler, tersine Doğu'nun bu egemen zümreleri, sömürme işinde Batı'nın egemen zümreleriyle işbirliği yaptıkları için halkın sömürülmesinde daha büyük rol oynamışlardır. Bazı derebeyler ise sadece aşiret reisi olarak görünmekte veya aşiret reisliği ile dini liderliği birlikte temsil etmektedirler. Sadece dini lider olanlarla halk arasındaki bağ, işe dini bir bağdır. Bunların nüfuz alanları çok geniş değildir. Oysa, bu toprak mülkiyetinin denetimi ile birleşince nüfuz alanları çok genişlemektedir. Zaten dini bir lider, otoritesini daha çok geniş çevrelerde duyurabilmek için ister istemez toprak mülkiyetine sahip olmakta veya müritlerinin armağan ve adakları sonucu olan birikim, onu geniş topraklara sahip olabilecek bir güç haline getirmektedir. Öte yandan, çok geniş mülkiyete sahip kişiler, daha çok itibar sağlayabilmek için, şeyhin toprak sahibi olmasının büyük yararlar sağlayacağını biliyorlar. Bu, tamamen sınıfsal bir sorundur. Yukarıdaki bölümde de açıkladığımız gibi, din, üstyapı kurumları arasında, statükonun devamını en çok isteyen ve statükoyu en çok koruyan bir sosyal kurumdur. Çünkü bu oluşumlar içinde din, şeyhlerin ve ağaların denetledikleri büyük toprak parçalarını, halka karşı yaptıkları görevlerin bir karşılığı olarak değil, özel bir ayrıcalık olarak kabul ettirmeye çalışmıştır. Zaten, tarım ekonomisinin geliştirdiği Müslümanlık dininin özünde de bu özellik vardır.

Toprak sahipleri görüyorlar ki, şeyhler güçlü oldukları ve etki alanları genişlediği zaman, kendi durumları da sağlamlaşacak, gerektiği zaman şeyh efendiden aldıkları bir icazetle, mülkiyetlerini ve sosyal ilişkilerini meşru bir duruma getireceklerdir. Örneğin, Cizre'li Şeyh Seyda öldüğü zaman, onun sağlığında edindiği bütün topraklar yakınları tarafından paylaşılmıştır.⁵¹ Öte yandan Şeyh Seyda'nın egemenlik alanı içine giren topraklar da yine onun adamları arasında bölüşüldü. Yani Şeyh Seyda'dan sonra gelen ileri derecedeki tarikatçılar, Şeyh Seyda'nın nüfuz alanını veya sömürme alanını paylaşmışlardır.

Bu konuda Prof. Abdülbaki Gölpınarlı şöyle demektedir: "Türkiye'de tasavvuf mesleğini icra edenler hâlâ vardır. Fa-

51. Kenan Gedikoğlu, "Şeyh Seyda öldü, yaşasın Şeyh Seyda" Akşam gazetesi, 25 Ocak 1970.

kat bunların çoğu bu intisabı ya bir nüfuz sağlamak, ya da manevi yoksunluklarını giderebilmek için, belki kendileri de bilmeden bir vasıta olarak kullanıyorlar. Bunları idare edenler, çeşitli amaçlara yöneltmekte, taassubu körüklemektedir. yahutta bu zümrelerin başında bulunanlar, kurnazlar, kendilerine inanan zavallıları daha zavallı bir hale getiriyorlar...⁵² Şeyhliği bir gericilik vesilesi, bir sömürme, bir nüfuz sağlayış aracı olarak yürütmek, inananları vergiye bağlamak, hürriyetlerini elinden almak, onları ayrı bir sınıf haline getirip toplumdan koparmak şüphe yok ki zararlıdır. Bizce tasavvuf ve tarikatlar bugün bir irfan zevkidir. Devrini yaşamış, artık gönüllere mal olmuş, tarihe intikal etmiştir.”⁵³

Çok iyi bilmek gerekir ki şeyhlik bir eğitim sorunudur, babadan oğula geçen bir meslek değildir. Şeyhlik mertebesine, sonu gelmez eğitimlerden ve çilelerden sonra varılır. Bunun için çeşitli yerlerde medreseler vardır. Bu medreseler Cumhuriyet döneminde yasalarla kapatıldıkları halde, gizli-açık her yerde faaliyettedirler ve birçok öğrencileri vardır. Örneğin Cizre’de Şeyh Seyda’ların, Hizan’da Şeyh Selahattin’lerin, Ağrı’da Kasım Küfrevi’lerin bir çok medreseleri vardır. Bu yönü ile şeyhlik, “seyitlik”ten ayrılır. Seyitlik babadan oğula geçen bir ünvandır. Ayrıca, seyitler Peygamber soyundan geldiklerine inanırlar.

O halde:

a) İnsanlar, veli, dede, şeyh gibi kimseleri kendileri önder seçerler. Onların sayesinde cennete ulaşabileceklerine inananlar, yani müritler, şeyhe veya dergâha hizmet etmelidirler. Malları ve canları şeyhindir. Bu, şeyhte ekonomik birikimi sağlayan bir husustur ve tamamen feodal bir sömürüdür.

b) Tarıkata girenler dünya ve dünya işleriyle ilişkilerini keser, inzivaya çekilirler. Bu da insanları atalete, miskinliğe gönderir, parazit bir sınıfın doğmasına sebep olur. Zaten egemen çevrelerin istediği de budur. Halk hiçbir şeyi anlamasın, bilmesin onlar da saltanatlarını sürdürebilsin. Bu, dinin bir üstyapı kurumu olarak tutucu bir kımlığe bürün-

52. Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf, s. 188-189

53. Abdülbaki Gölpınarlı, Mezhepler Tarihi, s. 297.

mesidir. Feodal sömürünün sürmesini ve temel toplumsal yapı çelişkilerinin açıklık kazanmasını engeller.

c) Bu mezhep ve tarikatların, bazen kökü dışarda olan siyasal akımlara ve emellere hizmet ettikleri de görülür. Bugün faaliyette bulunan bazı tarikat ve akımların emperyalizmin Ortadoğu'daki "para üssü" olan ARAMCO ve ARAMCO tarafından kurulan Hizbüt-ül Tahrir, Müslüman Kardeşler, Rabitat-ül Alemin İslamın desteğini gördükleri bilinmektedir. 1925 yılında meydana gelen Şeyh Sait İsyanına, İngilizlerin yoğun bir ilgi duymalarının nedenleri üzerinde V. Bölümde, aşirel yapıları, şeyhlik ve emperyalist ilişkileri incelerken ele alacağız.

d) Bütün bunlardan ötürü şeyhlerin sömürüsü bazı yerlerde feodal bir sömürüdür. Ağrı, Tutak, Karayazı, Tekirnan, Hizan, Norşin, Siirt gibi yerlerde şeyhlerin halk yığınları üzerinde angaryaya dayanan etkileri vardır. Bu, feodal bir sömürüdür. Öte yandan Hicaz'a giden bir şeyhe köylülerin para yardımı yapması, "Nasıl olsa biz gidemiyoruz, şeyhimize para yardımı yapalım, oranın eteklerine kollarına yüzümüzü sürelim, böylece biz de Hicaz'a gitmiş sayılırız..." diye düşünmelerinin temel nedeni yine feodal sömürüdür. Bunun gibi, şeyhin doğan anlaşmazlıkları çözdüğü zaman, yani yargıçlık görevini yerine getirdiğinde, para alması, kız kaçırma işlerinde taraflar arasında aracılık yapması, falanın veya fılanın yerine Hac görevini yerine getirmesi, evlenenlerin nikâh işlemlerinden belirli bir para alması hep feodal bir sömürüdür. Şeyhlerin topraklarında ortakçılık ve kiracılıkla köylüyü çalıştırmaları ise yarı feodal bir sömürü olup, Diyarbakır, Gaziantep gibi yerlerde görülür. Bütün bu sömürü biçimlerinde, çeşitli töreler yoluyla ödenmeyen emeğin, üreticiden şeyhlere ve tarikatlara geçmesi, yani şeyhler tarafından elde edilmesi olayı vardır.

e) "Bir lokma, bir hırka için" sözü sömürüyü meşrulaştıran bir ifadedir. Bunun gibi halk dilinde dolaşan, sömürüyü sevimli göstermeye çalışan daha birçok deyiş vardır. Bunlar, şeyhler, tarikatlar ve öteki egemen sınıflar tarafından durmadan tekrarlanır ve yığınlar benimsitmeye çalışarak, onların kendi sınıfsal çıkarları konusunda bilinçlenmesi engellenir.

f) Doğu Anadolu'nun birçok yerlerinde yaygın olan "Şeyhi olmayanın Şeyhi Şeytandır" sözü bu kurumun toplumsal bir fonksiyonu olduğunu gösteren anlamlı bir sözdür. Öte yandan, Cumhuriyetle birlikte "Ağa", "Bey" gibi ünvanlar ortadan kaldırılırken "Şeyh" ünvanının kullanılması da yasaklanmıştır. Fakat Doğu'daki feodal düzenin bir parçası olan bu kurum büyük bir dinamizmle ayakta durmuştur. Bu da toplumsal yasaların parlamenter yasalardan her zaman ağır bastığını göstermektedir.

g) Yukarıda değindiğimiz gibi Şeyhlik kurumunda tekeli bir durum hakim olduğu halde, Dedelik kurumu böyle değildir. Bu, Dedelerin geniş ölçüde emekçi olduklarını gösterir. Şeyhliğin tekeli karakteri ise artık üretimi yani ödenmeyen emeği geniş ölçüde şeyhte biriktiren bir yapıya sahiptir. Dedeliğin çok geniş halk tabakalarına yayılma olanakları bulmasına sebep olan bu karakteri onun toplumsal özünü de göstermektedir. Fakat bu özün Osmanlıların son devirlerinde iyice yozlaştığını, sömürü aracı durumuna geldiğini, günümüzde de aşağı yukarı aynı biçimde sürdüğünü görüyoruz.⁵⁴

III. NURCULUK, SÜLEYMANCILIK ve ÖTEKİ TARİKATLAR

A. NURCULUK

Nurculuk son yıllarda ortaya çıkan siyasi ve dini bir akımdır. Kurucusu Bitlis'li Said-i Nursi'dir.⁵⁵ 1873 yılında Nurs köyünde doğmuştur. Gerek kendisi gerekse müridleri

54. Bunun en güzel örneğini üçüncü Demirel hükümetinin kuruluşunda partili ve bağımsız olan milletvekillerinin transferini sağlamak için yapılan pazarlıklarda görüyoruz. Türkiye'deki Alevi topluluğunu temsil eden Birlik Partisi'nin beş milletvekilinin hükümete güvenoyu vermesi bu pazarlık sonucu sağlanmıştır. Fikret Otyam'ın 17-18-19 Mart tarihlerinde Cumhuriyet gazetesinde yayınladığı "Beş Beyaz Oyun Hikayesi"nde bu milletvekillerinin bu iş için maddi çıkar sağladıkları ileri sürülmüştür.

55. Said-i Nursi 1908 yıllarında siyaset sahnesindedir. O yıllarda Said-i Kürdi olarak anılmaktadır.

tarafından anlatılan hayatı, gerçeklerle bağdaşmayan ifadelerle doludur. Hayatını anlatan eserlerden birinde Said-i Nursi şöyle tanıtılmaktadır:

"Seksen yıl önce bir seher vakti, şarkın yalçın dağları arasında sıkışıp kalan küçük bir köyün ufuklarında bir güneş, bir irfan güneşi doğuyor, Said-i Nursi dünyaya geliyor. Bu güneş birgün gelecek bütün memleket ırfanını kaplayacak, imanlı gönüllere hakikat nurları saçacak. Doğduktan sonra gözleri anlamlı anlamlı etrafı süzüyordu, uzun zamandır zulüm içinde bunalmış gibiydi. Karanlıkları yırtarak aydınlığa çıkmıştı. Bakışları anasını korkutuyordu. Neredeyse konuşacaktı, ağlamıyordu, yalnız yumruklarını sıkırmıştı. Kulağına ezan sesi verildiği zaman pür dikkat kesilmişti. O bir çocuk değil, harikaydı. Konu komşu onu gördükleri zaman hayret etmişlerdi. Tahsil çağına geldiği zaman onu hırçın bir çocuk olarak görüyoruz. Arkadaşlarıyla dövüşür, kardeşle riyle kavga eder, hatta hocasıyla sert konuşurdu. Ruhunu bir küskünlük kaplamıştı. Herkesle kavga etmek istiyordu... Nihayet bu didişmeden usanarak tahsili terkettti ve babasının yanına döndü, artık büyüdükçe tahsile devam etmemeye karar verdi. Bir müddet öyle yaşadı. Sonra birgün rüya gördü. Kıyamet kopuyor, kainat yeniden diriliyor. O sırada Hz. Peygamberi nasıl ziyaret edeceğini düşünüyor. Sırat köprüsünde durmak hatırına geliyor. Peygamberler hep oradan geçiyor. Nihayet peygamberimizi de oradan geçerken görüyor ve uyanıyor. Bu rüya ona bir feyz kaynağı oluyor. Babasından izin alarak başka yere gidiyor, orada yüksek bir hocanın dersine devam ederek tahsile başlıyor. Her kitaptan beş on ders okuyor, bu ona kafi geliyordu. Yirmi yıl süren tahsil devrini o birkaç ayda ikmal etmiş oldu. Üstad bu sırada ancak 14-15 yaşında idi. Bir taraftan böyle kendini ilme vermiş, diğer taraftan da dünya lezzetlerinden elini ayağını çekmeye yani nefisini kırmaya çalışıyordu. Bir müddet böyle yaşadıktan sonra Bitlis'e, Şirvan'a, oradan da Siirt'e gitti. Oradaki ilim adamları ile giriştiği münakaşalarda galip gelerek şöhrete ulaştı. Bu sıralarda Üstad 15-16 yaş-

larında idi. Meşhur Said diye ün kazanmıştı. Üstadın dikkate değer bir tarafı vardı. O da hiçbir zaman soru sormayıp, sadece kendisine sorulan sorulara cevap vermesiydi. Üstad Siirt'te Tello kasabasında inzivaya çekildiği bir zaviyede, bir gece rüyasında Şeyh Abdülkadir Geylani Hazretlerini görür, kendisine der ki: 'Molla Said, Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşa'ya git, kendisini hidayet yoluna davet et. Yaptığı zulümden vazgeçmesini söyle, namaza davet et, kabul ederse ne alâ, aksi takdirde onu öldür.' Uyanınca Geylani Hazretlerinin emirlerini yerine getirmek için yola çıkar. Mustafa Paşaya varır: 'Sizi hidayete davet için geldim. Ya batılı ve zulmü terk edip; namazını kııarsın, yahut seni öldüreceğim' der. Paşa, 'Cizre'de benim alimlerim var. Sizi onlarla görüştüreceğim. Münakaşa edersen ve galip gelersen senin dediğini yaparım, eğer onları ikna edemezsen seni Fırat nehrine atarım" cevabını verir. Hoca efendilerin sorduğu soruların umumuna cevap verir. Hoca efendiler, üstadın kendilerine galip geldiğini kabul ederler, hatta bir kısmı sonradan üstaddan ders almağa başlarlar. Mustafa Paşa ile birgün at yarışına çıkarlar. Paşa ona hiç binilmemiş hırçın bir at hazırlatır. 16 yaşındaki üstad atı koşturmayla çalışır, at başka istikamete koşar, nihayet çocukların bulunduğu bir yere gider. Cizre Beylerinden birinin oğlu atın ayakları altında kalarak çırpınmaya başlar. Etraftan imdata koşarlar, çocuğu hareketsiz görünce üstadı öldürmek isterler. Üstad attan iner, çocuğu kucaklar, çocukta bir hareket görülmeyince soğuk suyun içine batırıp çıkarır, çocuk gözlerini açarak güler. Bu olay karşısında herkes hayrette kalır. Üstad daha çok genç yaşta iken siyasete atılmış vatan ve millet hizmetine başlamıştır. Mardin'deki siyasi faaliyeti Hükümetin dikkatini celbetmiş, Mardin Mutasarrıfı tarafından elleri bağlanarak Bitlis'e gönderilmiştir. Yolda namaz vakti gelir, üstad namaz kılmak için kelepçelerinin açılmasını jandarmalara ihtar eder. Jandarmalar kabul etmeyince üstad kelepçelerini bir mendil gibi açarak önlerine atar. Bunun üzerine jandarmalar üstada teslim olup affedilmelerini rica ederler. Şimdiye kadar muha-

fızınız idik, şimdiden sonra hizmetçiniziz derler. Üstad, Van'da maruf alim bulunmadığından Hasan Paşa'nın daveti üzerine Van'a gider. Orada beş on sene kalarak milleti tenvir eder. Orada yaptığı telkinlerde, bu asırda yalnız eski tarzdaki kelâm ilminin İslam dini hakkındaki şüpheleri redde kafi olmadığını söyler ve bu sözden 30-40 sene sonra kelâm ilminde yenilik yapar ve 'Risale-i Nur' külliyyatını telife başlar. Van'da bulunduğu sırada Fizik, Kimya, Tarih, Coğrafya, Matematik, Jeoloji, Astronomi, Felsefe gibi ilimlerde de vukuf sahibi olduğu görülüyor. Avrupa alimleri tarafından ileri sürülen sorulara hemen cevap veriyor..."⁵⁶

Hayranları ve müridleri tarafından olağanüstü kişi olarak tanıtılmaya çalışılan Said-i Kürdi'nin hayatında iki önemli dönem vardır. Hayatının ilk dönemi, 31 Mart ve onu izleyen olaylarda sona eriyor. Bundan sonra, Said-i Kürdi memleketine Van'a dönerek, Risale-i Nur Külliyyatını yazmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren otuz yıl kadar hiçbir harekete katılmamıştır. Doğu Anadolu'daki Kürt isyanları sırasında sürüldüğü Kastamonu ve Emirdağ'ında Nur Külliyyatını yazmaya devam etmiştir. Bu külliyyat içinde 130 kadar eser vardır. 1950 yılına kadar çoğaltılarak dağıtılan bu külliyyat, bu tarihten sonra kitap haline getirilerek satılmaya başlanmıştır.

Said-i Kürdi'nin hayatında ikinci önemli dönem 65 yaşından sonraki dönemdir. Bu İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarına veya Atatürk'ün ölüm yıllarına rastlamaktadır. Said-i Kürdi adını bırakarak Said-i Nursi adını kullanmaya başlaması da bu dönemde olur. 1950 yıllarında yani DP iktidara geldiği tarihten sonra daha rahat çalışma olanağı bulan Said-i Kürdi 1960 yılında gezide bulunduğu Urfa'da ölmüştür.

Nurculara göre, Nurculuk Kur'an'ın 20. yüzyılın koşullarına uygun biçimde yeniden yorumlanmasıdır. Nurculuk bir tarikat olmayıp, doğrudan doğruya demokratik düzene karşı

56. Eşref Edib, Risale-i Nur Müellifi Said Nur, Hayatı, Eserleri ve Mesleği, Söz eden Yaşar Kutluay, Mezhepler Tarihi yönünden Said Nursi ve Nurculuk, İTED Cilt 3, Cüz 3-4, 1959-1960, İstanbul 1966, s. 211-213.

çıkan ve teokratik düzenin savunuculuğunu yapan geniş bir akımdır. Her mezhepten insanı bünyesine alan Nürculuk halk yığınlarını etkilemekte devam etmektedir. Nürculara göre, lâik siyasi yapı şeriatı aykırıdır ve bu nedenle Türkiye dinden uzaktır. Nürcular, sadece Türkiye'nin teokratik esaslara dayanan bir devlet niteliğine bürünmesiyle yetinmemekte, uluslararası bir İslam devletinin kurulması için de çaba göstermektedirler. Bu yönüyle nürculuk, milliyetçilik akımlarıyla da çatışmaktadır. Bu arada İslamiyetle Türklüğü aynileştirmeye çalışmaktadır.⁵⁷

Said-i Nursi, ömrü boyunca Doğu'da Risale-i Nur öğretimi yapan bir Medrese kurmak hevesi içinde yaşamıştır. Bu medresenin adı, Kahire'deki Cami-ül Ezher'in kızkardeşi anlamına gelen Medreset-ül Zehra olacaktı. Öğretim dili bakımından da Lisan-ı Arap vacip, Kürt caiz, Türk lazımdır. Gaye ise Vilâyet-i Şarkîye ülemasının istikbalini temin etmektir.⁵⁸ Bu şark üniversitesi geleneğe dayanacaktır. Garblılaşmaya ve medeniyete muhtacız sözü bu üniversitede yer almayacaktır.⁵⁹ Said-i Nursi, ayrıca İstanbul Üniversitesi'nde bir Nur Medresesi açılmasını da istemiştir.⁶⁰

"Nitekim İstanbul Üniversitesi içinde açılan bir mescit gerçekten nürcuların ocağı haline gelmiş, sonra kapatılmıştır. Said-i Nursi Erzurum Üniversitesini de Nur Üniversitesi'nin bir çekirdeği olarak kabul etmiştir... Medreseler için Said-i Nursi Adnan Menderes ve Celâl Bayar'a mektuplar yazmış, bütün okullarda Risale-i Nur okutulmasını istemiştir. Öte yandan Said-i Nursi yazdığı çeşitli mektuplarda Amerika ve Avrupa'dan akıl danışılmasına karşı çıkmış Risale-i Nur'a başvurulmasını istemiştir."⁶¹

57. Çetin Özek, Türkiye'de Gerici Akımlar, Gerçek Yayınevi (100 Soruda Dizisi), İstanbul 1968, s. 180-194.

58. Said-i Nursi, Münazarat. Söz eden Çetin Özek, Türkiye'de Gerici Akımlar ve Nürculuğun İç yüzü, Varlık Yayınları, İstanbul 1964.

59. Said-i Nursi, Cumhurbaşkanı'na ve Başbakan'a Ankara Üniversitesi'nde verilen Konferans, 1957. Söz eden Çetin Özek, y.a.g.e., s. 250.

60. Said-i Nursi, Gençlik Rehberi. Söz eden Çetin Özek, y.a.g.e., s. 250.

61. Çetin Özek, y.a.g.e., s. 251.

Erzurum Üniversitesi bugün, bu üniversiteyi Nur Üniversitesi'nin bir çekirdeği olarak gördüğünü belirttiğimiz Said-i Nursi'yi haklı çıkaran çalışmalara sahne olmaktadır. Özellikle son birkaç yılda, Atatürk Üniversitesi'nde meydana gelen olaylar, bu üniversitenin Türkiye'nin temel yapısal sorunlarına çözüm getirecek bilimsel çalışmalardan tamamen uzaklaşarak tam bir medreseleşme süreci içine girdiğini göstermektedir. 1970 yılı Ağustos ayında üniversite alanı içinde temeli atılan cami, medrese anlayışının nasıl gerçekleştirilmek istendiğinin ilginç bir örneğidir. Temel atma töreninde yayınlanan bir bildiride "bu olay üniversitelerimizde Türk İslam Medeniyetine yönelişin ilk müjdecidir. Lâikliğin yanlış tatbikatı sonucu manevi kültürden mahrum bırakılmış ve bir kısım aydın namı altındaki modern mürtecilerimiz için hidayet kaynağı olacaktır" sözleri titizlikle uygulanmakta olan bir politikanın ürünü olup, rastgele ileri sürülmemiştir.⁶²

B. NURCULUK ve MEHDİ ANLAYIŞI

Şia inancına göre, on iki imamdan sonuncusu olan Muhammed Mehdi ölmemiş olup birgün tekrar ortaya çıkacak ve bütün kötülükleri ortadan kaldırarak insanları mutluluğa kavuşturacaktır. Bu inanç daha çok Şia'nın etki alanı dışına taşarak İslam dünyasının her yanında yayılmaya başlamıştı. Çeşitli toplumsal yapı çelişkileri altında bunalan halk yığınları kurtuluşu yine dinde aramaktadır. Çünkü halk yığınları uhrevi ve dini değerleri, politik ve dünyevi değerlerden daha kolay benimsemektedir. Fakat, emperyalizm ve onların ülke içindeki işbirlikçileri egemen sınıflar tarafından, kendi sınıfsal çıkarları doğrultusunda kullanılmakta ve esas amaçlarından saptırılmaktadır.⁶³

Nurculuğun Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki etki ve görünüşü farklıdır. Nurculuk Batı Anadolu'da birtakım hurefelerle ve mucizelerle de ilişki kurarak gerici bir içerik kazanmıştır. Doğu Anadolu'da durum böyle değildir. Said-i

62. Cumhuriyet, 15 Ağustos 1970.

63. Niyazi Berkes, Sosyolojik Açıdan Din, Yön Dergisi, sayı 187; Demirtaş Ceyhun, a.g.e., s. 119.

Nursi'nin bir zamanlar Said-i Kürdi diye tanınması Doğu'daki Nurcuların bunu benimsemelerinin temel nedenlerinden biridir. Bu konuda 27 Mayıs'tan sonra Batı'ya sürülenlerden 55 Doğu'lu ağadan biri olan ve Said-i Nursi'nin okuduğu medresede okuyan Tutaklı Mecit Yalçın şöyle demektedir: "Said-i Kürdi çok büyük bir alim idi. Bakışları çok heybetliydi. Onu gören adam bu bakışları ve ondaki heybete saygı duyardı. En çok halkı sömüren soyup soğana çeviren şeyhlere kızardı. Said-i Kürdi mucize adamı değildi. Doğu'nun şeyhlerine çok kızdığı ve onlarla mücadele ettiği için Doğu'ya çok az gelirdi. Sömürü çarklarına taş attığı için Şeyhler de O'na çok kızarlardı. Kürtler, Said-i Kürdi'yi, Said-i Nursi'den daha çok severler. Çünkü Kürt ismini kullanarak imza atan adamlardan biridir."⁶⁴ Bütün bu aşırı övgülerin dışında Said-i Nursi'nin irade gücü üzerinde durmak gerekir kanısındayız. Önceden tasarlanmış ve plânlanmış bir fikri eyleme dönüştürmek için hiçbir şeye karışmadan 30-35 yıl beklemek ve sonra uygun bir ortam doğunca da aynı inançla işe başlamak küçümsenecek bir özellik değildir.

Bugün Batı Anadolu'da olduğu gibi Doğu Anadolu'da da Nur Medreseleri'nin gelişme içinde olduğu bir gerçektir. Fakat siyasi iktidarın, özellikle Doğu Anadolu'daki Nur Medreseleri ile mücadele ettiği hiçbir zaman söylenemez. Hatta siyasi iktidarların bu medreseleri el altından desteklediğine de şahit oluyoruz. Siyasi iktidar Nur Medreseleri'nin faaliyetine

64. 1970 Haziran ayında İsmail Beşikçi'nin verdiği konferanslar, Said-i Nursi'nin Kürt olması gerçekten üzerinde durulmaya değer bir noktadır. Zeki Velidi Togan Doç. Yaşar Kutluay'ın bir makalesinin altında, bu makaleye ek olarak yayınladığı bir yazısında şöyle demektedir: "Yaşar Kutluay'ın ele aldığı mevzuu yakınlarda Doç. İbrahim Agah Çubukçu da tetkik etmiştir. Fakat her iki araştırmada herkesin hatırına gelen bir konuya cevap görülmüyor. Aydın Türklerin köylü Kürt şeyhine mürid olarak ona intisap etmelerinin sebebi nedir? Nursi'nin risalelerini mahkeme dolayısıyla tetkik etmek fırsatını bulan bazı hukuk profesörleri bu mevzuu bana şöyle izah ettiler" (Bk. Yaşar Kutluay, a.g.m., s. 225-226) Görüldüğü gibi Said Nursi getirdiği fikirlerin ötesinde "köylü Kürt şeyhi" olduğu için de küçümsenmekte, "aydın Türklerin" arkasından gitmesi bir türlü hazmedilmemektedir.

Nurculuk konusunda ayrıca bk. Seyfi Güzeldere, Gerçek Bediüz Zaman Said-i Nursi ve Doktrinleri, Toker Matbaası, İstanbul 1966.

gizli-açık bir şekilde izin vermek ve teşvik etmekle, Doğu Anadolu'da gelişmeye başlayan ve özü itibarıyla devrimci olan Kürt ulusçuluğunu yozlaştırmak, devrimci özü parçalayarak pasifleştirmek amacını gütmektedir. Yukarıdaki açıdan baktığımız zaman sadece günümüzde değil, Cumhuriyetin hiçbir döneminde Doğu Anadolu'daki medreselerle mücadele edildiği iddia edilemez. Çünkü dinci ideolojinin gelişmesi, özellikle egemen sınıfların denetimi altında gelişmesi, bir noktada milliyetçi ideolojilerin gelişmesini engellemektedir.

C. SÜLEYMANCILIK ve ÖTEKİLER

Süleymancılık, aslen Silistreli olup, Kurtuluş Savaşı yıllarında İstanbul'a göç etmiş Süleyman Hilmi Tunakan tarafından kurulmuştur. Nurcular Said-i Nursi'yi nasıl Mehdi olarak kabul ediyorlarsa, Süleymancılar da Süleyman Hilmi Tunakan'ı Mehdi olarak kabul etmektedirler. Süleymancılığın Nakşibendi Tarikatı ile ilişkileri vardır. Temeli, gizli olarak başlayıp, gelişen daha sonrada alenileşen hatta destek gören Kur'an Kurslarına dayanır. Zaten Süleyman Hilmi de medresede yetişmiş bi kişidir. Cumhuriyetin ilanından sonra uygulanan eğitim sisteminin ürünleri onun bildiklerinin değersizliğini ortaya çıkarınca Süleyman Hilmi başka alanlarda iş aramış ve ticaret yapmıştır. Bu yeni meslek ona yeni bir çevre kazandırmıştır. Bu yeni çevrenin ona tanıdığı geniş olanaklarla gizli gizli eğitim yapmaya ve yeni bir akım yaratmaya başlamıştır.⁶⁵

Süleymancılık, Süleymancı olmayan Müslümanlara da karşı çıkmaktadır. Süleymancılar aralarına aydınları almakta "yabancı malını kullanmak sevap, yapmak haramdır" diyerek emperyalizmin çıkarına hizmet etmektedirler. Bu akımın ikinci ve kıyıcı bir niteliği de vardır.⁶⁶ Doğu Anadolu'da hiç gelişmemiştir. Doğu Anadolu'da Süleymancılık gibi Ticanilik de gelişme olanağı bulamamıştır. Daha çok Kuzey Afrika'da gelişme olanağı bulan Ticanilik, Türkiye'de daha

65. Meydan Dergisi, 13 Şubat 1968

66. Çetin Özek, y.a.g.e s. 201

çok 1946-1951 yılları arasında Atatürk'e ait heykel ve anıtlara saldırmakla önem kazanabilmiştir.⁶⁷

ÖZET

Din, üretim güçleri ve üretim ilişkilerine göre belirlenen bir üstyapı kurumu olup, her dinsel görüş belirli bir ekonomik aşamanın sonucudur. Din, üstyapı kurumları arasında statükonun sürdürülmesini sağlayıp, yapısal değişmelere en çok karşı koyan bir kurumdur. Bu nedenle çeşitli mezheplerin ve tarikatların doğuşunda, üretim güçleri ve üretim ilişkileri çok büyük rol oynamışlardır. Mehzip ve tarikatlar ortaya çıktıktan sonra ise en büyük sorun, bu çeşitli grupların birbirlerine düşürülüp, bu çatışmalardan yarar sağlamaktır. Doğu Anadolu'da Alevi-Sünni çatışmalarının tamamen politik bir niteliğe büründürülmesi de aynı amaçlar içindedir. Bunu ilk kez Yavuz Sultan Selim'in Doğu Seferi'nde görüyoruz. Yavuz zamanında, Anadolu'da büyük bir süratle gelişen Şii hareketini kökünden yok etmek için halk yığınlarını birbirine vuruşturmuş, çok büyük katliamlara girişmiştir. Hatta Yavuz Sultan Selim, giriştiği bu korkunç katliamı meşru ve hukuki göstermek için tedbirler de almış zamanının en büyük bilginlerine "Alevileri öldürmek, mallarını, karılarını, çocuklarını talan etmek vaciptir. Alevilerle mücadelede ölen bir Sünni cennete, Alevi ise cehenneme gider" diye bir fetva çıkartmıştır. Bu fetva, Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin o dönemlerde ne gibi bir fikir ve düşünce yapısı düzeyinde olduğunu göstermesi bakımından çok ilginçtir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde sahip olduğu lâik koşulları yitirip, tamamen dini bir devlet durumuna geldiğini göstermektedir. Din, artık ekonomik sömürüyü gizleyen ve meşrulaştıran bir ideoloji olarak kullanılmaktadır. Öte yandan, bu fetva, Osmanlının neden Avrupa kapitalizminin çarkı içine kolayca girip, onun sömürgesi haline geldiğini de açıklayabilmektedir. Feodal üretim ilişkilerinin hüküm sürdüğü ve emperyalist güçlerin sürekli denetim altında tuttuğu bir yerde din, giderek irtica, sömürü ilişkilerinin üstyapısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

67. Çetin Özek, y.a.g.e., s. 177

Daha sonra, 1891 yıllarında Sultan Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları'nda, ayrı türden olayların sürdüğünü görüyoruz. Bu kuruluşlarla, halk yığınları yıllar boyunca nedenini anlamadan birbirleriyle çatışmış ve bu çatışmalardan emperyalizm son derece önemli kazançlar sağlamıştır.

Tamamen ekonomik sömürüler uğruna, mezhep gruplarının birbirlerine vuruşturulmasını bir türlü hazmedemeyip başkaldıran büyük halk ozanı Pir Sultan Abdal'ın şiirleri büyük içtenlikle zamanımıza kadar gelmekte ve birçok ozanımızı derinden derine etkilemektedir. Pir Sultan Abdal'dan etkilenerек, sanat hayatlarını sürdüren ve günümüzün koşulları içinde, sanatlarına yeni yeni özler getiren Aşık Veyssel, Aşık Mahsunî, Aşık Şah Turna gibi sanatçılar, esas çatışmanın, Alevî ve Sünnî mezhepleri arasında olmadığını, mezhep gruplarının birbirlerine vuruşturulmasından büyük çıkarlar sağlayanların egemen sınıflar olduğunu, aklı başında herkesin bu işe son verilmesi için çaba göstermesi gerektiğini büyük bir içtenlikle dile getirmektedirler.

Alevî-Sünnî farklılaşması ve bu farklılaşmanın içte egemen sınıfların ve dışta emperyalizmin çıkarları uğruna kullanılması ve kışkırtılması yanında tarikatlar da aynı doğrultuda ve aynı amaçlar uğruna kullanılmaktadır. Aslında, İslamî bir kurum olmayan, İslam ülkelerinde, İslamdan 300 küsur yıl sonra ortaya çıkan daha çok Hint ve İran kaynaklı olan Tasavvuf ve Şeyhlik gibi kurumlar, toprağa dayanan tarım ekonomisi ile çok iyi uyuşmaktadır. Dolayısıyla, gerek şeyhlik gerekse tarikatlar, ekonomik sömürüyü meşrulaştırmakta ve hukukileştirmektedir.

Mezhepler arasında Sünnî ve Alevî mezhepler olduğu gibi, tarikatlar arasında da Sünnî ve Alevî tarikatlar vardır. Sünnî mezheplerin en önemlileri: Hanefî, Şafîî, Malîkî ve Hanbelîdir. Bunlara Ehli Sünnet mezhepleri denir. Bunların dışında Caferî mezhebi de beşinci mezhep olarak kabul edilmektedir... Caferî mezhebi Alevî bir mezheptir. Bu mezheplerden Hanefîlik Türkler, Şafîlik ise Kürtler arasında yayılma olanakları bulmuştur. Sünnî mezheplerden öteki ikisi ise Arap dünyasında gelişmiştir. Sünnî tarikatların en önemli ve etkilileri ise Kadîrî, Rufaî, Mevlevî ve Nakşibendî tarikatlarıdır. Doğu Anadolu'da en çok Nakşibendî Tarikatı geliş-

miştir. Bunun yanında Bektaşilik de çok etkili bir tarikatıdır. Beş yüzyıl boyunca Yeniçeri Ocağının resmi tarikatı olmuştur. Kentlerde de gelişmiştir. Alevilik ve Kızılbaşlık ise bir tarikat değildir. Bu yönü ile Bektaşilikten ayrılır.

Tarikatların yayılma alanlarının farklı olması ve birinin yayıldığı yerde öbürünün görünmemesi, bu işin çok kurnazca düzenlendiğini ve sömürü alanlarının bilinçli bir biçimde paylaşıldığını göstermektedir. Bu bakımdan, tarikatların yaygınlaşması sırasında ekonomik sömürsünü tam olarak gerçekleştiremeyen ve yeni yeni palazlanmaya başlayan bir dini lider, başka bir yerde bir tarikat kurup orada sömürüye devam etmektedir.

Her tarikatın ayrı bir medresesi vardır. Bu medreselerde genellikle yoksul köylülerin çocukları yetiştirilir. Bu çocukların okuma giderleri, tamamen varlıklı kişilerin sağladıkları artık ürünler yolu ile karşılanır. Bu medreseler bugün, Doğu Anadolu'da hâlâ etkin bir güce sahip olup, buradan yetişip imamlık yapan kişilerin, halk yığınları üzerindeki etkisi İmam Hatiplilerden daha çoktur. Halk, bu medreselerde yetişen imamları İman-Hatip okullarından mezun olanlara karşı çoğunlukla tercih etmektedir. Bunun yanında Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Batı İran'da da çok büyük ve etkili medreseler vardır. Doğu'nun fakir fukara halkı, çocuklarını bu medreselerde okutmaya büyük bir heves duymaktadır. Öte yandan şeyhlerin müritleri zaman zaman efendilerini, yani şeyhlerini ziyaret ederek onlara çeşitli armağanlar götürürler. Kuzey Irak, Batı İran ve Kuzey Suriye'den Türkiye'deki şeyhlere müritler geldiği gibi, Türkiye'deki müritler de oralardaki şeyhleri ziyaret edip armağanlarını götürürler. Bu olay, sınır kasabalarında kaçakçılık olaylarının neden çok etkin olduğunu açıklayacak niteliktedir. Çünkü kaçakçılık olayları, aile, akrabalık, aşiret ve mezhep ilişkileri tarafından büyük bir dinamizm için desteklenmektedir.

Şeyhdeki bu sömürü, tamamen feodal bir sömürüdür. Öte yandan şeyhdeki bu birikimlerin geniş ölçüde yine top-rağa yatırılması veya Doğu Anadolu'dan başka yerlere yatırılması kapitalist bir birikimin meydana gelmesini engellemektedir.

Şeyhler ve tarikatlar "bir lokma, bir hırka", "bir post, bir

dost", "bir postum var atarım, nerde olsa yatarım" gibi azla yetinmeyi telkin eden sözleri müridlerine benimsetmeye çalışırlar. Bu felsefe, halkı pasifleştiren ve sınıf bilincinden uzaklaştıran, giderek sömürüyü meşrulaştıran bir felsefedir.

Tarikat ve tekkelerin, egemen sınıflar tarafından vakfedilen çeşitli gelir kaynakları vardır. Bir köyün, bir dükkânın, bir hanın gelirleri gibi çeşitli gelirlerle beslenirler. Bu çeşit feodal ilişkiye "Ruhanî Feodalite" denilmektedir.

Öte yandan, Nakşibendi Tarikatı'nın yukarda saydığımız kollarından bazıları, merkezi otoriteye karşı yapılan başkaldırma hareketleri sırasında, merkezi otorite tarafını tutmuş, bazıları ise merkezi otoriteye karşı fiili bir durum yaratmışlardır (Şeyh Sait hareketinde olduğu gibi). Merkezi otoritenin yanında yer alanlar, Batı'nın egemen sınıfları ile bütünleşme olanakları bulduğu halde, merkezi otorite ile sürtüşenler uzun zaman Batı'nın egemen sınıfları ile bütünleşme olanakları bulamamışlardır. Bununla beraber merkezi otoriteye karşı yaratılan bu fiili durumlar sonunda, her iki grubun da sürgüne gönderilmesi dikkati çekmektedir. Sürgünler sonucunda Doğu'daki egemen sınıfların bünyesinde büyük çapta olmamakla beraber bir değişiklik olmakta bazı tarikat ve aşiretlerin yerine başka tarikat ve aşiret üstünlük kazanmaktadır.

Doğu Anadolu'da, şeyhlik, bazen aşiret reisliği gibi politik kurumlarla, bazen da toprak ağalığı gibi ekonomik kurumlarla bütünleşmiştir. Bazen de, üçünün birden tek elde toplandığı görülmektedir. Toprağa dayanan feodalite ile dine dayanan feodalitenin aynı ellerde toplanması (Bu oluşuma daha çok aşiret sistemine dayanan toplumsal ve siyasal örgütlenmenin çok güçlü olduğu, Hakkâri, Van, Bitlis, Ağrı gibi yerlerde rastlanır) feodal yapıların parçalanmasında çok büyük zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Bu bakımdan, Doğu Anadolu'da toprak ağalığına, yani toprağa ve aşiret sistemine dayanan feodaliteler olduğu gibi, dine dayanan yani teokratik feodaliteler de vardır. Doğu Anadolu'daki üretim güçleri ve üretim ilişkileri araştırılırken şeyhlerin durumu kesin olarak göz önüne alınmalıdır. Kanımıza göre, Doğu Anadolu'daki üretim biçimlerine feodal karakterini veren geniş ölçüde bu kurumlardır. Çünkü ödenmeyen emeğin üreticiden

çekilip alınması birinci derecede bu ilişkilerde söz konusu olmaktadır. Cumhuriyetle birlikte ağalarla beraber şeyhlerin de sürgüne gönderilmesi, şeyhlik ünvanlarının yasaklanması gibi tedbirlerle şeyhliğin ortadan kalkmadığını, tersine çok partili düzene geçişle birlikte yeniden ve daha sağlam bir biçimde kurumlaştıklarını hiçbir zaman gözden uzak tutmamak gerekir. Öte yandan, Alevilerde geniş ölçüde yayılma olanakları bulan dedelik kurumundaki toplumcu öz ve dedelerin emekçi karakteri ise yine üzerinde dikkatlice durulması gereken bir özelliktir.

Son zamanlarda Ticanilik, Nurculuk, Süleymancılık gibi yeni bazı akımlara daha rastlıyoruz. Bunların emperyalizm tarafından körüklenmekle beraber temellerinde halk hareketi taşıdıkları şüphesizdir. Şia inancına göre, 12. İmam Muhammed Mehdi ölmemiştir ve birgün ortaya çıkarak, bütün kötülükleri ortadan kaldıracaktır. Bu, Şia inancının zamanla bütün İslam dünyasına yayıldığı büyük bir gerçektir. İşte yeni yeni akımların liderleri kendilerini Mehdi olarak göstermekte ve arkalarından geniş halk yığınlarını sürükleyebilmektedir. Mehdi anlayışı, dindeki devrimci özlerden biridir. Fakat bu öz emperyalist güçler ve onların ülke içindeki işbirlikçileri tarafından yozlaştırılmakta ve emperyalizmin ideolojik doğrultusunda işlemektedir. Yığınlar uhrevi ve dini sloganları politik ve dini sloganlardan daha kolay benimsemektedirler. İşte egemen sınıflar, birincileri kullanarak yığınların kendi sınıfsal çıkarları konusunda bilinenleri engellemektedirler.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

